नं: २-घ

महाभाष्यप्रदीपः

पत्राणि १६६ तः ३३८

किमर्थमिति। वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः। शब्देनार्थगतेरिति। कात्यायनवचनप्रामाण्यात् स्त्रियामिति प्रतिषेधस्यानित्यत्वाद्विभाषागुणेऽस्त्रियामिति पंचमी॥ इह योग्यतालक्षणेन संबंधेन शब्दोऽर्थं प्रत्याययति। व्याकरणेऽपि प्रभुरयं पसं देवतांशं च उदं चो भरता इत्यर्थे एव गृह्यते। अग्नेर्ढगित्यादौ तु अर्थस्य प्रत्ययेन योगोऽपर्यासंभवात्साहचर्यात्सर्वस्य तद्वाचिनः संप्रत्ययः स्यादिति सूत्रारंभः। संज्ञाप्रतिषेधार्थमिति। संज्ञासंप्रत्यय उच्य

लोकेऽ

किमर्थं पुनरिदमुच्यते। शब्देनार्थगतेरर्थस्यासंभवात्तद्वाचिनः संज्ञाप्रतिषेधार्थं स्वरूपवचनं। शब्देनोच्चारितेनार्थो गम्यते गामानय दध्यशानेति अर्थ आनीयते अर्थश्च भुज्यते। अर्थस्यासंभवादिह व्याकरणेऽर्थे कार्यस्यासंभवः। अग्नेर्ढगिति न शक्यतेऽङ्गारादिभ्यः परो ढक् कर्त्तुं शब्देनार्थगतेरसंभवात् यावंतः तद्वाचिनः शब्दास्तावद्भ्यः सर्वेभ्य उत्पत्तिः प्राप्नोति। इष्यते च तस्मादेव स्यादिति तच्चांतरेण यत्नं न सिध्यतीति तद्वाचिनः संज्ञाप्रतिषेधार्थं स्वरूपवचनं एवमर्थमिदमुच्यते। न वा शब्दपूर्वको ह्यर्थे संप्रत्ययस्तस्मादर्थनिवृत्तिः। न वा एतत्प्रयोजनमस्ति। किं कारणम्॥ ×र्थेकार्यस्या×२ ॥ ॥

नवेति। शब्द उपलब्धोऽर्थं प्रत्याययति न सत्तामात्रेण। चक्षुरादीनि तु सत्तामात्रेण विषयं गमयंति। अर्थस्य च शास्त्रीये कार्ये क्वचिदयोग्यत्वादसत्त्वात् स एवोपात्तः शब्दो ग्रहीष्यते ननु विप्रकृष्टं शब्दांतरमिति भावः॥ ॥श्री॥ ॥

शब्दपूर्वक इति। अयमेषोऽपलब्धुः शब्दपूर्वक इत्यर्थः॥ अशब्दसंज्ञेति। न्यायात्स्वरूपग्रहणे सिद्धे शब्दसंज्ञायां स्वरूपग्रहणं माभूदित्येवमर्थमिदमित्यर्थः॥ अन्य
योपसर्गे घोः किरिति किमित्यस्यो घुधातोः शब्दार्थोत्सां न्नतु दाधाप्वः॥ कुमारीघरत्यत्र घरूपकल्पेति ह्रस्वः प्रसज्येत। ईहल्यघोरित्यत्र तु घुशब्दस्याकारान्तत्वाभावा

शब्दपूर्वको ह्यर्थसंप्रत्ययः॥ अगतश्च शब्दपूर्वकः। योपि ह्यसावाहूयते नासावानामच यं दानेन नोपलब्धं। तदा पृच्छति किं
भवानाहेति। शब्दपूर्वकश्चार्थस्य संप्रत्ययः। इह च व्याकरणे शब्दे कार्यस्य संभवः अर्थे संभवः॥ तस्मादर्थनिवृत्तिः
तस्मादर्थनिवृत्तिर्भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनं। अशब्दसंज्ञेति वक्ष्यामीति। इह माभूत्। दाधाघ्वदाप्तरप्तमपौघ
इति। शब्दसंज्ञा [redacted] प्रतिषेधानर्थक्यं वचनप्रामाण्यात्। शब्दसंज्ञायां प्रतिषेधोनर्थकः। शब्दसंज्ञायां स्वरूपवि
धिः कस्मान्न भवति। वचनप्रामाण्यात्। शब्दसंज्ञावचनसामर्थ्यात्। ननु च वचनप्रामाण्यात्संज्ञिनां संप्रत्ययः स्यात्स्व
॥ रूपग्रहणाच्च संज्ञायाः एतदपि नास्ति प्रयोजनं॥ ॥ ॥

दाधाभ्वेव ग्रहणं सिध्यति वचनप्रामाण्यादिति। प्रदेशेषु संज्ञिप्रत्यायनार्थं संज्ञाकरणमिति सामर्थ्यात्स्वरूपग्रहणं न भविष्यति। ननु चेति। उभयगतिरि राम०
ह शास्त्रे दृष्टा संख्याकर्मकरणादिष्विति इहापि स्वरूपस्य संज्ञिनश्च प्रदेशेषु ग्रहणं स्यात्॥ ॥ श्री॥ ॥ ॥ १६९

न हीति॥ षड्भ्यो लुगित्यादौ लुगुच्चारितेति भावः। कान्तं हीति। स्यन्त्रिकारान्तः शब्द उच्चारितो जश्शसोश्च षकारान्तात् लुक् कृतेऽयः षस्मामिति च नुट्। असिद्धमिति। इकारान्तः श्रूय
माणोपि इत्वस्यासिद्धत्वात् सकारान्तस्य स्वरूपस्य ग्राहको भविष्यतीत्यर्थः॥ मंत्राद्यर्थमिति। मंत्रादयः शब्दस्य संज्ञाः। शास्त्रसामर्थ्यादिति। देवसुम्नयोरित्यादौ क्यजादी

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। शब्दसंज्ञायां न स्वरूपविधिर्भवतीति। यद्ययं षान्ता षडिति षकारान्तायाः संख्यायाः षट्संज्ञा शा
स्ति। इतरथा हि वचनप्रामाण्याच्च नकारान्तायाः संख्यायाः संप्रसयः स्यात् स्वरूपग्रहणाच्च षकारान्तायाः। नैतदस्ति ज्ञापकं।
न हि षकारान्ता संज्ञा कान्तं हि इकारान्ता। असिद्धं जश्त्वं तस्यासिद्धत्वात् सकारान्ता। मंत्राद्यर्थं न हीदं वचनं। मंत्रे ऋचि यजुषी
ति च यदुच्यते तन्मंत्रशब्दे ऋक्शब्दे यजुःशब्दे च माभूत्। मंत्राद्यर्थमिति चेच्छास्त्रसामर्थ्यादर्थगतेः सिद्धं। मंत्राद्यर्थमिति
चेन्न। किं कारणं। शास्त्रसामर्थ्यादर्थगतिर्भविष्यति। मंत्रे ऋचि यजुषीति यदुच्यते। मंत्रशब्दे ऋक्शब्दे यजुःशब्दे च न तस्य का
र्यस्य संभवो नास्तीति कृत्वा मंत्रादिसहचरितयोरर्थे तस्य गतिर्भविष्यति साहचर्यात्॥ ॥ ॥

नं निमित्तत्वेनोपादाना यजुषि ऋचि मंत्र इति स्वरूपं न ग्रहीष्यते। न हि तथाविधं लक्ष्यमस्तीति भावः। मंत्रादिसहचरितेति। साहचर्यं च शब्दानुविद्धस्यैवार्थे
॥ स्यावगमात्॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥

सित्तद्विशेषाणामिति। वृक्षस्य न गमस्य इत्येवं निर्देशः कर्तव्यः। एतदपि न्यायसिद्धं। तुल्यजातीयानां द्वंद्व एकवद्भवतीति वक्ष्यते। पर्यायाणां च युगपत्प्रयोगाभावात्सामान्यशब्दे न
सर्वविशेषणामाक्षेपाद्वृक्षमिति द्वंद्वाभावाद्विशेषाणामेव प्लक्षन्यग्रोधादीनां ग्रहणं सिद्धं। पित्पर्यायवचनस्य चेति। चशब्दात्स्वरूपस्य विशेषाणां च ग्रहणं। इदं वाच
न्यविशेषाणां चाप्यभावात्सामान्य

सित्तद्विशेषाणां च वृक्षाद्यर्थं। सिन्निर्देशः कर्तव्यः। ततो वक्तव्यं तद्विशेषाणां ग्रहणं भवतीति। किं प्रयोजनं। वृक्षाद्यर्थं। विभाषा वृक्ष
मृगेति। प्लक्षन्यग्रोधं प्लक्षन्यग्रोधाः। पित्पर्यायवचनस्य च स्वाद्यर्थं। पिन्निर्देशः कर्तव्यः। ततो वक्तव्यं पर्यायवचनस्य च विशेषा
णां च ग्रहणं भवति स्वस्य च रूपस्येति। किं प्रयोजनं। स्वाद्यर्थं। स्वे पुषः। स्वपोषं पुष्यति। रैपोषं धनपोषं विद्यापोषं गोपोषं। जि
त्पर्यायवचनस्यैव राजाद्यर्थं। जिन्निर्देशः कर्तव्यः। ततो वक्तव्यं पर्यायवचनस्यैव ग्रहणं भवति। किं प्रयोजनं। राजाद्यर्थं। =
सभा राजामनुष्यपूर्वा। इनसभं ईश्वरसभं तस्यैव न भवति। राजसभा। तद्विशेषाणां च न भवति। पुष्यमित्रसभा। चंद्रगु
प्तसभा। झित्तस्य च तद्विशेषाणां च मत्स्याद्यर्थं। झिन्निर्देशः कर्तव्यः। ततो वक्तव्यं तस्य च ग्रहणं भवति तद्विशेषाणां चेति। किंप्रयो

निकमेव। जित्पर्याये ति। इदं न्यायसिद्धमित्याहुः। अराजेति पर्युदासस्याश्रीयमाणे तेन राजशब्दसदृशानां तत्पर्यायाणामेव ग्रहणं सिध्यति। झित्तस्येति। एम०
“ इदं वाचनिकमेव॥ ॥श्री॥ ॥५॥ ॥ १७०

मत्स्या र्थेयमिति॥ मृगपक्षिणोस्तु पिन्निर्देशास्तस्य ल्लामार्थः कृत्स्नेयः॥ अस्यैकस्येति। इयमिष्टिरेव॥ अणुदित्स॥ अप्रत्यय इति किमर्थमिति। किं यस्य प्रत्ययसंज्ञा विहिता तस्य प्रतिषेधः उत यः प्रतीयते विधीयते इति यौगिकं तस्यापीति प्रश्नः॥ इत इति। विशेषविहितत्वात्सदादेशत्वं बाधित्वा त्रिमात्र आदेशः

प्रत्यय

मत्स्या र्थे। पक्षिमत्स्यमृगान्हन्ति। मात्स्यिकः॥ तद्विशेषाणां शाफरिकः शाकुलिकः पर्यायवचनानां न भवति अजिह्मान्हन्ति। अस्यैकस्य पर्यायवचनस्येष्यते। मीनान्हन्ति मैनिकः॥ स्वंरूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा॥ अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः॥ ॥अप्रत्यय इति किमर्थं। सनाशंसभिक्ष उः॥ आशंसमति कौ। अप्रत्ययमिदमुच्यते अप्रत्यय इति। अप्रत्ययादेशादि ल्किन्मित इत्येवं कृत्वा प्रत्यय उदाहृत आदेशो इदम इश्। इतः। इहादिति। लविता लवितुं। क्रिति। बभूवुमिति। हे अनड्वन्॥ दितः परिहारः॥ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न दितां सवर्णानां ग्रहणं भवतीति। परस्य ग्रहो लिटि दीर्घत्वं शास्ति। नैतदस्ति ज्ञापकं। नियमार्थमेतत्स्यात् ग्रहः अलिटि दीर्घ एवेति॥ ॥ ॥

भावः

प्राप्नोति। बभूवेति। अनुनासिकः प्राप्नोति॥ अनड्वन्निति। आमपि प्रसक्ते प्राप्नोति। परस्य मिति। ग्रहेरेव दीर्घो नान्येभ्य इति नियमो दिति भावः॥ नियमार्थमिति। ग्रहेर्दीर्घ एव न ह्रस्व इत्येवमर्थं स्यादित्यर्थः॥ ॥श्री॥ ॥७॥ ॥

×त्वाद्दीर्घाणां ग्रहणं न तत्राष्टनआ विभक्तौ विसर्गाकारो ग्राहको मा भूदित्यर्थः। यथैव ह्रस्वएए×२

भा०कै०प्र० १७१ १७१ वृत्तो वेति॥ ननु च वचि रथेति लिटि दीर्घो मा भूदित्येवमर्थमेतत्स्यादिति कथं ज्ञापकं। एवं तर्हि वृत इत्यत्राप्यलिटीत्यनुवृत्तेनाल्लिटि दीर्घे निषेधादन्यत्रोभयत्रासि
न्सिद्धे वाग्रहणं ज्ञापकमीट इडा ग्रहणाभावस्य। प्रत्यये भूयानिति। साधारणं ग्रहणं साधारण्ये इत्यर्थः। प्रत्यय इत्यन्वर्थसंज्ञा कृता येनार्थं प्रतियन्ति स प्रत्य
यो न च दीर्घप्लुतयोरर्थस्याभिधानमस्ति। ह्रस्वा इति। प्रतीयन्ते श्रूयन्ते उच्चार्यन्ते ग्गादिचोदनास्विति अर्थः। दीर्घा इति। ह्रस्वेन दीर्घेणैरणैत्वादाकारो र परत्वादि
कार्यं प्रतिपद्यते तथा ग्राहकत्वमपि प्रतिपद्यते इति भावः। कथं पुनरप्रत्यय इत्यस्याप्रत्याप्यमान इत्यर्थः। उच्यते भाविनाम्ऽपि यो देतः कर्मणि विधानात्। यत्ना

यत्न हि वृत्तो वेति विभाषां शास्ति। सर्वेषामेव परिहारो भाष्यमाने न सवर्णानां ग्रहणं नेत्येवं भविष्यति। प्रत्यये भूयान्परिहारः॥ अन
भिधानात्प्रत्ययः सवर्णान्न ग्रहीष्यति। यानि हि प्रत्ययः सवर्णान् गृह्णीयान्नैतेरर्थस्याभिधानं स्यात्। अनभिधानान्न भविष्य
ति। इदं तर्हि प्रयोजनं। इह केचित्प्रतीयन्ते केचित्प्रसाप्यन्ते ह्रस्वाः प्रतीयन्ते दीर्घाः प्रसाप्यन्ते। यावद्ब्रूयात्प्रसाप्यमाने न सवर्णानां
ग्रहणं नेति तावदप्रत्यय इति॥ किं पुनर्दीर्घः सवर्णग्रहणे न गृह्णीयात्। ह्रस्वं। यत्नाधिक्यान्न भविष्यति। प्लुतं तर्हि गृह्णीयात्।

धिक्यादिति। ननु च ह्रस्वोच्चारणोऽर्द्धमात्रिकस्य मात्रिक एव स्यादिति दीर्घोच्चारणमुभयार्थं स्यात्। एतत्तु न निरूपितं स्याप्य एवात्र परिहारोऽभिधास्यते। अनण्त्वादि
ति। अत्र हि सूत्रे प्रत्याहारः सन्निविष्ट एव गत्यन्ते स्यात्मनि क्रियाविरोधात्। अनिष्पादा द्ग्रहणकशास्त्रान्तरभावाच्च। अपरस्त्वेकारादिभिरकारादीनां ग्रहणा एम०
संभवो मेघुतुम देशेषु अनेन सूत्रेण एकादिभिराकारस्य योगस्यमाण अणादि कार्यं लभन्ते॥ ॥ ॥ १७१

मायमानेनेति। प्रतीयते विधीयते इति यौगिकस्यात्र प्रत्ययस्य ग्रहणमिति भावः। किमर्थं पुनरिति। आकृतिनिर्देशात्सिद्धमिति प्रश्नः। अणः सवर्णस्येति। उरिद्ग्रहणस्याविचारयिष्यमाणत्वादेवमुक्तं। व्यक्तिनिर्देशे कालादिभिन्नस्य ग्रहणं न प्राप्नोतीति भावः। प्रसाहारग्रहणा इति। अकोचीति यत्र सेज्झया प्रसायनमिकारादी

एवं तर्हि सिद्धे सति यदप्रत्यय इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः भवत्येषा परिभाषा भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेति। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। अणः सवर्णस्येति स्वरानुनासिक्य [illegible] कालभेदात्। अणः सवर्णस्येत्युच्यते स्वरभेदादानुनासिक्यभेदात्कालभेदाच्चाणः सवर्णान्न गृह्णीयात् इष्यते च ग्रहणं स्यादिति। तच्चान्तरेणायत्नेन सिध्यतीत्येवमर्थमिदमुच्यते। अप्रत्तिप्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। तत्र प्रसाहारग्रहणे सवर्णग्रहणमनुपदेशात्। तत्र प्रसाहारग्रहणे सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति अकः सवर्णे दीर्घ इति। किं कारणं। अनुपदेशात्। यथा जातीयकानां संज्ञाकृता तथा जातीयकानां संप्रसायिका स्यात्। ह्रस्वानां च क्रियते। ह्रस्वानामेव संप्रसायिका स्यात् दीर्घाणां न स्यात्। ननु च ह्रस्वाः प्रतीयमाना दीर्घान् संप्रसाययिष्यन्ति॥ ॥ ॥

नं। तत्रैतरन्येषां ग्रहणं न स्यात्। यत्र स्वरूपेणोच्चार्यन्ते अस्य च्वौ पस्येति चेति तत्रैव तेषां ग्राहकत्वं स्यात्। अनुपदेशादिति। अनुच्चारणादित्यर्थः। नहि प्रसाहारे दीर्घा उच्चारिताः यतो आगादिचोरनाभिगृह्येरन्। अथवा अकोचीत्यादावनुच्चारिता इकारादयो दीर्घाणां प्रसायकानस्युरित्यर्थः। ननु चेति। उच्चार्यमाणो रेवप्रसायकैर्भवितव्यमिति नास्ति। सन्निहितास्तु प्रसायकाः। तच्च सन्निधानं यथायोगमस्त्येवेत्यर्थः॥ ॥ ॥

भा०कै०प्र० उच्चार्यमाणो नेति। प्रतीयमानो हि प्रधानं सत् कथमन्यप्रत्यायनेन गमावृत्तेर्देवृगच्छेदित्यर्थः। शब्दस्यावचनमिति। प्रतीयमानशब्देनान्यस्याप्रत्यायनमित्य-

१७२ र्थः। ऋणित्युक्ते इति। यद्यपि प्रकरणवशाद्विशिष्टसंनिवेशापि ऋकृशब्देन ऋकृप्रत्याय्यते तथापि स्वार्थेन प्रत्याययतीत्यर्थः। एवं तर्हीति। अइउण्

१७२ इति प्रत्याहारैः कारादिभिरकारादीनां ग्रहणं तेषामप्यणादिसंज्ञाभिर्ग्रहणं भविष्यतीति भावः। उपदेशइति। प्रत्यायनमित्यर्थः। करिष्यत इति। व्याख्या

ह्रस्वसंप्रत्ययादिति चेदुच्चार्यमाणसंप्रत्यायकत्वाच्छब्दस्यावचनं। ह्रस्वसंप्रत्ययादिति चेदुच्चार्यमाणः शब्दः प्रत्यायको भवति

न संप्रतीयमानः। तद्यथा ऋणित्युक्ते संपाठमात्रं गम्यते नास्यार्थो गम्यते। एवं तर्हि वर्णपाठ एवोपदेशः करिष्यते। वर्णपाठ उपदे क्रम२

श इति चेद्वरकालत्वात्परिभाषाया अनुपदेशः। वर्णपाठक्रम उपदेश इति चेद्वरकालत्वात्परिभाषाया अनुपदेशः। किं प्रशस्त-

त्वात्क्रियत इतो वरकालानेत्साह। सर्वथा वरकाले वा। वर्णानामुपदेशस्तावत् उपदेशोत्तरकाला इत्संज्ञा इत्संज्ञोत्तरकाल आदिरं-

त्येनसहेति प्रत्याहारः प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्णसंज्ञा सवर्णसंज्ञोत्तरकालमणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय इति। सैषा उपदेशोत्तर-

काला वर्णानामुत्संज्ञो निमित्तत्वाय कल्पयिष्यत इत्येतन्न। तस्मादुपदेशः कर्त्तव्यः॥ ॥ ॥

यतो अवरकालत्वादिति। निष्पन्ने घंगेघनयान्यत्रास्यत्वाविसाहो सवर्णानां ग्रहणं नांगेषुनापिस्वात्मनिर्ऋ निष्पन्नत्वादिति भावः। सर्वथेति। अार्थक्रमे भा०प्र०

णापि। न शब्दक्रमेणैवेत्यर्थः। वर्णानामुत्संज्ञाविति। अइउणित्यत्रेयमेववर्णानाकारादीनुत्सादयेदित्येतन्नास्ति। तस्मादिति। प्रत्याहारस्वदीर्घेलुना अपि १७२

तथानुवृत्तीति। व्यक्तिपक्षेसत्यपि सूत्रारंभैः श्रृंगांतरभेदसंभवाद्ग्रहणं न सिध्यतीत्यर्थः। वचनादिति। अणसदृशोणिति ग्रहीष्यत इत्यर्थः। अनंतरोक्तमुभयं यत्र नास्ति
अकोचीत्यादौ। अत्र त्वनुबंधे नचिह्नेन प्रत्याहारस्यैव निर्दिष्टत्वात् लृणत्वमुच्चारणं चास्ति तत्राकार उच्चारितः आदिरंते न सहेते तिमध्यपतितानां स्वरूपस्य च ग्राह
कोस्माच्च वचनात्सवर्णानामपीत्यर्थः। एवं व्यक्तिपक्षे सूत्रारंभैः सत्यपि नास्तीष्टसिद्धिः। आकृतिपक्षे तु सूत्रं न कर्त्तव्यमित्याह। सवर्ण इति। प्रत्याहारेः नुवृत्तिनि

तथानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णाग्रहणमनणत्वात्। तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति। अस्य चौयस्येति च। किं कारणं।
अनणत्वात्। न ह्येते अणः ये अनुवृत्तिनिर्देशके न हि ये अक्षरसमाम्नाय उपदिश्यंते। एवं तर्ह्यनणत्वात् अनुवृत्तौ न अनुपदे
शाच्च प्रत्याहारेन उच्यते चेदमणाः सवर्णान् गृह्णातीति। वचनाद्भविष्यति। वचनाद्यत्र तन्नास्ति। नेदं वचनाल्लभ्यं। अस्ति ह्यन्यदे
तस्य वचने प्रयोजनं किं। य एते प्रत्याहाराणां आदितो वर्णाः तैः सवर्णानां ग्रहणं यथा स्यात्। एवं तर्हि सवर्णाग्रहणमपरिभा
ष्यमाकृतिग्रहणात्। सवर्णाग्रहणमपरिभाष्यं। कुतः। आकृतिग्रहणात्। अवर्णाकृतिरुपदिष्टा सा सर्वमवर्णकुलं ग्रहीष्य
ति तथेवर्णाकृतिः तथोवर्णाकृतिः। ननु चान्या आकृतिरकारस्य अन्या आकारस्य च। अनन्यत्वाच्च। अनन्या आकृतिरकारस्याकारस्य

र्देशे च सर्वत्र जातिरुपदिश्यते नांतरीयकं तु व्यक्त्युच्चारणं। अत्वं ह्रस्वदीर्घप्लुतेषु विद्यते। यथा गोत्वं कृष्णे गोपिंडे स्थूले चेति भावः। ननु चान्येति। श्रुतिभे
दाद्भेदं मन्यमानस्य प्रश्नः। अनन्यत्वाच्चेति। सत्यपि श्रुतिभेदे एकाकृतियोगोस्त्येव। यथा कृशे स्थूले च गोपिंडे गोत्वयोगः ॥×शुक्लेहसे×२ ॥ ॥

योहीति। अभेदस्यापि प्रत्यभिज्ञानात्सद्भावइत्यर्थः। यस्त्विति। तत्रापि यदा प्राणी नष्टं तत्स्थ इति प्राणितेनाश्रयणं तदा अभेद एव। गवाश्वरूपाश्रयणे तु भेद इति भावः। अष्टन आ विभक्ताविति तत्र तु यत्नाधिक्याद्दीर्घे व्यक्तिसमवेतं सामान्यं गृह्यते। यथा शर्वर्या प्रत्युत्थेय इति विशिष्टव्यक्तिस्थैवा सत्त्वपमाश्रीयते। अपर आहेति। व्यक्तिरेव शब्दार्थः जातिस्तु शब्दार्थो ऽपि अभेदस्य सत्य हेतुरस्तीति सर्वव्यक्तीनामभेदेनाश्र
आलणः २

योऽह्यनेकान्तेन भेदः नासावन्यत्वं करोति। तद्यथा नयोगोश्च गोश्वभेदः सोऽन्यत्वं करोति। यस्तु खलु गोश्चाश्वस्य च भेदः सोऽन्यत्वं करोति। अपर आह। सवर्णोऽणग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणादनन्यत्वं। सवर्णोऽणोग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणादनन्यत्वं भविष्यति। अनन्याकृतिरकारस्याकारस्य च। अनेकान्तो ह्यनन्यत्वकरः।
गोश्वः २ यो ह्यनेकान्तेन भेदो नासावन्यत्वं करोति। तद्यथा नयोगोश्च भेदः सोऽन्यत्वं करोति। यस्त्व खलु गोश्चाश्वस्य च भेदः सोऽन्यत्वं करोति। तद्वद्धलग्रहणेषु। एवं च कृत्वा हल्ग्रहणेषु सिद्धं भवति। ऋलृक्। अवात्तं अवाक्तं अवाक्तं।
यत्रैतन्नास्ति अणः सवर्णाननुगृह्णातीति। अनेकान्तो ह्यनन्यत्वकर इत्युक्तार्थं॥ ॥

यणादेकव्यक्तिनिर्देशेपि ग्रहणं सर्वव्यक्तीनां सिध्यतीति त्यर्थः। अत्र पक्षे आकृतिग्रहणमाकृतेरेकाकारस्य निमित्तत्वेन प्रतिपत्तिरुच्यते। तद्वदेति। यथा आकृतिग्रहणादस्कार्यं सिध्यति तथा हल्ष्वपि आकृतिग्रहणादेव सिध्यति। व्यक्तिपक्षे त्वेकैव तकारव्यक्तिर्द्रष्टव्या परे
ऽशमासादयेतत्पूर्वोपगावेसवाज्ञामितिलोपो न स्यात् अबुद्धेसादावेव तु स्यात् धातुमत्स्या वयव

द्रुतेति। हल्ग्रहणेऽपि चैवेदमुच्यते यत्रैतन्नास्त्यणः सवर्णान्न गृह्णातीति। अणस्तु तुल्यत्वोक्तिनिर्देशोऽपि ग्रहणकशास्त्रेणास्यादेव वृत्तिभिन्न
स्य ग्रहणं। वृत्तिरेषयत्वमिति। ह्रस्वदीर्घादिसमाणलक्षणापि वृत्तिर्गीर्नभेदिकास्यादिति स्वद्वाभिरिसत्रे सत्प्रसज्येतेति भावः। क्रियते
इति। एवं श्वपक्ते व्यर्थतां दर्शयति। व्यक्तिपक्षेऽणः सवर्णान्न गृह्णातीति प्रसंगः। सूत्रप्रत्याख्याने त्वाकृतिग्रहणात्। उदिद्ग्रहणं कर्त्तव्य
मेवान हि वर्ग्याणामेकाकृतियोगोऽस्ति। स्थिते तु सूत्रे कुहोश्चुरित्यादौ भाव्यमानस्योदित्सामर्थ्यादप्रसंग इति निषेधो नावतरती

द्रुतविलंबितयोश्चानुपदेशात्। द्रुतविलंबितयोश्चानुपदेशान्मन्यामहे आकृतिग्रहणात्सिद्धमिति। यदपं
कस्यांचिद्वृत्तौ वर्णानुपदिश्य सर्वत्रकृती भवति। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। वृत्तिरेषयत्वं तु नोपप
द्यते। वृत्तेः एषयत्वं नोपपद्यते। तस्मात्तत्रतपरनिर्देशात्सिद्धं। तस्मात्तत्र तपरनिर्देशः कर्त्तव्यः। न कर्त्तव्यः
क्रियते एतन्न्यास एव। अतोभिसऐसिति। अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः॥ ॥ ॥

सणस्त्वेवायं निषेधः। प्रत्याख्यानपक्षे भाव्यमानेषु यथाश्रुतं रूपमुत्पद्यत इति। आकृतिग्रहणेऽपि भिन्नकालानां ग्रहणं न भवति।
यथा पशुना यजेतेत्र पशुमालभेस्तुतिवाकाणतांसंख्याविवक्ष्यते। उदात्तादयस्त्वभेदकाइत्युक्तं। अनुवादे तु नांतरीयकत्वादेकश्रुत्यु
च्चारणेऽपि सकलव्यक्तिग्रहणं। यथा ग्रहं संमार्ष्टीति सर्वेषां ग्रहाणां प्राजापत्यानवग्रहाइत्यादिभ्यो ज्ञातानां संमार्जनं॥ ॥

ते२

भा० कै० प्र० तपरस्तत्कालस्य॥ ॥अयुक्त इति। न्यायेनासंबद्ध इत्यर्थः। न्यायशब्दस्य प्रयोगस्तु प्रसिद्धत्वान्न कृतः। कदाचित्तु प्रसिद्धार्थस्य प्रयोगो
१७४ दृश्यते न्यायेनायुक्तमिति। धात्वर्थेन भूतस्य तु प्रयोगाभावः। न हि भवति जीवति प्राणानिति। तदिति लने नेति। स कालो यस्येति काल
174 सामानाधिकरण्येन तच्छब्दस्योपादानात्। तदिति यं च वर्ण इति। परामृष्ट इत्यर्थः। तपरशब्दवाच्यस्यार्थस्य तच्छब्देन परामर्षात्। वर्णस्ये
ति। वर्णवाचिना तच्छब्देनेत्यर्थः। कालेनेति। कालवाचिनेत्यर्थः। कालो हि प्रसिद्धपरिमाणा क्रिया अप्रसिद्धपरिमाणस्य क्रियान्तरस्य
परिच्छेदिका। यथा दिवसमधीत इति दिवसशब्देनोदयादिरस्तमयान्त आदित्यगतिप्रबन्ध उच्यते। स चाध्ययनस्य परिच्छेदकत्वात्कालः

तपरस्तत्कालस्य॥ अयुक्तोयं निर्देशः॥ तदिति लने न कालः प्रतिनिर्दिश्यते। तदिति यं च वर्णः॥ तत्रायुक्तं वर्णस्य
कालेन सह सामानाधिकरण्यं कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः। तत्कालकालस्येति। स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः। न क
र्तव्यः। उत्तरपदलोपोत्र द्रष्टव्यः। तद्यथा। उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य उष्ट्रमुखः। खरमुखः। एवं तत्कालकालस्तत्का
× तत्कालकालस्येति। किमिदं तत्कालकालस्येति। तस्य कालस्तत्कालस्तत्कालः कालोऽस्य सोयं तत्कालकालः ×२

वर्णस्तु क्रियात्मको न भवति। तस्य काल इति। यैवैकवर्णस्य परिच्छेदिका क्रिया निमेषादिः सैव यस्य परस्य स तत्कालकालः। उष्ट्रमुख इति। गम्यमाना
र्थत्वाद्वृत्तौ यमुखशब्दस्य प्रयोगः। उष्ट्रो मुखमस्येत्युष्ट्रमुखः। न च प्राणिप्राण्यंतरस्य मुखमिति सामर्थ्यात्सादृश्यप्रतीतिः। समग्रेणाचोष्ट्रेण मु
खस्य [redacted] स्य सादृश्याभावात्। उष्ट्रशब्दोऽवयववृत्तेते। मुखेनैव च मुखस्य सादृश्यं प्रसिद्धमिति सामर्थ्यादुष्ट्रमुखमिव मुखमस्येत्यर्थोवगम्य राम०
ते। एवमिहापि वर्णः कालो न भवतीति सामर्थ्यात्तदीया क्रिया क्रियान्तरपरिच्छिन्ना सती क्रियान्तरपरिच्छेदिकेति वर्ण एव परिच्छेदक उच्यते॥ ॥ १७४

अथ वेति। वर्णसहचरितायां क्रियायां तच्छब्दो वर्त्तते स कालो यस्येति तद्वर्णसमवेता क्रियापरिच्छेदिका यस्येत्यर्थः। यथाश्मादि द्रव्यं द्रव्यान्तरपरिच्छिन्नं सुवर्णादीनां परिच्छेदकं तद्वत्क्रियापीत्यर्थः। दीर्घग्रहणमिति। भेदका उदात्तादय इति भावः। तत्र वृद्धिरादैजिति षष्ठ्या माकारस्य वृद्धिसंज्ञेष्यते। एकस्यैव तु दीर्घस्य स्यात्। तपरकरणं त्वैजर्थमेव स्यात्। ह्रस्वग्रहणमिति। अतो भिस ऐसित्यकारग्रहणे पूर्वसूत्रेणादीर्घप्लुतयोर्ग्रहणं प्राप्नोति। इदं

अथ वा साहचर्यात्तच्छब्दोत्र न विष्यति। कालसहचरितो वर्णोऽपि काल एव। किं पुनरिदं नियमार्थमाहोस्वित्प्रापकं। कथं च नियमार्थं स्यात्कथं वा प्रापकं। यद्यत्राण्ग्रहणमनुवर्त्तते ततो नियमार्थं। अथ निवृत्तं ततः प्रापकं। कश्चात्र विशेषः। तपरस्तत्कालस्य नियमार्थमिति चेद्दीर्घग्रहणे स्वरभिन्नानामग्रहणं। तपरस्तत्कालस्य नियमार्थमिति चेद्दीर्घग्रहणे स्वरभिन्नानामग्रहणं न प्राप्नोति। केषां। उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकानां। अस्तु तर्हि प्रापकं। प्रापकमिति चेद्ध्रस्वग्रहणे दीर्घप्लुतप्रतिषेधः। प्रापकमिति चेद्ध्रस्वग्रहणे दीर्घप्लुतयोस्तु प्रतिषेधो वक्तव्यः। विप्रतिषेधात्सिद्धं। अणः सवर्णान्गृह्णातीत्येतदस्तु तपरस्तत्कालस्येति वा। तपरस्तत्कालस्येत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। अणः सवर्णान्गृह्णातीत्यस्यावकाशः ह्रस्वा अतपरा अणः॥१०

हि सूत्रमननरास्तु ग्रहणोच्चरितार्थं विप्रतिषेधादिति। विरोधो ह्यत्र विद्यते। यदि पूर्वसूत्रेणाकारः सवर्णानां ग्राहकस्तदाष्टादशानां ग्रहणप्रसंगः। अनेन तु षण्णां। तत्र परत्वादनेन तपरेणासवर्णानां तत्कालानां स्वरूपस्य च ग्राहकः। न च त इति तकारोच्चारणसामर्थ्यादनेनैव ग्रहणं भविष्यति किं विप्रतिषेधाश्रयणेन। नैतदस्ति। मुखसुखार्थस्यापि तकारस्य दर्शनात् कृत इद्धातोरित्यादौ यथा॥ ॥ ॥

यद्येवमिति। यद्ययं योगस्तत्कालान्प्रतिपादयन् भिन्नकालान्निवर्त्तयतीत्यर्थः। त्रिभागाधिका इति। द्रुतं श्लोकमृचं चोच्चारयति वक्तरि नाडिकायां यस्मान्नव
पानीयपलानि स्रवंति तस्मादेवं मध्यमायां वृत्तौ द्वादशपलानि स्रवंति। नवानां त्रिभागस्त्रीणि पलानि तदधिकानि नव द्वादश संपद्यंते। विलंबितायां वृत्तौ षो

तपरस्तत्कालस्येत्यस्यावकाशः। दीर्घोऽस्तु प्राः। ह्रस्वे प्लुतपरे भूमयं प्राप्नोति। तपरस्तत्कालस्येत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। यद्येवं द्रुता
यां तपरकरणे मध्यमविलंबितयोरुपसंख्यानं कालभेदात्। द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलंबितयोरुपसंख्यानं कर्त्तव्यं। तथा
मध्यमायां द्रुतविलंबितयोः। तथा विलंबितायां द्रुतमध्यमयोः। किं पुनः कारणं न सिध्यति। कालभेदात्। ये हि द्रुतायां वर्णा
स्त्रिभागाधिकाः ते मध्यमायां वर्णास्त्रिभागाधिकास्ते विलंबितायां। सिद्धं त्ववस्थिता वर्णा वक्तुश्चिराचिरवचनाद्वृत्तयो विशि
ष्यंते। सिद्धमेतत्। कथं। अवस्थिता वर्णाः द्रुतमध्यमविलंबितासु। किं कृतस्तर्हि विशेषः। वक्तुश्चिराचिरवचनाद्वृत्तयो विशि
ष्यंते। वक्ता कश्चिदाशुभिधायी भवति आशु वर्णानभिधत्ते कश्चिच्चिरेण कश्चिच्चिरतरेण। तद्यथा। तमेवाध्वानं कश्चिदाशु
गच्छति। कश्चिच्चिरेण कश्चिच्चिरतरेण। रथिक आशु गच्छति आश्विकश्चिरेण पदातिश्चिरतरेण॥ ॥

डशपलानि स्रवंति। सिद्धं त्विति। सर्वासु वृत्तिषु वर्णानामुपचयापचयौ यथाक्रमं द्रागमालस्यादिभेदादिति भेदेपि न मार्गभेद इत्यर्थः॥ ॥ एम०
१७५

विषम इति। वर्णाः प्रयत्नजन्याः तद्वदेव वृत्तिभेदाद्विचित्रकाला एव। अध्वा तु अवस्थित एव न गन्तृक्रियाजन्यः। एवं तर्हीति। अस्मिन्स्फोटे तु विवक्षितः। स च नि-
त्यः। एतच्च येनोच्चारितेनेत्यत्र पस्पशायां विचारितमिति तत एव बोद्धव्यं। शब्दगुण इति। शब्दस्य गुण उपकारको व्यंजकत्वेनेत्यर्थः। तद्यथा। घटः पुनः पुनर्दृश्य-
मानोपि न भेदमवलंबते तथा विलंबितायां द्रुतायां वृत्तावकार एव पुनः पुनरुपलभ्यत इति वृत्तिभेदेपि वर्णस्य भेदो न गृह्यत इति सर्ववृत्तिषु तत्कालत्वं। ह्रस्वदीर्घप्लु-
तास्तु स्वत एव भिन्नाः भिन्नैर्ध्वनिभिर्व्यज्यन्त इति तेषां कालभेदः। भेर्याघात इति। भेरीमाहन्तीति भेर्याघातः। उपलब्धिसामान्ये दृष्टान्तः। यथाप्रयत्नव

विषम उपन्यासः। अधिकरणमत्राध्वा व्रजतिक्रियायाः। तत्रायुक्तं पदाधिकरणस्य वृद्धिह्रासौ स्यातां। एवं तर्हि स्फोटः शब्दः। ध्वनिः
शब्दगुणः। कथं भेर्याघातवत्। तद्यथा भेर्याघातः भेरीमाहत्य कश्चिद्विंशतिपदानि गच्छति कश्चित्त्रिंशत् कश्चिच्चत्वारिंशत्। स्फोटस्तावा-
नेव भवति। ध्वनिकृता वृद्धिः। ध्वनिः स्फोटश्च शब्दानां ध्वनिस्तु खलु लक्ष्यते। अल्पो महांश्च केषांचिदुभयं तत्स्वभावतः॥ तपरस्त-
॥ त्कालस्य॥ ॥ ॥

शान्तुसन्नो भेरीशब्दः कश्चिदल्पकालमुपलभ्यते कश्चिच्चिरं कश्चिच्चिरतरं च। एवं वृत्तिषूपलब्धीनां कालभेदो विषयस्य तु भेद एव। स्फोटस्तावानेवेति। दृ-
ष्टान्तिकोपन्यासः। ध्वनिः स्फोटश्चेति। व्यंजको व्यंग्यश्चेत्यर्थः। शब्दानां व्यंग्यानां संबंधी व्यंजकत्वेन यो ध्वनिः स एव महानल्पश्च लक्ष्यते। व्यंग्यस्तु भिन्न-
कालत्व एवेत्यर्थः। उभयमिति। व्यंग्यो व्यंजकश्च प्रमाणेन स्वभावतः स्वरूपेणाविशिष्टावित्यर्थः। केषांचिदिति। व्यक्तानामुभयं गृह्यते। अव्यक्तानां तु ध्वनिरेव॥ ०॥

भा०कै०प्र० आदिरंत्येन॥ ॥असंप्रत्यय इति। अप्रतिपत्तिरित्यर्थः। संबंधिशब्दैर्वेति। संज्ञयैवाक्षिप्तः संज्ञी इत्यर्थः। आद्यंतौ च मध्यापेक्षाविति मध्यगतानामेव संज्ञित्वं।
१७६ स्वरूपमित्यनुवर्त्तनात्स्वरूपस्य च। सहग्रहणाच्चाद्यंतौ समुदितौ संज्ञेति। इकोयणचीति समुदायादेव विभक्त्युत्पत्तिर्नोदिमात्रात्। स्वरूपं त्वादेरेव गृह्यते नां
176

आदिरंत्येन सहेता॥ आदिरंत्येन सहेतेत्यसंप्रत्ययः संज्ञिनो निर्देशात्। आदिरंत्येन सहेतेति असंप्रत्ययः। किं कारणं। सं
ज्ञिनं अनिर्देशात्। नहि संज्ञिनो निर्दिश्यंते। सिद्धं त्वादिरिता सह तन्मध्यस्येति वचनात्। सिद्धमेतत्। कथं। आदिरंत्येन सहेता
गृह्यमाणः स्वस्य च रूपस्य ग्राहकः तन्मध्यानां चेति वक्तव्यं। संबंधिशब्दैर्वा तुल्यं। संबंधिशब्दैर्वा तुल्यमेतत्। कथं तद्य
था। संबंधिशब्दाः मातरि वर्तितव्यं पितरि शुश्रूषितव्यमिति। न चोच्यते स्वस्यां मातरि स्वस्मिन् पितरीति संबंधाच्चैतद्गम्य
ते। या यस्य माता यो यस्य पितेति। एवमिहापि आदिः अंत्य इति संबंधिशब्दावेतौ। तत्र संबंधादेतद्गंतव्यं यं प्रति य आ
दिः अंत्य इति च भवति तस्य ग्रहणं भवति स्वस्य च रूपस्येति। आदिरंत्येन सहेता॥ ॥ ॥

स्यस्य तस्य अप्राधान्यादिति द्योत्यते इति केवल एव यकार आदेशः प्रवर्त्तते न तु णकारसहितः॥ ॥श्री॥ ॥७॥ ॥ राम०
१ ॥श्री॥ ॥७॥ ॥ १७६

येनविधिः॥ ॥इहकस्मादितिशङ्कानुशासनप्रस्तावात् शब्दरूपमिकाविशेष्यते इत्यस्तितदन्तप्रसंगः। येनेकाल इति। ततश्च चयनजयनादिषु यनमितिश्रा
श्नोति। प्रकरणादिवशाच्चाक्षादिषु वार्थविशेषावगतिः स्यात्। निर्दिश्यमानस्यादेशा इत्यत्र त्वनाश्रितं परिहारान्तरविवक्षया। यदि चैवमिति। आदुण इत्यादौ
अत्र स्यादिसवर्णोनोगृह्यते। अचीति चाजादिस्तेन खट्वेन्द्र इत्यादावत्र वर्णान्तस्य ससुप्तस्य स्याज्जादेश्च गुणप्रसंगादेकरूपप्रसंगः। पृष्ठ निर्देशाच्च निर्दि
श्यमानस्येत्यस्य विना स्ति। स्योन इति। सिवेर्बाहुलकाद्दोणादिके नमस्य येगुणो वलोप ऊठिति कार्यत्रयप्रसंगः। तत्रापवादत्वाद् ठावलोपो बाध्यते। गुणस्तु

येनविधिस्तदन्तस्य। इह कस्मान्न भवति इकोयणचि दध्यत्र मद्ध्वत्र। अस्तु। अलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीति संस्य भविष्यति। नैवं शा
क्यं। येऽनेकाल् आदेशाः तेषु दोषः स्यात् एचोयवायाव इति। नेष दोषः। यथैव प्रकृतिस्तदन्तविधिर्भवति एवमादेशतोऽपि भविष्य
ति। तत्रेजन्तस्यायाद्यंता आदेशा भविष्यन्ति। यदि चैवं क्वचिद् द्विरूपं तत्र च दोषः स्यात्। अपि चान्तरंगबहिरंगे न प्रकल्पेयाताम्। तत्र पस्त्रेन्दु ४ श्लोर नम २
को दोषः स्योनः स्योना॥ ॥ ॥

तरंगत्वाद्बाध्यते। गुणो ह्यंगसंबंधिनीमित्तलक्षणं तथ्वी मुपधामार्द्धधातुके चाश्रयति। ऊठ् तु वकारान्तमंगमनुनासिकादिं च प्रत्ययमित्यपेक्षत्वादन्तरंगः
तत्र कृते गुणप्राप्नोति यणादेशश्च। तत्र वर्णमात्रापेक्षत्वाद्यणादेशोऽन्तरंगः प्रवर्त्तते। नानाश्रयत्वाच्च वार्णादांगं बलीय इत्येतन्नास्ति। यत्रैकाश्रये वार्णांगे
यथाकार इति घञाश्रये यणवृद्धी तत्रैवास्य प्रवृत्तिः। यदि चरकोयणची त्यत्र तदन्तदादि विधी स्यातां तदा यणादेशस्यांतरंगत्वाभावात्स्वरता गुणः स्यात्॥०॥

भा०कौ०प्र० अंतरंगलक्षणस्येति। असतितदंततदादिविधित्वेऽयोंतरंगस्तस्येत्यर्थः। एवं बहिरंगलक्षणो गुण इति व्याख्येयं। अल्विधिश्चेति। अल्लोपस्य
१७७ स्थानिवत्त्वादंतविधिसद्भावाद्दंस्यालेनस्य समुदायस्य कार्येण भवितव्यमिति घोः पंथा इत्यत्राल्लोपस्यादेशो न प्राप्नोतीत्यर्थः [illegible]
177 [illegible] तन्न कदाचित्पथिन्नित्यस्याकारः स्यात्कदाचित्पथित्रिस्य अनेकाल्शित्सर्वस्येत्यनेन तु सर्वस्यैवेति नियमार्थं स्यात्। प्रकृतमिति। प्रस्तु
ते। प्रस्तावश्च क्वचित्साक्षात्तदंतविधिभाजो निर्देशात्। यथा ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यमित्यत्र द्विवचनस्य। क्वचिदधिकारात्। यथा एरजित्यत्र धातोः।

अंतरंगलक्षणस्य यणादेशस्य बहिरंगलक्षणो गुणो बाधकः प्रसज्येत। अनेन शब्दमाश्रित्य यणादेशः। न शब्दमाश्रित्य गु
णः। अल्विधिश्च न प्रकल्प्येत घोः पंथाः स इति। तस्मात्प्रकृते तदंतविधिरिति वक्तव्यं। न वक्तव्यं। येनेति करण एषा तृतीया।
अन्येन चान्यस्य विधिर्भवति। तद्यथा देवदत्तस्य समांशेशाणवैशेदनेन च यत्तदत्तः प्रतिविधत्ते। तद्यथा संग्रामं हस्त्यश्व
रथपदातिभिरिति। एवमिहाप्यचाधातोर्यतं विधत्ते अकारेण प्रातिपदिकस्य इन्नं विधत्ते॥ ॥ ॥

क्वचिदाक्षेपात्। यथा इको झलित्यत्र सनाधातोः करणएवेति। विधिशब्दः कर्मसाधनो येन करणेन कार्यं विधीयते स शब्दस्तदंतस्य संज्ञेत्यर्थः।
तेन विशेषणेन विशेष्यस्य तदंतविधिर्भवति नान्यथा। इको यणचीत्यादौ च विशेष्यस्यासन्निधानात्तदंतविधेरभावः। हस्त्यश्वरथपदातिभिरि राम०
ति। बहुप्रकृतित्वाभावादेकवद्भावाभावः॥ ॥श्री॥ ॥७॥ ॥ १७७

यग्रहणोपाधीनामिति। ग्रस्यते उच्चार्यते इति ग्रहणं। तस्य ये उपाधय इष्यन्ते ते नेतरं तस्य संज्ञिनः प्राप्नुवन्ति। संज्ञा हि संज्ञि प्रत्यायने विशेषणभावमापन्ना
कथमात्मनो विशेषणसंबंधमनुभवेत्। संकीर्णमिति। ओष्ठ्यःपूर्वो यस्मादृकारान्ताद्धातोस्तस्योत्वमिति तत्रार्थः स्यात्। अपत्रं च तत्रार्थे धात्ववयवत्वमो

येन विधिस्तदन्तस्येति चेद् ग्रहणोपाधीनां तदन्तोपाधिप्रसंगः। येन विधिस्तदन्तस्येति चेद् ग्रहणोपाधीनां तदन्तोपाधित्वप्रसंगः। येग्र
हणोपाधयस्तेऽपि तदन्तोपाधयः स्युः। तत्र को दोषः। उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वादिति संयोगपूर्वग्रहणमुकारान्तस्य विशेषणं स्यात्।
तत्र को दोषः। असंयोगपूर्वग्रहणे न इहैव पर्युदासः स्यात्। अक्षणुहि तक्ष्णुहीति। इह न स्यात् आप्नुहि शक्नुहीति। तथा उदो
स्प८ ष्ठ्यपूर्वस्येति ओष्ठ्यपूर्वग्रहणमृकारान्तविशेषणं स्यात्। तत्र को दोषः। ओष्ठ्यपूर्वग्रहणे नेह प्रसज्येत। संकीर्णमिति। इह च न
स्यात् निस्पूर्तोः पिपुरा इति। सिद्धं तु विशेषणविशेष्ययोर्यथेष्टत्वात्। सिद्धमेतत्। कथं। यथेष्टं विशेषणविशेष्ययोर्योगो भवति। याव
ता यथेष्टं। इह तावत् उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वादिति नासंयोगपूर्वग्रहणेनोकारान्तं विशेष्यते। किं तर्हि उकार एव विशेष्यते। उका
रो योऽसंयोगपूर्वस्तदन्तात्प्रत्ययादिति। तथा उदोष्ठ्यपूर्वस्येति नौष्ठ्यपूर्वग्रहणेन ऋकारान्तं विशेष्यते किं तर्हि ऋकार एव विशेष्यते।

[illegible]

ष्ठ्यसाश्रयितुं न युज्यते। अपवधित्वावयवत्वयोरेकस्य विरोधात्। सिद्धं त्विति। वृद्ध्यादिसंज्ञा गुणप्रधानभावानपेक्षा एवं प्रदेशेषु संज्ञिनं प्रत्याययन्ति।
इयं तु सत्सु गुणप्रधानभावापेक्षत्वात् कार्यकाले तत्रोतश्च प्रत्ययादित्यादौ विशेषणसंबंधमनुभूय विशेष्येण संबंधमुकारादिरनुभवतीति यथोक्तदोषाभावः॥

समासेति। श्रितादिभिः सुबंतस्य विशेषणेऽसति प्राप्तस्तदंतविधिः प्रतिषिध्यते। प्रतिषेधद्वारेण चैतत्प्रदर्श्यते श्रितादयः प्राधान्येनाश्रयितव्या स्तद्विशेषणत्वेन सुपेति। कष्टं परमश्रित इति। श्रितांतमेतत्सुबंतं न भवतीति संबुध्यंतमुदाहरणं यं हे कष्ट परमश्रिते ति एतत्प्रत्ययलक्षणेन सुबंतं भवति श्रितांतं च श्रूयते। सौत्रनाडिरिति। अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः। नडादी निप्रातिपदिकेन विशेष्यंते इति तदंतविध्यभावः। अतिमह

समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः। समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधो वक्तव्यः। समासविधौ तावत्। द्वितीया श्रितादिभिः समस्यते। कष्टश्रितः नरकश्रित इति। कष्टं परमश्रित इत्यत्र मा भूत्। प्रत्ययविधौ। नडस्यापत्यं नाडायनः। इह न भवति सूत्रनडस्यापत्यं सौत्रनाडिः। किमविशेषेण। नेत्याह। उगिद्वर्णग्रहणवर्जं। उगिद्ग्रहणं वर्णग्रहणं च वर्जयित्वा। उगिद्ग्रहणं। उगितश्च। भवती अतिभवती महती अतिमहती। वर्णग्रहणं। अत इञ्। दाक्षिः प्लाक्षिः। अस्ति चेदानीं कश्चित्केवलोऽकारः प्रातिपदिकं यदर्थो विधिः स्यात्। अस्तीत्याह। अततेर्डः। अः। तस्यापत्यं। अत इञ्। इः। अकच्छ्वन्वतः। सर्वनामाव्ययधातुविधावुपसंख्यानं। अकच्छ्वन्वतः। सर्वनामाव्ययविधौ प्रयोजनं वतः धातुविधावुपसंख्यानं कर्तव्यं। अकच्छ्वन्वतः सर्वके विश्वके॥ ॥

तीति। महांतमतिक्रांते ति प्रादिसमासः। तत्र यद्यपि गौरादिषु बृहन्महत् इति पठ्यते तथाप्यनुपसर्जनाधिकारात्तत्र ङीषु न भवतीति उगिल्लक्षणो ङीप् प्राप्यते। अन्ये तु गौरादिषु नयोः प्रमादपाठमाहुः। नयाचोक्तं। न ह्यजाद्युदात्तत्वे बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति। ङीषि हि सत्युदात्तस्य सिद्धत्वात्किं न द्या उदात्तत्वविधानेन। अत इञ् इति। तदंतविधावसति त्रिलकरणमनुत्तरार्थं स्यात्। सर्वक इति। अकचि कृते शीभावो न स्यात्॥ ॥

उच्चकैरिति। तथैवाकच्चित्कृते लुङ् न स्यात्। उच्चकैरधीयान इति परांगवद्भावनिषेधो न स्यात्। उच्चकैःसुखमिति नाव्ययदिक्शब्देति मुखस्वरनिषेधो न स्यात्। भि
नत्तीति। धातोरंत उदात्तो भवतीति उदात्तत्वं न स्यात्। प्रत्ययस्वरेण तु न सिध्यति स भिनोत्ते सत्र रद्भ्येति धातोर्दिधीयमाने तत्त्वं न स्यादिति वक्तव्यं। अन्ये लाकुः॥
भिनत्तीत्यत्रागमानुदात्तत्वेन प्रत्ययस्वरस्य बाधितत्वात्तत्र शिष्टस्वरो धातुस्वर एष्टव्यः। सिद्धं त्विति। सर्वस्य योऽन्तः सर्वकश्शब्दस्य। एवमन्यत्रापि योज्यं। तत्र
सर्वे नामानी सन्त्वर्थे संज्ञाक्षिप्तः संज्ञी सर्वादिभिर्विशेष्यते अव्ययसंज्ञाक्षिप्तः स्वरादिर्धातु संज्ञाभाजो वाप्रकारा भूवादिभिरिति भावः। उत्तरपदलोपद
तो ऽकारः कौर

अव्ययविधौ। उच्चकैः नीचकैः। भवतः। भिनत्ति। छिनत्ति। किं पुनः कारणं न सिध्यति। इह तस्य वा ग्रहणं भवति तदंतस्य वा। न
चेदं तत्। नापि तदंतं। सिद्धं तु तदंतांतवचनात्। सिद्धमेतत्। कथं। तदंतांतवचनात्। तदंतांतस्येति वक्तव्यं। किमिदं तदंतांतस्येति। तस्यांतस्त
दंतः तदंतं अंतो अस्य तदिदं तदंतांतं तदंतांतस्येति। सत्तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। उत्तरपदलोपोत्र द्रष्टव्यः। तद्यथा।
उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य उष्ट्रमुखः। खरमुखः। एवमिहापि तदंतः अंतो यस्य सोऽयं तदंतः तदंतस्येति॥ ॥ ॥
तं

ति। वाचनिको ऽत्र लोपः। न तु सामर्थ्योद्गम्यमानार्थस्य निवृत्तिरिति भावः। अन्ये तु वर्णयंति। यथावयवद्रव्योनाद्यो ऽसवयविविषया बुद्धिरुदेति तथेहा
पि सर्वशब्दस्य योऽवयवो ऽसत्तत्रैव सर्वशब्दविषयबुद्धिः सादृश्यादवयवांतः सर्वशब्दांत इति व्यपदिश्यते। अथवावयवे समुदायरूपारोपात्तदंतता भवि
ष्यति। गौणेनापि त्वर्थेन शास्त्रे व्यवहारो दृश्यते। छत्रपार्श्वीयः मूलदंडजिनश्रीतो ऽम्महृत्स्वादिषु॥ ॥ ॥

भा० कै० प्र० तदेकदेशविज्ञानादिति। मध्यपातिनोऽकृजादयस्तदे कदेशा इति तत्त्वबुद्धिं न विघ्नन्ति। अल्पपरिमाणानामिति। परिच्छिन्नपरिमाणानामि-
१७९ त्यर्थः। यावदेवेति। अल्पमधिकं वेत्यर्थः। इमाश्चापीति। सर्वाद्युपादानेन संज्ञाः क्रियमाणाः कथं सर्वकादीनां भवन्ति। नित्या हि शब्दाः विकारेण प
179

तदेकदेशविज्ञानाद्वा सिद्धं। तदेकदेशविज्ञानाद्वा पुनः सिद्धमेतत्। तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यते तद्यथा। गंगा यमुना देव
दत्तेति। अनेका नदी गंगां यमुनां च प्रविष्टा गंगायमुनाग्रहणेन गृह्यते तथा। देवदत्तास्थो गर्भो देवदत्ताग्रहणेन गृह्यते।
विषम उपन्यासः। इह केचिच्छब्दा अपरिमाणानामर्थानां वाचका भवन्ति। य एते संख्याशब्दाः परिमाणशब्दाश्च पंच
सप्तेति एकेनाप्यपायेन न भवन्ति। द्रोणः खारी आढकमिति नैवाधिके भवन्ति न न्यूने। केचिद्यावदेव तद्भवति तावदेवाहुः। य ए
ते जातिशब्दा गुणशब्दाश्च तैलं घृतमिति खार्यामपि भवन्ति द्रोणेऽपि। शुक्लो नीलः कृष्ण इति हिमवत्यपि भवति वटक
णिकामात्रेऽपि द्रव्ये। इमाश्चापि संज्ञा अपरिमाणानामर्थानां क्रियन्ते ताः केनाधिकस्य स्युः। एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्ति
र्ज्ञापयति तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यते इति। यदयं नेदमदसोरकोरिति सककारयोरिदमदसोः प्रतिषेधं शास्ति। क
थं कृत्वा ज्ञापकं। इदमदसोः कार्यमुच्यमानं कः प्रसंगो यत्सककारयोः स्यात्। पश्यति त्वाचार्यस्तदेशभूतं तद्ग्रहणेन कदेश
गृह्यते इति। ततः सककारयोः प्रतिषेधं शास्ति॥ कानिपुनरस्य योगस्य प्रयो
जनरहिता इति सर्वे शब्दः सर्वकशब्द इति न वक्तुं शक्यत इत्यर्थः॥ एवं तर्हीति। यद्यपि नित्याः शब्दास्तथापि प्रक्रियायामकजादयो विधीयमाना ज्ञा एम०
पकारव्यतिरेककृत इत्यर्थः॥ १७९

प्रयोजनमिति। अन्वर्थसंज्ञाश्रितः संज्ञीसर्वादिभिर्विशेष्यते। अपूर्वो वा तदंतविधिः प्रसंख्यायते। एवमुत्तरत्र ज्ञेयं। उपपदविधाविति। भयाढ्यादिभि
ः कर्मविशेष्यते। क्षेमप्रियमद्रेऽण्चेत्यत्र तु कर्मणा क्षेमादय इति तदंतविध्यभावः। प्रतिषेध इति। विधीयत इति विधिः सामान्येन रत्यत इति प्रतिषेधेपि

प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायां। सर्वे परमसर्वे। विश्वे परमविश्वे। उच्चैः परमोच्चैः। नीचैः परमनीचैरिति। उपपदविधौ भयाढ्यादि
षुग्रहणं प्रयोजनं। भयंकरः। अभयंकरः। आढ्यंकरणं स्वाढ्यंकरणं। ह्री। द्विधा वुगिड्ग्रहणं प्रयोजनं। भवती अतिभवती। म
हती अतिमहती। प्रतिषेधे स्वस्रादिग्रहणं प्रयोजनं। स्वसा परमस्वसा। दुहिता परमदुहिता। अपरिमाणबिस्ताचितग्रहणं च प्रतिषे
धे प्रयोजनं। अपरिमाणबिस्ताचितकंबल्येभ्यो न तद्धितलुकि। द्विबिस्ता द्विपरमबिस्ता। दितिग्रहणं च प्रयोजनं। दितेरपत्यं दैत्यः।
अदितेरपत्यं आदित्यः। दित्यदित्यादित्येति अदितिग्रहणं न कर्तव्यं भवति। ऐणेय अण्। ऐणेय अणग्रहणं च प्रयोजनं। आ
जकरेणः। सैंहिकरेणः। तस्य च। तस्य चेति वृ[illegible]भ्यां रेणः। किं पुनः कारणं न सिध्यति। न तदंताच्च तदंतविधिना सिद्धं केवला
'' च्चाप्यपदेशिवद्भावेन॥ ॥ ॥

तदंतविधिर्भवति स्वस्रादिभिः प्रातिपदिकस्य विशेषणात्। द्विपरमबिस्तेति द्विगुनाऽसन्निधापितमुत्तरपदं बिस्तादिभिर्विशेष्यते इति तदंतविधिः। दिति
ग्रहणं चेति। परमदिता दिश्यस्त्वनभिधानात्स्यो न भवति। तस्य चेति। स्वं रूपमित्यस्यानुवृत्तिं वार्त्तिककारो नेच्छति। तथा चार्थं तत्र दित्सत्र ये न विधिस्त
'' दंतत्ते इति प्रयोजनमवोचत्॥ ॥ ॥

व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति। ननु गोणीशब्दोऽप्रातिपदिकं प्रत्ययान्तत्वात्। नैष दोषः। अप्रातिपदिकेनेत्यत्र वाक्ये प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति वचनात्प्रत्ययान्तेऽपि व्यपदेशिवद्भावो न भवति। न च लिंगविशिष्टपरिभाषास्वरूपविधिविषयैवेति प्रातिपदिक

व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन। किं पुनः कारणं व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन। इह सूत्रान्ताट्ठक् भवति दशान्ताड्डो भवतीति केवलादुत्पत्तिर्मा भूदिति। नैतदस्ति प्रयोजनं। सिद्धमत्र तदन्तविधिना केवलाच्च व्यपदेशिवद्भावेन सोऽयमेवं सिद्धे सति यदन्तग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः सूत्रान्तादेव दशान्तादेवेति। नात्र तदन्तादुत्पत्तिः प्राप्नोति। इदानीमेव ह्युक्तं समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध इति। सा न ह्येषा परिभाषा कर्त्तव्या न कर्त्तव्या आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति। यदयं पूर्वादिनिः सपूर्वाच्चेत्याह। नैतदस्ति ज्ञापकं। अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनं। किं सपूर्वादिनिं वक्ष्यामीति। यत्तर्हि योगविभागं करोति। इतरथा हि पूर्वात्सपूर्वादिनिरित्येव ब्रूयात्। किं पुनरयमस्यैव शेषः तस्य चेति नेत्याह। यच्चानुक्रान्तं यच्चानुक्रंस्यते सर्वस्यैव शेषः तस्य चेति॥ ॥

सत्रेव वक्ष्यते। सपूर्वादिनिमिति। पूर्वे यद्ग्रहणे कृते सपूर्वादिनिरित्युच्यमाने सर्वेऽस्मात्सपूर्वात्प्राप्नोतीति कथं ज्ञापकमित्यर्थः। यच्चानुक्रान्तमिति॥ एम॰
अप्रातिपदिकेनेति तु निषेधो यत्रान्तग्रहणं सूत्रे एवोपात्तं तत्र। यथा दशान्तादिति। दशाधिका अस्मिन् शत इत्यत्र न भवति॥ ॥ १८०

यद्द्धावृत्ति। ठञ्विधौ तु तदंतविधेरभावात्पारमहलिक इति ठञ् भवति। ऋतोरिति। ऋतुवाचिनः प्राग्दीव्यतो वृद्धिमान् प्रसंगस्तद्विधाने ऽवयवानां तदंतवि
धिः शरदः पूर्वो भागः पूर्वशरत्। तत्र भवमिति ऋतुलक्षणोऽण्। तत्र वृद्धिमदिति वचनात् प्राक्पूर्वपदस्य तदंतविधिर्न भवति। ते न ऋत्वणेव भवति
पूर्वशारदमिति। प्राग्देशे वर्षापर्यायः। अवयवा नामिति किं। पूर्वस्यां शरदि भवं पौर्वशारदिकमित्यत्र न भवति। कालाट्ठञिति वृद्धिर्भवति। तत्र द्वियाक

रुषसीताहलेभ्यो यदिह धौ प्रयोजनं। रथ्यः परमरथ्यः सीत्यं परमसीत्यं। हल्या परमहल्या सुसर्वार्द्धदिक्शब्देभ्यो जनपदस्य प्रयो
जनं। सुपांचालकः। सुमागधकः। सुसर्वपांचालकः। सर्वमागधकः। सर्व। अर्द्ध। अर्द्धपांचालकः। अर्द्धमागधकः। अर्द्ध। दिक्शब्द।
पूर्वपांचालकः। पूर्वमागधकः। ऋतोर्वृद्धिमदवयवानां प्रयोजनं। पूर्वशारदं। अपरशारदं। पूर्वनैदाघं अपरनैदाघं। ठञ्विधौ संख्या
याः प्रयोजनं। द्विषाष्टिकः। पंचषाष्टिकं। धर्मोत्तरः प्रयोजनं। धर्मं चरति धार्मिकः। अधर्मं चरत्याधर्मिकः। अधर्माच्चेति नव्रक्त
व्यं भवति। पदांगाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्य च। पदांगाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्य चेति वक्तव्यं । पदाधिकारे किं प्रयोज
नं। प्रयोजनमिष्टके षीकामालानां चित्तूलभारिषु। इष्टकचितं चिन्वीत पक्वेष्टकचितं चिन्वीत। इषीकतूलेन मुंजेषीकतूलेन। मा
लभारिणी कन्या। उत्पलमालभारिणी कन्या॥ ॥ ॥
पंचिलात्कालवाचिनो गरस्य तेन द्विषाष्टिकमिति। द्वे षष्ठी प्रमाणमस्येति समासे कृते आर्हादिति ठञ् भवति। संख्यायास्तदंतविधौ सति संख्यांतात् परिठक् प्रतिषेधात्। ते
न प्राग्वतेरिति ठञ् भवति। अर्धार्द्धपूर्वे ति लुक् ठञ् भवति। सोऽस्यांशवस्नभृतयः इत्यतः सोऽस्येत्यनुवर्तमाने तदस्य ॥ ॥

भा०कै०प्र० परिमाणामिसत्र पुनः प्रसयार्थे समर्थविभक्तिनिर्देशात्कृते वालुकि पुनस्तन्निर्देशसामर्थ्यात्पुनः प्रसज्यते द्विधा न सामर्थ्याच्च पुनर्लुगभावः। पदांगाधिकारइ
१८१ ति। पदशब्देनोत्तरपदं गृह्यते पदैकदेशलोपात्। उत्तरपदेन सामर्थ्यात्क्षिप्तं सर्वं पदमिष्टकादिभिर्विशेष्यते। महदिष्टकास्विति। महदादिभिरंगं विशेष्यते। स्वाप
181 इति। न भूजनादिनि समासांतनिषेधः। अपो भीतिन त्वमपि स्वाङ्गिरिति भवति। द्विपदइति। पादः पदिति पाच्छब्देनांगं विशेष्यते। पादस्य पदेति। नन्वपङ्गा

अंगाधिकारे किं प्रयोजनं। प्रयोजनं महदप्स्वसृनप्तॄणां दीर्घविधौ। महान्। परममहान्। अप्। आपस्तिष्ठंति स्वापस्तिष्ठंति।
स्वसृ। स्वसा स्वसारौ स्वसारः। परमस्वसा परमस्वसारौ परमस्वसारः। नप्तृ। नप्ता नप्तारौ नप्तारः। एवं परमनप्ता परमनप्तारौ
परमनप्तारः। पद्युष्मदस्मदस्थ्याद्यनडुहो नुम्। पड्भावः प्रयोजनं। द्विपदः पश्य। अस्ति चेदानीं कश्चित्केवलः पाच्छ-
ब्दो पदयोर्विधिः स्यात्। नास्तीत्याह। एवं तर्ह्यंगाधिकारे प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा पदाधिकारस्येदं प्रयोजनमुक्तं हिमकाषि-
हतिषु च। यथा पत्काषिणौ पत्काषिणः एवं परमपत्काषिणौ परमपत्काषिणः। यदि तर्हि पदाधिकारे पादस्य तदंतविधि-
र्भवति पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु यथेह भवति। पादेनोपहतं पदोपहतं एवमत्रापि स्यात् दिग्धपादेनोपहतं दिग्धपा-

वेत तदंतविधिरुक्तः। अयं तु पदभावविधिः नैष दोषः। पादशब्देन पूर्वपदस्य विशेषणात्तदङ्गावे तदंतविधिः अनेनैव न्यायेन पदभावेपि न तदंतविधिप्र- राम०
संगः। यथाभूतः पूर्वसूत्रे पादशब्दो निर्दिष्टस्तेन तथाभूतस्योत्तरत्रानुमानात्॥ ॥ ॥ १८१

एवं तर्हीति। एवं च परमपादे न कृष्वतीति विवक्षायां परमपादकाषीति भवति। यदा तु परमः पत् काषीति विवक्षा तदा परमपत्काषीति भवति। पारयतेरिति। पदेऽर्त्थे नादिस
ध्येः। परमपंथा इति क्वचित्पाठः स तु युक्तः। समासांतविधानात्। नपूजनादिसूत्रे पूजायां स्वतिग्रहणमिति वचनान्नास्ति निषेधः। तस्मात्तु पंथा इति पाठः। परमगो
रित्ययमप्यपपाठः। गोरतद्धितलुकीति टज्विधानात्। तस्मात्तु गौरिति पाठः। परमसखायाविति बहुव्रीहिः। न तु तत्पुरुषे तु टचा भाव्यं। अनडुच्छब्दस्येह मपंचाध्येः।

एवं तर्हि स्त्र्यधिकार एव प्रयोजनं। ननु चोक्तं नास्ति केवलः पाच्छब्द इति। अयमस्ति पादयतेः क्विप् प्रसयः। पात्। पदः। पदौ। प
त्। युष्मत् अस्मत्। यूयं वयं। अतियूयं अतिवयं। अस्थ्यादि। अस्थ्ना दध्ना सक्थ्ना। परमास्थ्ना। परमदध्ना परमसक्थ्ना। अनडुहो नुम्।
अनड्वान्। परमानड्वान्। द्युपथिमथिपुंसो ऽस्तु। गोसखिचतुरनडुत्त्रिग्रहणं प्रयोजनं। द्यौः सुद्यौः। पंथाः सुपंथाः। मंथाः प
रममंथाः। पुमान् परमपुमान्। गौः सुगौः। सखा सखायौ सखायः। सुसखा सुसखायौ सुसखायः। परमसखा परमसखायौ परमसखा
यः। चत्वारः। परमचत्वारः। अनड्वाहः परमानड्वाहः। त्रयाणां परमत्रयाणां॥ ॥ परमसखा ॥

पाठः। अनडुहो नुमिसत्येवं वचनादादिस्वधिकारादामामोः कृतयोर्नुम्विधानात्। नुम्विधौ तदंतविधिनाऽऽमामोरपि तदंतविधेराक्षेपात्। अन्ये त्वाहुः।
असतीह पुनर्ग्रहणे यत्रैव नुम् क्रियते तत्रैव आमामोः स्यात्। तां परमानड्वाह इत्यत्र त्वाम्न स्यादिति पुनः पाठः कर्त्तव्यः। पूर्वेत्रापि पाठे नुमर्थः कर्त्तव्यः। अन्य
(?)था आमामोरेव तदंतविधिः स्यान्न तु नुम्विधौ॥ ॥ ॥

भा०कै०प्र० ऋपतिस इति। शोभनः सरः सर्थेः। उपसर्ज्जनेत्युत्तरच्छ्रात्यर्थं तदि तिभवति। बहुमत्स्यिकेति। न अस्त्र्यां एगमपीति न वक्तव्यं भवति। वर्ण्णग्रहणं चेति। यद्येवमु
१८२ गिद्वर्ण्णग्रहणं वर्ज्जमित्यत्र किमर्थं वर्ण्णग्रहणं। उच्यते। प्रत्ययविधौ तदंतविधिप्रतिषेधाद्वर्ण्णग्रहणे प्रत्ययविधौ प्रतिषेधाशंकानिवारणार्थं। प्रत्य
182 यग्रहणं चापंचम्या इति। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स इति सिद्धे तदंतविधावपंचम्या इति प्रतिषेधार्थं वचनं। यत्रापंचम्यंता ततः प्रत्ययः कार्यान्तरवि
धानाय परिगृह्यते तत्र तदंतविधिर्मा भूत्। यथा रदाभ्यामित्यत्र। अत्र हि तदंतविधौ रेफदकारांताभ्यामुत्तरो यो निष्ठातस्तस्य यस्तकारः तस्य नत्वं
स्यात्। न च संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंतग्रहणं नास्तीति निषेधावतारः। यत्र हि संज्ञाविधानेन तत्रायं निषेधः। इह तु निष्ठानुवादेन नत्वविधिः। सं

तदादिविधिमत्स्यात्स्त्रीग्रहणं च प्रयोजनं। सः अतिसः। मत्स्यका मत्स्यिकानि मेत्स्यिकानि मेत्स्यका। बहुमत्स्यका बहु
मत्स्यिका। स्त्रीग्रहणं च प्रयोजनं स्त्रियौ स्त्रियः। राजस्त्रियौ राजस्त्रियः। वर्ण्णग्रहणं च प्रयोजनं। कं सर्वत्र। अंगाधि
कारे चान्यत्र च। अन्यत्रोदाहृतं। अंगाधिकारे। तोदीर्घो यञि सुपि च। इहैव स्यात्। आभ्यां पदाभ्यामित्यत्र न स्यात्।

१ प्रत्ययग्रहणं चापंचम्याः प्रयोजनं॥ ॥ ॥

ज्ञाविधौ तर्हि तदंतविधिनिषेधस्य किं प्रयोजनं उच्यते। यदि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंतस्य संज्ञा स्यात् प्रदेशेषु पुनस्तदंतविधिः स्यादिति प्रत्य राम०
यांतानां गृह्येत। तस्मात्संज्ञाविधावपि तदंतविधेर्निषेधो रदाभ्यामिति च। अपंचम्या इत्यस्यनायमर्थः। यत्रापंचम्यंतात्परः प्रत्ययो विधीयते तत्र तदं १८२
तविधिर्नभवतीति। एवं हि व्याख्यायमाने ञित्प्रत्ययं तत्प्रत्ययादित्यत्र तत्प्रत्ययादेव अञ्जि विधीयमाने तस्यैवाग संज्ञा यावद्धि स्यैः स्यात्तां न तु तदंतस्य॥

परमगार्ग्यायण इति। अत्र गार्ग्यायण इत्येवोदाहरणं। गार्ग्यशब्दाद्यञन्तात्फग्विधानात्। न त्वत्र परमगार्ग्यशब्दात्समासयञन्तस्य यञन्तत्वाभावात्। तस्माच्च फकि विधीयमाने पारमगार्ग्यायण इत्यनिष्टरूपप्रसंगः। तस्मादेतत्प्रायबुसादनार्थे परमगार्ग्यायण इत्युपन्यस्तं। उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तविध्यभावोऽलेखग्रहणेन ज्ञापितः। तत्र दाम्पामिसत्र निष्ठायाः प्राधान्यात्तदन्तविध्यभावः। स्यतासी लृलुटोरित्यत्र धातोरित्स [redacted] धिकारादपंचम्या इति निषेधाल्लृलुटोर्वा प्राधान्येनाश्रयणात्तदन्तविध्यभावः। अप्लैवानर्थकेनेति। अर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येति वर्णो निर्देशेऽपुनाश्रीयत इति स्थितं। वर्णरूपत

यञिञोः फग्भवति॥ परमगार्ग्यायणः परमवात्स्यायनः। अपंचम्या इति किमर्थम्। दृषन्नीरणो परिषन्नीरणो। अप्लैवानर्थकेन नान्येनानर्थकेनेति वक्तव्यं। किं प्रयोजनं। हन्ग्रहणे प्लीहन्ग्रहणं मा भूत्। उद्ग्रहणे गर्मुद्ग्रहणं मा भूत्। स्त्रीग्रहणे शास्त्रीग्रहणं मा भूत्॥   ॥   ॥

× गार्ग्यायणः वात्स्यायनः × २

यायस्य शब्दस्याश्रयणं नार्थवत्तारूपमाश्रीयते। तत्र वर्णग्रहणं च सर्वत्रैवात्र वर्णग्रहणे जातिग्रहणाद्वर्णसमुदायग्रहणे त्वनर्थकस्य ग्रहणं प्राप्तमनेन निवार्यते। अप्लैवेति च एकत्वसंख्यागुणत्वाद्विवक्षितैर्विधानसामर्थ्याद्वा। हन्ग्रहणे इति। तेन प्लीहानाविति दीर्घो भवति। उद्ग्रहणे इति। उदः स्थास्तंभोरित्यत्र। तेन गर्मुतः स्थाप्यतीति पूर्वसवर्णो भावः। शास्त्रीग्रहणमिति। तेन शास्त्र्याविति स्त्रिया इतीयङ् न भवति॥   ॥   ॥

नियम २

पायसंकरोतीति। संप्रयुप्रेभ्य इतिसुणनभवति। तत्र हन्ग्रहणे स्त्रीग्रहणे चांगस्य विशेष्यत्वात्स्यात्तदंतविधिः। उदः स्थेत्यत्र तोरित्यधिकारात्तत्र गोत
स्योच्छेदेन विशेषणात्स्यात्तदंतविधिः। प्रतिषेधविज्ञाने तु न भवति। उदएव तत्वर्गेण विशेष्यत्वात्तोरित्यस्याविवृत्तत्वात्। संग्रहणोपदप्रकरणात्त
दंतविधिः स्यादिति निवार्यते। पदेन समासयोर्विशेष्यंते इति न दंतविध्यभावः। पायसं करोतीति करोतेर्भूषणार्थे वृत्तिता संभवतीति सु
दूस्यात्। किमर्थमिति। अलैवानर्थकेनेत्येतदाक्षिप्यते। अस्य हि नियमस्य प्लीहानाविस्तादि प्रयोजनं। तद्वानन्यथापि सिध्यति। अं
गाधिकारे हन्ग्रहणं स्त्रीग्रहणं चास्ति। एङः पदांतादतीति पदाधिकारे संग्रहणं। वा पदांतस्येत्यत्र ततः पदग्रहणानुवृत्तेन। उदः स्था
स्तंभोरिति पूर्वसवर्णः पदाधिकारे विधीयते। पदांगाधिकार इत्यत्र च केवल पदाधिकारोपि गृह्यते उत्तरपदाधिकारेपि। ततश्च प्लीहा

संग्रहणोपायसं करोतीति मा भूत्। किमर्थमिदमुच्यते। न पदांगाधिकारे तस्य न उत्तरपदस्येत्येव सिद्धं। न चेदंतत्तना
पित उत्तरपदं। तत्रवक्तव्यं भवति। किं पुनरत्र न्यायः। तदंतविधिरेवज्यायान्। इदमपि सिद्धं भवति परमातिमहा
॥ न एतद्धि नैवतत् नापित उत्तरपदम्॥ ॥ ॥

नादिषु दोषो न भविष्यति। न हि प्लीहनाविस्तत्र हनिस्तं नापित उत्तरपदमिति प्रश्नः। तत्र वक्तव्यमिति। पदांगाधिकार इत्येतदिसर्थः॥ अ
लैवानर्थकेनेति वचनेनार्थवतात्तदंतविधिसद्भावादिति भावः। तदंतविधिरेवेति। आद्यमकल्पिकः सूत्रेरोवृत्त तदंतविधिः स एव लैवानर्थ
केनेति नियम्यते। परमातिमहानिति। परमश्चासावतिमहानिति समासः। तत्र परमादिर्महच्छब्दो न भवति नापि महच्छब्दः उत्तरपदः। अ
तिमहच्छब्दस्योत्तरपदत्वादिति सांतमहत इति दीर्घत्वं न स्यात्। अन्नैनैवन्याये नोगित्वलक्षणोनुमागमोपि न स्यात्। तदंतविधिना तु

सुस्रोता इति। अनागमकानां सागमका आदेशा इत्याश्रयणाद् आसः आनर्थक्यम् अर्थवतो ह्यागम इति न्यायाश्रयणे लब्धे वानेवा सुश्रुः। यस्मिन्विधिरिति। तदं
त विध्यपवादस्तदादिविधिः। अत एव विशेषणेन भवति नान्येन॥ ॥वृद्धिः॥ ॥वृद्धिग्रहणमिति। असति हि वृद्धिग्रहणे कथं सर्वस्य वृद्धसंज्ञा न भवतीति चेत् य
स्याचामादिर्भिन्नजातीयं तद्वृद्धमित्सजादित्याववर्जितं स्यात्। दाक्षा इति। असति हि वृद्धिग्रहणे निर्द्धारणहेतोर्धर्मस्यानुपादानादादिशब्दः समीपार्थो विज्ञायेत। इत्त

अपि न समन्ग्रहणमर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति। अन। राज्ञे सर्थवता। साम्ना इत्यनर्थकेन। इन। दण्डी सर्थवता वा
ग्मी इत्यनर्थकेन। अस्। सुप्रथिमा इत्यनर्थकेन। यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे। यस्मिन्विधिस्तदादाविति वक्तव्यं। किं प्रयोजनं।
अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ इति इहैव स्यात् श्रियौ भ्रुवौ। श्रियः भ्रुव इत्यत्र न स्यात्॥ ॥वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धं॥ ॥
वृद्धिग्रहणं किमर्थं। यस्याचामादिस्तद्वृद्धमितीयत्युच्यमाने दाक्षाः राक्षिताः अत्रापि प्रसज्येत। वृद्धिग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दो
×सुपथा इत्यर्थवता सुस्रोता इत्यनर्थकेन॰म× (॰ षो भवति। अथ यस्य ग्रहणं किमर्थं। यस्येति व्यपदेशाय॥ ॥ ॥
×न॰ सुशर्मा इत्यर्थवता×२

शब्दो राक्षित शब्दस्याच्च क्रियाशब्दो दृष्टः। नामधेयस्य तु पक्षे भवत्येव वृद्धसंज्ञा। प्रत्येङ्वृद्धमित्यत्र यद्दानामधेयत्वाद् वृद्धाः पक्षे कर्त्तादय स्तदर्थप्रतिषेधः स्या
त्। यस्येति व्यपदेशायेति। संज्ञिन इति शेषः। अन्यथा तच्छब्देन किं प्रत्यवमृश्येत। तदि सत्यानुपादाने च वृद्धेरेव संज्ञाप्रसंगः॥ ॥

भा०वृ०प्र० गार्गीया इति। न हि गार्ग्यशब्दस्य वृद्धिरादिः। किं तर्हि हल्। मालादीनां च सेतत्सुनामध्ये यार्थं स्यात्। समासान्तयन इति। सति चेह आदिग्रहणे आद्यं तवत्स
१८४ त्वे एकग्रहणस्य समासान्तयनशब्दः प्रत्युदाहरणं। असति हि आदिग्रहणे दरिद्राते रि वर्णे तल्लक्षणस्याचो भावएवैकग्रहणस्य प्रयोजनं। अचा
184 मिति नु वर्तुत्वसंख्याविवक्षार्थं स्यात्। न ह्यचामिति। सर्वस्य प्रातिपदिकस्याकृत्तसमुदायरूपत्वात्। अचामित्यनेन केवलानामचां समुदायः
सन्निवेशरूपो निर्दिष्टः। पौर्वापर्येण व्यवस्थानं सन्निवेशः। स च केवलानामचां नास्ति। ननु चैवमिति। अचां सन्निवेशस्यासंभवादचां मध्ये

अथाज्ग्रहणं किमर्थम्॥ वृद्धिर्यस्यादिस्तद्वृद्धमितीयत्युच्यमाने इहैव स्यात् औपगवीयाः इह न स्यात्। गार्गीया वात्सीया इति।
अज्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। अथादिग्रहणं किमर्थं। वृद्धिर्यस्याचां तद्वृद्धमितीयत्युच्यमाने समासान्त
यनेमवः सामासान्तयन इत्यत्र प्रसज्येत। आदिग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। वृद्धसंज्ञायामज्सन्निवेशा
दनादित्वम्। वृद्धसंज्ञायामज्सन्निवेशादादिरित्येतन्नोपपद्यते। न ह्यचां सन्निवेशोऽस्ति। ननु चैवं विज्ञायते। अ
जे वादिरिति। नैवं शक्यम्। इहैव प्रसज्येत। औपगवीयाः। इह न स्यात्। गार्गीयाः। एकान्तादित्वं तर्हि विज्ञायते॥ ॥

जपेक्षपायस्य वृद्धिरादिरिति विज्ञास्यते इत्यर्थः। नैवं शक्यमिति। वृद्धिविशेषणार्थो निर्द्धारणे षष्ठी स्यात्। अचां मध्ये ज्रूपाया वृद्धिरसाका
रस्य निवृत्तिप्रसंगः। आकारो ह्यनजेव सन् केवलमच्कार्याणि ग्रहणकशास्त्रेण लभते ततश्च आश्वलायन इत्यत्र न स्यात्। गार्ग्य इत्यत्र च आ राम० १८४
कारस्यानन्त्वात्समुदायानादित्वाच्च न स्यात् ॥ ॥श्री॥ ॥७॥ ॥

एकान्तादित्वे चेति। एकान्ता अवयवा अचः प्रातिपदिकस्य तेषामचामादिर्वृद्धिर्यस्य तद्वृद्धमित्यर्थे सर्वप्रसंग इति। नह्यत्र विशेष उपादीयते सर्वेषामचामादिर्वृद्धिरि
ति। तत्र स्वमध्येऽपि वर्तमान आकारोऽन्यापेक्षया आदिरिति समासान्त्वयने संज्ञाप्रसंगः। आदिग्रहणं चासन्निवृत्त्यर्थं स्यात् खट्वेति सिद्धमिति। उभयरूपत्वेऽपि प्राति
पदिकस्याः आकृतिरचामिति वचनादाश्रीयते। विद्यमानापि हलाकृतिर्न विवक्ष्यते। तेनायमर्थः। यस्य शब्दस्य सकलाजपेक्षया वृद्धिरादिस्तद्वृद्धमिति। यथापं
क्तौ ब्राह्मणानामादिमानये लुञ्चे सतोऽपि शूद्रादीननादृत्य ब्राह्मणजात्यपेक्षया यो ब्राह्मण आदिः स आनीयते। व्यंजनस्येति। अचामिति वचनाद्विद्य

एकान्तादित्वे च सर्वप्रसंगः। इहापि प्रसज्येत समासान्त्वयने भवः सामासान्त्वयन इति। सिद्धं तु आकृतिनिर्देशात्। सिद्धमेतत्। कथं।
अजाकृतिर्निर्दिश्यते। एवमपि व्यंजनैर्व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति। व्यंजनस्याविद्यमानवत्त्वं यथान्यत्र व्यंजनस्याविद्यमानव
द्भावो वक्तव्यः। यथान्यत्रापि व्यंजनस्याविद्यमानवद्भावो भवति। क्वान्यत्र। स्वरे। वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या। देवदत्तीयाः। दै
वदत्ताः। यज्ञदत्तीयाः। याज्ञदत्ताः। गोत्रो त्तरपदस्य च। गोत्रोत्तरपदस्य च वृद्धसंज्ञा वक्तव्या। कंबलचारायणीयाः। ओदनपाणि

मानामपि व्यंजनानि न विवक्षितानीत्यर्थः। यथान्यत्रेति। यथा स्वरविधायके नेचेत्सुदभ्रितानीति मन्तुप उदात्तत्वं न प्रवर्तते। वा नामधेयस्येति। पौरुषं ना
मग्रस्यते। कंबलचारायणीया इति। कंबलप्रियस्य चारायणस्य शिष्या इत्यर्थः। ओदनपाणिनीया इति। पणिनोऽपत्यमित्यण्। गाथिविदथीति प्रकृतिभावाट्टि
लोपाभावः। पाणिनस्यापत्यं युवेतीञ्। तस्य छात्रा इति विवक्षिते ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोरिति लुक्। तेनेत्रप्रत्ययेसतान भवतीति छो भवति॥
×धावयोग्यत्वाद्व्यंजनमविद्यमानवदेवमिहाप्यचामिति वचनादित्यर्थः। इष्वनुष्ठामितिस्वरविधौ नुड्ग्रहणलिङ्गाद्व्यंजनं व्यव×२

भा०कै०प्र० पैङ्गलकाण्वा इति। कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यण्। वृद्धसंज्ञायां तु छः स्यात्॥ ॥त्यदादीनि च॥ ॥त्वात्पुत्रा इति। आदिग्रहणान्यथानुपपत्त्योपसर्जनानामपि त्य-
१८५ दादित्वं स्यादिति भावः। अन्यथापि सम्भवत्युत्तरार्थेनानुवृत्तिः स्यात् ततः सम्बन्धस्येहायोग्यत्वान्निर्द्धारणस्य समानजातीयविषयत्वात्। त्वदीय इति। अपदेशि

185

गोत्रान्ताद्वाऽसमस्तवत्प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम्। एतन्नैवोदाहरणानि। किमविशेषेण। नेत्याह। जिह्वाकात्यहरितकात्यवर्ज्जम्। जिह्वाकात्यं हरितकात्यं च वर्जयित्वा। जैह्वाकाताः हारितकाताः। किं पुनरत्र ज्यायः। गोत्रान्ताद्वा समस्तवदित्येव ज्यायः। इदमपि सिद्धं भवति। पिङ्गलकाण्वस्य छात्राः पैङ्गलकाण्वाः। एतानि वृद्धसंज्ञानि स्युः। त्यदादीनि च। यस्याचामादिग्रहणमनुवर्त्तते उताहो न। किं चातः। यद्यनुवर्त्तते इह च प्रसज्येत। त्वत्पुत्रस्य छात्राः त्वात्पुत्राः मात्पुत्राः। इह च न स्यात्। त्वदीयो मदीय इति। अथ निवृत्तम् एङ् प्राचां देशे यस्याचामादिग्रहणं कर्त्तव्यम्। एवं तर्ह्यनुवर्त्तते। कथं त्वात्पुत्राः मात्पुत्रा इति। सम्बन्धमनुवर्त्तिष्यते। वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्। त्यदादीनि च। वृद्धसंज्ञानि भवन्ति। वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्। एङ् प्राचां देशे यस्या-
चामादिग्रहणमनुवर्त्तते। वृद्धिग्रहणं निवृत्तम्॥ ॥ ॥

ङ्गा गोत्रं नास्ति। अप्रातिपदिकत्वेनेति निषेधात्। सम्बन्धमिति। द्वितीयान्तमेतत्। सम्बन्धमनुरोत्स्यतेनेनाहास्य सूत्रस्यार्थः। अथवा सम्बन्ध इति सम्बन्धं क्रमेणाद्युक्त्वा- ए.म०
न्नपुंसकेऽपि बाधकाभावाद्भवति। वृद्धिग्रहणसम्बद्धमादिग्रहणमनुवर्त्तते इति नास्ति तस्य त्यदादिभिः सम्बन्धः॥ ॥ ॥ १८५

तद्यथेति। एतदप्येयति स्वरितत्वप्रतिज्ञानादुत्तरसूत्रे एव योगपत्ताद्यस्याचामादिरीति संबध्यते। एङ्. यस्याचामादिस्तद्वृद्धमिति वाक्यार्थसंपादनाय। इह त्वयोगप
त्वात्संबंधानुपपत्तिः। तुल्यजातीयस्य निर्धारणात्सदादीनां चाजूपत्वाभावाद्यस्याचामादयस्तदादय इति संबंधाभावात्॥ ॥एङ् प्राचां॥ ॥कुणिना प्राग्ग्रह
णमाचार्यनिर्देशार्थं व्यवस्थितविभाषार्थं चेति व्याख्यातं। तेनैकोदे नाम उदग्ग्राममस्तत्र भवः ऐकौदः इत्युदाहरणं प्रवृत्तिः। अस्मिन्नतु प्राग्ग्रहणं देशविशेषणं व्याख्यातं। ते
न देवदत्तो नाम वाहीकेषु ग्रामः तत्र भवो दैवदत्त इत्यत्र वृद्धत्वाद्वुञ्छ्रो न भवतः। भाष्यकारस्तु कुणिदर्शनमशिश्रियत्। सेपुरं स्कोनगरं च वाहीकग्रामौ तत्र वृ

तद्यथा॥ कश्चित्कान्तारे समुपस्थिते सार्थमुपादत्ते स यदा निष्कान्तारीभूतो भवति तदा सार्थं जहाति॥ ॥एङ् प्राचां देशे॥
॥एङ् प्राचां देशे शैषिकेष्विति वक्तव्यं। सैपुरिकी। सैपुरिका। स्कौनगरिकी स्कौनगरिकेति॥ ॥इति श्रीमद्भगवत्पतंज
लिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे नवममाह्निकं पादश्च समाप्तः॥ ॥

त्वाद्वाहीकग्रामेभ्यश्चेति ठञ्ञिठौ भवतः। शैषिकेष्विति वचनादपत्यविकारयोर्हेतुलक्षणप्रसङ्गाभावः। कौरदेवदत्तयोस्तु अप्राग्देशवाचित्वेनोर्व्यवस्थितवि
भाषया न भवतीति। प्राग्देशवाचिनस्तु देवदत्तशब्दस्य वृद्धसंज्ञत्वात्काश्यादित्वाद्धेतुलक्षणौ ठञ्ञिठौ भवतः॥ ॥इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकै
य्यटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे नवमाह्निकं॥ पादश्च समाप्तः॥ ॥ ॥ ॥

=पदार्थ इत्यर्थः। २= ... (interlinear gloss, largely illegible) ... ॥

भा० कै० प्र०
१८६
186

गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित्। चत्वारो ऽत्र पक्षाः। उपक्षिप्ता भाष्ये ङित्त्वकित्त्वसंबंधप्रतिपादनं। भावनेः संज्ञाकरणं। अतिदेशश्चेति। तत्राद्यपक्षनिराकरणायवा क्लिङ्कमुपन्यस्यति। ङिल्किद्वचनइति। सत्ता हीति। विद्यमानेनेव वस्तुनाभिसंबंधो यस्य शक्यते कर्तुं। नच गाङ्कुटादिभ्यः परस्य प्रत्ययस्य ङकारइत्संज्ञोस्ति येन तस्य ङिदितिव्यपदेशः स्यात्। सत्वेवा भूतानुवादे प्रयोजनाभाव इत्यप्रामाण्यमापद्यते। नच गाङ्कुटादिभ्यश्च ङकारः क्रियते नेन विधानमुपपद्यते। अञ्णिद्ग्रहणानर्थक्यप्रसंगात्। भाष्ये इति। गाङ्कुटादिभ्यः परो योऽञ्णित्प्रत्ययः स ङिद्भवति। ङकारइत्संज्ञकस्तस्य भवतीत्यर्थः। सतु ङकारश्चादौ

=गाङ्कुटादिभ्य इति पंचमी निर्देशो ... (interlinear gloss, largely illegible) ... =

गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित्। ङित्किद्वचनेतयोरभावादप्रसिद्धिः। ङिल्किद्वचनेतयोरभावात्। ङकारककारयोरभावान्ङित्वकि त्वयोरप्रसिद्धिः। सतात्वभिसंबंधः शक्यते कर्तुं। नचात्र ङकारककारा विनोपश्लेषः। तद्यथा। चित्रगुर्देवदत्त इति यस्य ता गावो भवं ति स एव ताभ्यां शक्या भ्यां [redacted] शक्यते भिसंबंधुं। भाष्ये तेन तर्ह्यनेनगाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङिद्भवतीत्यस्य योगास्ति ट्कि ङ्वतीति। भवतीतिचेदादेशप्रतिषेधः। भवतीति चेदादेशस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। ङकारककारा विनावादेशो प्राप्नुतः॥ ॥

=... (interlinear gloss, largely illegible) ... =

मध्येतेवेत्रिदेशविशेषणापेक्षते। इद्धुमो क्रांतस्येवविधानात्। इत्तां च धर्मो ऽश्रूयमाणनामपि कार्यं प्रति विशेषकत्वं। भवतीति चेदिति। टित्त्वकित्त्वमित्वाना मभावान्ङुइदंनन्तरो स्येति अनंतरार्थे बहुव्रीह्यभावाच्चादेः परस्यैत्यादेः स्थाने ङकारआदेशः प्राप्नोतीत्यर्थः। ङइन्ङिदितिन सुरूप एवन्याप्यः। स्वपदार्थेपा धान्येनतत्संतरंगत्वाद्बहुव्रीह्यर्थानुपपत्तेश्च। कुटितेसादोप्रसिद्धिङित्वात्स्थुङारयोयद्यादेशः क्रियंतेतदा नतेतदर्थाभिधाने समर्थाः तद्उदयस्येहणा त्वेनप्रसिद्धाः। अथास्मादेववचनादपूर्वाः क्रियेरन्तदा ङित्वेसंसस्यस्युः॥ ॥ ॥ ॥

राम०
१८६

=अनेनास्यागमत्वं निराकृतं। २=

=... (interlinear gloss, largely illegible) ... १=

कथं पुनरिति। इत्संज्ञो ह्यसन्नेव कार्ये मात्रं प्रतिपादयति। आदेशस्तु भावरूपो ह्यन्यस्य प्रसंगे भवति। किं हीति। लोपस्य यथा आदेशत्वं तथा ङकारस्यापीत्संज्ञकस्य
भविष्यतीत्यर्थः। तत्र स्थानिनिर्वर्त्तने ङकारो निवर्त्तेत। संज्ञाकरणं इति। अकृत्रिमा संज्ञा कृतेति नूनं नातिरिक्तशब्दोच्चारणे संज्ञा स्वरूपानुपलंभात् इत्संज्ञिना
म संप्रसयः। ङित् संज्ञाकरणं तु यच्चेः कुङादित्ववचनात् संप्रसारणार्थं स्यात्। लिटः कित्संज्ञावचिसपीति संप्रसारणार्थं स्यात्। गाङ्कुटादिभ्यस्तु हि ङित् संज्ञाकि

कथं पुनरित्संज्ञो नामादेशः स्यात्। किं हि वचनान्न भवति। एवं तर्हि षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेश उच्यते। न चात्र षष्ठीं पश्यामः। गाङ्कुटादि
भ्य२ भ्य एषा पंचमी अञ्णिदिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति। तस्मादित्युत्तरस्येति। संज्ञाकरणं तर्हीदं गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णि
न्ङित् इत्संज्ञो भवति। असंयोगाल्लिट् कित् इत्संज्ञो भवतीति। संज्ञाकरणे किं। द्रुहणोः संप्रसयः शब्दभेदात्। संज्ञाकरणे कुद्रुह
णोः संप्रसयः स्यात्। किं कारणं। शब्दभेदात्। अन्यो हि शब्दः किदिति। अन्यः कितीति अन्यः ङितीति च। तथा कुद्रुह
णोषु ङिद् द्रुहणोषु चानयोरेव संप्रसयः स्यात्। न ह्यतिदेशस्तत्रास्ति यं। गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित्। दुद्रुवति। असंयोगा
ल्लिट् कित्। दुद्रुवतीति। सन्तर्हि वतिनिर्देशः कर्त्तव्यः। न ह्यन्तरेण वतिमतिदेशो गम्यते। अन्तरेणापि वतिमतिदेशो गम्यते। ष्टि ॥०॥

म यो स्यात्। अपनर्थिका भवतु। न्यायागतेर्थे किं कुर्मः। कितिचे सादौ तु यौगिकस्ये वग्रहणं स्याद्यस्य ककारोऽङकारश्चेत्संज्ञकः। अनयोरेवेति। कृत्रि
माकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रसय इति न्यायात्। चङादीनां तु ङित्करणं कित्प्रदेशेषु ग्रहणार्थं स्यात्। अत्र संज्ञा उपलब्धिः॥ ॥ ॥

=भेपापरिज्ञानेमुरव्यार्थस्वायमितिप्रतिपन्निप्रसंगइतिभावः। भाष्येचाब्रलदत्त इत्यनेनसपरिदर्शितः।१८= व्यपदेशातिदेशोकिव्यपदेश=अतिदेशापवादः।१२= शकिव्यपदेशान्यस्याश्रयनिर्देशनादाद्यन्तकार्यमिति।१= व्यपदेशादि।लादिरूपनिमित्तंकारणेषन्त्र।२= ननुअतिदिश्यमानविरुद्धस्य...कार्याभावो...निर्देशःस्वभावसि= =ऽः पथानत्रैवदृष्टांतेमघमानादिनिरासिमितिकार्यातिदेशोपिनहि

भा०कै०प्र०
१२७
187

एषब्रह्मदत्त इति। निर्ज्ञाते भेदेतत्कार्ये प्राप्तये तद्रूपारोपणं क्रियते इत्य तिदेशागतिः। शक्तिर्द्विष्प्रसंगइति। कार्यातिदेशेतत्समनिबद्धानिकार्याणि व्यपदेशमंतरेणापिभवंतीतिगुणनिषेधादीनामेवातिदेशः। आगमस्तुस्थान्याश्रयः केननिवार्यते। यथाब्राह्मणवदतिदेशःक्षत्रियस्यस्थान्याश्रयं युद्धादिनिवर्त्तयति। उक्तिनीतिचपर्युदासाश्रयणात्कित्त्वातिबद्धकार्याभावात्स्थान्याश्रयोमागमः स्यात्। सिद्धं त्विति। प्रसज्यप्रतिषेधेऽमागमनि

२०

एषब्रह्मदत्तः अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह। तेमन्यामहे ब्रह्मदत्तवदयं भवतीति। एवमिहाप्यङिद्धद्रिः दिस्याहङिद्धद्दितिगम्यते। उक्तिनकिदिस्याहकिद्धद्दितिगम्यते। तद्वदतिदेशेऽकिद्विषिप्रसंगः। तद्वदतिदेशेऽकिद्विषिरपिप्राप्नोति। सृजिदृशोर्झल्यमकि ति। सिस्रक्षति। दिदृक्षते। अकिल्लक्षणोऽमागमः प्राप्नोति। सिद्धं तुप्रसज्यप्रतिषेधात्। सिद्धमेतत्। कथं। प्रसज्यायंप्र तिषेधःक्रियते किति नेति। सर्वत्रसत्त्वं तादात्म्ये नेपदप्रतिषेधः। सर्वेषुपक्षेषु सत्त्वंतादात्म्ये नेपदंप्राप्नोति चुकुटिष ति। निचुकुटिषतिङि.त इत्यात्मनेपदं प्राप्नोति। तस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः। सिद्धं तुपूर्वस्यकार्यातिदेशात्। सिद्धमेतत्। कथं। पूर्वस्ययत्कार्यंतदतिदिश्यते। किंवक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानंगंस्यते। सप्तम्यर्थेपिवतिर्भवति। तद्यथा। मथुरायां मिवमथुरायां। पाटलिपुत्र इव पाटलिपुत्रवत्। एवं ङि.तीवङि.द्वत्॥ ॥ ॥

पूर्वस्य किल्लकार्यं। सिद्धं तुपूर्वस्येति। विशिष्टमत्रङि.त्कार्यमतिदिश्यते नसर्वमित्यर्थः। सप्तम्यर्थेपीति। सप्तम्यर्थेवर्त्तमानादिवार्थेवतिरित्यर्थः। ननु नेहवतिरूपान्तस्तत्कथमयंपरिहारः। अयंभावः। यथान्नसर्वकार्यप्राप्त्यर्थएवाब्रह्मदत्ते ब्रह्मदत्तत्वारोपः अपितुकस्यचिदेवकार्यस्यलाभार्थः एवमि हापिव्याख्यानाद्विशिष्टङि.त्कार्यातिदेशार्थएवाभिमतस्यतद्रूपासंगः। उपदेशग्रहणानुवृत्त्या चोपदेशेयोङि.त्तस्मादात्मनेपदमितिपूर्वस्यकार्यातिदेशो। ॥ रा०म० १२७

=पथमिसम्पर्यवसंनैकदेशान्तर्थेमुक्तः। ससासमानेतिबादिस्यविभाप्याश्रयोदकुंवस्तथापिसार्वधातुकमिति...विषयेषयेतामिसाद्यावातोऽन्तरतिस्वकार्यातिदेशनाङ्गतमाह। अयंभावः इति। २= निर्दिगंभ्यास्यानमयुक्तमत आह उपदेशोति। १=

अथ किमर्थमिति॥ कार्यार्थत्वादनुबंधासंगस्यैकेनैवानुबंधेन गुणनिषेधादेः सिद्धत्वादनुबंधभेदो ऽ न पृथक् इति प्रश्नः। एकस्य चानुबंधस्य करणेः ति दृशोपि

अथ किमर्थं पृथक् क्ङितौ क्रियेते। न सर्वे क्ङिदेव स्यात् ङिदेव वा। पृथगनुबंधत्वे प्रयोजनं वचिस्वपियजादीनां संप्रसारणं सार्वधातुक
चङादिषु। पृथगनुबंधत्वे प्रयोजनं वचिस्वपियजादीनां संप्रसारणं सार्वधातुके चङादिषु च। सार्वधातुके प्रयोजनं। यथेह भवति
सुप्तः सुप्तवानिति एवं स्वपितः स्वपिथ इत्यत्रापि प्राप्नोति। चङादिषु च प्रयोजनं। क्ङेपु न स्वङादयः। चङ् ङ् जिङ् निबथङ्ङः चङ्
। यथेह भवति। सूनः सूनवानिति। एवमशिश्वियदित्यत्रापि प्राप्नोति। अङ्। यथेह भवति सून उक्तरिति एवमश्वत् अवो
ःसुपवाद५ चदित्यत्रापि प्राप्नोति। नजिङ्। यथेह भवति सुप्तः एवं स्वप्नगित्यत्रापि प्राप्नोति। ङ् निप्। यथेह भवति इष्टमिति। एवं यज्वा इत्यत्रापि
प्राप्नोति। अथङ्। यथेह भवति उषित इति एवमावसथ इत्यत्रापि प्राप्नोति। नङ्। यथेह भवति इष्टमिति एवं यज्ञ इत्यत्रापि प्राप्नो
ति। जाग्रोऽगुणविधिः। जागर्तेर्गुणविधिः प्रयोजनं। यथेह भवति जागृतः जागृथ इत्यादि नीतिपर्युदासः। एवं जागरितः।
जागरितवानित्यत्रापि प्राप्नोति। अपर आह। जाग्रोऽगुणविधिः। जागर्तेर्गुणविधिः प्रयोजनं। यथेह भवति जागरि
तः जागरितवानिति एवं जागृथ इत्यत्रापि प्राप्नोति॥ ॥श्री॥ ॥ ॥

भेदेन नकृत्तेम ऽ आवसथ इति। हृदिविदिम्पोङ्। दिसतोङ्। दिसनुवर्त्तमाने उपसर्गे वसेरिसथप्रत्ययः जाग्रइति। क्ङितिगुण इष्यते नङ्। ति। एव
ऽचविषयविभागः पृथगनुबंधोपादाने लभ्यते॥ ॥ ॥

ओपदेशिकस्येति निषेधेप्याह अथवेति। २ नस्यादितिकु। टादिभ्यः परस्य कित्त्वविधानं तु कुटित्वादौ चरितार्थमिति भावः। २

श्रीगणेशाय नमः॥

भा०कै०प्र०
१८८
188

नुवितेति। एतस्तुनौ। धूविधूनने। क्तितीति सप्तमीनिर्देशादिट्प्रतिषेधस्याप्यतिदेशः स्यादित्युपन्यासः। न लिट्प्रतिषेधः पूर्वस्य कार्यो। कुटिलेति। न क्त्वा सेडिति निषेधो विशे
षानुपादानात्। दे॥ देशिकवदतिदेशिकस्यापि कित्त्वस्य स्यात्। अथवायं दृष्टान्तं कार्यं तदतिदिश्यते इत्त्वाप्रत्यये कित्त्वातिदेश एव नैस्यात्। नुविलेति। ङित्त्वेनात्र कित्त्वे येन

कुटादीनामिट्प्रतिषेधः। कुटादीनामिट्प्रतिषेधः प्रयोजनं। यथेह भवति लूत्वा पूत्वा इति श्नुकः क्तितीति इट्प्रतिषेधः एवं नुवित्वा धुवित्वात्र
त्रापि प्राप्नोति। क्त्वायां कित्प्रतिषेधश्च। किंच। इट्प्रतिषेधश्च। नेत्याह। अपदेशे पंचः पठितः क्त्वायां च कित्प्रतिषेध इति। यथेह भवति देवित्वा सेवित्वेति
न क्त्वा सेडिति कित्त्वप्रतिषेधः एवं कुटित्वा पुटित्वा अत्रापि प्राप्नोति। अथवा देश एवायं चः पठितः। क्त्वायां कित्त्वप्रतिषेधश्चेट्प्रतिषेधश्च।
कित्प्रतिषेध उदाहृतः। इट्प्रतिषेधो यथेह भवति। लूत्वा पूत्वा श्नुकः क्तितीति एवं नुवित्वा धुवित्वा अत्रापि प्राप्नोति। स्यादेतत्प्रयोजनं य
द्यस्य नियोगतः अतिदेशिके न ङित्त्वेनोपदेशिकं कित्त्वं बाध्येत। सत्यपि ङित्त्वे कित्त्वे वैषः। तस्मान्नूत्वा धूत्वा इत्येव भवितव्यं॥ ॥ तु२
सार्वधातुकमपित्॥ ॥ सार्वधातुकग्रहणं किमर्थं। अपि ङिद्द्वितीय सुच्यमाने आर्द्धधातुकस्यापि प्रसज्येत। कर्त्ता
हर्त्ता। नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नार्द्धधातुकस्यापि तो ङित्त्वं भवतीति॥ ॥

नात्र प्राप्नोतीति वा ध्यते इति भावः॥ सत्यपीति। विरोधाभावादतिदेशेन तस्याश्रयस्य कित्त्वस्यानिवर्त्तनाद्येन नाप्राप्त इति न्यायाभावाच्च। न हि कुटिता कुटित्वमित्यादौ कित्त्वे रामः
प्राप्ते ङित्त्वारंभः॥ ॥ सार्वधातुकमपित्॥ ॥ लिंगादव्याप्तिरतिव्याप्तिर्वेति प्रदर्शनाय सार्वधातुकग्रहणाख्याक्षेपप्रतिसमाधाने भाष्यकारेणोपन्यस्ते॥ ॥ १८८

यत्तिपक्षेत्का विषयं गाङ्कुटादीतिसूत्रं भिन्नं तच्च यत्नमेव नस्कः कितेआरभ्यते। १ न्यायाभावाद्वेति। आतिपक्षे जस्य भेदे लक्षणेनेत्यरातासीति भावः। २ अतिदेशेन ङित्त्वातिदेशेन। २

=सुपजोर्दति॥ पिदिति न्यासद्वयं विधाय योपंशङ्के वति: सर्वो विधिर्दिदस्यो भयणाक्तिनिवृत्तिनो: पितंना स्तितियदोस्येतेन दभिप्रायं नुभाष्यं॰ स्थानेप्यमपितमादाय ङित्वातिदेशसंभवात्॥२॥ आर्द्धधातुकशब्दस्य चरस्यापर्यठगंनत्वेनोनोदात्तत्वाकद्धचोंतोदात्तादितिठ आभोनीसत॥
=आह॰ आर्द्धे ति॰ अर्द्धधातुशब्दस्ततसुकृषांतोदात्त: ततश्चभवादावर्थेबह्वचइतिठञ्ञित्वादाघुदात्तत्वमितिभाव:॥ भवे ति॰ नेषुभवार्द्धधातुकसंज्ञासिर्पः॥ छ अंतत्वादिति॰ आर्द्धधातुकानितिवक्तव्येआर्द्धधातुकीयानित्युक्तिस्तु भियतद्भितत्वस्य सूचनायेतिबोध्यं॥१॥
[redacted]

आर्द्धधातुकीयानि॥ त्रि आर्द्धधातुकेषु भवा इति ठञ्‌ अंतत्वादंतोदात्तत्वमापद्यात् बह्वचोंतोदात्तादिति ठञ्‌ भाववेह द्वाच्छो भवति॥ नातङ्‌॰ स्तुङि॰ त्वं तिपः पित्वादस्य प्रसिसज्ञापकं सार्वधातुकाङि॰ त्वस्य ङ्‌॰ निपोङि॰ त्वमज्ञापकं अस्य पित्वात् ङि॰ त्वाप्रा प्रेः अवृंतेस्त्रवृंत इति॥ गुणं स्वर्वनिस्त्वादंतरंगत्वाच्चेकादेशः तत्रकृते परस्येहापितं आश्रितत्वात् परस्य कार्यप्रसंसा रित्वङ्गावात गुणनिषेधः स्यात्॥ साधारणपरिहारभिधानायवार्णादंग मितिनाश्रितं॥ प्रसज्य प्रतिषेधे तु ङि॰ त्वनिषेधः पूर्वस्य कार्ये पिति पूर्व प्रसंसतवृङ्गावात् ङि॰ त्वाभावः॥

यद्ययमार्द्धधातुकीयान्कांश्चित् ङि॰ तः करोति॥ चङ्‌॰ ङ्‌॰ जिङ्‌॰ निवधङ्‌॰ ङः॥ सार्वधातुकेप्येत ज्ज्ञापकं स्यात्॥ नैसाह॥ तुल्यजातीयस्य ज्ञापकं॥ कश्च तुल्यजातीयः॥ यथा जातीयका श्चङ्‌॰ ङ्‌॰ जिङ्‌॰ निवधङ्‌॰ ङः॥ कथं जातीयकाश्चैते॥ आर्द्धधातुकं॥ यद्येतदस्ति तुल्यजातीयस्य ज्ञापकमिति॥ चङ्‌॰ डौ लुङ्‌॰ विकरणं नोज्ञापकोस्यातां॥ नजि ङ्‌॰ वर्तमानकालानां॥ ङ्‌॰ निव भूतकालानां॥ अथ डौ रणादिकानां॥ नङ्‌॰ शाह्रो घ अथ्योनांत स्मात्सार्वधातुकग्रहणां कर्तव्यं॥ किंपुनरयं पर्युदासः यदन्यत्पित इत्याहो स्वित्प्रसज्यायं प्रतिषेधः पिन्नेति॥ कश्चात्र विशेषः॥ अपिन्ङि॰ दिति चेच्छ्वेकादेश प्रतिषेध आदिवत्वात्॥ अपिन्ङि॰ दिति चेच्छ्वेकादेशे प्रतिषेधो वक्तव्यः अवृंते स्त्रवृंते॥ किंकारणं॥ आदिवत्वात्॥ पिदपि
॥ नोरादेशोऽपि तदादिवत्स्यात्॥ अस्यन्त्यपित इति ङि॰ त्वं प्राप्नोति॥ ॥ ॥

यद्यपि सार्वधातुकावयवस्यैकादेशस्तथापि पूर्वपरसादिवत्वादेतच्छब्दः सार्वधातुकमपिद्भवतीति स्यादेव ङि॰ त्वं॥ यचेवं इति चोत्तमैकवचने सर्वस्येव सार्वधातुकस्यैकादेशइ
=पूर्वसमुदायभक्तोपर्सो॥२॥
॥ तिङि॰ त्वप्रसंगः॥ ॥श्री॥ ॥७॥

=स्यादेवेति॰ एकादेशस्यादिनावयवोपूर्वपरौसमोः समुदायपोरंतादी एकादेशोपितयोरेवांतादिवदिसर्वोंतादिवदिति सूत्रस्येति भाव:॥१॥ अमुपेसाप्याह॰ अवेदृति॥१॥

= पूर्वोक्तरीत्या सूत्रार्थमाश्रित्याक्षेपप्रतिसमाधाने ।१। उतमस्य आद्विशिष्टस्य यस्मादुत्सविदिदितिसूत्रार्थ इतिभावः ।१। ऋदुपधेभ्य इति विहितस्याक्तेः किमर्थ इत्यत आह विभीति ।२।

भा०कौ०प्र०
१८५
१४१

तुद्यानीति ॥ यद्यप्युत्तमस्य पित्वं तथापि तदृद्भावाद्रूट् पिद् उपदस्यैकादेशः पित उत्तमस्यादिवदिति स्थानिवत्वनिषेधः । तुदे इस्य च सर्वस्यैव पित एकादेशः पित आदिवदिति ङित्वनिषेधप्रसंगः । स्थानिवद्भावादिति । यथा स्थानिकालेयथा यो गंगु णप्रवृत्तिर्निहन्तीतथा ऽऽदेशे पि कृतेव्यवधानं बुध्या भवतः ॥ ॥ असंयोगा ॥ ॥

ऋदुपधेभ्य इति । विभिदितुः विभिदुरित्यादौ कित्वनिसं गुणस्त्वनिसः । वर्तते इत्यादौ तु द्वयोरप्यनिसत्वं । तत्र परत्वाद्गुणप्रसंगः पूर्वविप्रतिषेधाश्रयेण निवार्यते । न

अस्तु तर्हि प्रसस्यप्रतिषेधः पिन्नेति । न पिन्ङिदिति चेदुत्तमैकादेशप्रतिषेधः । न पिन्ङिदिति चेदुत्तमैकादेशप्रतिषेधः प्राप्नोति । तुदानि लिखानि । किं कारणं । आदिवत्वाद् । पिदपितो रेकादेशः पित आदिवत्स्यात् तत्र पिन्नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति । यथेच्छसि तथास्तु । ननु चोक्तमुभयथा च दोष इति । उभयथा न दोषः । एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानं ॥ ॥ असंयोगाल्लिट् कित् ॥ ॥ ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्वं गुणाद्विप्रतिषेधेन । ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्वं गुणात्पूर्वविप्रतिषेधेन । वर्तते ववृधे । उक्तं वा । किमुक्तं । न वा क्वसस्यानवकाशत्वादपवादो गुणस्येति । विषम उपन्यासः । युक्तं तत्र यदनवकाशं कित्करणं गुणं बाधते । इह पुनरुभयं सावकाशं । कित्करणस्यावकाशः । ईजतुः ईजुः । गुणस्यावकाशः । वर्तिता वर्द्धिता । इहोभयं प्राप्नोति । वर्तते ववृधे । परत्वाद्गुणः प्राप्नोति । इदं तर्हि युक्तं इष्टवा

(१)चीपरशब्दः विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति ॥ ॥ ॥

वाक्व्सेति । यथा क्वसः कित्करणसामर्थ्याद्गुणो बाध्यते तथेहातिदेशसामर्थ्यादित्यर्थः । युक्तं तत्रेति । क्वसः कित्करणे प्रयोजनान्तराभावात् इह तु संप्रसारणविधौ कृतार्थत्वात् दुर्बलेनातिदेशेन प्राप्य मारणो गुणनिषेधो दुर्बलत्वाद्विधिना सह स्पर्द्धितुं नार्ह इत्यायेन । इष्टवाचीति । तत्र कारणे वायमर्थः संगृहीतः सानुसंधानेयइत्यर्थः ॥ ॥ प्र०

१८५

= नत्वक्वसस्यानवकाशत्वादित्युक्तं तेन किं गुणेन समाधानेरत आह यथेति ।१। तथेति कार्यकालपक्षे ऋदुपधविषये तत्र कित्करणोपजीव्य आपितनिषेधसामर्थ्यादित्यर्थः ।२। ... तर्हि तरिन्यमोद्देश्यपक्षमाश्रित्येदं ।१।

=श्रथासिद्धमेवदर्शयन्निन्वभूवेति॥ ननु कित्वविधानसामर्थ्याद् निरलक्षणाया अपि स्कंदेः प्रतिषेधो भविष्यतीत्यत आह गुणभावेनेति॥ [redacted] रवं वचनात्निषेधेनास्य चाकितार्थ्येनानिरलक्षणस्कन्देः निषेधकत्वेमानाभाव इति भावः॥१॥ =कार्यकालपक्षेण लः कित्वविशेषेण विधानसामर्थ्याद् निरलक्षणामिट स्कंदेः प्रतिषेध्ये ति॥

इंधिभ॥ ॥किमर्थमिति॥ विनापि सूत्रेण इष्टं सिध्यति मत्वापि चेष्टं न सिध्यति॥ बंभूवेत्यत्र लक्षणता [redacted] दृढेरिरलक्षणं भावात् प्रतिषेधाप्रसंगात्॥ गुणमात्र निषेध एव तु बभूविथ अहं बभूवेति चुत्तिलाभाव पक्षे स्यादिति भ्रमः॥ इंधेरिति॥ भाषायां लिट्यामास्य विधानात् छंदस्यमंत्र इत्याम् प्रतिषेधाद्धेतद्युक्तं न त्वस्य भाषायां प्रयोगाभावः॥ तत्र छंदस्युभयथेति लिटः सार्वधातुकत्वात् समीध इति द्वितान्नलोपः॥ आर्द्धधातुकत्वाच्च श्नमभावः॥ स्यत्यो बहुलवचनाद्वा॥ निस्योवुगिति॥ ओः सुपि स्यतश्चोरि

इंधिभवतिभ्यां च॥ ॥किमर्थमिदमुच्यते॥ इंधेः संयोगार्थं भवतेः पिदर्थं॥ =पर्यययोगः शक्योऽवक्तुं॥ कथं॥ इंधेश्छंदोविषयत्वाद्भुवो वुको नित्यत्वाच्च

लिटः नाभ्यां किद्वचनानर्थकं॥ इंधेश्छंदो विषयो लिट्॥ न ह्यंतरेण छंद इंधेर्लिट् लभ्यः॥ आमा भाषायां भवितव्यं॥ भुवो वुको नित्यत्वात्॥ भवतेरपि नि

सो वुक्॥ कृते गुणे प्राप्नोऽसकृतेऽपि प्राप्नोति॥ नाभ्यां किद्वचनानर्थकं॥ नाभ्यामिंधिभवतिभ्यां किद्वचनमनर्थकं॥ ॥मृडमृदगुधकुषक्लिशवदव

सः क्त्वा॥ ॥किमर्थं मृडादिभ्यः परस्य क्त्वः कित्वमुच्यते॥ किदेव क्त्वा॥ न क्त्वा सेडिति प्रतिषेधः प्राप्नोति तद्बाधनार्थं यदि तर्हि मृडादिभ्यः

परस्य क्त्वः कित्वमुच्यते नार्थो न क्त्वा सेडिति कित्वप्रतिषेधेन॥ इदं नियमार्थं भविष्यति मृडादिभ्य एव परस्य क्त्वः कित्वं भवति नान्येभ्य इति॥

हि२ भ्य१

तिनानुवर्त्तत इति भावः॥ एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाच्च शब्दांतरप्राप्त्यभावः॥ संसामपि वा शब्दांतरप्राप्तोऽकृताकृतप्रसंगि [redacted] त्वाद्वुको नित्यत्वं॥ वुकि कृते गुणस्य

प्राप्तिरेव नास्तीति नैतयोस्तुल्यबलत्वं॥ मृडमृद॥ मृडादिभ्य एवेति॥ विपरीतनियमस्तु व्याख्यानान्न भवति॥ मृडादिभ्यः क्त्वैव किदिति॥ नैष्य निष्ठार्थो शास्त्र प्रवृत्ति

॥ लेश्यमूलताद्याकरणस्मरतेः॥ ॥ ॥

=नन्वेवं शब्दांतरस्याविः क्वापि नस्यादत आह संसामपीति॥१॥ =शब्दांतरप्राप्त्या वुको नित्यत्वेन परत्वाद्गुणो भाव्य इति किंत्वं कर्त्त व्यमिति सूत्रमतं॥१॥ =विपरीतेति॥ विशेषणं भूतमृडादिसंकोचस्यान्याप्यत्वामिति भावः॥ अत एव न क्त्वा सेडिति सूत्रस्थतां सूत्रं प्रारब्धं॥ भाष्यकारस्तु ज्ञापकमात्रानुरोधेन न क्त्वा

भा० कौ० १० ल्लूलेति॥ क्त्वामात्रस्य नियमः स्यात् किं त्वं तुक्त्वातो सुन्क सुनद्रन्सादौ विशेषणार्थं स्यात्। एवमपीति क्लिशः क्त्वा निष्ठयोरिति विकल्पेनेड्विधानात्। प्रस्तुतावृदिति मृडमृदवदवसां

१८० क्त्वः किल विधानं नियमार्थं गुधकुषक्लिशी नां तु रत्नो व्युपधादिति विकल्पेन प्राप्ते नित्यार्थं। तत्र विधिसंभवे क्लिशेरनिटः क्त्वः कित्वविधानं नियमार्थं न भवति॥ ॥रुदविद॥ ॥

१३० सन्नर्थमिति। तत्र चरितार्थत्वादनिटः क्त्वः कित्वविधानं नियमार्थं न भवति॥ ॥इको झल्॥ ॥किमर्थमिति। इको झल् हलंताच्चेत्येकयोगः कर्त्तव्यः किमर्थं योगविभाग इति प्र

यदि तर्हि नियमः क्रियते इहापि तर्हि नियमान्न प्राप्नोति। लूत्वा पूत्वा। अत्राप्यकित्वं प्राप्नोति। तुल्यजातीयस्य नियमः। कश्च तुल्यजातीयः। यथा

जातीयो मृडादिभ्यः परः क्त्वा। कथंजातीयश्च मृडादिभ्यः परः क्त्वा। सेट्। एवमप्यस्ति कश्चिद्विभाषितेट् सोऽनिटां नियामकः स्यात्। प्रस्तुताव

द्येसेट् स्तेषां ग्रहणं नियमार्थं भविष्यति। यइदानीं विभाषितेट् तस्य ग्रहणं विध्यर्थं भविष्यति॥ ॥रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्च॥ ॥

स्वपिप्रच्छ्योः सन्नर्थं ग्रहणं क्रियते। किदेव हि क्त्वा॥ ॥इको झल॥ ॥किमर्थमिकः परस्य सनः कित्वमुच्यते। इकः कित्वं गुणो मा

भूत्। इकः कित्वं क्रियते गुणो मा भूदिति। चिचीषति। तुष्टूषति। नैतदस्ति प्रयोजनं। दीर्घारंभात्। दीर्घत्वमत्र बाधकं भविष्यति। कृते भवे

त्। कृते खलु दीर्घत्वे गुणः प्राप्नोति। अनर्थकं तु। अनर्थकमेवं सति दीर्घत्वं स्यात्॥ ॥ ॥ ॥

र्थ्याद्येः वक्ष्यमाणश्चाचामिप्रायः। दीर्घत्वमिति। अज्झनगमां सनीति दीर्घत्वं नाप्राप्ते गुणे आरभ्यमाणं तस्य बाधकमिति भावः। कृते भवेदिति। शास्त्रमावर्त्तमानं धर्मसा राम०

धनं जपादिवदिति भावः। अनर्थकं त्विति। शास्त्रस्य वैकात्म्ययोगादुर्मेनं तु शास्त्रप्रवृत्तिमात्रादिसर्थः॥ ॥ ॥ ॥ १८०

=नदीमितियदन्नविर्तं हेतुमाह न स्यादिति २ ननु आम्मिसस्य भोजनादि विषये भरसामान्यमिति भावमसेय [illegible] प्रवृत्तेः कार्त्तत्वादर्थानुपपत्तिर्व्याख्यातन्थापि अचोद्यदितियतासे यत्प्रासंगातिरिति लंपताधैर्यस्ययेन [illegible] तेनेतिव्याचष्टे कार्यमिति कार्याकांक्षायां स्यादिति भोजनादीनादि यथा ओमानुपमेकेइतिभा
·कार्यमिति·   कार्यविशेषाकांक्षा

ह्रस्वार्थमिति। ह्रस्वानामेव दीर्घविधानसामर्थ्यादुणो न स्यात् दीर्घाणां तु प्रागेव तादृप्यात् तद्रूपविशेषसंपत्तिफलकत्वाच्छास्त्रस्य दीर्घे शास्त्राप्रवर्तनेनाद्गुणप्रसंगः दीर्घाणाम पीति। गुणापकरणार्थं दीर्घे ष्वपि दीर्घशास्त्रं प्रवर्त्ततेऽएवेत्यर्थः। नहि भुक्तवानिति। तृप्तिफलं भोजनं फले संपन्ने पुनर्न प्रवर्त्तते। ननु चेति। तृप्तोऽपि पुनर्भुङ्क्त इत्यर्थः। भा वमिति। कश्चिदेवं भोजनादि तृप्तिविशेषाद्युर्थिभिरित्यर्थः। न किंचिदिति। नहि दीर्घाणां दीर्घेतरः संपाद्यत इत्यर्थः। अग्निर्वदिति। स्वभास्वरूपत्वाद्दहतीति भावः। इहा प्ययोग्यत्वाद्दीर्घेषु शास्त्रेण न प्रवर्त्तित्वमित्यर्थः। दीर्घाणामपीति। ह्रस्वेष्विव दीर्घेरूपसंपादनार्थं दीर्घे शास्त्रं प्रवर्त्तते। दीर्घं सुतरूपमजिवं वधिगुणानिवर्त्तनेनस्व
=नान्यमार्षसाप्रविनवमिस्वर्थः इत्यमपिद्यास्यानं मू· दीर्घमादमलपात्तं भाष्यमिसस्य स्वचपिति · लक्षणभेदारेकस्यादिविधिनियमकर्तृत्वात् अग्नाविति भावः १

नानर्थकं। ह्रस्वार्थं। ह्रस्वानां दीर्घवचने सामर्थ्याद्गुणो न भविष्यति। भवेद्ध्रस्वानां दीर्घवचने सामर्थ्याद्गुणो न स्यात्। दीर्घाणां तु प्रसज्यते। दीर्घाणां
दीर्घाणामपि २ तु खलु गुणः प्राप्नोति। ननु च दीर्घवचनसामर्थ्याद्गुणो न भविष्यति। न दीर्घाणां दीर्घाः प्राप्नुवन्ति। किं कारणम्। नहि भुक्तवान्पुनर्भुङ्क्ते कृतश्मश्रुश्च
पुनः श्मश्रूणि कारयति। ननु च पुनः प्रवृत्तिरपि दृष्टा भुक्तवानपि पुनर्भुङ्क्ते कृतश्मश्रुश्च पुनः श्मश्रूणि कारयति। सामर्थ्याद्धि पुनर्भाव्यं सा
वृत्ति ४ मर्थ्याद्धि पुनः प्रवृत्तिर्भोजनविशेषाच्छिल्पविशेषाद्वा। दीर्घाणां तु पुनर्दीर्घवचने न किंचित्प्रयोजनमस्ति। अकृतकारि खल्वपि शास्त्रमग्निव
द्भवति। तद्यथा। अग्निर्यददग्धं तद्दहति। यद्दग्धं तन्न दहति। दीर्घाणामपि दीर्घवचने एतत्प्रयोजनं गुणो माभूदिति। कृतकारि खल्वपि शास्त्रं प
र्जन्यवत्। तद्यथा। पर्जन्यो यावदूनं पूर्णं च सर्वमभिवर्षति। यथैव तर्हि दीर्घवचनसामर्थ्याद्गुणो न भवत्येवमृदित्त्वमपि न प्राप्नोति। चिकीर्षति। जिही
र्षतीति। ऋदित्त्वं दीर्घसंश्रयं नाकृते दीर्घे ऋदित्त्वं प्राप्नोति किं कारणं कृत इत्युच्यते॥ ॥ ॥ ॥

तद्रूपमसापत्त्यये। यथा मो राजि समः क्वाविति मकारस्य मकार इति भावः। ततश्च ह्रस्वानामिव दीर्घाणामपि येन नाप्राप्तिन्यायेन दीर्घेण गुणो बाध्यत एवाययथैवेति। दीर्घारम्भा
द्विकृते नैव दीर्घेण स्यात्तस्मिति भावः। ऋदित्त्वमिति। यद्यन्तरेण दीर्घविधानं प्राप्नुयादृदित्त्वं तदा दीर्घेणाबाध्येत यतस्तु दीर्घाश्रयमेव ऋदित्त्वं तदानन्तदेव फलं दीर्घस्य संजातमि
ति ऋदित्त्वं प्रवर्त्तिष्यते। तथा चोच्यते। यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यत इति॥ ॥ ॥

=ननु पिकद्विमती सारो केकिं रते दीर्घ विनापी दंबि मिसत आह । भवेति । १ = णिलोपस्य किङ्किमितत्वाभावात्कथं णिलोपस्तत्र प्रयोजनमत आह । असतीति । १ = णिलोपेति । बाध्यसामान्यचिंतायामिति भावः ।१ = बाध्यविशेषचिंतायामपि दोषमाह । अथवेति । क्ङिति परे लक्षणं बाध्यं न च पूर्वं परं वेतिसंदेहे पूर्वमेव
· किरतीसाराविव ·

भा० कौ० प्र०
१९१
१७१

दीर्घोणामपीति ॥ इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेनेति गुणप्रसंगादिति भावः । ज्ञीप्सतीति । ॐ सतिकित्त्वे गुणवल्लित्वो पस्यापिविप्रतिषेधाभावाद्दीर्घेण बाधनं स्यादिति दीर्घः । क्वास्ताइति । यथान्यत्र क्षिप्तानां शरादीनामन्यत्र निपातो ऽसंभाव्य एवं किल णिलोपयोरपि संबंधोन संभाव्यत इत्यर्थः । एषोभिसंबंध इति । ज्ञीप्सतीति णेर्गुणलोपदीर्घत्वानिमित्तप्रवृत्तमिति । तत्रासतिकित्त्वे ऽनवकाशत्वाद्विशेषाभावाच्च गुणवल्लित्वोपस्यापि दीर्घत्वं बाधकं स्यात् । ॐ पूर्ववापुरस्तादपवादा अनंतरान्विधीन्बाधंते नोत्तरा

न्भवेदुक्त्वानां नाकृते दीर्घे कृदित्वं स्यात् । दीर्घोणां तु खल्त्व कृते दीर्घत्वे कृदित्वं प्राप्नोति । दीर्घोणां नाकृते दीर्घे । दीर्घोणामपि नाकृते दीर्घे कृदित्वं प्राप्नोति । यदा दीर्घत्वे न गुणोबाधितः ततउत्तरकालमृदित्वं भवति । णिलोपस्तु प्रयोजनं । इदं तर्हि प्रयोजनं । णिलोपे यथा स्यात् । ज्ञीप्सतीति । क्वास्ताः क्वनिपतिताः । क्वकित्वं क्वणिलोपः । क्वो वाभिसंबंधः । यत्सतिकित्वे णिलोपः स्यादसतिकित्वे न स्यात् । एषोभिसंबंधः । यत्सतिकित्वे सावकाशं दीर्घत्वं परत्वात्सिलोपो बाधते । तत्र णिलोपस्यावकाशः । कारणा हारणा । दीर्घत्वस्यावकाशः । चिचीषति । तुष्टूषति । इहोभयं प्राप्नोति ज्ञीप्सतीति । परत्वात्सिलोपः ॥ × असतिपुनः कित्वे ऽनवकाशं दीर्घत्वं यथैव गुणं बाधते एवं णिलोपमपि बाधेत ×

णनिति णिलोपस्यैव बाधकं तत्स्यात् । गुणस्तु स्यादेवासतितु कित्वे ने वृगुणो बाधितइति चिचीषतीत्यादिषु लब्धावकाशं दीर्घत्वं परत्वात्सिलोपेन बाध्यते । ननु चासस
पिकित्वे येन नाप्राप्तन्यायेन गुणस्येव बाधकं दीर्घत्वं भविष्यति न णिलोपस्य गुणबाधेन च सावकाशं दीर्घत्वं परत्वात्सिलोपेन बाधिष्यत इति नार्थः कित्वेन । नैतदस्ति । य
दा बाध्यं भेदेनापेक्ष्यते इदं सर्वत्र प्राप्नमिदं तु क्वचिदेवेति तदायं न्यायः । यदातु बाध्यमात्रमपेक्ष्यते विध्यंतरेणाव्याप्तो विषयो न कश्चिदस्तीति तदा सर्वस्यैव बाधया भाव्यं ॥

राम०
१९१

=चिचीषतिज्ञीप्सतीसुभयत्र गुणस्य प्राप्तत्वात्सिलोपमानिविलोपस्यतु ज्ञीप्सती सत्रैव प्राप्तत्वान्नाशिलोपामितिः ।१=

=यत्रेति॰ यथा विभाषादिकस्य मासइत्यादौ स्मानासरशाइस्य संज्ञाशब्देन तद्ज्ञानाय लक्षणपर्यालोचनमित्यर्थः॥ प्रयोगरूपेति॰ तत्र मीयतइत्यादिप्रयोगनिष्ठं॰ ३॰= परत्वादिति॰ पदपिमिमिस्सतीत्यत्रापवादत्वाद्दीर्घेण गुणस्येव दीप्सतीत्यत्र बाध्यसामान्यचिंतायां णिलोपस्यापि वाधेन भाव्यं=
=तथापि दीर्घसमानकालिकस्य णिलोपस्यैव गुणस्येव बाधे विदीर्घकृते स्थानिवत्वेनप्राप्तणिलोपः स्यादेव॰ नचदीर्घविधानसामर्थ्यं॰ इत्थावेसामान्यग्रहणसंपादनेन सार्थकत्वात्॰ एवंच परत्वादिसत्यदीर्घोक्त्वा कालं प्रालसादित्यर्थः॥२॥= नानाकाग्रहणेन सविशेषग्रहणसेक्षनरिआधार्यकत्वनाशिवा...

असत्यपीति॥ मीनातिमिनोत्योः सन्पुंवकाशत्वाद्गुणबाधित्वाद्दीर्घत्वं प्रवर्त्तते। ततो मीग्रहणेन ग्रहणादिसूत्राभावेन प्रतिपदविहितेन गुणेन बाध्यते ह्रस्वे चेत्समावे हलंताच्चे
ति कित्वाल्लघूपधगुणाभावः। तत्र सामान्यग्रहणे चारितार्थ्यात् दीर्घविधानस्य ज्ञीप्सतीति परत्वाण्णिलोपोपभविष्यतीति नार्थः कित्वेन। ननु तत्क्षणिकत्वान्मिनोते मीरूप
स्य मीग्रहणेन प्राप्नोति। नैष दोषः। यत्र लक्षणमभिनिर्वर्त्तते न शब्दरूपमपेक्ष्यते तत्र लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति परिभाषोपस्थानं। न तु यत्र शब्दपोस्य ग्रहणं तत्र।
न तु एवमसत्यपि मीग्रहणे न ग्रहणे मीनातीत्यादिना ऽत्रालेकृते गामादग्रहणे ष्वविशेषइति माग्रहणेन ग्रहणादिसूत्रं भविष्यतीति सामान्यग्रहणमपि दीर्घस्य प्र
योजनं नोपपद्यते। एवं तर्हि दोषांतरमभिधानेनास्य पूर्वपक्षस्य निराकरणं तत्प्रकारेणैव तत्तु निरूपितं। तदेव दोषांतरमाह। यथैवेति। सामान्यग्रहणउ

=णिलोपदृतेन्यदितुबाध्यसामान्यचिंतया गुणमिव णिलोपं बाधित्वा दीर्घकृते स्थानिवत्वाभिलोपः स्यान्नहि सामान्यग्रहणे न च चिंतार्थस्य दीर्घविधेस्तत्वतु लक्ष्ये प्रहणनिरनार्थिके ... निबाध्यसामान्यचिंतेयेह नास्ती त्युक्ते तत्पत्वत्वादिसामिप्रमाणतमेवास्तित्वानाक्तिकुत्रापिदोषः॥४=

असत्यपि कित्वे सावकाशं दीर्घत्वं। कोवकाशः। इस्त्रभावः। निमित्सति। प्रनिमित्सति। मीनातिमिनोत्योर्दीर्घत्वेकृते मीग्रहणेन ग्रहणं यथा
स्यात्। यथैव तत्त्वे सति कित्वे सावकाशं दीर्घत्वं परत्वाण्णिलोपो बाधते एवं गुणोपि बाधेत। तस्मात्कित्वं वक्तव्यं। इकः कित्वं गुणो माभूत् दीर्घारंभात्कृ
ते भवेत्। अनर्थकं तु ह्रस्वानां दीर्घाणां तु प्रसज्यते। सामर्थ्यादिपुनर्भाव्यमृद्दित्वं दीर्घसंश्रयं। दीर्घाणां नाकृते दीर्घे णिलोपस्तु प्रयोज
नं॥ ॥ हलंताच्च। अयुक्तोयं निर्देशः। कथं हि इको नाम हलंतं स्यादन्यस्मान्यः। कथं तर्हि निर्देशः कर्त्तव्यः। इग्वतो हल इति॥ ॥

प्रयुक्तत्वाद्दीर्घस्यानानवकाशत्वं इति द्वाभ्यामपि गुणणिलोपाभ्यां दीर्घत्वं बाध्यते इति कर्त्तव्यं कित्वं। नचदीर्घविधानस्य कुङ्. शब्दे इति धातुरवकाशः चुकूषतइति। यस्मात्कु
ङ्. शब्दे इति पाठः तत्र कुटादित्वान्ङि. त्वे सति गुणाभावाद्दीर्घस्य श्रवणं सिद्धं। वेदलोकयोश्च कूतशब्दस्य प्रयोगो दृश्यते। गुङ्वा वकाशइति चेत् उहनिगमामिति ब्रूयात्
किं मत्साह्वेश॥ ॥हलंताच्च॥ ॥अयुक्तइति। इंत शब्दमवयववचनं मत्वा पर्यनुयुंक्ते अन्यस्मान्यइति। असंतभेदमनेन दर्शयति। अवयवावयविनोर्भेदविवक्षा
पि भवति। तं तूनां पटइति। अभेदविवक्षापि भवति। पटीभवंतितंतवइति। इग्वतो हल इति। हलंतादित्यर्थः॥ ॥ ॥

भा०कै०प्र०
१५२
152

यि यक्ष्यतीति। अत्र संप्रसारणप्रसंगः। तद्यः सामीप्य इति। एवं च हल्त्वासावं तच्छेति कर्मधारयः। निपातनाच्च विशेषणस्य परनिपातः। एवमपीति। व्यक्तिनिर्दे
श इति भावः। अपत्तिक्लित्वेन लोपो न स्यात्। दंभेरिति। वर्णग्रहणे जातिग्रहणमिति निपातन एकाजनादिः। तत्र एकग्रहणे न ज्ञापिते। न चात्र व्यक्तिगतमेकत्वं अपितु
जातेः स्वगतं। तत्र पदान्तावत् व्यक्तिव्यतिरेका जातिः तस्याश्च व्यक्तिद्वारकाः सामीप्यादयो धर्माः तदा तस्या एकत्वादिकृत्सामीप्यत्वं संनष्ट्व परत्वं तदपेक्षमस्तीति भि
ऽधिप्सतीति कित्वा हल्क्रारादिषु चाभिन्नप्रत्ययाभिधानाद्धल्त्वजातेः सद्भावः। यदापि सत्कमेदाव्यक्तय एव जातिरिति पक्षः तदापि भेदस्तु हासादभेदाश्रयणादि

यद्येवं यि यक्ष्यति। अत्रापि प्राप्नोति। एवं तर्हि इगुपधाद्धल्त्वादिति वक्ष्यामि। एवमपि दंभेर्न प्राप्नोति। सूत्रेऽपि दृश्यते यथान्यासमेवास्तु। च१
ननु चोक्तमयुक्तोऽयं निर्देश इति। नायुक्तः। अयमेतच्छब्दोऽस्त्येवावयववाची। तद्यथा। वसन्तान्तः वसन्तान्त इति। वसन्तावयवो वसन्तावय
व इति गम्यते। अस्ति सामीप्ये। तद्यथा। उदकान्तं गत इति। उदकसमीपं गत इति गम्यते। तद्यः सामीप्ये वर्त्तते तस्येदं ग्रहणं। एवमपि
दंभेर्न सिध्यति। यो ह्यत्रैकः समीपे हल् न तस्मादुत्तरः सन् यस्मादुत्तरः सन् नासौ विकः समीपे। एवं तर्हि दंभेर्हल्ग्रहणस्य जातिवाचक
त्वात्सिद्धं। हल्जातिर्निर्दिश्यते। इक उत्तरा या हल्जातिरिति॥ ॥ लिङ्सिचावात्मनेपदेषु॥ कथमिदं विज्ञायते आत्मनेपदयो
लिङ्सिचाविति आहोस्विदात्मनेपदेषु परतो यौ लिङ्सिचाविति॥ ॥

ष्टसिद्धिः॥ ॥ लिङ्सिचौ॥ ॥ कथमिति। आत्मनेपदेष्विति सप्तम्युक्ता तस्यार्थद्वयं न लभ्यते। तत्र यदि निर्धारणे सप्तमी तदा तुल्यजातीयस्य निर्धारणा
ल्लिङ्वविशेषितः स्यात्। लिङ्शब्देन लिङादेशग्रहणात्। अथ परसप्तमी तदापि जेव विशेष्यते न लिङ्। सीयुडादिसमुदायो लिङ्शब्देन गृह्यत इति तस्यात्म
नेपदपरत्वाभावः। न चानयोर्भिन्नयोरर्थयोः सह विवक्षा संभवतीत्येकशेषस्याप्रयोगः॥ ॥

राम०
१५२

सिच्चविशेषित इति॥ आत्मनेपदग्रहणादुच्चारणात् सिजेवात्मनेपदमुच्यते। गौणार्थमुख्यार्थयोरात्मनेपदशब्दयोः सारूप्यमात्रमिति बहुवक्तव्यो भुः करिष्यत इत्यर्थः। आत्म

किं चातः। यदि विज्ञायते आत्मनेपदं यो लिङ् सिचाविति लिङ्विशेषितः सिज्विशेषितः। अथ विज्ञायते आत्मनेपदेषु परतो यो लिङ् सिचाविति सिज्विशेषितः लिङ्विशेषितः। यथेच्छसि तथास्तु। अस्तु तावदात्मनेपदं यो लिङ् सिचाविति। ननु चोक्तं लिङ्विशेषितः सिज्विशेषित इति। सिच्च विशेषितः। कथं आत्मनेपदं सिज्नास्तीति कृत्वा आत्मनेपदे परे सिचि कार्यं विज्ञास्यते। अथ वा पुनरस्त्वात्मनेपदेषु परतो यो लिङ् सिचाविति। ननु चोक्तं सिज्विशेषितो लिङ्विशेषित इति। लिङ्विशेषितः कथं। आत्मनेपदे परतो लिङ्नास्तीति कृत्वा आत्मनेपदे लिङि कार्यं विज्ञास्यते। नैव वा पुनरर्थो लिङ्विशेषणेनात्मनेपदग्रहणेन। किं कारणं। ऋलिति वर्त्तते। आत्मनेपदेषु चैव लिङ् ऋल्लादिः। न परस्मैपदेषु। तदेतत् सिज्विशेषणमात्मनेपदग्रहणं। अथ सिज्विशेषणे आत्मनेपदग्रहणे सति किं प्रयोजनं। इह तावन्मा भूत् अयाक्षीत् अवाप्सीत्। नैतदस्ति। इक इति वर्त्तते। एवमप्यचैषीत् अनैषीत्। अत्रापि प्राप्नोति। हलन्तादिति वर्त्तते। एवमप्यकोषीत् अमोषीत् अत्रापि प्राप्नोति। नैतदस्ति। ऋलिति वर्त्तते। एवमप्यभैत्सीत् अच्छैत्सीत्। अत्रापि प्राप्नोति। नैतदस्ति। इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः। न चैषेग्लक्षणा वृद्धिः। इदं तर्हि प्रयोजनं इह मा भूत् अस्राक्षीत् अद्राक्षीदिति। किं च स्यात्। किंत्वलक्षणं अमागमो न स्यात्॥ ॥

नेपदे लिङ्गीति। अवयवगतं पौर्वापर्यं समुदाये आश्रयिष्यत इत्यर्थः। अथ वा तन्त्रेणाभ्यां द्वयोरुच्चारणादर्थद्वयं लभ्यते। नैव वेति। संभवव्यभिचाराभ्यां सिजेव विशे
षयते न तु लिङ्। सर्थः॥ ॥ ॥

=तबेनविवक्षायांतुष्टोनस्यात्किन्त्वस्यादिति भावः॥२= बाधुश्रीहेमलुकबोजचीयानिसाह-नकारवहदिति-तस्याभावक्षति-तकारेत्वत्वं क्रोसर्थः॥१=

स्याघ्वोरिच्च॥ ॥ इच्चकस्येति। कथं पुनरत्र षष्ठी यावता हेतुपञ्चमी श्लोकेन मयुक्त इति हेतुतृतीयया भाव्यं नैष दोषः। हेतुरूपतायाअविवक्षणात्संबंधिरूपेण विवक्षितत्वात्। यथा मर्यादाः पुत्रा इति शेषिकः प्रत्ययः तदुसन्निकाले प्रत्यक्षरूपतस्याविवक्षणात्। तकार इत् तकारे ततस्य भावस्तकारे त्वं किमर्थं क्रियते। दीर्घो मा भूदिति। आंतरतम्यात्प्राप्नोतीति भावः। भाव्यमानोऽणः सवर्णान्न गृह्णातीसेषपूरिहारो निरस्तत्वान्नोक्तः। क्वचिद्भाव्यमानेनापि सवर्णग्रहणात्। यथा अमूभ्यामित्यादावूकारो दीर्घः सम्भवति। परिहारांतराभिधानाद्। आंतरेणापीति। इकारविधानेनापीत्यर्थः। किं त्वत्कन्नेप्यमेवा तेन विना ई त्वस्य प्राप्त्यभावात्। अनंतर इति। अस्य दृश्य आदेशे क्रियमाणेऽइ

स्याघ्वोरिच्च॥ ॥ इच्चकस्य तकारे त्वं कस्य हेतो रिकारस्तपरः क्रियते। दीर्घो मा भूत्। दीर्घो मा भूदिति। कृतेपि सः आंतरेण प्यारं मंदी दीर्घो न सिद्धः। द्युमास्थागापाजहातिसां हल्तीति। अनंतरे प्लुतो मा भूत्। इदंत हिमयो जनमनंतरे प्लुतो मा भूदिति। कुतो नु खल्वेतदनंतरार्थे आरं भेहूस्वो भविष्यति। न पुनः प्लुत इति। प्लुतश्च विषये स्मृतः। विषये प्लुत उच्यते। यदा च विषयो भवति स्यमेव तदा प्लुतेन। इच्चकस्य तकारे त्वं दीर्घो मा भूत् कृतेपि सः। अनंतरे प्लुतो मा भूत् प्लुतश्च विषये स्मृतः॥ ॥ श्री॥ ॥

सत्यर्थः। प्लुतश्चेति। अनेन तपरत्वं प्रत्याख्यायते। यद्यनेन प्लुतो विधीयते तदा यत्रापि विषयेऽनंतस्यापि प्रत्याख्यानयोरित्यादिना प्लुतो विहितस्तत्राप्यनेन विधीयेत। अस्मिन्कृते पूर्वत्रासिद्धमिति साष्टमिकस्य प्लुतस्यासिद्धत्वात्। ततश्च पक्षे अनुवाददोषः प्राप्नोतीति ह्रस्व एव भवति। अन्ये तु तपरत्वमनेन समर्थितमिति व्याचक्षते। अनंतरे प्यारे शेष्रूयमाणे दीर्घ एव स्यात्। [redacted]। ननु सिद्ध एव दीर्घ इत्युक्तं सिद्धस्यापि पुनर्विधानं प्लुतनिवृत्त्यर्थं स्यात्। मा भूत्प्लुत इति चेत्। तन्न। प्लुतश्च विषये स्मृतः। स चासति तपरत्वे न प्राप्नोतीति दीर्घनिवृत्त्यर्थं तपरत्वं स्थितं। प्लुतविधौ तु वाक्यस्य टेरित्यधिकारात्कथमिकारस्य प्लुतः स्यादिति चिंत्यमेतत्॥ ॥ ॥

=सवे॥ अचश्च आदेशेष्रूयमाणेऽपीत्यर्थः॥२= ननु किमिति न प्लुतइष्यते इति शंकते-मा भूदिति-अन्त इति-एवं च प्रत्याख्यानादि विषये तस्येष्टत्वान्न तन्निवृत्त्यर्थं विधानमिति भावः॥१= प्लुतइति-अनंतस्यापि इत्यस्यायमर्थो नंतस्य परस्य टेः प्लुतो विना वाक्यस्य टेरिति=
=तत्रेति-अस्मिन्पक्षे कुतो नु खल्वेन इत्यादि भाष्यमेवं व्याख्येयं-अनंतरार्थे अनंतरस्य सस्य सार्थावयोर्धिर्यस्य तस्मिन्नारंभे अह्रस्वो दीर्घ एव भविष्यति न पुनः प्लुत इति कुतो नु खल्वेन तत्प्लुत-भावः॥ स्थितस्यार्थाके नेवसंबंधतेन तत्त्वं नं सेन पदेनावी निवृत्त्यर्थं प्लुतस्य॥१=
इत्यनेन योगतादिति॥१=

नल्कासेट्॥ ॥क्लतेः किलेद् इति। अकारप्रश्लेषः। निष्ठायामिति। शीङ्शिस्मिङेव परानिष्ठा नक्लिदिति नियमः विपरीतस्तु निषेधेवेतिव्याख्यानान्न भवति। परोक्षायामिति। पूर्वोचार्यप्र
सिध्या परोक्षालिड् उच्यते। अस्त्वत्रे ति। प्राप्नोतु क्लि लमि सर्वेः। ननु निर्दि नस्य निषेधः शमः कर्न्नु उपास्थायि षाता मिति। स्था सः आ तो इति स्थितेदत्वं च प्राप्नोति चिएवक्ला

×क्लितिति×४

नल्कासेट्॥ ॥नसेदितिक्लतेः किलेः। नसेदि लेवसिद्धं नार्थः क्लाग्रहणेन। निष्ठायामपि तर्हि प्राप्नोति गुधितः गुधितवानिति। निष्ठायाम
वधारणात्। निष्ठायामवधारणान्न भविष्यति। किमवधारणं। निष्ठा शीङ् स्विदि मिदि क्ष्विदि धृष इति। परोक्षायां तर्हि प्राप्नोति। किं चस्या
त्। पपि वा पपिम। क्लितीत्याकारलोपो न स्यात्। मा भूदेवमिटी त्येवं भविष्यति। इदं तर्हि जग्मिव। जघ्निव। क्लितीत्युपधालोपो न स्यात्। ज्ञा
पकान्न परोक्षायां। ज्ञापकात्परोक्षायां न भविष्यति। किं ज्ञापकं। सन्निक्लत्यग्रहणं विदुः। यदयमिकौर्क्लत्यग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्या
चार्योऽस्योपदेशिकस्य क्लिलस्य प्रतिषेधो नातिदेशिकस्येति। कथं कृत्वा ज्ञापकं। क्लत्यग्रहणमनर्थकं स्यात्। अस्त्वत्र क्लिलन
सेडिति प्रतिषेधो भविष्यति। पश्यति त्वाचार्य औपदेशिकस्य क्लिलस्य प्रतिषेधो नातिदेशिकस्येति ततो क्लत्यग्रहणं करोति। नैतदस्ति ज्ञा
पकं। उत्तरार्थमेतत्स्यात्। स्थाघ्वोरिच्च। क्लात्मनेपदेषु यथा स्यादिह माभूत् उपास्थायिषातां उपास्थायिषत॥ ×स्थैनत्रयोजनं क्ला दो यथा स्यादिह मा

भूस्थातनन्नपरत्वाच्चिएवद्भावात् युक्त प्राप्नोति वृद्धिश्च तत्र ह्यपवादत्वाद्युगागमः। तत्र क्लते यकारस्येलमसंगः न च पुनर्वृद्धिर्लिप्यते। पूर्वमेव युकाबाधितत्वादिति भावः॥

॥१॥ ॥श्री॥ ॥९॥ ॥

भरतस्येति न्नेभ्यस्सनेन प्राप्तस्य सर्वः ॥ अन्यथारेफापनिधाने कुराजेत्यादौ अस्यैवेति भावः ॥ १ ॥ लक्ष्यभेदाल्लक्षणभेद आश्रीयत इति भावः ॥ २ ॥ अंजेर्नेश्वीतिक्त्वो दिग्निषेधेऽवस्वेकाजादित्वात्तद्वित्रामेकाचां विधीयते अथवा सकिस्सनेन अस्याश्रयस्या विष्ठीतिसंस्यानियमना आगमस्तु स्वैकाजादिस्स्तेनाद्वी नरमेकाचरवेतिक्त्वौ नियम्यते ॥ ३ ॥

भा० कै० प्र०

१९४

१७५

असतिकित्वे इति ॥ रुल्यग्रहणस्य ज्ञापकत्वं न तावत् स्थितमित्यातिदेशिकस्यापि कित्वस्य न सेटि इति निषेधो भवतीत्यभिप्रायः ॥ सुधीवनीति ॥ अनो बहुव्रीहेरिति ग्रहण स्य वृद्धौ प्रोनिषेधः न तु रेफस्यापि ॥ स तु सन्नियोग शिष्टानामन्यतरापाये उभयोरप्यपाय इति न्यायान्निवर्त्यते ॥ अपयं न्यायो विल्वकादिभ्यश्छस्य लुगित्यत्र छग्रहणेन ज्ञापितः ॥ अस्त्वत्रेति ॥ यकारस्यकृते इत्वे हृद्धिर्भविष्यति युगामेन त्याकारस्य हृद्धिर्बाध्यते न त्विकारस्यापि ॥ प्राजिघ्रानिति ॥ इदं नोपपद्यते ॥ अत्र हि न लोपेकृते द्विर्व

इत्वं किंत सन्नियोगेन ॥ कित्व सन्नियोगेनेत्व मुच्यते ॥ तेनासति कित्वे इत्वं न भविष्यति ॥ रेणातु त्वं सुधीवनि ॥ तद्यथा ॥ सुधीवा सुपीवेति ङी प्सन्नियोगेन र उच्यमानो ऽसति ङीपि न भव ति ॥ अथवा स्त्वत्रेत्वं ॥ कारूपसिद्धिः ॥ रूढौ ल ताया मायादेशो न विषाति ॥ वसुर्थी व सुर्थेन तर्हि ल्ग्राग्रहणं कर्त्तव्यं ॥ वसो त्यौ परे शिकं कित्वं ॥ किंच स्यात् ॥ पपिवान् तस्थिवान् ॥ कृ॰ ती साकारलोपो न स्यात् ॥ मा भूदेवमिटी से वे भविष्यति ॥ इदं तर्हि जग्मिवान् जघ्निवान् ॥ कृ॰ ती सुपधालोपो न स्यात् वसस्त्वर्थे कि इति देशात् ॥ अस्त्वत्रौपरे शिकस्य कित्वस्य प्रतिषे धः ॥ आतिदेशिकमत्र कित्वं भविष्यति ॥ यत्र तर्हि तत्प्रतिषिध्यते ॥ अप जेः ॥ आजिघ्रानिति ॥ एवं तर्हि छाससः क्सुः लिङ्ङु छंदसि साव धा

मपि२ कं भवति ॥ तत्र सा वेधातुकमपिन्ङिः ङवनी सुपधालोपो भविष्यति ॥ निगृहीतिः प्रयोजनं ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं ॥ इह मा भूत् ॥ निगृही तिः [redacted] उपस्त्रिहितिः निकुचितिः ॥ तत्र तर्हि ल्ग्राग्रहणं कर्त्तव्यं ॥ न कर्त्तव्यं ॥ ॥

चनेस्कादेशेच वस्वेकाजाद्धसामितीडागमः ॥ तत्र हि कित्वप्रतिषेधान्नलोपनिवृत्तौ द्विहल्त्वान्नुडिस्सेकाच्त्वाभावादिणनिवृत्तौ न लोपा रीनां चक्रक प्राप्तिः ॥ चक्रके चेष्टतो व्यवस्था ॥ भाष्यकारेणातु परिहारान्तरसद्भावादेव परिहारोऽनाश्रितः ॥ निगृहीतिरिति ॥ तितुत्रेष्वग्रहादीनामितीडागमः ॥ ॥ ॥ राम० १९५

नुडस्कादेशापवादत्वान्नित्यत्वोवसस्पित्रेयं ॥ २ ॥

=शप इति: समिद्धिर्वचस्यित विभाषा स्माश्रयत्वेन संग्राह्येमाह ॥१=

क्त्वा च विग्रहादिति। विग्रहो विभागो योगस्य करिष्यत इत्यर्थः॥ ॥उदुप॥ ॥उदुपधाच्छप इति। शपः संबंधी॥ शब्विकरणो यस्तस्मादित्यर्थः॥ ॥पूङः॥ ॥पू
ङ इति। सेडिति अन्यतरस्यामिति चानुवर्त्तनात् सेटो रेवत्क्त्वानिष्ठयोः कित्वविकल्पः स्यात्। ततश्च पुवित्वा पुवित इति पक्षे स्यात्। इष्यते चेडागमः। पूङः श्चेति विकल्पेनेड्विधा

क्त्वा च विग्रहात्। उपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते। न सेट् निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषः। मृषस्तितिक्षायां। उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्यां।
पूङः॥२ ततः पूङः श्च निष्ठा सेट् किन्न भवति। ततः क्त्वा च। क्त्वा च सेट् किन्न भवति। पूङ इति निवृत्तं। न सेडिति निवृत्ते ऽकित्वेन निष्ठायामवधारणात्। ज्ञापका
न्न परोक्षायां सन्निरुत्न्य ग्रहणं विदुः। इत्वं कित्सन्नियोगेन रेणानुत्पन्नस्तु धीवनि। वस्त्वर्थे किदती देशा दृही तिः क्त्वा च विग्रहात्॥ ॥उदुपधाद्भा
वादिकर्मणोरन्यतरस्यां॥ ॥इह कस्मान्न भवति गुधितः गुधितवान्। उदुपधाच्छपः। शब्विकरणोऽभ्युपइष्यते। पूङः क्त्वा च॥ ॥
पूङः क्त्वानिष्ठयोरिड्वा प्रसंगः सेट् प्रकरणात्। पूङः क्त्वानिष्ठयोरिड्विभाषा प्राप्नोति। किं कारणं। सेट् प्रकरणात्। सेडिति वर्त्तते। न वा सेट् कित्वं४
त्वस्या किदाश्रयत्वादनिटि वा कित्वं। न वा एष दोषः। किं कारणं। सेट्त्वस्या किदाश्रयत्वात् किदाश्रयं सेट्त्वं यदा ऽकित्वं तदेटा भवितव्यं। सेट्त्वस्या
किदाश्रयत्वादनिट्येव विभाषा कित्वं भविष्यति। इड्विधौ पूङो ग्रहणं क्रियते। तेन वचनादिट् सेट् प्रकरणाच्च इट्येव विभाषा कित्वं प्राप्नोति।
८ इड्विधौ त्वग्रहणं। इड्विधौ हि पूङो ग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति॥ ॥ ॥

नातानवेति। इड्विधौ पूङ श्चेति सूत्रं वार्त्तिककारः प्रत्याचष्टे। तत्रानिटोरेव क्त्वानिष्ठयोरनेन कित्वं विकल्प्यते। न च यदा कित्वं तदा श्र्युकः किति नीति प्रतिषेधात् क्त्वा इत
इति। यदा त्वकित्वं तदे डुणायोः पवित्वा पवित इति भवति॥ ॥ ॥श्री॥ ॥

भारद्वाजीया इति। लाघवमनादृत्य सूत्रकारेण पूङ्‌ क्षेत्री द्विधौ पठितं इह तु विकल्पो नानुवर्तते उत्तरत्र ग्रहणादिति सिध्यतीत्यभिप्रायः। उत्तरार्थमिति। न क्त्वा सेडिति
किल्त्वप्रतिषेधस्य सिद्धत्वात्॥ ॥तृषिमृषि॥ ॥पूजार्थमिति। शास्त्रस्य पूजापरं पर्यप्रतिपादनेनानादिता स्यामा एव प्रतिपादनात्॥ ॥रलो व्यु॥ किमिदमिति।
किमियमप्राप्ते विभाषा आहोस्वित्प्राप्ते इति प्रश्नः। तत्र चाप्राप्तविभाषायां सत्यां एवमप्राप्ते किल्त्वे पक्षे विधीयते इति सानुवृत्तिरनर्थिका। नहि तस्य किल्त्वं विधेयं सत एव भा

क्त्वानिष्ठयोः ९

भारद्वाजीयाः पठंति। नित्यमकित्त्वमिडाद्योः क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थं। नित्यमकित्त्वमिडाद्योः सिद्धं। कथं विभाषामध्येयं योगः क्रियते विभाषा
मध्ये च ये विषयास्ते नित्या भवंति। किमर्थं तर्हि क्त्वाग्रहणं। क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थं। उत्तरार्थं क्त्वाग्रहणं क्रियते। नोपधात्थफान्ताद्वा। वंचि
लुंच्यृतश्चेति॥ ॥तृषिमृषिकृशेः काश्यपस्य॥ ॥काश्यपग्रहणं किमर्थं। काश्यपग्रहणं पूजार्थं। वेत्येव वर्तते॥ रलो व्युप
धाद्धलादेः संश्च॥ ॥किमिदं रलः क्त्वासनोः कित्त्वं विधीयते आहोस्वित्प्रतिषिध्यते। किंचातः। यदि विधीयते क्त्वाग्रहणमनर्थकं।
किदेव हि क्त्वा। अथ प्रतिषिध्यते सन्ग्रहणमनर्थकम्। अकिदेव हि सन्। अत उत्तरं पठति। रलः क्त्वासनोः कित्त्वं विधीयते। ननु
चोक्तं क्त्वाग्रहणमनर्थकं इति। नानर्थकं। न क्त्वा सेडिति प्रतिषेधः प्राप्नोति तद्बाधनार्थम्॥ ॥ ॥

वा। अथ प्राप्तविभाषा तदा क्त्वः किल्त्वमस्तीति तस्यैव पक्षे निषेधः कर्त्तव्य इति सन्ग्रहणं न कार्यं। नहि तस्य किल्त्वमस्ति यत्पक्षे निषिध्यते। रल इति। अप्राप्तवि
भाषेयमेके नैव रूपेणाव्यवस्थिते सर्वः। एकरूपत्वदर्शनाय विचारः कृतः। न त्युभयत्र [विभाषा] न संति। प्रतिलक्ष्यं [व्या]पाराश्रयणे नासां सिद्धत्वात्॥ ॥

=नवकालानां अचां कुतो रेकः संज्ञी सन्नुपपन्नमनभाल् अरोकस्येति उपात्त द्विमात्रकाले ऐकगति भावः। संज्ञिविशेषणस्येति ऊकालस्य स्वलभ्यः ऊकालसन परिच्छेदस्यानेकस्मिन्वर्णे। संभवादिति भावः॥१॥ त्रिविधानि अरेषु त्रिविधव्यवहारदर्शनादिति भावः॥२॥

ऊकालः॥ ॥अयुक्तोयमिति। न परस्त्र्यकालस्येत्यत्र व्याख्यानत्वादिह न व्याख्यायते। ह्रस्वादिष्विति। ऊ इत्येवैव शब्दस्योच्चारणात् भेदानवगमात्संज्ञि विशेषणस्येकत्वे स
तिसंज्ञिनो प्येकत्वात्संज्ञानां च त्रित्वात्संख्यातानुदेशप्रसंगः। सिद्धं त्विति। त्रयाणां ऊ इत्येकादेशानां निर्देशाद्विशेषणत्रयावच्छिन्नत्वात्संज्ञिनामपि त्रित्वाद्यथासंख्यसंबंधः

ऊकालोज्झस्वदीर्घप्लुतः॥ ॥अयुक्तोयं निर्देशः। ऊ इत्यनेन कालः प्रतिनिर्दिश्यते। ऊ इत्ययं च वर्णः। तत्रायुक्तं वर्णेन सह कालस्य सामाना
धिकरण्यं। कथं तर्हि निर्देशः कर्त्तव्यः। ऊकालकाल इति। किमिदमूकालकाल इति। ऊ इत्येतस्य कालः ऊकालः ऊकालः कालो यस्य स ऊकाल
काल इति। स तर्हि तथा निर्देशः कर्त्तव्यः। न कर्त्तव्यः। उत्तरपदलोपोत्र द्रष्टव्यः। तद्यथा। उष्ट्रमुख [redacted] मिव मुखमस्य उष्ट्रमुखः। खरमु
खः। एवमूकालकालऊकाल इति। अथवा साहचर्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति। कालसहचरितो वर्णोपि काल एव। ह्रस्वादिषु समसंख्या
प्रसिद्धिर्निर्देशवैषम्यात्। ह्रस्वादिषु समसंख्यत्वस्याप्रसिद्धिः। किं कारणं। निर्देशवैषम्यात्। तिस्रः संज्ञाः। एकः संज्ञी। वैषम्यात्सं
ख्यातानुदेशो न प्राप्नोति। सिद्धं तु समसंख्यत्वात्। सिद्धमेतत्। कथं। समसंख्यत्वात्। कथं समसंख्यत्वं। त्रयाणां हि विकारनिर्देशः त्र
याणामयं प्रश्लिष्टनिर्देशः। कथं पुनर्ज्ञायते त्रयाणामयं प्रश्लिष्टनिर्देश इति। तिसृणां संज्ञानां करणसामर्थ्यात्। यद्यपि तावत्ति
सृणां संज्ञानां करणसामर्थ्याज्ज्ञायते त्रयाणामयं प्रश्लिष्टनिर्देश इति॥ ॥ ॥

=अथवेति वैयाकरणैस्तथा सुज्ञेयमिति भावः॥१=
सिद्ध इत्यर्थः। अर्थतत्त्वसाम्यं यथासंख्यसूत्रे आश्रीयते न शब्दतः एवात्र पृथग्वा शब्दतः साम्याश्रयणेपि संहिताश्रया देशमिव प्राप्नुवन्ति यः शब्दा उच्चारिताः इत्य
दोषः। कथं पुनरिति। प्रश्नस्यैतौ कस्यैव शब्दस्य श्रवणादेवावगमप्रमाणाभाव इति भावः। तिसृणामिति। अनुमानादेवावसाय इति भावः॥ ॥

मा०कौ०पु०
१९६
136

अयंतावदिति। लौकिकव्यवहाराश्रयणेन प्लुतत्वंह्रस्वत्वंचसिद्धमाश्रित्यैतदुच्यते। यत्तावदिति। शास्त्राप्रवृत्तिवेलायां ह्रस्वादिसंज्ञास्थायां लोके ह्रस्वादिव्यवहारोऽस्त्येव

×प्रकृतिभावःप्लुतसंज्ञाचानेनैव।यदिचत्रिमात्रआदौवामध्येवास्यात्प्लुतसंज्ञैवास्यनस्यात्कुतः×४

कुतस्त्वेतेनानुपूर्व्येणसन्निविष्टानांसंज्ञाभविष्यतीति। आदौमात्रिकस्ततोद्विमात्रस्ततस्त्रिमात्रइति। नपुनर्मोत्रिकोमध्येवांतेवास्या
त्। तथाद्विमात्रआदौवास्यादंतेवा। तथात्रिमात्रआदौवामध्येवास्यात्। अयंतावत्त्रिमात्रोऽप्राक्ष्यआदौवामध्येवाकर्त्तुं। कुतः। प्लु
ताश्रयोहिप्रकृतिभावःप्रसज्येत। मात्रिकद्विमात्रिकयोरपिघ्यंतंपूर्वंनिपततीतिमात्रिकस्यपूर्वंनिपातोभविष्यति। यत्तावदुच्य
ते। अयंतावत्त्रिमात्रोऽप्राक्ष्यआदौवामध्येवाकर्त्तुं प्लुताश्रयःप्रकृतिभावःप्रसज्येतेति। प्लुताश्रयः प्रकृतिभावः। यदप्यु
च्यते। मात्रिकद्विमात्रिकयोरपिघ्यंतंपूर्वंनिपततीतिमात्रिकस्यपूर्वंनिपातोभविष्यतीति। ह्रस्वाश्रयाहिघिसंज्ञा। ह्रस्वसंज्ञा
चानेनैव। यदिचमात्रिकोमध्येवांतेवास्यात् ह्रस्वसंज्ञैवास्यनस्यात्कुतोघिसंज्ञाकुतःपूर्वनिपातः। एवमेषाव्यवस्थानप्रक
ल्प्यते। एवंतर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनत्रिमात्रोंऽतेभवतीति। यदयंविभाषापृष्टप्रतिवचनेहेरितिमात्रिकस्यप्लुतंशास्ति। क
थंकृत्वाज्ञापकं। योंऽतेसप्लुतसंज्ञः। यदिचमात्रिकोंऽतेस्यात्प्लुतसंज्ञास्यात्। तत्रहिमात्राकालस्यमात्राकालत्वंचनमनर्थकं
स्यात्। मध्येतर्हिस्यादिति। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनमात्रिकोमध्येभवतीति। यदयमतोदीर्घोयञिसुपिचेति
दीर्घत्वंशास्तिकथंकृत्वाज्ञापकं। योमध्येसदीर्घसंज्ञकः। यदिचमात्रिकोमध्येस्याद्दीर्घसंज्ञास्यस्यात्। तत्रमात्राकालस्यमात्रा

परिभाषायाः

तिमावः। यदयमिति। अनंतरतमादेशविधानार्थमेतत्स्यादितिचेत्। तन्न। नहिस्थानेंतरतमह्रस्वस्याःप्रसक्तायाःबाधासुक्तेतिविशिष्यानुपूर्वीप्रतिपत्तौ ॥ ॥

राम० १९६

उकारादिः।१२

॥ लिंगत्वमेवप्लुतविधानस्य ॥

[illegible] ॥०॥

मात्रिकेणेति॥ लिंगद्वयेनांतमध्याभ्यां मात्रिकस्यापकृष्टत्वादिति भावः। दीर्घप्लुतयोस्त्विति। ऊकारेणत्वात् द्विमात्रमात्रयोः स्वरूपस्य च ग्राहक इति ह्रस्वसंज्ञात्वयाण
मपि प्राप्नोति। न च दीर्घप्लुतसंज्ञाभ्यां द्विमात्रत्रिमात्रयोः ह्रस्वसंज्ञा बाध्यते। संज्ञानां समावेशाभ्युपगमात् ऊकारादेकासंज्ञेति वचनात्। द्विमात्रत्रिमात्रौ तु लत्वनएत्वाद्वि
त्वकालानां न ग्राहकाविति तत्र न दोषः। यावच्चेति। एककार्यत्वादेतदुक्तं। ऊच्च जिसेवकालार्थो लभ्यते। ऊकारादयो ह्रस्वं न व्यभिचरंतीति नाच्चेन नेति विशेष्यंते ऽपि तु

द्विमात्रं तदर्ध्यं तेस्यादिति। अत्राप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न द्विमात्रोंते भवतीति। य इयमो मम्यादान इति द्विमात्रिकस्य प्लुतं शास्ति। कथं
कृत्वा ज्ञापकं। योंते स प्लुतसंज्ञः। यदि च द्विमात्रोंते स्यात् प्लुतसंज्ञा स्यात् तत्र द्विमात्रा कालस्य द्विमात्राकालवचनेन अनर्थकं स्यात्। मात्रिकेण
चास्य पूर्वं निपातो बाधित इति कृत्वा बाऽन्यत्रोत्सहते भवितुमन्यदतो मध्यात्। एवमेषा व्यवस्था प्रकृपा। दीर्घप्लुत [illegible] योस्तु पूर्वसंज्ञाप्रसं
गः। दीर्घप्लुतयोरपि पूर्वसंज्ञा प्राप्नोति। का। ह्रस्वसंज्ञा। किं कारणं। अण् सवर्णान् गृह्णातीति। सिद्धं तु तपरनिर्देशात्। सिद्धमेतत्। कथं।
तपरकरणे तपरनिर्देशः कर्तव्यः। उत्काल इति। यद्येवं द्रुतायां मध्यमविलंबितयो रूपसंख्यानं कालभेदात्। द्रुतादिषु चोक्तं। किमुक्तं। सिद्धं
त्ववस्थिता वर्णा वक्तुश्चिराचिरवचनाद्वृत्तयो विशिष्यंत इति। स तर्हि तपरनिर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। इह कालग्रहणं क्रियते यावच्च
तपरकरणं क्रियते तावच्च कालग्रहणं। प्रत्येकं च कालशब्दः परिसमाप्यते। उकाल ऊकाल ऊ३काल इति। [illegible] एवा
एकसंज्ञाधिकारे यं योगः कर्तव्यः। तत्रैकासंज्ञा भविष्यति। या पराऽनवकाशा चेति। एवं हि दीर्घप्लुतयोः पूर्वसंज्ञा न भविष्यति॥० ॥

तैरच्। तत्रोकारा[illegible]दिकालत्वा ऊकारादिसदृशो ज्य ग्रहीष्यत इति नार्थः कालग्रहणेनातत्क्रियते श्रूयमाणेनोकारेण कालं विशेषयितुमिति सवर्ण
ग्रहणं न भविष्यति। तत्रैतस्या ऊकारात्परः कालशब्दो न श्रूयत इत्याह। प्रत्येकं चेति। पूर्वमात्रस्याचोः संभवात्संज्ञात्रयकरणाच्चेति भावः॥ ॥ ॥

= ननु यमात्रस्य काल इति संज्ञिविशेषणस्याभावात्संज्ञी... नेत्र श्रूयते इत्यत आह संज्ञेति संज्ञा...

=भाष्यनङ्गुवेरमिति। ह्रस्वप्रदेशेष्वज्ग्रहणं तच्चश्वेति नियमाभावाद्धलामप्यादेशः प्राप्नोतीति भावः। पदिरूपमिति। स्यादेतदिति। ह्रस्वसंज्ञामकृत्वा ह्रस्वविधायकेष्वज्ग्रहणं कर्तव्यमिति तत्र हलाममप्यादेशप्रसक्ति। विसर्गोनाकिंचि दन्यदिष्टं संपादनं कर्तुं शक्यते तेन चानिष्टापादनं स्यादिति अज्ग्रह=
=णं तत्र न कर्तव्यमिति भावः। न चानंतरसूत्रमादेशविधानार्थं ह्रस्वग्रहणं किं न स्यात्तत्राह। पतत्स्विति। अनिष्टसंपादकाय ह्रस्वग्रहणे तु कर्तव्ये लाघवादज्ग्रहणमेव न भाष्यसंपादकमस्तु। हलां निवृत्तिमुपक्रमिति नांतरतम निर्देशा नपुंसकस्य च हलादिज्ञापकोपि पासिध्यतीति भाव

ति२

अचश्च ह्रस्वसंज्ञायामिति। ह्रस्वसंज्ञा च शाहसंज्ञे निति द्विधाने उकारः सवर्णानग्रहीष्यति। उदात्तादयस्तु गुणा न भेदका इति तद्विशिष्टस्यापि ह्रस्वसंज्ञा भविष्यति। उदात्तादिसं
ज्ञास्वज्ग्रहणं निवृत्तमिति दीर्घप्लुतानामपि ताम विष्यति। हलोस्त्वयोग्यत्वात्तदभावः। इको पराणी च लास्योनुनसंज्ञाविधानं अपि त्वादिरं सेनेति विहितसंज्ञानुवाद इ
ति सवर्णग्रहणं भविष्यति। अथवा ह्रस्वसंज्ञेति। त्रयाणां चेद्ह्रस्वसंज्ञा तदा ह्रस्वप्रदेशेषु त्रयः संज्ञिन उपतिष्ठंते तत्रांतरतमादेशविधाने ह्रस्वसंज्ञाविधा नमन

अथवा स्वरूपं शाह्स्वाघहसंज्ञे सयं योगः प्रत्याख्यायते। तत्र यदेतद शाहसंज्ञे सेतघया विभक्त्यानिर्दिष्टमानमर्थेवह्रवतितया
निर्दिष्टमुत्तरत्रानुवर्तिष्यते। अण्उदित्सवर्णस्यचाप्रत्ययः। अशाहसंज्ञायामिति। अथवा ह्रस्वसंज्ञावचनसामर्थ्याद्दीर्घप्लुतयोः पूर्वसंज्ञा
न भविष्यति। ननु चेदं प्रयोजनं स्यात्संज्ञयाविधाने नियमं वक्ष्यामीति ह्रस्वसंज्ञया यदुच्यते तदचः स्थाने यथा स्यात्। स्यादेतत्प्र
योजनं यदि किंचित्कराणि ह्रस्वशासनानि स्युः। यतस्तु खलु यावदज्ग्रहणं तावद्ध्रस्वग्रहणमतो ऽकिंचित्कराणि ह्रस्वशासनानि। इ
दं तर्हि प्रयोजनं। एच इग्घ्रस्वादेशे इति वक्ष्यामीति। अनुच्यमानेन तस्मिन्निति ह्रस्वप्रदेशेषु च इग्भवतीति वक्तव्यं स्यात्। ह्रस्वो नपुंसके
प्रातिपदिकस्य एच इग्भवतीति। णौ चङ्युपधाया ह्रस्व एच इग्भवतीति। ह्रस्वः हलादिः शेषः एच इग्भवतीति। संज्ञाकरणे नामयत्नो न ल
घीयः। कुत एतत्। लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणं। लघीयश्च त्रिह्रस्वप्रदेशेषु च इग्भवतीति न पुनः संज्ञाकरणम्॥ ॥ ॥

से२

र्थेकमेव स्यात्। अथ वचनादनंतरतमो भवेत्। एवमपि ह्रस्वप्रदेशेषु ज्ग्रहणमेव कुर्यादिति सर्थेः। इदं तर्हीति। अससां ह्रस्वसंज्ञायां ह्रस्वादेश इति कर्तुं न युज्यते
। ततश्च ह्रस्वविधिप्रदेशेषु बहुकृत्व एच इगिवक्तव्यं तद्गुरु भवति॥ ॥श्री॥ ॥१॥

ग्रहणानीति। गृह्यतेनेनार्थ इति ग्रहणं पदमुच्यते। ह्रस्वादेश इत्यादेः श्लेषनिर्देशात् प्रयोगाभावादाइ: न गणितः। ननु मितां ह्रस्व इत्यत्र हेडेर्वेष्ट
ने इत्यस्य हिड इयती सर्वमेव इगिति वक्तव्यं। तथाखि सन व्ययसे सन्ना पिपरमनुंमन्य इत्यर्थेमिति गौरवप्रसंगः। एवं तर्हि एच इगिति पंच वरूल्लो प्युच्या

त्रिर्ह्रस्वप्रदेशेषु एच इग्भवतीति षड् ग्रहणानि। संज्ञाकरणे पुनरष्टौ। ह्रस्वसंज्ञा वक्तव्या। त्रिर्ह्रस्वप्रदेशेषु ह्रस्वग्रहणं कर्तव्यं ह्र
स्वो ह्रस्वो ह्रस्व इति एच इग्घ्रस्वादेश इति। सोयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे यद् गरीयांसं यत्नमारभते तस्यैतत्प्रयोजनं दीर्घप्लुत
योर्ह्रस्वसंज्ञा मा भूदिति॥ ॥अचश्च॥ ॥किमयमलोन्त्यशेषः आहोस्विदलोन्त्यापवादः। कथं चायं तच्छेषः स्यात् कथं वा तद
पवादः। यद्येकं वाक्यं तच्चेदं च। अलोन्त्यस्य विधयो भवन्ति अचो ह्रस्वदीर्घप्लुता अचस्स्थाने इति ततो यं तच्छेषः। अथ नाना वाक्ये
अलोन्त्यस्य विधयो भवन्ति अचो ह्रस्वदीर्घप्लुता अचस्स वानन्तस्य चेति ततो यं तदपवादः। कश्चात्र विशेषः। ह्रस्वादिविधि
रलोन्त्यशेषश्चेद् दिवि प्रच्छि श्रामादिषु प्रभृति ह निगमि दीर्घेष्वज्ग्रहणं। ह्रस्वादिविधिरलोन्त्यशेषश्चेद् दिवि प्रच्छि श्रामादिषु प्रभृति ह
निगमिदीर्घेष्वज्ग्रहणं कर्तव्यं। दिवि प्रच्छ्योर्दीर्घः अच इति वक्तव्यं। अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति। श्रामादीनां दीर्घः अच इति वक्त
व्यं। अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति। ह निगम्योर्दीर्घः अच इति वक्तव्यं। अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति॥ ॥

यमाणो प्रतिपत्तिलाघवं भवतीति लाघवोपलक्षणपरमिदं भाष्यं द्रष्टव्यं। ह्रस्वदीर्घप्लुत इति सौत्रत्वान्निर्देशस्य लिंगव्यत्ययेन पुंस्त्वं॥ ॥अचश्च॥ ॥
इको गुणवृद्धी इत्यनेन समानमिदं। श्रामादिषु प्रभृतीति। प्रभृति ग्रहणेन द्विवुत्क्रम्यादयो गृह्यन्ते॥ ॥ ॥ ॥

=यदात्विति॰ अर्थेष्वनइति मतीकोपादानेन तदपवादयक्षे अप्रणे द्वाराल्लुवा आलूणकुलमित्यत्र नतक्षे अप्रणं स्थितमेवेति स्त्रचितं॰ एवमन्यत्रापि॰ सचतुनामी सेत्रेसेवव्याख्यानं॰ प्रकोरणेनसत्रलेनासमाधानाजेरवनंस्य दृष्टान्तकलक्षणव्यापकत्वादिति वदंति॰१२

भा॰कै॰प्र॰ मिद्यत इति॥ यकारादौ प्रदंगं तस्य यो वय वो ऽजि लेवुम त्र प्रसंगः। यदा लजेवयकारादिना विशेष्यते तदात्र यव धानान्नास्ति प्रसंगः एवमन्यत्रापि ज्ञेयं॥ ॥

१९८

198

अस्तु तर्हि न दप वादः। अचश्चेन्नपुंसकह्रस्वात्सार्वधातुकनामिदीर्घेषु नंसप्रतिषेधः। अचश्चेन्नपुंसकह्रस्वात्सार्वधातुकनामिदीर्घेषु नंसप्रतिषेधो वक्तव्यः। ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य यथेह भवति रै अतिरि। नौ अतिनु। एवं सुवाग्ब्राह्मणकुलमित्यत्रापि प्राप्नोति। अकृत्सार्वधातुकयोर्दी ह्लाद्र

र्घः यथेह भवति चीयते स्तूयते एवं छिद्यते भिद्यते इत्यत्रापि प्राप्नोति। नामि दीर्घः यथेह भवति अग्नीनां वायूनामिति एवं पृष्ठ्या मित्यत्रापि प्राप्नो

ति। नैष दोषः। नोपधायाः इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति। प्रकृत स्यैष नियमः स्यात्। किंच प्रकृतं नामीति। तेन भवेदिहनियमान्न स्यात् पृष्ठ्यामिति।

अन्यते तन्यते इत्यत्रापि प्राप्नोति। अथाप्येवं नियमः स्यात् नोपधायाः [redacted] नाम्येवेति। एवमपि भवेदिह नियमान्न स्यात् अन्यते तन्यते

इति। पृण्णामित्यत्र तु प्राप्नोति। अथाप्युभयतो यं नियमः स्यात् नोपधाया एव नामि नाम्येव नोपधाया इति। एवमपि भिद्यते छिद्यते सुवाकु

ब्राह्मकुलमित्यत्रापि प्राप्नोति। एवं तर्हि ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति यत्र ब्रूयादच इति तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यं। किं कृतं भवति। द्वितीया षष्ठी प्रादुर्भाव्यते

तत्र कामचारः। गृह्यमाणेन चं विशेषयितुमचा वा गृह्यमाणं। यावता कामचारः। इह तावद्दचिप्रच्छिशमादि प्रभृतिह नि गमि दीर्घे पु गृह्यमाणे

नाचं विशेषयिष्यामः। एते षां दीर्घो भवत्यच इति। इहेदानीं नपुंसक ह्रस्वात्सार्वधातुकनामि दीर्घेषु चा गृह्यमाणं विशेषयिष्यामः। नपुंस

कस्य ह्रस्वो भवत्यचः अजंतस्येति। अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घो भवत्यचः अजंतस्येति। नामि दीर्घो भवत्यच अजंतस्येति॥ ॥ ॥ राम॰ १९८

अजितिवर्त्तेत इति। ततश्च ह्रस्वादिशब्दा इहानुवृत्ता नाचमुपस्थापयंति। तस्मात्स्वयमुपस्थानादिसामर्थ्याश्रितस्वरूपव्यापारा अच्‌ आश्रीयंते तेन ह्रस्व इत्येवं योच्‌ सो
चः स्थाने भवतीत्यर्थः संपद्यते। एवं दीर्घप्लुतयोरपि। अच इति। इहैवतदज्ग्रहणं क्रियतां पूर्वसूत्रे तु न वक्तव्यमिति प्रश्नः प्रतत्स्येति। यथा प्रसाहारे अश्रु
ता आकारादयो दीर्घप्लुतसंज्ञेत्त्लमंते तथा संयोगोपि ह्रस्वसंज्ञः स्यादिति तु कृप्रसंगः। तित उछत्रमिति। परत्वाद्दीर्घलक्षणे वा तु क्रिसति सकृद्गतौ
विप्रतिषेध इति न्यायाद्ध्रस्वलक्षणः पुनर्न प्रवर्त्तेते। न चैवं विधे विषये पुनः प्रसंगविज्ञानमस्ति निरवधिकत्वयोर्विरोधात्सूर्वैणाबाधात्। यत्र हि पूर्वो वि

इह कस्मान्न भवति द्योः पथ्याः स इति। संज्ञया विधाने नियमः। संज्ञया ये विधीयंते तेषु नियमः। किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथ
मनुच्यमानं गंस्यते। अजिति वर्त्तते तेनैवमभिसंबंधः करिष्यते। अचः अज्‌ भवति ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इत्येवं भाव्यमान इति।
अथ पूर्वस्मिन्योगेऽज्ग्रहणे सति किं प्रयोजनं। अज्ग्रहणं संयोगाच्समुदायनिवृत्त्यर्थं। अज्ग्रहणं क्रियते संयोगनिवृत्त्य
र्थं। अच्समुदायनिवृत्त्यर्थं च। संयोगनिवृत्त्यर्थं तावत्। प्रतक्ष्य। प्ररक्ष्य। ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुङ्मा भूदिति। अच्समु
दायनिवृत्त्यर्थं। तितउच्छत्रं। तितउच्छाया। दीर्घात्पदांताद्वेति तुङ्मा भूदिति॥ ॥ ॥

धिः परं न बाधते तत्र पुनः प्रसंगविज्ञानं क्वचिदाश्रीयते। समुदाये वा कार्यं प्रतिपाद्यमानेऽवयवानां पारतंत्र्याद्व्यापारान्नैव ह्रस्वलक्षणतुक्प्रसंगः। न
नु क्रियमाणेप्यज्ग्रहणे वर्णग्रहणे जातिग्रहणाद्दच्समुदायस्यापि दीर्घसंज्ञाप्रसंगः। नैष दोषः। ऊकालः इति विशेषणाद्धि व्यक्तिराश्रीयते। नहि जा
तेः परिमाणमस्ति। व्यक्तिद्वारकं वा जातेः परिमाणमाश्रीयते। एकैकव्यक्तिसंग्राहिजातिर्न समुदायसंग्या॥ ॥श्री॥ ॥

= तथाचतत्सिध्यर्थपरि [illegible] गयेवकर्तव्यानान्चइस्तनुवृत्तिरिदिभावः॥१= अन्तइति॰नचमच्छंतानुवृत्तिःसंहिताविशेषणाभावात्सादितिवाच्यं॰ [illegible] मेपमांतानुवृत्तापित्तस्यसिद्धत्वादितिभावः॥१=अयोगपत्वादितिःनचेतरत्तगुणवान्न्रकारस्सवर्णनत्वमादेशोस्त्वितिवाच्यं॰स्थानेन्तरतमइतिसमन्यंतपाठनस्यात॰आन्तेरणगुणमात्र

भा०कौ०पू०
१८८
१७७

उच्चैरुदात्तः॥ ॥षष्ठीनिर्दिष्टमिति। उच्चैर्नीचैरित्येते अव्यये अधिकरणशक्तिप्रधाने। तत्राचइत्यनुवृत्तौ सत्यां अयमर्थो भवति। उच्चैः स्थाने उपलभ्यमान उदात्तसंज्ञः स्याच्चेत् स्थाने इति। हल्स्वरप्राप्ताविति। सत्यामचइत्यस्यानुवृत्तौ समासस्येत्यन्तोदात्तत्वं राजपुरुषइत्यादावेवस्यात्। नचराजदृषद्इत्यादौ। असत्यां त्वनुवृत्तौ समासस्य यो न्त्योदकारस्तस्य स्वरप्राप्तावविद्यमानवत्त्वादकारस्य स्वरः सिध्यति। एषाच परिभाषायत्नो नाविद्यमानवदितिप्रतिषेधेन ज्ञापिता। अन्यथा नाव्यमित्यत्र नकारस्यो

उच्चैरुदात्तः॥नीचैरनुदात्तः॥ ॥किंषष्ठीनिर्दिष्टमज्ग्रहणमनुवर्त्तते उताहोन। किंचातः। यद्यनुवर्त्तते हल्स्वरप्राप्तौ व्यंजनमविद्यमानवदित्येषापरिभाषा न प्रकल्प्यते। कथं हल्नो नाम स्वरप्राप्तिः स्यात्। एवं तर्हि निवृत्तं। बहून्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि। अथ प्रथमानिर्दिष्टमज्ग्रहणमनुवर्त्तते उताहोन। किं चार्थोनुवृत्त्या। बाढमर्थः। यद्येतेव्यंजनस्यापि गुणालक्ष्यन्ते। ननुच प्रत्यक्षमुपलभ्यन्ते इषेलो ज्जैत्वा। नैते व्यंजनस्य गुणाः। किंत्वचएव। तत्सामीप्यात्तु व्यंजनमपितद्गुणमुपलभ्यते। तद्यथा द्वयोरक्तयोर्वस्त्रयोर्मध्ये शुक्लं वस्त्रं तद्गुणमुपलभ्यते। बदरपिटके रिक्तो लोहकंसस्तद्गुणउपलभ्यते। कुतोनुखल्वेतद्वचएते गुणाः स्युः तत्सामीप्यात्तु व्यंजनमपितद्गुणमुपलभ्यते नपुनर्व्यंजनस्यैते गुणास्तत्सामीप्यात्तत्जपितद्गुणउपलभ्यत इति॥ दि० ॥ ॥

योग्यत्वादाकारस्यचानादित्वादुदात्तत्वं न भविष्यतीति किमनाविदितिप्रतिषेधेन। अथ प्रथमानिर्दिष्टमिति। ननुकोविशेषः। यावता यत्र स्वरो विधीयते तत्र व्यंजनस्याविद्यमानत्वादच एव भविष्यति। अनुदात्तादेरन्त्रित्यादावनुवादेपिनदोषः। स्वत एव हलोनुदात्तत्वं भवतु अनुदात्ताजुपदेशात्तदनुवादेनकार्यविधानेनकश्चिद्विशेषः। एवं तर्हिन्यायसुसारत्वार्थ एवायं विचारः। ननुचेति। बाधकाभावाच्चुंर्भ्रांतसिद्धिः नैते इति। अन्यथा प्युपत्तं भोपपन्नेरितिभावः॥ ॥ शिभावः॥१५

राम०
१८८

= नचाचःस्थानेहलप्युदात्तादिभावेन [illegible] प्रत्यापितःस्यादितिवाच्यं॰अंतरतमपरिभाषयाअप्राप्तेः॥१= ननुस्वरप्रेणायाअविद्यमानवत्परिभाषाप्राअन्यत्राप्राप्तेस्तत्रदोषो॥तत्राह॰अन्विति॰२= नन्वेवंहलोऽचावाधुदात्तेप्यत्रापत्तिरतआह॰अजुपेति॰यस्तु [illegible] नोजरपदेनुदा=
= पावप्यिंवीरुद्रइत्यत्रसंधिविनिमित्तस्येप्यिवीत्यादिपर्युदासेनस्वरसंदेहमकवियोगात्अनविद्यमानत्वस्यषष्ठेवस्यमाणत्वात्पनप्रकारःसइदानीमुक्तन्यायमूलकः॰उत्तरानुदात्तानुपरागवशात्स्वाद्याद्युदात्तानामनुदात्तादित्वस्यस्वादिस्वाकुः॥२=

अंतरेणापि व्यंजनमिति। आप्यायव्यमितियथा। अत्र स्थाकार उदात्तस्तिङ्। तस्य निघातः। तत्र ह्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां अच एवैते गुणाः। यदि तु हल्लामप्येते गुणा अभविष्यन् तदा
हल्लामचां च भिन्नस्वरता उपालप्स्यत। यस्मात्त्वचामेव स्वरमनुविदधति हल्लस्तस्मान्न हल्लां स्वरोऽस्तीति निश्चयः। अन्वग्भवतीति अनुगच्छतीत्यर्थः। शिष्टसमाचाराच्चेदं निर्वच

अंतरेणापि व्यंजनमच एवैते गुणा उपलक्ष्यंते न पुनरंतरेणाचं व्यंजनस्योच्चारणमपि भवति। अन्वर्थं खल्वपि निर्वचनं। स्वयं राजंत इति स्वराः। अन्व
ग्भवति व्यंजनं। उच्चनीचस्याव्यवस्थितत्वात्संज्ञाऽप्रसिद्धिः। इदमुच्चनीचमनवस्थितपदार्थकं। तदेव कंचित्प्रत्युच्चैर्भवति कंचित्प्रति नीचैः। एवं हि क
श्चित्कंचिदधीयानमाह किमुच्चै रोरूयसे शनैर्वर्त्यतामिति। तमेव तथाऽधीयानमपर आह। किं मंतर्दंतकेनाधीषे उच्चैर्वर्त्यतामिति। एवमुच्चनीचस्यान
वस्थितत्वात्संज्ञाया अप्रसिद्धिः। एवं तर्हि लक्षणं करिष्यते। आयामो दारुण्यमणुता खस्येति उच्चैःकराणि शब्दस्य। आयामो गात्राणां निग्रहः। दा
रुण्यं स्वरस्य दारुणता रूक्षता। अणुता खस्य [illegible] कंठस्य संवृतता। उच्चैःकराणि शब्दस्य। अथ नीचैःकराणि शब्दस्य। अन्ववसर्गो मार्दवमुरुता खस्ये
ति नीचैःकराणि शब्दस्य। अन्ववसर्गो गात्राणां शिथिलता। मार्दवं स्वरस्य मृदुता स्निग्धता। उरुता खस्य महत्ता कंठस्येति नीचैःकराणि शब्दस्य॥०॥

नमभिहिते। नं तत्र वर्णोऽसाधुत्वं किंचिदस्ति। अंतर्यथा गातिरपि व्यंजेरर्थः। विविधं गच्छत्सु उपरागवशादिति व्यंजनमित्ययमर्थः पर्यायांतरेणाभाष्यकारेणाभिहितः। उपरागश्च पू
र्वपराच्सन्निधाने पि परेणाचा हलो भवति न पूर्वेण। उच्चनीचस्येति। श्रुतिप्रकर्षापकर्षलक्षणोच्चनीचत्वाश्रयः पर्यनुयोगः। न चानवस्थितवस्त्वाश्रयेण साधुत्वं भवति

=नवित्ति- निर्वचनं हितन्नत्वालव्यंयोगेनवाननतिअर्थाभावेपिवर्णस्याद्यपेनवायथामंड्यतेमं इकादृति-२= अर्थयोगएवासिव्यंजेस्तुगमनार्थत्वादित्याद अथवेति-२= ॥ष्टते॥ ॥

भा०कै०प्र० एतदपीति। श्रोत्राहि वक्त्रगता नायामादीन्धर्मान्नकार्यो दर्वसति। कार्ये च संकीर्णो। तथाहि। महाप्राणो नीचैरप्युच्चारयन् स्वरेण महान्तं देशं व्याप्नोति। अल्पप्राणस्तूच्चैरपि वदन्न
२०० स्वदेशं व्याप्नोति। सिद्धं त्विति। प्रक्रमन्ते वर्णा यस्मिंस्त्रिति प्रक्रमः स्थानमुच्यते। तेनायमर्थः। एकस्मिंस्ताल्वादिके स्थाने ऊर्ध्वाधरभागयुक्ते ऊर्ध्वभागेनोच्चार्यमाण उदा
२०० त्तः। अधरभागनिष्पन्नोऽनुदात्तः। एवं चोच्चैरित्यनेनोर्ध्वभागो गृह्यते नीचैरित्यधरभागः। अभ्यासस्य मध्विगम्यच्छायं स्वरविशेषः षड्जादिवद्विज्ञेयः॥ ॥समाहा॥
॥ कस्येति। समाहरणं समाहार इति भावसाधनं मत्वा कस्येति प्रश्नः। अचोरिति। तयोः समाहार उपश्लेषरूपः। अन्यत्र लोत्तराधर्यरूपोऽपि संभवति। गांगेनूप इति

एतदप्यनैकान्तिकं। यद्यल्पप्राणस्य सर्वोच्चैस्त्वं महाप्राणस्य सर्वं नीचैः। सिद्धं तु समानप्रक्रमे वचनात्। सिद्धमेतत्। कथं। समानप्रक्रम इति वक्तव्यं। कः पुनः प्रक्रमः। उरः कण्ठः शिर इति॥ ॥समाहारः स्वरितः॥ ॥समाहारः स्वरित इत्युच्यते कस्य समाहारः स्वरितसंज्ञो भवति। अचोरित्याह। समाहारोऽचोश्चेन्नाभावात्। समाहारं अचोश्चेत्। तन्न। किं कारणं। अभावात्। नह्यचोः समाहारोऽस्ति। नन्वयमस्ति गांगेनूप इति। नैषोऽचोः समाहारः। अन्योऽयमुदात्तानुदात्तयोः स्थाने एकादेशः। एवं तर्हि गुणयोः॥ ० ॥

स्थानिनोरेकाराकारयोरुदात्तानुदात्तयोः समाहारात्स्थानिधर्मेणादेशस्यापि तथा व्यपदेशः। समाहारोऽचोश्चेदिति। कार्यत्वकन्याइत्यादौ स्थानिद्वारकोऽपि समाहारव्य
वहा[redacted]रो नास्ति। यत्राप्यस्ति गांगेनूप इति तत्राप्यसौ गौणः। तत्र गांगौ शब्दौ णं तलादन्तोदात्तः। स प्रथमैकवचने नसुत्वादनुदात्तेन सहैकादेश उदात्तः। अनूपश राम०
ब्द अनोरप्रधानकनीयसीसंतोदात्तत्वादनुदात्तादिस्तत एकादेशः स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति स्वरितः। एवं तर्हि गुणयोर्नैरंतर्येणोपलंभादस्ति समाहारः॥०॥ २००

योरि॰

अच्प्रकरणादिति। प्रकरणं प्रस्तावः। ननु स्वरितत्वादनुवृत्तिः तस्याः पूर्वप्रसाख्यानात्। तदयमर्थः। पूर्वसूत्रयोः सामर्थ्याक्षिप्तयोः जेवसंज्ञौ उदात्तानुदात्तशब्दौ निता
विहानुवृत्तावचं प्रसाययतः ननुगुणं। सिद्धमिति। गुणिनोरचोः समाहारासंभवात्सामर्थ्याद्गुणयोः समाहार आश्रयणमित्यर्थः। कथं पुनरिति। स्वरितइत्यनया संज्ञयायो

गुणयोश्चेन्नाच्प्रकरणात्। गुणयोः समाहार इति चेत्तन्न। किंकारणं। अच्प्रकरणात्। अजितिवर्त्तते। सिद्धं त्वच्समुदायस्याभावात्तद्गुणे संप्रत्ययः।
सिद्धमेतत्। कथं। अच्समुदायो नास्तीति कृत्वा तद्गुणस्याचः समाहारगुणस्य संप्रत्ययो भविष्यति। कथं पुनः समाहार इत्यनेनाच्छक्यः प्रतिनिर्देष्टुं। म
तुब्लोपोऽत्र द्रष्टव्यः। तद्यथा। पुष्पकाएषां ते पुष्पकाः कालकाएषां ते कालकाः इति। एवं समाहारवान्समाहारः। अथवा अकारो मत्वर्थीयः तद्यथा।
तुन्दोघाट इति। यद्येवं त्रैस्वर्यं न प्रकल्पते। तत्र को दोषः। त्रैस्वर्येणाधीमह इत्येतन्नोपपद्यते। नैतद्गुणापेक्षं। किं तर्हि अजपेक्षमेतत्। त्रैस्वर्येणाधीमहे
त्रिप्रकारैरज्भिरधीमहे। कैश्चिदुदात्तगुणैः कैश्चिदनुदात्तगुणैः कैश्चिदुभयगुणैः। तद्यथा। शुक्लगुणः शुक्लः कृष्णगुणः कृष्णः य इदानीमुभयगुणः
स तृतीयामाख्यां लभते। कल्माष इति वा सारङ्ग इति वा। एवमिहापि उदात्त उदात्तगुणः [redacted] अनुदात्तः अनुदात्तगुणः य इदानीमुभयगुणः
स तृतीयामाख्यां लभते स्वरितइति॥ ॥ ॥

गपत्वादच्संज्ञित्वेनाक्षिप्तः तत्राच्समाहारो भवति। मतुब्लोप इति गुणगुणिनोरभेदोपचाराद्गुणसमानार्थस्य मतुपोऽप्रयोग इत्यर्थः। अकार इति। अर्शआदेराकृति
गणत्वात्। त्रैस्वर्यमिति। उदात्तानुदात्तगुणव्यतिरेकेण स्वरितत्वाभावात्त्रैस्वर्यव्यवहारो न स्यात्। अस्ति चायं व्यवहारः। अजपेक्षमिति। स्वरशब्देनाच उच्यन्ते। त्रयाणां
स्वराणां त्रैस्वर्यमिति स्वार्थे ष्यञ्॥ ॥ ॥

-अर्धह्रस्व इत्यादवचनेन समाप्ते वचनस्याभावात्कथं मात्रत आह· अर्धह्रस्वेति·१= एवं स्थोपेति· अनुओमादिवदित्यभावः।२= एवमपि दीर्घादर्धमात्राकालावयवविभागाभावाद्दोष एवेत्यत आह· तत्रमयेति·३=

भा० कै० प० २०१
२०१

तस्मादितः॥ ॥ अकृत्पीमाणा ह्रस्वसंज्ञा कृता नाव्यप इत्कृत्स्येतिन्यायाद्दीर्घप्लुतावयवो ह्रस्वग्रहणेन न गृह्यते इत्यालोच्याह। अर्धह्रस्वमिति। कन्येति। कन्या राजमनुष्यौ मंत्र इति स्वरितः। शक्तिके शक्तिके इति। स्वरितमात्रेऽर्धह्रस्वे येति स्वरितः प्लुतः। मात्रेचेति। अर्धह्रस्वशब्दः प्रमाणवाची रूढिशब्दः। प्लुतस्य चैतु ह्रस्वस्योपादाने। अर्धमात्रालनेनाभिधीयते। ततः प्रमेये मात्रे चैवं विधायतस्य प्रमाणे लइति लोपः क्रियते। तत्र यथा ह्रस्वे बुध्यार्धमात्राविभज्यते एवं दीर्घप्लुतयोरपीति। किमर्थमिति। नैवं भूतमिहान्वाख्या

तस्मादिउदात्तमर्धह्रस्वं॥ ॥ अर्धह्रस्वमित्युच्यते तत्र दीर्घप्लुतयोर्न प्राप्नोति। कन्या। शक्तिके शक्तिके। नैष दोषः। मात्राचोलोपेत्र द्रष्टव्यः। अर्धह्रस्वमात्रमर्धह्रस्वमिति। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। आमिश्रीभूतमिवेदं भवति। तद्यथा क्षीरोदके संपृक्ते आमिश्रीभूतत्वान्न ज्ञायते कियत्क्षीरं कियदुदकं कस्मिन्नवकाशे क्षीरं कस्मिन्नुदकमिति। एवमिहाप्यामिश्रीभूतत्वान्न ज्ञायते कियदुदात्तं कियदनुदात्तं कस्मिन्नवकाशे उदात्तं कस्मिन्ननुदात्तमिति। तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे इयदुदात्तमियदनुदात्तं अस्मिन्नवकाश उदात्तमस्मिन्नवकाशे ऽनुदात्तमिति। यद्येवमेवं सुहृत्किमन्यान्यप्येवं जातीयकानि नोपदिशति। कानि पुनस्तानि। स्थानकरणानुप्रदानानि। व्याकरणं नामेयमुत्तरा विद्या सोऽसौ छंदःशास्त्रेष्वभिविनीत उपलब्ध्यागंतुमुत्सहते। यद्येवं नार्थोऽनेनइदमप्युपलब्ध्याधिगमिष्यति॥ ॥ ॥

नंदृश्यते संपृक्ता दिविषयस्यापि विभागस्यान्वाख्यानमसंगादिति भावः। आमिश्रीभूतमिवेति। तैलतोदैमात्रास्वेव विभाग इतीव शब्द उपात्तः। क्षीरोदके इति। नियतव्यक्तिविवक्षायां जातिपरत्वाभावाद्देकवद्भावो न कृतः। उत्तराविद्येति। पुराकल्प एवं च घते तूत्तरेति प्रपश्यशायामाख्यातं॥ ॥ ॥ राम० २०१

=अनाभिश्राः पृथगवस्थिता अवयवा आमिश्राः संपद्यंते अवयविकल्पेण तथाभूताः आमिश्रीभूताः। अवयविकल्पेण परिणता अवयवा उच्यंते· क्षीरोदकसमुदायस्तु नावयवावयविलक्षणसंबंधेन किंतु संयोगसंबंधेनेति नासाववयवीतीवशब्द उपात्तः। पृथगनुपलभ्यमानस्वरूप

=मनुवृत्तौ केशवस्सोदात्तः तात्पर्यतस्तदभावात् नि मित्तकं कार्यं न सिध्यतीत्यत आह-भेदेयोदिति-संज्ञाकरणसामर्थ्यादुदात्तावयवकालोऽयमनुदात्तःभेदोऽनुग्राह्योऽस्तीति भावः।१=उदात्तादिप्रयुक्तकार्यस्सरणैकभावाशङ्क्य उदात्तादेरिति-२=

संज्ञाकरणमिति। प्रदेशेषु चैकदेशप्रसाधनात्समुदाय-आक्षेपाते। उभयमिति। सस्वरप्पूष्करगौरवेमहतोऽर्थस्यव्याप्तिर्भवति सुखेन विभागस्यापरिज्ञाना[illegible]त्।उदात्तादेरिति। उदात्तादेः प्रतिपादकं यच्छास्त्रं तस्या द्युदात्तस्येति तस्वरितादेरपि प्राप्नोति। तत्र प्रश्न सयः कदाचित्स्वरितादिरपिस्यादि सर्थे। अन्वाख्यानमेवेति। न केवलमिदं सूत्रं याव्रदु च्चैरुदात्तइत्यादि संज्ञाकरणमपि मन्दबुद्धिप्रतिपादनार्थं। सिद्धोहि वेदाध्यायिनां शिक्षायामेवोदात्तादिव्यवहारः। स्वरितस्येति। आद्य ई हस्वो दात्तादि साकार प्रश्ने

संज्ञाकरणं तर्हीदं तस्य स्वरितस्यादितो अर्द्धहस्वमुदात्तसंज्ञं भवतीति। किं कृतं भवति। त्रिहूदात्तप्रदेशेषु स्वरितग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति। उदात्तस्वरि तपरस्य सन्नतरः। उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य। नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानामिति। एतदपि नास्ति प्रयोजनं। संज्ञा करणं नामयत्नो न लघीयः। कुत एतत्। लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणं। लघीयश्च त्रिहूदात्तप्रदेशेषु स्वरितग्रहणं। न पुनः संज्ञाकरणं। त्रिहूदात्तप्रदे शेषु न वा क्षराणि। संज्ञाकरणे पुनरेकादश। एवं तर्ह्यु भयमनेन क्रियते। अन्वाख्यानं संज्ञा च। कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यं। लभ्यमित्याह। कथं। अन्वर्थग्रहणात्। अन्वर्थग्रहणं विज्ञास्यते। तस्य स्वरितस्यादितो अर्द्धहस्वमुदात्तसंज्ञं भवति। ऊर्ध्वमात्तमिति चात उदात्तं। यदि तर्हि सं ज्ञाकरणं उदात्तादेर्यदुच्यते तत्स्वरितादेरप्याप्नोति-अन्वा- न मेव तर्हीदं मन्दबुद्धेः। स्वरितस्यार्द्धहस्वोदात्तादुदात्तस्वरितपरस्य सन्नतर इत्येतस्मात्तस्मादित्युदात्तादेरनुवृत्तिः इत्यादि त्रिकांडमू

ऽर्ध्वमुदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इत्यतः कर्त्तव्यं॥ अन्तरार्द्धमुदात्तादनुदात्तस्य स्वरितात्कार्यं स्वरितादिति

षः। अयं न वक्तव्यमुदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इत्येतस्मात्परात्कर्त्तव्यात्तेन स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामित्येकश्रुतौ विधीयमानायां उदात्तादिति स्वरितस्य सिद्धं भ वति। तेन मेऽस्तु स्वरे याऽगुं प्रमतीनामामन्त्रितत्वादनुदात्तानामेकश्रुतिर्भवति॥ ॥ ॥

स्वरिता-

=अर्द्धमित्यर्द्धहस्वस्य किमत्र संतोदात्तस्यैकादेशोऽपि उदात्तस्तनःपरस्य मेऽस्त्वित्यनुदात्तं सर्वमिति सधिकारादनुदात्तस्योदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितइति भावः।१=

क्वर्तरीति। आश्रयात्सिद्धत्वं स्वरितस्य भविष्यतीत्यभिप्रायः। कार्यमिति। अत्रेति स्वरितमिति स्वरितत्वं तच्च सिद्धमित्यत्रैव स्यात्। स्वरितोदात्तार्थमिति। स्वरितस्य यउदात्तो विधी यते स आश्रयिकं स्वाश्रयं सिद्धत्वं न प्राप्नोति। सुब्रह्मण्योमिति। सुब्रह्मण्या माधुरीति यत्प्रत्ययस्य तित्वात्स्वरितः। ततस्तावेकादेशः स्वरितानुदात्तयोरंतरतम्या स्वरि तः। ततओमाङोश्चेत्युदात्तस्वरितयोरेकादेशः स्वरितएवं तस्यासिद्धत्वादुदात्तत्वं सुब्रह्मण्यायामिति च स्वरूपमेवं त्वेतेन तु निगदोल्लक्ष्येते। स्वरितोदात्ताच्चेति।

किंप्रयोजनं। स्वरितादिति सिध्यर्थे। स्वरितादिति सिद्धियेथास्यात्। स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति। इमंमेगंगेयमुने सरस्वति शुतु द्रि। क्वतर्हिस्यात्। यः सिद्धः स्वरितः। कार्येदेवदत्तयज्ञदत्तौ। स्वरितोदात्तार्थं च। स्वरितोदात्तार्थं च तत्रैव कर्त्तव्यं। न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदा त्तः। इंद्र आगच्छ। क्वतर्हिस्यात्। यः सिद्धः स्वरितः सुब्रह्मण्योमिंद्र आगच्छ। स्वरितोदात्ताच्चास्वरितार्थं। स्वरितोदात्ताच्चास्वरितार्थं तत्रैव कर्त्तव्यं। इंद्र आगच्छ हरिव आगच्छ। स्वरितपरसन्नतरार्थं च। स्वरितपरसन्नतरार्थं च तत्रैव कर्त्तव्यं। उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः। माणवक जटि लकाध्यायक क्वइ। क्वतर्हिस्यात्। यः सिद्धः स्वरितः। माणवक जटिलकाभिरूपक क्वतर्हि वक्तव्यं। न वक्तव्यं। देवब्रह्मणोरनुदात्त वचनं ज्ञापकं सिद्धः स्वरितइति। यद्येतज्ज्ञाप्यते। स्वरितोदात्तात्सरस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं माप्नोति। न ब्रूमो देवब्रह्मणो रनुदात्तवचनं ज्ञा

ज्ञापकं सिद्धइह स्वरितइति किं तर्हि परमेतत्कांडमिति॥ ॥ ॥

आगच्छेत्यत्रगशब्दाकारस्य स्वरितस्योदात्तत्वे कृते उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितइति छशब्दाकारस्य स्वरितत्वं प्राप्नोति। न्यङ्‌िति न्यधी चेति पूर्वपदस्य कृतिस्व रस्तत उदात्तस्वरितयोर्यण इत्यकारं स्वरितस्यासिद्धत्वात्पूर्वस्य सन्नतरो न स्यात्। देवब्रह्मणोरिति। लिंगासाठकमबाधेन क्रमांतरमाश्रीयते। अन्यथा स्वरि तस्यासिद्धत्वादनुदात्तस्यानुदात्तविधानमनर्थकं स्यात्। यद्येतदिति। स्वरितस्यैव सिद्धत्वमनेन लिंगेन ज्ञाप्यत इत्यर्थः। न ब्रूम इति। सन्निवेशांतरज्ञापनार्थं लिं

एकश्रुति ॥ ॥ किमिदमिति। कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्यय उभयगतिरिह शास्त्रे भवतीति च न्यायद्वयसंभवात्प्रश्नः। यथा नदीषु इति। न हि दूरादिति विशेषणमेक
वचनस्योपपद्यते। संबोधनस्य तु क्रियारूपत्वादपादानतया दूरादिति विशेषणं संभवः। व्याप्तिश्चान्वर्थग्रहणे भवति। किं पुनरिति। उदात्तानुदात्तस्वरितानां प्रश्नः। यावदु
च्चैरिति। यदि चोदात्तश्रुतिरभविष्यत् तदा यज्ञकर्मणीत्येकश्रुतेः सिद्धत्वात् उच्चैस्तरां वा वषट्कार इति सूत्रं नारभ्येत स एषः। यावत्सन्न इति। तत्रैकश्रुत्यनुवृत्त्यैव सिद्धत्वात्सन्न

एकश्रुति दूरात्संबुद्धौ ॥ ॥ किमिदं पारिभाषिक्याः संबुद्धेर्ग्रहणं। देवा ब्रह्माण इत्यत्र न प्राप्नोति। अथान्वर्थग्रहणं न दोषो भवति। यथा न दोषस्
तथास्तु। किं पुनरियमेकश्रुतिरुदात्ता आहोस्विदनुदात्ता। नोदात्ता। कथं ज्ञायते। यदयमुच्चैस्तरां वा वषट्कार इत्याह। कथं कृत्वा ज्ञापकं। अन्यत्रोच्चैस्तर
निर्देशः। यावदुच्चैस्तावदुच्चैस्तरां। यदि तर्हि नोदात्ता। अनुदात्ता। अनुदात्ताऽपि न। कथं ज्ञायते। यदयमुदात्तस्वरितपरस्य सन्नतर इत्याह। कथं कृत्वा
ज्ञापकं। अन्यत्रान्यतरनिर्देशः। यावत्सन्नस्तावत्सन्नतरः। सैषा ज्ञापकाभ्यामुदात्तानुदात्तयोर्मध्यमेकश्रुतिरन्तरालं ह्रियते। अपर आह। कि
मियमेकश्रुतिरुदात्ता आहोस्विदनुदात्ता। उदात्ता। कथं ज्ञायते। यदयमुच्चैस्तरां वा वषट्कार इत्याह। कथं कृत्वा ज्ञापकं। तत्रान्तरनिर्देशः॥
उच्चैर्दृष्ट्वा उच्चैस्तरा [redacted] मित्येतद्भवति। यदि तर्ह्युदात्ता। नानुदात्ता ॥ × एकवचनं संबुद्धिरिति आहोस्विदन्वर्थग्रहणं संबोधनं संबुद्धिरिति। किं चातः ×

तरविधानमनर्थकं स्यात्। अन्तरालं ह्रियत इति। हरतेर्द्विकर्मकत्वात्प्रधाने कर्मणि लकारः। क्षीरोदकवदुदात्तानुदात्तयोर्मध्ये तिरोधानमेकश्रुतिरित्यर्थः। स्वरिते तु वि
भागेनैतयोरुपलब्धिः। उच्चैर्दृष्टेति। सोमस्याग्ने वीहीत्यत्र वौषडित्यत्र मन्त्रे यज्ञकर्मणीत्यनेनैकश्रुतिर्विहिता तदपेक्षया वौषट्शब्दस्योदात्ततरत्वं विधीयते। सति चै
कश्रुतेरुदात्तगुणे तदपेक्षः प्रकर्षो युज्यते। यथा मलिने वस्त्रे शौक्ल्यात्तु बोधसद्भावात्तदपेक्षो वस्त्रान्तरे शुभ्रत्वं तरे शुभ्रत्वे तरप् इत्यर्थः॥ ॥

= विभागेनेति ... [illegible] ... मितिविभागेनेत्यर्थः। = भेदेनि क्षीरोदकमम्बु ... [illegible] ... तिरोधानं [redacted] मदेकश्रुता ... [illegible]

=तस्येति। अभ्यादानमारंभः स च यज्ञकर्मनेति भावः॥४=वाक्यादौ द्वे उदात्ते भवत इति नापूर्वं द्वितीयस्यानेनोदात्तविधानादिति तदुक्तं केयटाचार्यैः॥ इंद्रसूत्रानि॥४= =प्लुतपर्यंतमित्यर्थः। प्लुतेतु सात्त्वमवनीताह। प्लुतस्त्विति। सचवैकल्पिकत्वेकश्रुतेर्नानवसरं कापि॥=

(मुक्तेन)

सन्नं द्रष्टव्यमिति। एकश्रुतिगतमित्यर्थः। सोऽन्येनेति। अनुदात्तेनोपरक्तः। यथा शुक्लः पटो वर्णान्तरं द्रव्येण सर्थेः। कस्यचित्स्वरितस्योदात्तभागेनानुदात्तेनानुरज्यत इति। एषयत्स्वरितो निर्दिष्टः। स्वरितस्य भेदाजातस्य स्वरादयोऽष्ट। ते भाष्यकारेण प्रकृत्यादिह नोक्ताः। इयं चैकश्रुतिः श्रुता संबोधनवाक्यस्य भवति। श्रुतस्यूदात्त एवाविधानसामर्थ्यात्॥ ॥ न सुब्रह्मण्यायां॥ ओकार इति। नेदमपूर्वविधानं अपि तु ह्रत्रव्यापार एवेति प्रदर्श्यते। यथा चोदात्त ओकारस्तथात्र स्यादित इत्युक्तं। ओमभ्यादाने इति तु प्लुतोदात्तत्वं न भवति। तस्या यज्ञकर्मविषयत्वादित्याहुः। इंद्र आगच्छेति प्रश्नेषु आमंत्रितत्वादाद्युदात्तः। तस्य द्वितीयो वर्णो विज्यमानस्वरेण

अनुदात्तान्न च। कथं ज्ञायते। यदयमुदात्तस्वरितपरस्य सन्नतर इत्याह। कथं कृत्वा ज्ञापकं। तं तं तरनिर्देशात्। सन्नं दृष्ट्वा सन्नतर इत्येतद्भवति। त एते तं तं तरनिर्देशे सप्त स्वरा भवंति। उदात्तः। उदात्ततरः। अनुदात्तः। अनुदात्ततरः। स्वरितः। स्वरिते य उदात्तः सोऽन्येन विशिष्टः। एकश्रुतिः सप्तमः॥ ॥ न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः॥ ॥ सुब्रह्मण्यायामोकार उदात्तः॥ सुब्रह्मण्यायामोकार उदात्तो भवति। सुब्रह्मण्यों॥ आकार आख्याते। परादिश्चोदात्तो भवति। इंद्र आगच्छ हरिव आगच्छ। वाक्यादौ च द्वे द्वे उदात्ते भवतः। इंद्र आगच्छ। हरिव आगच्छ। मघवन्वर्जं। आगच्छ मघवन्। सुत्यापराणामंतः। सुत्यापराणामंत उदात्तो भवति। द्व्यहे सुत्यां त्र्यहे सुत्यां। असाविसंतः। असाविसंत उदात्तो भवति। गार्ग्यो यजते। वात्स्यो यजते॥ ॥ ॥

=इदमिति। अग्निमाणमप्येवं॥=

नुदात्तः। स उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति स्वरितः। तस्यानेनोदात्तत्वं। आकार आख्यात इति। निर्दे. तेगच्छ शब्दे परत आकार उपसर्गत्वादुदात्तः। परादिश्चेति। आकारात्परस्य गच्छेत्यस्यादिरुदात्तः। निर्दे. निर्दे. इति निघाते पूर्ववत्स्वरिते च प्राप्ते नेनोदात्तविधानात्। वाक्यादौ चेति। अनंतरोक्तप्रक्रिययेति भावः। मघवन्वर्जमिति। मघवन्नित्यस्यामंत्रितस्येति निघातविधानात्। सुत्यापराणामिति। सुत्याशब्दः परो येभ्यस्तेषामित्यर्थः। द्व्यह इति। टजंतत्वादंतोदात्तत्वे। असाविसंत इति। इंद्रं वा चनिके। असाविति प्रथमांतोपलक्षणं। गार्ग्य इति। त्रित्वादाद्युदात्तत्वे प्रा

वैदिकप्रक्रिया॥०॥

=अत्र वस्तुतः सर्वमिदं सर्पः देवब्रह्मणोर्वत्वस्य वानेनार्थः तत्र पदात्परत्वाभावादामन्त्रितस्येत्यस्याप्राप्तेः नच अत्रत्वमाद्येपि देव ब्रह्मणः अविद्यमानवत्त्वपक्षे परत्वाभावादामन्त्रितस्येति निघातो न सिध्यतीति तदर्थमस्येत्य वक्तव्यमेवेति वाच्यं छन्दसि सर्वविधीनां व्यवस्थितत्वात् प्राधान्येन तस्याप्य

अमुष्येति। षष्ठ्यन्तोपलक्षणमेतत्। दाक्षेरिति। पूर्ववदाद्युदात्तत्वं प्राप्तं। देवब्र॥ ॥अनुदात्तत्वमेक इति। ये देवा ब्रह्माण इति पदद्वयोर्वैकल्पिकमाहुः। तदा हि
पूर्वस्यामन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वाद् द्वयोरपि पदयोरामन्त्रिताद्युदात्तत्वे शेषनिघाते च कृते ऽनेनानुदात्तः क्रियते। यदा तु देवा ब्रह्माण इत्यनयोः सामानाधिकरण्यं तदा विभा
षितं विशेषवचने बहुवचनमिति पक्षे ऽविद्यमानवत्त्वाद् आमन्त्रितस्येति निघातस्य सिद्धत्वान्नानेनार्थ इत्यन्येषां मतमिति मतभेदप्रदर्शनार्थमेके इत्युक्तं॥ ॥
स्वरितात्॥ ॥द्व्येकयोरिति। पशुना यजेतेतिवत् संख्यायाः विवक्षितत्वात्। आग्निवेश्य इति। यञन्तत्वादाद्युदात्तः शेषनिघातः ततः द्वितीयो वर्ण उदात्तादिति

=गुणागतसंख्यायाः ... एकानुदात्तानामित्यस्याविषयत्वमप्राधान्यमस्तीति भावः॥१=

अमुष्येत्यन्ततः। अमुष्येत्यन्त उदात्तो भवति। दाक्षेः पिता यजते। स्यान्तस्योपोत्तमं च। स्यान्तस्योपोत्तममुदात्तं भवति। अं स्वस्य। गार्ग्यस्य पिता यज
ते। वात्स्यस्य पिता यजते। वा नामधेयस्योपोत्तमं भवति। देवदत्तस्य पिता यजते। देवदत्तस्य पिता यजते॥ ॥देवब्रह्मणोरनुदात्तः॥ ॥देवब्र
ह्मणोरनुदात्तत्वमेके। देवब्रह्मणोरनुदात्तत्वमेक इच्छन्ति। देवा ब्रह्माणः। देवा ब्रह्माणः॥ ॥स्वरितात्संहितायामनुदात्तानां॥ स्वरितात्सं
हितायामनुदात्तानामिति द्व्येकयोरेकश्रुत्यवचनं। स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति चेद् द्व्येकयोरेकश्रुत्वं वक्तव्यं। आग्निवेश्यः पचतीति। किं
पुनः कारणं न सिध्यति। बहुवचनेन निर्देशः क्रियते। तेन बहूनामेवैकश्रुत्वं स्यात् द्व्येकयोर्न स्यात्। नैष दोषः। नात्र निर्देशस्तन्त्रं। कथं पुनस्त
नैवचनामनिर्देशः क्रियते तच्चातन्त्रं स्यात् तत्कारी च भवांस्तद्द्वेषी च॥ ॥ ॥

स्वरितः। तस्मात्परौ द्वावनुदात्तौ। पचतीति। धातुरुदात्तः। शप्तिपावनुदात्तौ। ततः शकारः स्वरितः। ततः पर एकोऽनुदात्तः। द्व्येकयोरित्यत्र द्विशब्देन द्वित्वमुच्यते एकशब्देन
चैकत्वं। ते न द्वित्वे एकत्वे सतीत्यर्थः॥ नात्रेति। तन्त्रशब्दोऽत्र प्रधानवाची। यथा ग्रहं संमार्ष्टीति संख्या न विवक्ष्यते तेन तथेहापीत्यर्थः। तत्कारीति। असतां बहुत्वसंख्यायां बहुवचन
मेव न स्यादिति तद्विवक्षणीयं नात्र निर्देशस्तन्त्रमिति वचनात्तदेवाविवक्षितमिति विरोध इत्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥

=संख्येयपरत्वे एकानामिति स्यादत आह॰ द्वीति॰२= विशेषणमिति भावः॥२=

=संख्यानेति प्रधानगतसंख्या न विवक्ष्यते ग्रहं संमार्ष्टीत्यत्र ग्रहाणां प्राधान्यस्य ... तन्त्रेत ... प्राधान्यं ... एकोद्देशेन पशोरुत्तस्य विधाना

=अर्थनियमपक्षेसजातीयस्यनियमपक्षेवाऽर्थनियोवाविवक्षायांद्विनेयेनैणविभक्तिषुप्रमाणकुपथाक्वचित्प्रमातिक्तमेकान्तणभावादेकवचनंक्वचिदनुवादकविभक्तिःनपेत्सकलविशेषसंग्राहकंएद्ध्संस्कारार्थंबहुवचनंभविष्यतीतिभावः।१=नियतव्यक्तिविवक्षायांजातिपरत्वंनास्तीतिसी

नांतरीयकत्वादिति॥ शौनकसंस्कारार्थमेवात्रबहुवचनंविवक्ष्यते न कार्यार्थमित्यर्थः। तुषपलालानीति। तुषसहितानि पलालानीतितत्पुरुषः। द्वंद्वे तु जातिवाचित्वादेकवद्भावप्रसंगः। एवं शकलकंटकानिति। व्यवहितानामिति। स्वरितादिति पंचमीनिर्देशादनंतरस्यैवकार्येणाभाव्यमितीमंमेगंगे इत्यत्रमेशब्दात्स्वरितात्परस्यैकस्यैवानंतरस्यस्यान्न

नांतरीयकत्वादत्र बहुवचनेन निर्देशः क्रियते। अवश्यं कयाचिद्विमक्त्याकेनचिद्वचनेन निर्देशः कर्तव्य इति। तद्यथा कश्चिदन्नार्थी शालिकलापं सपलालं सतुषमाहरति। नांतरीयकत्वात्तयावदादेयं तावदादाय तुषपलालान्युत्सृजति। तथा कश्चिन्मांसार्थी मत्स्यान्सकंटकान्सशकलानाहरति नांतरीयकत्वात्तयावदादेयं तावदादाय शकलकंटकानुत्सृजति। एवमिहापि नांतरीयकत्वाद्बहुवचनेन निर्देशः क्रियते। अविशेषेणैकश्रुत्वं। [redacted]

अविशेषेणैकश्रुत्वमिति चेद्व्यवहितानामप्रसिद्धिः। अविशेषेणैकश्रुत्वमिति चेद्व्यवहितानां न प्राप्नोति। इमं मे गंगे यमुने सरस्वति शुतुद्रि। अनेकमपीति तु वचनात्सिद्धं। अनेकमप्येकमपि स्वरितात्परं संहितायामेकश्रुतिं भवतीति वक्तव्यं। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति चेद्व्यवहितयोरेकश्रुत्ववचनमविशेषेणाव्यवहितानामप्रसिद्धिरिति। नैष दोषः। कथं। एकशे

॥ष निर्देशोयं। अनुदात्तस्य चानुदात्तयोश्चानुदात्तानां चानुदात्तानामिति॥ ॥ ॥

द्वितीयादीनां प्रबधानादिसत्यर्थः। एकशेषनिर्देशोयमित्योगारंभपक्षे व्यर्थत्रयोपादाने नैकशेषः क्रियते। अनुदात्तयोश्चानुदात्तानामिति च कृते एकशेषे पुनरेकशेषः कर्तव्यः। आकृतिपक्षाश्रयेणानुमत्याख्याते ह्रत्रे जात्याख्यायामिति बहुवचनं कृतं। तत्र श्रुंकद्विबहुषु स्वरितात्परस्याः जातेराननंतर्येणोपलंभात्सर्वेषामेकश्रुत्वस्य सिद्ध

तिर

एवमपीति। सहविवक्षायामेकशेषविधानात्समुदितानां कार्यप्रसंगः। प्रभृतिग्रहणे न चैकशेषवाक्येनुदात्तौमिति स नैव चत्वार इत्यौपयनुदात्तागत्ये नेइति दर्शयति। प्रत्येकमि
ति। निर्देश एव सहविवक्षा। कार्यमपरन्ति स्त्वप्रत्येकं। यथा देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा भोज्यंतामित्युक्ते देवदत्तादयः पृथगेव भुंजते॥ ॥ ष्णान्ता षट्॥ ॥

एवमपि षट्प्रभृतीनामेव प्राप्नोति। षट्प्रभृतिषु त्येकशेषः परिसमाप्यते। प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति द्व्येकयोरपि भविष्यति॥ ॥ ष्णान्ता षट्॥ ॥ ष्णान्तसंज्ञायां हल्ग्रहणं स्वादिलोपे हल्लोपग्रहणार्थं। ष्णान्तसं[redacted]
ज्ञायां हल्ग्रहणं कर्त्तव्यं। एकहल्स्वरयोः ष्णान्तसंज्ञो भवतीति वक्तव्यं। किं प्रयोजनं। स्वादिलोपे हल्लोपग्रहणार्थं। एवं हि स्वादिलोपे हल्लोपग्र
हणं न कर्त्तव्यं भवति। हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हलिति। ष्णान्तसंज्ञे सति सिद्धं। प्रत्ययाणां लुगर्थमल्ग्रहणं। प्रत्ययाणां लुगर्थमल्
ग्रहणं कर्त्तव्यं। किं प्रयोजनं। प्रत्ययाणां लुकि ग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति। एष स्त्रियाश्चेन्नितो यूनि लुगणिञोरिति। ष्णान्तसंज्ञे सति सिद्धं। प्र
त्ययाणां लुगर्थे [redacted] मिति चेत्सोऽतिप्रसंगः। प्रत्ययाणां लुगर्थमिति चेत्सोऽतिप्रसंगो भवति। इहापि प्राप्नोति फाण्टाहृतेरपत्यं माणवकः फा
ण्टाहृत इति। णवचनसामर्थ्यान्न भविष्यति॥ ॥ ॥

स्वादिलोपे इति। विभक्ते हेतिहल्लोऽपृक्तग्रहणे नैव निवृत्तिः सिध्यतीत्यर्थः। प्रत्ययाणां ञोरिति। पदद्वयोच्चारणमेव गौरवमितिभावः। णवचनेति। लुगपवादो णो विज्ञास्य
ते। अन्यथाऽणस्य लुकि सिद्धे णविधानमनर्थकं स्यादित्यर्थः॥ ॥ ॥७॥ ॥

भा०कौ०प्र० २०५ २०५

फ़ड्डि॰वृत्तस्यर्थमितियन्निन्त्रो नैतिमाभूत्तस्य फ़को बाधनार्थं गणवचनं स्यात्तस्य चलुक् स्यादेवेसर्थः कस्मान्न भवतीति प्रत्ययस्यविशेषणमलुग्रहणमिति तदंतविधि सद्भाव इतिमन्तास्मः॥ इदं तु नाश्रितमनुनासिकपरत्वादिति अलुग्रहणसामर्थ्यादिति यद्यलुं तस्य स्यात्केवलस्य चाप्यंतवद्भावात्तदा लुग्रहणेन न किंचिद्वा वर्तितं स्यात् दर्विरिति ननु हलंतत्वादंतमाप्तिरेव नास्ति नैषदोषः अयं सांप्रतिको विशेषः इति क्विबादिषु भूतपूर्वगतिर्न लभ्यते तत्राप्येकसंज्ञायां हलुग्रहणेन हलंतं वा नगृह्येत

वचनप्रामाण्यादिति चेत्फ़ड्डि॰वृत्तसर्थं वचनं वचनप्रामाण्यादिति चेत्फ़ड्डि॰वृत्तसर्थमेतत्स्यात् प्रगतो माभूदिति पैलादिषु च वचनात्सिद्धं यद्येनावत्प्रयोजनं स्यात् पैलादिष्वेवास्य पाठं कुर्वीत तत्र पाठादन्येषामपि फ़को निवृत्तिर्भवति एवं तर्हि सिद्धे यदयं णं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो नास्य लुग्भवतीति तान्येतानि त्रीणि ग्रहणानि भवंति अपृक्तसंज्ञायां हलुग्रहणं कर्तव्यं स्वादिलोपे हलोग्रहणं न कर्तव्यं अणिञोर्लुक्यिग्रहणं कर्तव्यं अलुग्रहणेपि वैक्रियमाणे तान्येव त्रीणि ग्रहणानि भवंति अपृक्तसंज्ञायामलुग्रहणं कर्तव्यं स्वादिलोपे हलो [redacted] ग्रहणं कर्तव्यं अणिञोर्लुक्यिग्रहणं न कर्तव्यं भवति तत्र नास्ति लाघवकृतो विशेषः अयमस्ति विशेषः अलुग्रहणे क्रियमाणे एकग्रहणं न करिष्यते कस्मान्न भवति दर्विः जागृविरिति अलेवयं प्रत्ययः किं वक्तव्यमेतत् नहि कथमनुच्यमानं गंस्यते अलुग्रहणसामर्थ्यात् यदिचयोल्वाभ्यस्त्रं स्यात् ल्वग्रहणमनर्थकं स्यात् हलुग्रहणेपि वैक्रियमाणे एकग्रहणं न करिष्यते कस्मा

तायथा गुरोश्च हलः इत्यत्र गुरुमानात् हलेवेति हलः प्राधान्यात्प्रत्ययस्यविशेषणत्वादिसर्थः क्विबादिषु भूतपूर्वगत्याश्रयणं चेत्कल्पनात्तत्र हल् शब्देन तदंतग्रहणोक्तिं न गणी॥ ॥श्री॥ ॥ ॥

प्र० २०५

=तिलोपइति॰ पासुप्तिरिष्ट इतिलोपइत्यर्थः॥२८= विस्पष्टार्थमिति॰ अन्यथाहल्ङ्याब्भ्य इत्यत्र हलन्तपोस्मिन्नसोदिसर्थस्यापि संभवनयाहल्भ्याद्ध्याङ्गन्यादौ मासुप्तिरिष्टमोस्मिन्नलोपः स्यादित्याशयः॥२८=

हल्ग्रहणसामर्थ्यादिति। किं बाह्ययोपि हल्त्वं तो दर्विरित्यादौ विप्रसंयोपीति किमनेन व्यवच्छिद्यं स्यात् इत्यर्थः। हलन्तस्येत्यस्यादिति। ततश्चासत्येकग्रहणे हल्भ्यादिस्तादौ तिलोपः स्यादिति कर्त्तव्यं हल्ग्रहणे क्रियमाणे एकग्रहणं। अहल्ग्रहणे तु क्रियमाणे न कर्तव्यं। कृतं तु ज्ञापनार्थं तदृशितं भाष्ये। यद्यप्ययमर्थो निपातनादेकाजन्तादि॰ सत्येकग्रहणे न ज्ञापितस्तथापि मंदबुद्धीनामनुग्रहाय पुनरिह ज्ञापितः। अपवादप्रदेशेषु हल्ग्रहणेनैव सिद्धे संज्ञाविधानं विस्पष्टार्थं। वृद्धिरादैजित्यत्रास्य प

× तत्पुरुषः समानाधिकरणपदः कर्मधारयसंज्ञो भवतीति वक्तव्यं॰ सिध्यति॰ सूत्रं तर्हि भिद्यते॰ यथान्यासमेवास्तु॰ ननु चोक्तं तत्पुरुषः समानाधि ×दे

किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। हल्ग्रहणसामर्थ्यात्। यदि चायोहल्त्वान्त्यश्चेत्त तस्यादल्ग्रहणमनर्थकं स्यात्। अस्त्यन्यदल्ग्रहणस्य प्रयोजनं। किं। हलन्तस्येत्यस्यादंजं तस्य माभूदिति। एवं तर्हि सिद्धे यदल्ग्रहणे क्रियमाणे एकग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो ऽन्यत्र वर्णग्रहणे जातिग्रहणं भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं। इमे हे ल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात्सिद्धमित्युक्तं तदुपपन्नं भवति॥ ॥

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः॥ ॥ तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारय इति चेत्समासैकार्थत्वादप्रसिद्धिः। तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारय इति चेत्समासैकार्थत्वात्संज्ञाया अप्रसिद्धिः। एको यमर्थस्तत्पुरुषो नाम। अनेकार्थाश्रयं च सामानाधिकरण्यं। सिद्धं तु पदसामानाधिकरण्यात्। सिद्धमेतत्। कथं। करणः कर्मधारय इति चेत्समासैकार्थत्वादप्रसिद्धिरिति। नैष दोषः॥

रिभाषालं व्यवस्थापितमिह कथं संज्ञात्वेन व्यवहारः। पारार्थ्यसामान्यात्परिभाषासंज्ञात्वेन व्यवह्रियते इत्यदोषः॥ ॥तत्पुरुषः॥ ॥समासैकार्थत्वादिति। भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तप्रयुक्तस्यानेकस्य शब्दस्यैकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यमुच्यते। नीलोत्पलादिषु तत्पुरुषएकएवेति सामानाधिकरण्यमनुपपन्नं। वृत्तिपदानां तु सामानाधिकरण्यमुपपद्यते तत्पुरुषत्वं तु तेषां नास्ति॥ ॥ ॥ ॥

भा॰कै॰प्र॰
२०६
206

ऐकपद्यमिति। पदशब्देनार्थ उच्यते। ऐकार्थ्यमित्यर्थः। अथवा समासाद्विभक्त्युत्पत्तौ सत्यामैकपद्यमुच्यते। एकविभक्तित्वमिति। एककारकत्वमित्यर्थः। त
थ इति। ननु मुख्यस्य तत्पुरुषस्य पदान्तरेण सामानाधिकरण्यं संभवत्येव राजपुरुषः शोभन इत्यादौ तत्कथं गौणस्य ग्रहणं। नैष दोषः। तत्पुरुषस्य पदान्तरे
ण सामानाधिकरण्यं बहिरंगं। अंतरंगं तु वृत्तिपदानामिति तदेवाश्रीयते। तत एव सामर्थ्यात्तत्पुरुषशब्दो गौणार्थवृत्तिः परिगृह्यते। तेन समासावयवाना

अयं तत्पुरुषोऽस्त्येव प्राथमकल्पिको यस्मिन्नैकपद्यमैकस्वर्यमेकविभक्तित्वं च। अस्ति तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं। तत्पुरुषार्थानि पदानि
तत्पुरुष इति। तद्यस्तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं तस्येदं ग्रहणं॥ प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनं॥ ॥ प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जन
मिति चेदनिर्देशात्प्रथमायाः समासे संज्ञाप्रसिद्धिः॥ प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनमिति चेदनिर्देशात्प्रथमायाः समास
उपसर्जनसंज्ञाप्रसिद्धिः। नहि कष्टादीनां समासे प्रथमां पश्यामः। सिद्धं तु समासविधाने वचनात्। सिद्धमेतत्। कथं। समा
सविधाने प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं भवतीति वक्तव्यं॥ ॥ ॥

मेव पदानां कर्मधारयसंज्ञा विधीयते। समुदाये च वाक्यपरिसमाप्त्या पदसमुदायस्यैवैकैव कर्मधारयसंज्ञा ननु प्रत्येकं। तत्पुरुषसंज्ञाप्रकरणे इयं संज्ञा न कृता एकसंज्ञाधि
कारात्तत्पुरुषसंज्ञाया बाधा मा भूदिति॥ प्रथमानिर्दिष्टं॥ ॥ अनिर्देशात्प्रथमाया इति। समासे किं प्रथमानिर्दिष्टं भवितुमर्हति यस्मात्समासे प्रथमा विधीयते। न च
तथाभूतस्य संभवः समासे हि कृते तत एव प्रथमोत्पद्यते न तु तदवयवात्। अंतर्वर्तिन्याश्च विभक्त्याः प्रथमानिर्दिष्टत्वेऽप्याश्रीयमाणे कष्टश्रित इत्यत्र श्रितशब्दस्यैवो
पसर्जनसंज्ञा स्यान्न कष्ट शब्दस्यानिर्दिष्टग्रहणं चानर्थकं स्यात्। समासे प्रथमांतमुपसर्जनमिति वक्तव्यं स्यात्॥ ॥ ॥

एम॰
२०६

सर्वसंज्ञेति। न्यग्रोधादिवायव्ये समासे सप्तम्यन्तः स्वसमानरूपेणोपस्थितत्वात् संज्ञां सर्वत्र प्राप्नोतीत्यर्थः॥१॥ यस्मिन्नेवादेर्विधिः कार्यकाले ॥ समाससमासेष्वेवेत्यर्थः॥१॥ तत्र विधिः संबंधैकवाक्यता यस्य तासामित्यन्वयोयमर्थ इति भावः॥२॥

नवेति। मुख्यार्थो संभवाद्गौणो योग्यत्वात् इत्यर्थः। यस्य विधाविति। निर्दिश्यापेक्षया समासस्याधारत्वात् प्रथमानिर्दिष्टस्य सर्वत्रोपसर्जनसंज्ञा प्राप्नोतीति भावः। राजकुमारीति। सत्युपसर्जनत्वे ह्रस्वः स्यात् पूर्वनिपातश्च न स्यादिति। सिद्धे त्विति। यस्य श्रितादेः समासविधौ तं श्रितादिकं प्रतीत्यर्थः। महतीसंज्ञेति। लोके प्रधानमुपसर्जनमुच्यते इहापि तथैवाश्रीयत इत्यर्थः। यद्येवं पूर्वकायो पिप्पली पुरुषव्याघ्र इत्यादि प्रधानस्य न प्राप्नोति। नैष दोषः। अन्वर्थसंज्ञा हि

तत्र हि वक्तव्यं। न वा तादर्थ्यात्तात्स्थ्यं। न वा वक्तव्यं। किं कारणं। तादर्थ्यात्तात्स्थ्यं भविष्यति। समासार्थे शास्त्रं समास इति। यस्य विधौ प्रथमानिर्दिष्टस्तस्य अन्यत्रोपसर्जनसंज्ञाप्रसंगः। यस्य विधौ प्रथमानिर्दिष्टः क्रियते ततोन्यत्रोपसर्जनसंज्ञा प्राप्नोति। राज्ञः कुमारी राजकुमारी श्रितः। श्रितादिसमासे द्वितीयान्तं प्रथमानिर्दिष्टं तस्य षष्ठीसमासेप्युपसर्जनसंज्ञा प्राप्नोति। सिद्धं तु यस्य विधौ तं प्रतीति वचनात्

सिद्धमेतत्। कथं। यस्य विधौ यत् प्रथमानिर्दिष्टं तत् प्रति तदुपसर्जनं भवतीति वक्तव्यं। तत्तर्हि वक्तव्यं। न वक्तव्यं। उपसर्जनमिति महती संज्ञा क्रियते। संज्ञा च नाम यतो न लघीयः। कुत एतत्। लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणं। तत्र महत्याः संज्ञायाः करण एतत्प्रयोजनं अन्वर्थसंज्ञा

यथा विज्ञायेत। अप्रधानमुपसर्जनमिति। प्रधानमनुपसर्जनमिति च संबंधिशब्दावेतौ। तत्र संबंधादेतद्गंतव्यं यं प्रति यदप्रधानं तं प्रति तदुपसर्जनसंज्ञं भवतीति। अथ यत्रैतदुभयं संभवते कस्मात्तत्र प्रधानस्योपसर्जनसंज्ञा न भवति राज्ञः पुरुषस्य राजपुरुषस्येति॥ ॥

यत्रासौ अर्थः संभवति तत्र प्रवृत्तिनिमित्तापेक्षा प्रवर्तते। अन्यत्र तु विधानसामर्थ्यान्निरपेक्षा। यथा कर्मप्रवचनीयसंज्ञास्तु स्वाद्रीनामिति प्रथमानिर्दिष्टसामर्थ्याद् धातूनां संज्ञा प्रवर्तते। अपयत्रेति। परिहारान्तरसङ्ग्रहावादेतदुच्यते। अन्वर्थाश्रयणे न ह्येतदपि सिध्यति॥ ॥ ॥

प्रथमानिर्दिष्टसामर्थ्यादिति। पूर्वनिपातफलकोपसर्जनसंज्ञार्थस्य प्रथमानिर्दिष्टस्य सामर्थ्यादित्यर्थः। समासस्तु सुप्सुपेत्येव सिद्ध इति भावः। न च षष्ठीसमासबाधनार्थमिदमिति वाच्यं स्वांतिषष्ठीसमासाभिधेयप्रकरणे स्वयमेवापवाद... विध्यंतरकल्पना... उपमिते

=नासौ भिघनाद्दस स्यास्थानं नवनिधि-व्यतेद्दति भवितेयोगीनेनराजानं नसजानी मितस्याप्यर्थः ॥२=

भा०कै०प्र०
२०७
२०७

पुष्कंतयोश्चेति । पूर्वनिपातप्रकरणे इत्युक्तं । तत्र हि पूर्वनिपातः प्रसाख्यायते नवा अनिष्टादर्शनादिति । अथाप्याश्रयते तथापि राजशब्दस्य पूर्वनिपातः न पुरुषश
ब्दस्य । एवं हि राजापेक्षया समासैकार्थं भवति । अन्यथा वाक्यसमासयोर्भिन्नार्थता स्यादित्यर्थः । तथा हि । पुरुषो राजापेक्षया प्रधानमेवात्रेति नानिमिषते राजापेक्षया नेत्य
ति रिच्यते । अतोऽप्रधानस्यैव राज्ञः पूर्वनिपातः । शब्दशब्दार्थाविति । नन्वेतत्तत्र प्रसाख्यातं परमप्युवति रिसाहौ हौतिशब्दौ स्याता मिति । एवं तर्ह्यन्वर्थाश्रयणेनास्य परि
हारस्योक्तत्वादत्रसूक्ष्मेक्षिकानकृता ॥ ॥एकविभक्तिच॥ ॥समास इति वर्तते । मुख्यस [redacted]

पुष्कंतयोश्चोपसर्जनलउक्तं । किमुक्तं । पुष्कंतयोः समासेऽर्थभेदात् प्रधानस्य पूर्वनिपात इति । एवं न चेदमकृतं भवति उपसर्जनं पूर्वं इति ।
अर्थश्चाभिन्न इति कृत्वा प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भविष्यति । यद्यपि तावदेतदुपसर्जनकार्यं परिहृतमिदमपरं प्राप्नोति । राज्ञः कुमार्या राज
कुमार्याः । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वं प्राप्नोति । उक्तं वा । किमुक्तं । परवल्लिंगमिति शब्दशब्दार्थाविति । तत्रौपदेशिकस्य ह्रस्वत्वमाति
देशिकस्य अवर्णाभविष्यति ॥ ॥एकविभक्तिचापूर्वनिपाते॥ ॥द्वितीयादीनामप्येतेनोपसर्जनसंज्ञा प्राप्नोति । तत्र को
ऽदोषः । तत्रापूर्वनिपात इति प्रतिषेधः प्रसज्येत ॥ ॥ ॥

[redacted]
मासएवेहगृह्यते । समासेविधानत्र एकपदेकविभक्तीति । समासार्थवावाक्यंसमासोगृह्यते । सर्वस्य च शब्दस्यैकविभक्तित्वमिति विशेषेणोपादानसामर्थ्याद्यस्य पर्यायेणापि न सर्ववि
भक्तित्वं तदुपसर्जनसंज्ञं । यथा निष्कौशांबिरिसत्र कौशांबीशब्दो निष्क्रमणक्रियापेक्षया पादाना विभक्तिसंबंधसंच सर्वतएव नत्वस्य क्रियांतरापेक्षः शब्दांतराविभक्तिः
। द्वितीयादीनामिति । कष्टादयः श्रितादिविशेषणत्वादेकविभक्तिका इत्यनेनोपसर्जनसंज्ञा नेषां प्राप्नोति । तत्रस्याः पूर्वनिपात इति प्रतिषेधः प्राप्नोति । पूर्वेहत्त्र स तुनी

निसर्जनं समानाधिकरणः समानाधिकरणः ॥०॥
राम०
२०७

=वास्तविकार्थप्रतिपादनपरत्वेनतत्सत्तुप्रकृतेकश्चिदस्ति विशेषः। नपुंसकेतुनक्रितार्थेपंचगुवस्त्रमिसत्वास्तिविशेषः। २ =पंचगुरितिः यद्यपिगोस्त्रियोदिसत्रलौकिकोपसर्जनग्रहणाद्दाहरणमन्यथासिद्धिः शास्त्रीयमेवोपसर्जनंतत्रेतितुनन्तरमः अगौर्मस्यपन्नमागुदिसत्रह्रस्वाभावप्रसंगरतितद्रूपेतैनभाषितंकुत्तुवबीअतिकेशाः मा-९

ननुचेपुमिति। प्रतिषेधयुक्तत्वायुक्तत्वेनविरोधात्परत्वादितिभावः। नोत्सहतइति। अपवादविषयंप्रकल्प्योत्सर्गस्यप्रवृत्तेनात्। पंचगुरिति। द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वेगतिसमासेषुप्रतिषेधोवक्तव्यइतिवचनात्परवल्लिंगंनभवति। अलंकुमारीरिति। पर्यादयोग्लानाद्यर्थेचतुर्थ्येतिसमासः॥ ॥ इत्सुपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते

नाप्रतिषेधात्। नायंप्रसज्यप्रतिषेधः पूर्वनिपातेनेति। किंतर्हि पर्युदासोयं यदन्यत्पूर्वनिपातादिति। पूर्वनिपातेऽव्यापारः। यदिक्रेनचित्प्राप्नोतितेनभविष्यति। पूर्वेणाचप्राप्नोति। तेनभविष्यति। अप्राप्तेर्वा। अथवाअनंतरायाप्राप्तिःसाप्रतिषिध्यते। कुतएतत्। अनंतरस्यविधिर्वाभवति प्रतिषेधोवेति। पूर्वाप्राप्तिरप्रतिषिद्धातयाभविष्यति। ननुचेयंप्राप्तिः पूर्वांप्राप्तिंबाधते। नोत्सहतेप्रतिषिद्धासती बाधितुं। एकविभक्त्यावषष्ठ्यंतवचनं। एकविभक्त्यावषष्ठ्यंतानामितिवक्तव्यं। इहमाभूत्। अर्द्धं पिप्पल्याअर्द्धपिप्पलीति। उक्तंवाकिमुक्तं। परवल्लिंगमितिशब्दशद्वार्थाविसत्तौ प्रदेशिकं ह्रस्वत्वमातिदेशिकस्यप्रवृत्तंभविष्यति। कानिपुनरस्यप्रयोजनानि। द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वोपसर्गाःकार्थे। द्विगुः। पंचभिर्गोभिःक्रीतः [redacted] पंचगुः। दशगुः। प्राप्तोजीविकांप्राप्तजीविकः। आपन्नोजीविकामापन्नजीविकः। अलंपूर्वोअलंकुमार्यैअलंकुमारिः। उपसर्गाःकार्थेनिष्कौशांबिः। निर्वाराणसिः॥ ॥

इतिश्रीमद्भगवत्पतंजलिविरचितेव्याकरणमहाभाष्येप्रथमस्याध्यायस्यद्वितीयेपादेप्रथममाह्निकं॥ ॥ ॥

महाभाष्यप्रदीपेप्रथमस्याध्यायस्यद्वितीयेपादेप्रथममाह्निकं॥ ॥श्री॥ ॥ ॥

[illegible]

भा० कौ० पू०
२०८
208

अर्थवदधातुः॥ अभिधेयवचनो ऽर्थशब्दः आश्रीयते। तत्राधातुरप्रत्यय इति पर्युदासाश्रयणादर्थवत एव संज्ञा भविष्यति नार्थो ऽर्थवद्ग्रहणेनेत्याशंक्याह। अर्थवदिति। व्यपदेशायेति। संज्ञिन इति वाक्यशेषः। पर्युदासाश्रये केन धर्मेण सादृश्यमाश्रीयत इत्यप्रतिपत्तिः स्यादिति भावः। वर्णानां माभूदिति। विशिष्टसंज्ञिव्यपदेशफलं दर्शयति। क्वचिद्वर्णानां चेति पाठः। तत्र च शब्देन पदसमुदायो ऽनर्थको दशदाडिमानीत्यादिः समुच्चीयते। किं च स्यादिति। संख्याकर्मादिषु स्वादीनां विधानादनर्थकेभ्यः स्वाद्युत्पत्तिर्न भविष्यतीति प्रश्नः। वनमिति। नन्वधातुरिति नान्तस्य प्रतिषेधो भविष्यति। नैतदस्ति। प्रतिवर्णमत्र विभक्त्युत्पत्तिप्रसंगः। न च प्रतिवर्णं धातुसंज्ञा समावेशः। अयं भावः। अविशेषेण स्वादयः उत्पद्यन्ते ते द्व्येकवचनेष्वर्थे नियमः प्रकृतार्थापेक्षया वा प्रत्ययनियम इति स्यादेव स्वाद्युत्पत्तिः अर्थ्यया दिवत्। यत्त्वर्थेन संघातस्यैकार्थ्यात्तु वर्णावयवाग्निर्देशो वर्णानाम

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्॥ ॥ अर्थवदिति व्यपदेशाय वर्णानां च मा भूदिति। किं च स्यात्। वनं धनमिति नलोपः
" प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपः प्रसज्येत। अधातुरिति किम्। अहन्नहन्नम्॥ ॥ ॥

र्थवत्त्वापक्षे तत्र हि तत्रैकैकवर्णे विभक्तिः समुदायावयवार्थगतमेकत्वं प्रत्याययिष्यति। एकमेव हि तदेकत्वं। न चैकैकेन वर्णेन हि सुपां प्रत्याययितव्यमिति स्वावयवेभ्यो विभक्तिर्नोत्पत्स्यति। अनर्थकस्य तु प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रकाशयितव्यार्थस्याभावात्समुदायादिव प्रतिवर्णं विभक्त्युत्पत्तिप्रसंगः। नलोप इति। विभक्तौ तु श्रवणं न भवति। समुदायस्य पृथक्प्रातिपदिकसंज्ञायां तदन्तभावात्कुतो भावात्। नलोपस्योपलक्षणार्थत्वाज्जश्त्वादीनामपि प्रसंगः। अहन्निति। विशेषविहितत्वाद्डाघुसन्नोससामडागमस्य धातुभक्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यां नलोपप्रसंगः। न चाप्रत्यय इति प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधः। नङिसंबुद्ध्योरिति ज्ञापनान्नलोपे विधीयमाने प्रत्ययलक्षणेनाप्रत्यय इति निषेधाभावात्॥ ॥ ॥

ग्रम०
२०८

[illegible]

=अप्रत्ययइतिनतदंतस्य निषेधइत्यर्थस्तेनाहपुत्रीयतीति प्रत्ययांतस्य तन्निषेधइत्याशयेनाह अत्रेति ॥ =प्रतिषेधप्रसंगइतिनन्वेवं वेदिविधानिसत्राप्रत्ययनिषेधेमानेनतद्धितग्रहणस्यचरितार्थता अप्रत्ययग्रहणस्याभावेएवनिमुमप्रकृमात् तथाप्रत्ययांतस्य निषेधोनप्राप्नुयात्स्यापि अर्थव=

=ग्रहणसामर्थ्याद्विशिष्टार्थवत्वस्योक्तत्वादानर्थक्यात् इविधानिसंदेहोतुप्रत्ययमात्रस्यप्रातिपदिकसंज्ञेष्यत एवंतिनतत्रनिषेधप्रसंगसत्वमप्रत्ययग्रहणमितिभावः इदंचकार्यकालपक्षे पक्षोद्देशपक्षेतुमिद्धिविलंबस्याभावात् ताप संज्ञायाएकदेशविकृतन्यायेनतन्निरिसत्वस्य

धातुग्रहणंकरोतीति। पुत्रीयतीत्यादौ प्रातिपदिकत्वादेवलुक्सिद्धइतिभावः। श्येनायत इति। अचाप्रत्ययइतिनिषिद्धा प्रातिपदिकसंज्ञा। कृत्तद्धितग्रहणमिति। तद्धितग्रहणमत्र नियमार्थं। कृद्ग्रहणं तु प्रतिषेधार्थं भिद् छिद् इत्यत्र ह्य धातुरिति प्रतिषेधप्रसंगः। अनेकपदस्य संग इति। अनेकपदमस्मिन्निर्निसनेकपदः समुदायस्तस्य संज्ञाप्रसंगः। अनेकस्यापि पदस्येति। समुदितस्येति बोद्धव्यं। प्रतिपदं तु नैव संज्ञाप्राप्तोस्त्यप्रत्ययइति निषेधात्। समुदायस्य तु निषेधो नप्रवर्त्तते। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहित इति व

=नचपुत्रीयेत्यस्मिन्कार्थवत्त्वाभावादेवसंज्ञानभविष्यतीतिवाच्यं धातुग्रहणाभावेऽर्थवत्त्वेननिकार्थवत्वस्याजानादितिभावःकृत्वात् २=

अधातुरिति शक्यमवक्तुं। कस्मान्नभवति अहन्नृत्रमिति। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न धातोः प्रातिपदिकसंज्ञाभवतीति यदयं सुपो धातुप्रातिपदिकयोरितिधातुग्रहणं करोति। नैतदस्ति ज्ञापकं प्रतिषिद्धार्थमेतत्स्यात्। अपि काकः श्येनायत इति। अप्रत्यय इति किमर्थं कांडे कुड्ये। अप्रत्यय इति शक्यमवक्तुं। कस्मान्न भवति कांडे कुड्ये इति। कृत्तद्धितग्रहणं नियमार्थं भविष्यति। कृत्तद्धितांतस्यैव प्रत्ययांतस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भवति नान्यस्येति। अर्थवत्सनेकपदप्रसंगः। अर्थवदिति प्रातिपदिकसंज्ञायां अनेकस्यापि पदस्य प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति। दशदाडिमानि षडपूपाः कुंडमजाजिनं पललपिंडः अधरोरुकमेतत्कुमार्याः स्फैय्यकृतस्य पिता प्रतिशीन इति। समुदायो ह्यानर्थकः। समुदायो नर्थक इति चेदवयवार्थवत्त्वात्समुदायार्थवत्त्वं यथा लोके। समुदायोनर्थक इति चेदवयवार्थवत्त्वात्समुदायार्थवत्त्वं अवयवैरर्थवद्भिः समुदाया अप्यर्थवंतो भवंति यथा लोके

चना समुदायाच्च प्रत्ययस्याविधानात्प्रत्ययांतत्वाभावात्। न विद्यते प्रत्ययो यस्मिन्सोयमप्रत्यय इत्यप्याश्रयितुं न युज्यते। बहुपटव इत्यस्यापि समुदायस्य निषेधप्रसंगात्स्वरेदोषप्रसंगात्। समुदायोह्यानर्थक इति। पदार्थानां समन्वयाभावात्। अवयवार्थत्वादिति। अवयवधर्माणां च समुदाये व्यपदेशात्सति च प्रातिपदि

॥ कत्वेसुब्लुक्प्रसंगः॥ ॥

[illegible]

भा०कै० उ०
१०९
209

एषैषेति। एषायावाचोयुक्तिः सा एषा एतत्प्रमाणे सत्यर्थे। अकारोमत्वर्थीय इति। ततश्च नावयवधर्मेण समुदाये व्यपदेशः। किं तर्हि इदं आदिवद्यौगिक इत्यर्थः। मत्वंतादिति।
मत्वंतान्मतुबभवति। सरूपप्रत्ययो नेष्ट इति वचनात्। तस्मादेकगोपूर्वादिति ठञो भाष्यकारवचनप्रामाण्याल्लोपः। अत इति च तत्र निवृत्तं गोत्रिकादिति अर्थ
। गवांसमूहो गोत्रा सास्मिन्नस्तीति गोत्रिकं। अथवा मत्वंतान्मत्वर्थीयो लुप्यते इत्यनेनावयवधर्मस्य समुदाये उपचारमाह। इह तु मुख्योर्थवत्वे संभवत्युपचारो

=तत्राच्छिन्नोपजीवुपजीव्योराजमंत्रिपुरोहितादिसजनसंघातो नगरमित्युच्यते। तत्रोपजीव्यानां राजादीनां सर्वेषामसंभवे ... गोमतैर्नतत्संघातोपजीविनां नरपदार्थमतानां ... नाप्यत्वंनापि गोमत्वं यथापि तथा ... यथाब्यमिदंनगरं गोमदिदंनगरमिति उपजीव्येनप्रधाने

तद्यथा लोके आढ्यमिदं नगरं गोमदिदं नगरमित्युच्यते। न च सर्वे तत्र आढ्या भवंति सर्वे वा गोमंतः। यथा लोक इत्युच्यते लोके चावयवा अ
र्थवंतो न समुदायाः। अतश्चावयवा अर्थवंतो न समुदायाः। यस्य हि यद्द्रव्यं भवति स तेन कार्यं करोति। यस्य च याः गावो भवंति स तासां
क्षीरं घृतं वोपभुंक्ते अन्यैरेतद्दुष्टमशक्यं। का तर्हीयं वाचोयुक्तिः आढ्यमिदं नगरं गोमदिदं नगरमिति। एषैषा वाचोयुक्तिः इह तावदाढ्य
मिसकारो मत्वर्थीयः। आढ्याः अस्मिन्संतीति तदिदमाढ्यमिति। गोमदिदं नगरमिति मत्वंतान्मत्वर्थीयो लुप्यते। एवमपि व्यपदेशप्रतिषेधो
र्थवत्वात्। वाक्यस्य शांतिपदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधो वक्तव्यः। देवदत्तगामभ्याज शुक्लां देवदत्तगामभ्याजकृष्णामिति। किं कारणं। अर्थवत्वात्।
अर्थवद्ध्येतद्वाक्यं। न वै पदार्थादन्यस्योपलब्धिर्भवति वाक्ये॥ ॥ ॥ ॥
स्यार्थ

तस्माच्छ्रयो न युक्तः। अर्थवद्वाक्यमिदानीं दर्शयति। एवमपीति। अर्थवद्वीति। पदार्थो नां समन्वयावगमात्। न वै पदार्थादिति। पदानि स्वंस्वमर्थं प्रतिपादयंति वाक्यं एम०
पदार्थाएव तावत्काक्षायोग्यतासन्निधिवशात् परस्परसंसृष्टा वाक्यार्थ इत्यर्थः। न तु वाक्यं वाक्यार्थो वा पृथगस्ति॥ ॥ ॥ ॥ १०९

पदार्थाभिसंबंधस्येति। ध्वनिर्यं यन्निसंवादं विधिप्राप्तस्य पदार्थसंसर्गरूपस्य वाचकं। अन्यथा त्वशब्दो वाक्यार्थः स्यात्। कर्त्ता निर्दिष्ट इति। संबोधनविषयम नियतक्रियं कर्त्तृमात्रमित्यर्थः। यद्विशेषे वस्थानमिति। पदार्थसंसर्गरूपे वाक्यार्थ इत्यर्थः। अत एव वाक्यमेव मुख्यः शब्दार्थः। सादृश्यात्त्वन्वयव्यतिरेकौ कल्पितौ लाघवार्थमाश्रित्य पदपदार्थव्यवस्थापनं क्रियते। प्रतिवाक्यं तु व्युत्पत्त्यसंभवाच्छब्दव्यवहाराभावप्रसंगात्। बहुपटव इति। द्योतेनार्थेना

पदार्थादन्यस्यानुपलब्धिरिति चेत्पदार्थाभिसंबंधस्योपलब्धिः। पदार्थादन्यस्यानुपलब्धिरिति चेत् इदमुच्यते। पदार्थाभिसंबंधस्योपलब्धिर्भवति वाक्ये। इह देवदत्त इत्युक्ते कर्त्ता निर्दिष्टः कर्म क्रियागुणौ चानिर्दिष्टौ। गामित्युक्ते कर्म निर्दिष्टं कर्त्ता क्रियागुणौ चानिर्दिष्टौ। अभ्याजेत्युक्ते क्रिया निर्दिष्टा कर्त्तृकर्मणी गुणश्चानिर्दिष्टः। शुक्लामित्युक्ते गुणो निर्दिष्टः कर्त्तृकर्मणी क्रिया चानिर्दिष्टा। इहेदानीं देवदत्त गामभ्याज शुक्लामित्युक्ते सर्वं निर्दिष्टं देवदत्त एव कर्त्ता नान्यः। गामेव कर्म नान्यत्। अभ्याजेव क्रिया नान्या। शुक्लामेव न कृष्णामिति। एषां पदानां सामान्ये वर्त्तमानानां यद्विशेषे वस्थानं स वाक्यार्थः। तस्मात्प्रतिषेधः। तस्मात्प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थं। अर्थवत्सग्रहणं नियमार्थं भविष्यति। समास एवार्थवतां समुदायानां प्रातिपदिकसंज्ञो भवति नान्य इति। यदि नियमः क्रियते प्रकृति

मुदायानां समास

प्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा न प्राप्नोति। बहुपटवः उच्चकैः नीचकैरिति॥ ॥

येन विधिरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमिदं

र्थवान्प्रत्ययः प्रकृतिस्तु वाच्येति समर्थेव समुदायोऽयं भवति। उच्चकैरिति। तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति परानाश्रीयते नाप्यकच् अप्रत्यय इति तदयं दोषः। तदा हि सुबन्तस्याकचि कृते अव्ययादिति सुब्लुगभावात्सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति लुग्विष्यते स च न प्राप्नोति॥ ॥ ॥

=नामीमा०प्रिसे तिभाव:।२=नियमवाधेकदेकोदेशी समनेनेपोवंपरिहर्तुंपृष्छति-किंपुनरिति-इतरआह-प्रातिपदिकेति-एकदेशयाह-नैषदोषइति-इतरआह-नेवंप्रकारान्तरेणपरिहरति-एवंतर्हीति-इतरआह-सनर्हीति-नियमबाधेकदेशयाह-ननुचेति-अनेकस्यपक्षेमेवनिषेधइ

=नियमेननप्रसतिप्रसयसमुदायस्याप्यर्थवत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञा स्यादनर्थकःप्रत्ययांतपर्युदासः स्यादितिसामर्थ्यप्रतितिप्रसयस

मा० कै० प्र०
११०
210

राका२

किंपुनरत्रेति। उच्चकैरित्याद्युन्यथापिसिध्यतीतिमन्यः। इतरोबहुपटव इतिनसिध्यतीतिमन्यमान आह। प्रातिपदिकादिति। स्वरइति। बहुपटव इतिवकारस्योदात्तत्वं प्राप्नोति। टकारस्य चेष्यते। प्रकृत्यनेकदेशत्वादिति। नह्यसौ प्रकृतेरेकदेश इत्यर्थः। अप्रत्यय इतिप्रतिषेधं शास्ति सुक्तेकश्चि द्रूयाद्बहुपटव इत्यत्राप्यप्रत्यय इतिप्रतिषेधः प्राप्नोतीत्यत आह। सचतदंत प्रतिषेध इति। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहित इतितदंतविधिः संज्ञाविधौ च प्रत्ययग्रहणे तदंतविधिर्निवारि

कारा१

किंपुनरत्रप्रातिपदिकसंज्ञयाप्राप्यते। प्रातिपदिकादितिस्वाद्युत्पत्तिर्यथास्यात्। नैषदोषः। यथैवानामप्रातिपदिकत्वात्स्वाद्युत्पत्तिर्नभवति एवंलुगपिनभविष्यति। तत्रयैवासावंतर्वर्तिनीविभक्तिस्तस्याः श्रवणं भविष्यति। नैवंशक्यं। स्वरेहिदोषः स्यात्। बहुपटवइत्येवंस्वरः स्यात् बहुपटव इतिचेष्यते। पठिष्यतिह्याचार्यः चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थमिति। तस्यां पुनर्लुप्तायां प्रकृत्यनेकदेशत्वादंतोदात्तत्वंनभविष्यति। एवंतर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिभवतिप्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यप्रातिपदिकसंज्ञेति। यदयमप्रत्यय इतिप्रतिषेधंशास्ति। सचतदंत प्रतिषेधः। सतर्हि ज्ञापकार्थः प्रत्ययप्रतिषेधोवक्तव्यः॥ ननुचायंप्राप्त्यर्थोपिवक्तव्यः। नार्थः प्राप्त्यर्थेन। कृत्तद्धितग्रहणं नियमार्थंभविष्यति। कृत्तद्धितांतस्यैवप्रत्ययांतस्यप्रातिपदिकसंज्ञाभवति नान्यस्यप्रत्ययांतस्येति॥ ॥

तः। अप्रत्यय इत्ययंतुप्रतिषेधविधिः। पटुशब्दाच्चात्रजस्युत्पन्नोन बहुपटुशब्दादिति बहुपटवइत्येतदप्रत्ययांतमेव। अथवाप्रत्यय इतिबहुव्रीत्याश्रयणा त्प्रत्ययादेरपिबहुपटवइत्यस्य निषेधः प्राप्नोतीत्याह। सचेति। अप्रत्यय इतितत्पुरुषआश्रीयते। तस्यस्वपदार्थत्वेनांतरंगत्वादितिभावः। प्राप्त्यर्थ इति। प्रतिषेधप्राप्त्यर्थ इत्यर्थः॥ ॥ ॥

=पर्युदासेपिप्रत्ययस्यसंज्ञिताभावान्नदोषइतिभावः।२=

राम०
११०

=भेदः समासीयवाक्ये पदार्थयोर्नेदिसत्साकांक्षासंसर्गश्चेतन्त्वयः नतुबहुपदवाक्यत्वं भेदः एकत्वेवोनाम्यांप्रकृतिप्रत्ययाभ्यांप्रतिपादनात् = समासत्वादेवेति अयंभावः भेदसंसर्गद्वारकार्थवत्वेननियमस्यतुल्यजातीयत्वाश्रयत्वेपितथा सुबंतानां सुबंतानांप्रातिपदिका=
तत्वायः समुदायः स एवनियमेनव्यावर्त्यतेनतुसुबंतस्तिङंतानामित्येवंप्रदिकाश्रिश्च्याभेदसुबंतं अहिकर्णेत्यनेनपदःसमास स्मिन्सतिप्रातिपदिकसंज्ञाप्रवृत्ततुल्यजातीयसुबंततिङंतसमुदायव्यावर्त्यं देदेति आदः स्वरूपमेवव्यंतद्रूपः किमनार्थमिति=
=विलसमाप्तादेः॥ =समासमहाभाष्ये॥

सएषोनन्यार्थ इति। ज्ञापकार्थ एवेत्यर्थः। सुबंतानामिति। एतच्चोपलक्षणं। भेदसंसर्गद्वारकार्थवत्वयुक्तानां यस्मात्सुबंतात्सुबंतानामपि समासो दृश्यते। अस्मच्चकी
तीसारोगतिकारकोपपदानां [redacted] लिङ्गः सहसमासवचनेप्राक्सुबुत्पत्तेरितिवचनात्। देवदत्तोयामंग
नइत्यादेः सुबंतसमुदायस्यैववाक्यस्य नियमेननिवृत्तिः स्यादित्यभिप्रायेणाह। सुप्तिङ्समुदायस्येति। जहिक्रमेणेति। ननुसमाससंज्ञेयं समासांतोदाज्ञा

सएषोनन्यार्थः प्रत्ययप्रतिषेधोवक्तव्यः प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यवाप्रातिपदिकसंज्ञावक्तव्या। उभयंनवक्तव्यं तुल्यजातीयस्यनियमः। क
थंतुल्यजातीयः। यथाजातीयकानांसमासः। कथंजातीयकानांसमासः। सुबंतानां। सुप्तिङ्समुदायस्यतर्हि प्रातिपदिकसंज्ञाप्राप्नोति।
सुप्तिङ्समुदायस्यापिप्रातिपदिकसंज्ञा आरभ्यते। जहिकर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्त्तारं चाभिदधातीति। तन्नियमार्थं भविष्यति। एतस्यै
वसुप्तिङ्समुदायस्यप्रातिपदिकसंज्ञा भवतिनान्यस्येति। तिङ्समुदायस्यतर्हि प्रातिपदिकसंज्ञाप्राप्नोति। तिङ्समुदायस्यापिप्राति
पदिकसंज्ञा आरभ्यते। आख्यातमाख्यातेनक्रियासातत्य इति। तन्नियमार्थं भविष्यति। एतस्यैवतिङ्समुदायस्यप्रातिपदिकसंज्ञाभ
वतिनान्यस्येति। अर्थवत्तानोपपद्यतेकेवलेनावचनात्। अर्थवत्तानोपपद्यतेवृक्षशब्दस्य। किंकारणं। केवलेनावचनात्। नहिकेवले
नवृक्षशब्देनार्थोगम्यतेकेनतर्हिसप्रत्ययकेन॥ ॥ ॥

र्थो। नैषदोषः। समासत्वादेवप्रातिपदिकत्वमिति तत्तुल्यजातीयताप्रतिपादनार्थमेतदुपन्यस्तमिति। तिङ्समुदायस्येति। पश्यमृगोधावतीत्यादेः। ततश्चप्रातिपदि
कात्तोदात्तत्वप्रसंगः। आख्यातमिति। ततश्चसमासेनतुल्यजातीयानांसर्वेषांवाक्यानांनियमान्निवृत्तिः सिद्धेत्यर्थः। अर्थवत्तेति। अर्थवत्तासंज्ञानिमित्तत्वे
नेष्टोपात्तासाचवाक्यस्येववापदस्यकेवलस्यलोकेप्रयुज्यमानस्योपपद्यतेनतुप्रकृतिभागस्यकेवलस्यप्रयोगाभावाद्दर्शनेवदत्यवहार्यत्वात्॥ ॥
वी

मा०कै० प्र० न वेति। अन्यथासिद्धः केवलस्याप्रयोगः। न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलः प्रत्यय इति नियमात्। अर्थवत्त्वात् अन्वयव्यतिरेकाभ्यामस्त्येवेति भावः। अन्व
१११ यव्यतिरेकाभ्यामिति। अन्वयोऽनुगमः सति शब्देऽर्थावगमः। व्यतिरेकः शब्दाभावेतदर्थानवगमः। विषम इति। यद्येकः शब्द एकस्मिन्नर्थे नियतः स्यात्तत एत
२। मो०

न वा प्रत्ययेन नित्यसंबंधात्केवलस्याप्रयोगः। न वा एष दोषः। किं कारणं। प्रत्ययेन नित्यसंबंधात्। नित्यसंबद्धावेतावर्थौ प्रकृतिः प्रत्यय इति।
प्रत्ययेन नित्यसंबंधात्केवलस्याप्रयोगो न भविष्यति। अन्यद्वान्यद्वेष्टोऽन्यदाचष्टे आख्यान्यप्युक्तः कोविदारानाचष्टे। अर्थवत्त्वानोपपद्य
ते केवलेनावचनादिति भवान् स्माभिश्चोदितः केवलस्याप्रयोगे हेतुमाह। एवं च किल नाम कृत्वा चोद्यते समुदायस्यार्थे प्रयोगादवयवा
नामप्र सिद्धिरिति। सिद्धं त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां। सिद्धमेतत्। कथं। अन्वयाद्व्यतिरेकाच्च। कोसावन्वयो व्यतिरेको वा। इह वृक्ष इत्यु
क्ते कश्चिच्छब्दः श्रूयते वृक्षशब्दं अकारान्तः सकारश्च प्रत्ययः। अर्थोपि कश्चिद्गम्यते मूलस्कंधपलाशवानेकत्वं च। वृक्षाविस्युक्ते
कश्चिच्छब्दो हीयते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी। सकारो हीयते औकार उपजायते वृक्षशब्दश्चाकारान्तोन्वयी। अर्थोपि कश्चिद्धीय
ते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी। एकत्वं हीयते द्वित्वमुपजायते मूलस्कंधपलाशवानन्वयी। ते मन्यामहे यः शब्दो हीयते तस्यासावर्थो ही पोपो
यते यः शब्द उपजायते तस्यासावर्थो योर्थ उपजायते यः शब्दोन्वयी तस्यासावर्थः योर्थोन्वयी। विषम उपन्यासः। बहवो हि शब्दा एकार्था
भवंति। तद्यथा इंद्रः शक्रः पुरंदरः। कंदुः कोष्ठः कुसूल इति। एकश्च शब्दो बह्वर्थः। तद्यथा। अक्षाः पादाः माषा इति॥ ॥

द्युम्येतवर्कुायतस्त्वनियमः तः प्रकृतेरेवसर्वैर्थोः स्युः। यथा दधि मधु अग्निचिरिदिति। प्रत्ययैश्चापि द्योतकः प्रत्ययस्यैव वा सर्वैर्थोः स्युः स्यान्न धुनेति यथाम सम०
त। ॥ कृतिस्त्वर्थाभिधाने सहायकमात्रं कुर्यात्॥ । ॥ १११

ततः किं न समाधीयत इति। प्रकृतिः सर्वानर्थान्नाभिदधातीति द्योतिकास्तु विभक्त्य इति सिद्धैवार्थवत्ता। प्रत्यय एवेति। ततश्च प्रकृतेरर्थवत्ता न सिध्यतीति तदवस्थो दोष इ
त्यर्थः। सामान्यशब्दा इति। प्रकृतिश्चेत्सर्वानर्थानभिदध्याद्वृक्ष इत्युक्ते सर्वेषां स्यात्प्रतीयेत प्रत्ययो वा सर्वस्य प्रातिपदिकस्यार्थं प्रत्याययेदित्यर्थः। यतस्तु खल्विति। प्रकर

=विशेषः संयोगविप्रयोगादिः। प्रकरणं वक्तृभावः बुद्धिस्थता। २= एतेस्वार्थः प्रत्ययाः एवं यावदर्थबोधकत्वानुमाने सति सामान्यशब्दाः स्युरिति। तथोनसुप्रत्ययेन त्वकार्थस्यैव लाभानुमते त्वापि भेनतत्पर्यायाभिधानेनानार्थतापत्तिरिति भावः। नन्वस्तु नानार्थत्वं न

ततः किं न समाधीयोऽर्थवत्ता सिद्धा भवति। न ब्रूमोऽर्थवत्ता न सिध्यतीति। वर्णितार्थवत्ताऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव। तत्र कुत एतदयं प्रकृत्यर्थोऽयं प्रत्यया
र्थ इति। न पुनः प्रकृतिरेवोभावर्थौ ब्रूयात्प्रत्यय एव वा। सामान्यशब्दा एते एवं स्युः। सामान्यशब्दाश्च नान्तरेण विशेषं प्रकरणं वा विशेषेष्ववतिष्ठन्ते।
यतस्तु खलु वृक्ष इत्युक्ते स्वभावतः कस्मिंश्चिदर्थे प्रतीतिरुपजायते। अतो मन्यामहे नेमे सामान्यशब्दा इति। न चेदिमे सामान्यशब्दाः प्रकृतिः प्रकृ
त्यर्थे वर्तते प्रत्ययश्च प्रत्ययार्थे। किं पुनरिमे वर्णा अर्थवन्त आहोस्विदनर्थकाः। वर्णस्यार्थवदनर्थकत्वे उक्तं। किमुक्तं। अर्थवन्तो वर्णा धातुप्राति
पदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनात्। वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनात्। वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेः। संघातार्थवत्त्वाच्च। संघातस्य चैका
र्थ्यात्सुबभावो वर्णात्। अनर्थकास्तु प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेः। वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारेष्वर्थदर्शनादिति। तत्रेदमपरिहृतं संघातार्थवत्त्वा
च्चेति। तस्य परिहारः। संघातार्थवत्त्वाच्चेति चेद्दृष्टो ह्यतदर्थेन गुणेन गुणिनोऽर्थभावः। संघातार्थवत्त्वाच्चेति चेद्दृष्टो ह्यतदर्थेन गुणेन गुणिनोऽर्थभा
वः। तद्यथा। एकस्तन्तुस्त्वक्त्राणेऽसमर्थः। तत्समुदायश्च कम्बलः समर्थः। एकश्च तण्डुलः क्षुत्प्रतिघातेऽसमर्थः। तत्समुदायश्च वर्धितकं समर्थं। ए
कश्च बल्वजो बन्धनेऽसमर्थः। तत्समुदायश्च रज्जुः समर्था भवति॥ ॥ ॥

णादिना विनैवेति भावः। अतदर्थेनेति। अतत्प्रयोजनेनेत्यर्थः। गुणेनेति। अवयवेन। सद्धि अवयविन उपकारकत्वाद्गुणः। अवयवी तु गुणी। अर्थभावः प्रयोजनोत्पत्तिः। व

=समुदायाभिप्रायेणावयवेनेत्यर्थः। अनेन संघातघटकवर्णस्य काकार्थवत्त्वसाधक [redacted] संघातार्थवत्त्वरूपहेतोरप्रयोजकत्वं शंकाविघटकस्य संघातार्थेऽवयवार्थपूर्वकत्व... तकार्यकारणभावस्यानैकान्तिकत्वमुच्यते। १=

॥ ल्वज स्त्र एव विशेषः॥ ॥ ॥

भा॰कै॰ प्र॰
२१२
२१२

याचयावतीति। अयं समुदायः क्वचिदिसर्थे वर्त्तते। विहतानीति। विक्षिप्तानीत्यर्थः। अनर्थकस्येति। निपातानां द्योतकत्वादभिधेयाभावेऽपि द्योत्यसद्भावाद्ये-
षामर्थवत्त्वं तेषां सिध्यत्येव संज्ञा यस्त्वनुद्योत्योऽप्यर्थो नास्ति तदर्थं वचनं निघातो यथा स्यादिति। अर्थवदनर्थकयोरसत्यपि सामर्थ्ये संज्ञाविधानसामर्थ्यान्निघातो भ-

विष्यत उपन्यासः। भवति हि तत्र याचयावतीचार्थमात्रा। भवति हि कश्चित्समस्तेकस्तन्तुस्त्वत्राणे समर्थः। एकश्च तण्डुलः क्षुत्प्रतिघाते समर्थः। ए-
कश्च बल्वजो बन्धने समर्थः। इमे पुनर्वर्णा अन्तमे वानर्थकाः। यथा तर्हि रथांगानि विहृतानि प्रत्येकं व्रजिक्रियां प्रत्यसमर्थानि
भवन्ति। तत्समुदायश्च रथः समर्थः। एवमेषां वर्णानां समुदाया अर्थवन्तः अवयवा अनर्थका इति। निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकादिति
स्वाद्युत्पत्तिः सुबन्तमिति पदसंज्ञा पदस्य पदादिति निघातो यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनं। सत्यामपि प्रातिपदिकसंज्ञायां स्वाद्युत्पत्ति-
र्न प्राप्नोति। किं कारणं। न हि प्रातिपदिकसंज्ञायामेव स्वाद्युत्पत्तिः प्रतिबद्धा। किं तर्हि। एकत्वादिष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते। न चैषामेक-
त्वादयः सन्ति। नैष दोषः। अविशेषेणोत्पद्यन्ते। उत्पन्नानां नियमः क्रियते। अथ वा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः। के च प्रकृताः। ए-
कत्वादयः। एकस्मिन्नेवार्थे एकवचनं न द्वयोर्न बहुषु। द्वयोरेवार्थयोर्द्विवचनं नैकस्मिन्न बहुषु। बहुष्वेवार्थेषु बहुवचनं नैकस्मि-
न्न द्वयोरिति। अथ वा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति अनर्थकानामप्येषां भवत्यर्थवत्कृतमिति॥ ×प्रातिपदिकत्वे निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदि- [illegible]

वतीत्येके। समानवाक्यता निमित्तो निघातो न सामर्थ्यनिमित्तः। साचेहास्ति। आख्यातं साव्ययकारकविशेषणं वाक्यमित्यस्य परे। नहीति। स्वादिविधिर्वा वाक्यस्य संख्या- राम॰
विधिर्वाक्ये नैकवाक्यत्वात्। अविशेषेणेति। नानावाक्याश्रयणात्। नियमश्चार्थो नान प्रत्ययानामित्यनर्थकेभ्योऽपि ते भवन्ति। अथ वेति। प्रत्ययनियमेऽपि द्रोषाभाव इत्यर्थः॥ २१२
तिपदिनाषणावाक्यस्य २

=अर्थप्रद्योतकत्वमानिप्रातिपदिकत्वमिति तु न सङ्गतम्। नवयश्चेमादिविकरणान्तस्यलोकेऽर्थबोधजनकस्यापि संज्ञापत्तेः। न चानिदं नतत्प्रत्ययलक्षणेनैव निषेधसंभवात् न क्विप्संभवो इति ज्ञापकेन न संभवेत्। न च नत्वोपविषयकमेव ज्ञापकं। अध्येतृणां वक्ष्यमाणत्वात्। अतएवाधिकुमारीसमया भावस्याप्यभावात्पुंसकेऽलेप्यमलमकृत्वेत्यादि विधेर्बलवत्त्वाच्चेदं॥

अधिपरी इति। क्रियायोगे गत्युपसर्गसंज्ञयोर्विधानादनर्थकयोः क्रियायोगाभावात्प्राप्तिरेव नास्तीति संज्ञाविधानं यथोक्तार्थस्य ज्ञापकं संपद्यते। अनर्थकत्वं च निपातपातयोः साधारणमर्थतयाऽधिकद्योतकाभावादुच्यते न तु सर्वात्मना अर्थाभावात्। तिवेकादेश इति। तिप्तिशब्दादारभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहारः। अन्तवत्त्वादिति। स्यातुनि॰

यदयमधिपरी अनर्थकाविति अनर्थकयोगे गत्युपसर्गसंज्ञाबाधिकां कर्मप्रवचनीयसंज्ञां शास्ति। किं पुनरयं पर्युदासः यदन्यत्प्रत्ययादिति आहोस्वित्प्रसज्यायं प्रतिषेधः प्रत्ययो नेति। कश्चात्र विशेषः। अप्रत्यय इति चेत्तिवेकादेशे प्रतिषेधोऽन्तवत्त्वात्। अप्रत्यय इति चेत्तिवेकादेशे प्रतिषेधो वक्तव्यः। काण्डे कुड्ये। किं कारणम्। अन्तवत्त्वात्। तिवतिपोरेकादेशः अन्तिपोऽन्तवत्स्यात्। अस्त्यन्यत्तिप इति कृत्वा प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति। अस्तु तर्हि प्रसज्यप्रतिषेधः प्रत्ययो नेति। न प्रत्यय इति चेदिडेकादेशे प्रतिषेध आदिवत्त्वात्। न प्रत्यय इति चेदिडेकादेशे प्रतिषेधः प्राप्नोति। ब्रह्मबन्धूः। किं कारणम्। आदिवत्त्वात्। प्रत्ययाप्रत्यययोरेकादेशः प्रत्ययस्यादिवत्स्यात्तत्र प्रतिषेधः प्राप्नोति। किं पुनरत्र प्रातिपदिकसंज्ञया प्रार्थ्यते। प्रातिपदिकादिति स्वाद्युत्पत्तिर्यथा स्यात्। नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति उत्पद्यन्ते ऊङन्तात्स्वादय इति। यदयं नोङ्धात्वोरिति विभक्तिस्वरस्य प्रतिषेधं शास्ति॥ ॥ ॥ ॥

पूर्वप्रत्ययसदृशस्य प्रातिपदिकसंज्ञाकार्यमिति पूर्वप्रसंततद्भावः आदिवत्त्वादिति। परकार्ये प्रतिषेधे कर्त्तव्ये परं प्रत्येकादेशस्यादिवद्भावः पदयमिति। अथवा प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति स्वादय उत्पद्यन्ते॥ ॥श्री॥ ॥७॥ ॥

=अन्तवत्त्वादिति। तस्मिन्पर्युदासे प्रातिपदिककार्यं नास्तीति भावः। परकार्ये इति। आदिवत्त्वस्मिन्नर्थे निषेधरूपसंज्ञायां फलमिति भावः। न=ननु पर्युदासपक्षे काण्डे इत्यस्यातिदेशं विनापि स्वतो प्रत्ययान्तत्वादेव संज्ञाप्रसक्तावतिदेशेन तत्संगोपकिमर्थमिति वाच्यं। परादिवद्भावादेकादेशस्य ...म—स्यमत्वादतिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाश्रयकार्यप्रवृत्तेरदर्शनात्पूर्वान्तवद्भावातिदेशेन संज्ञाप्रसंग उच्यते। अवतु परादिवद्भावेन निषेधो नास्तीति गम्यस्यापि तस्या।

यथोद्देशपक्षाश्रयेणाह। न चेति। न त्वकार्यकालपक्षे प्रकृत्युपसर्गयोः प्रातिपदिकसंज्ञा तदन्ते तद्वद्भावादतिदेष्टुं शक्यते इति वाच्यं। तत्र कार्यभेदेन संज्ञाभेदाभ्युपगमात् ... संज्ञायाः ... अतिदेष्टुमशक्यत्वात्। न च मध्योद्देश्यप्रतिषिध्यमानप्रातिपदिकत्वस्य समासप्रत्यय इति प्रतिषेधः कस्मान्नेति वाच्यं बहिरङ्गेण प्रति- [illegible]

मा० कै० प्र० २१३ 213

डेरिति। तत्रान्तरङ्गत्वात्प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव ब्रह्मबन्धुशब्दस्य प्रवृत्ता प्रातिपदिकसंज्ञेत्यूङ्. कादेशस्य पूर्वं प्रसङ्गात्तद्वद्भावादस्येव प्रातिपदिकत्वमिति न दोषः। राजेति। तत्र नलो
पो न स्यात्। अत्रापि अन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेव प्रवृत्ता प्रातिपदिकसंज्ञा बहिरङ्गेण प्रतिषेधेन न शक्यते निवर्तयितुमिति परिहारोस्ति। नङि संबुद्ध्योरिति। ननु हे सुराजन्निति समा
सप्रातिपदिकसंज्ञार्थः प्रतिषेधः स्यात्। न चोत्तरपदस्य प्रत्यय इति प्रतिषेधः मध्येपवादन्यायात्। एवं तर्हि समासेपि प्रत्यय इति वर्तते। अन्यथा सुराजा अतिराजे

अथवा देह्यत्र प्रातिपदिकसंज्ञेऽवयवस्यापि (समुदायस्यापि)। तत्रावयवस्य या प्रातिपदिकसंज्ञा तया तद्वद्भावात्स्वाद्युत्पत्तिर्भविष्यति। सुब्लोपे च प्रत्ययलक्षणत्वात्। सुब्लोपे च प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधः प्राप्नोति। राजा तक्षा। प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययो नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति। नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधो भवतीति। यदयं नङिसंबुद्ध्योरिति प्रतिषेधं शास्ति। अथवा पुनरस्तु पर्युदासः। ननु चोक्तम् प्रत्यय इति चेन्निवेकादेशे प्रतिषेधो न वत्वादिति। प्रसज्यप्रतिषेधेप्येष दोषः। देह्यत्र प्रातिपदिकसंज्ञेऽवयवस्यापि समुदायस्यापि। गृह्यते च प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोरेकादेशः प्रातिपदिकग्रहणेन। तस्मादुभाभ्यामपि वक्तव्यं स्यात्। ह्रस्वो नपुंसके यत्तस्येति। किं च नपुंसकम्। नपुंसकं यस्य गुणः। कस्य च नपुंसकं गुणः। प्रातिपदिकस्य॥ ॥कृत्तद्धितसमासाश्च॥ ॥समासग्रहणं किमर्थम्। समासग्रहणमुक्तम्। किमुक्तम्। अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति॥ ॥ ॥

त्वादेविधयोर्थे तयोः संभवस्तां नियमार्थं समासग्रहणं न स्यात्। यत्तस्येति। प्रत्ययान्तं ते च शक्तिसंख्याप्रधाने। न च तयोर्लिङ्गयोगः। न चान्तर्वद्भावेनार्थः शक्योऽतिदेष्टुमिति
न भवति ह्रस्वः। अथवा नपुंसकत्वं प्रातिपदिकार्थस्यैव संभवतीति प्रातिपदिकग्रहणं मुख्यप्रातिपदिकग्रहणार्थमित्यन्तर्वद्भावेन यत्प्रातिपदिकं तस्य ह्रस्वाभावः। राम०
अत्र च सूत्रे परमसुराजन्नमर्थवत्तदुदाहरणं। व्युत्पत्तौ तु कृदन्तत्वादेव सिध्यतीति एकयोगस्यारम्भोऽनर्थकः स्यात्। अव्युत्पत्तिपक्षस्य चेदमेव सूत्रं ज्ञापकमित्याहुः॥ ॥ २१३

ह्रस्वो नपुंसके॥ ॥प्रातिपदिकग्रहणमिति। नपुंसकं लिंगं द्रव्यस्यैव संभवति। द्रव्यवाचित्वं च प्रातिपदिकस्यैव। न सुबंतस्य। शक्तिप्रधानत्वात्। नापि तिङंतस्य क्रिया
प्रधानत्वादिति प्रश्नः। कांडे इति। द्वयोरपि शक्तिशक्तिमतोरभिधानादस्ति नपुंसकार्थवृत्तित्वं सुबंतस्यापीति भावः। रमते ब्राह्मणकुलमिति। यद्येवं साधनाश्रयां सं
ख्यामुपादत्ते तथा तल्लिंगमपि। अव्ययप्रतिषेध इति। यथोपवर्णितन्यायेनाव्ययस्यापि लिंगयोगात्प्राप्तिः। दोषा ब्राह्मणकुलमिति। दोषासहचरितत्वाद् ब्राह्मण
कुलमेव दोषाशब्देनोच्यत इति ह्रस्वप्रसंगः। नात्राव्ययमिति। दोषाशब्दो रात्राविसर्थे वर्त्तते दिवाशब्दोऽप्यहनीत्यन्ये इति ब्राह्मणकुलसाधनानां क्रियाणां अधिकरणं

मारव्यात२

क्रियते२

ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य॥ ॥प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थं। नपुंसकह्रस्वत्वे प्रातिपदिकग्रहणं तिन्निवृत्त्यर्थं। नपुंसकह्रस्वत्वे
प्रातिपदिकग्रहणं तिन्निवृत्त्यर्थं। तिबंतस्य ह्रस्वत्वं मा भूत्। कांडे कुड्ये रमते ब्राह्मणकुलमिति। अव्ययप्रतिषेधश्च। अव्ययानां प्रति
षेधो वक्तव्यः। इह मा भूत्। दोषा ब्राह्मणकुलं दिवा ब्राह्मणकुलं। स तर्हि वक्तव्यः। न वक्तव्यः। नात्राव्ययं नपुंसके वर्त्तते। किं तर्हि अधि
करणमत्राव्ययं नपुंसकस्य। इह तर्हि प्राप्नोति। कांडीभूतं वृषलकुलं कुड्यीभूतं वृषलकुलमिति। न वा लिंगाभावात्। न वा व
क्तव्यं। किं कारणं। लिंगाभावात्। अलिंगमव्ययं। किं पुनरयमव्ययस्यैव परिहार आहो तिबंतस्यापि। तिबंतस्यापीत्याह। कथं। स्वि
१ अव्ययं हि किंचित्सत्त्वप्रधानं किंचित्क्रियाप्रधानं॥ ॥ ॥

कालो भवन् ब्राह्मणकुलस्याधिकरणं भवति दोषा दृश्यते च रसधीते वेति। आधेयप्रधानेनाधिकरणस्य क्रियाधारणात्। कांडीभूतमिति। प्रकृतिविकारयोरभेद
विवक्षायां च्विप्रत्ययः। द्वयोरप्यनयोर्नपुंसकत्वाद्ध्रस्वप्रसंगः। कृते ह्रस्वे च्वौ चेति दीर्घो भविष्यतीति चेद्ध्रस्वस्य बहिरंगत्वाद् दीर्घे कर्त्तव्येऽसिद्धत्वाद् दीर्घाप्रसंगः। ए
वं रमत इत्यत्रापि ह्रस्वे सति टेरेत्वस्याप्रसंगः। न वेति। असत्ववाचित्वाद् द्रव्यस्य न तेन लिंगं प्रतिपाद्यत इत्यर्थः॥ ॥ ॥

भा०कै०प्र०
२१४
२१५

नचैतयोरिति। आख्यातस्य प्रकृत्यार्थ्यस्य द्रव्यसंख्याप्रतिपादने सामर्थ्यं न तु तल्लिङ्गप्रतिपादने। विचित्रत्वाच्छब्दशक्तीनां कांडे इति षत इत्यत्रापि संख्यायाः प्राधा न्यान्नपुंसकत्वायोगः। अव्ययमिति। यद्यव्ययवद्धर्मेणासमुदायोऽर्थं प्रदिश्यत इत्यर्थः। यत्नस्येति। सा क्षान्तस्येव पदान्नपुंसकत्वं तदा ह्रस्वः। यस्य त्वव्ययं द्वारकं तस्य

उच्चैर्नीचैरिति विभक्त्यर्थप्रधानं। हिरुक् पृथगिति क्रियाप्रधानं। तिर्बतं चापि किंचिद्विभक्त्यर्थप्रधानं किंचित्क्रियाप्रधानं। कांडे कुड्ये इति विभक्त्यर्थप्रधानं रमते ब्राह्मणकुलमिति क्रियाप्रधानं। नचैतयोरर्थयोर्लिङ्गसंख्याभ्यां योगोऽस्ति। अव्ययं चैतदेवं विज्ञेयं। क्रियमाणेऽपि हि प्रातिपदिके इह प्रसज्येत कांडे कुड्ये हे ह्यत्र प्रातिपदिकसंज्ञे। अव्ययवृत्त्यापि समुदायस्यापि ग्रहणे च प्रातिपदिकप्रातिपदिकयोरेकादेशः प्रातिपदिकग्रहणेन। तस्मादुभाभ्यामपि वक्तव्यं स्यात् ह्रस्वो नपुंसके यत्नस्येति। किं च नपुंसके। नपुंसकं यस्य गुणः। कस्य च नपुंसकं गुणः। प्रातिपदिकस्य। यत्रेकादेशादीर्घत्वेषु प्रतिषेधः। यत्रेकादेशादीर्घत्वेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः। पुगवरत्राय। पुगवरत्रार्थे। पुगवरत्रेभ्यः। यत्रेकादेशादीर्घत्वेषु बहिरंगलक्षणत्वात्सिद्धं। बहिरंगा एते विधयः। अंतरंगं ह्रस्वत्वं। असिद्धं बहिरंगमंतरंगे। उपसर्जनह्रस्वत्वे च। किं। यत्रेकादेशादीर्घत्वेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः। खट्वेभ्यः। उपसर्जनात्। किं बहिरंगलक्षणात्सिद्धमिति सेव बहिरंगा एते विधयः। अंतरंगं ह्रस्वत्वं। असिद्धं बहिरंगमंतरंगे॥०॥

मा भूतावत्र यथा तस्यैवत्वम् अनुपजातव्यतिरेकस्येत्यर्थः। विभक्त्यंतं चोपजातव्यतिरेकमिति ह्रस्वाभावः। सूत्रकारेण तु प्रातिपदिकग्रहणं मुख्यप्रातिपदिकग्रहणार्थं कृतं। प्रातिपदिकस्यैव नपुंसके ह्रस्वत्वं भवति। तेनांतवद्भावातिदिष्टप्रातिपदिकस्य ह्रस्वाभावः। पुगवरत्रापेति। दीर्घत्वे पुनर्ह्रस्वः पुनर्दीर्घ इति चक्रक

प्र० २१४

=अतिकारीषेति:कारीकगं आमतिकां नत्सपुरुष इति विग्रहः।४= [redacted]

[redacted] =किंरी [illegible] [redacted] ...वादिति दिघग्रहणमनर्थकमितिभावः।४=

[redacted]

गोस्त्रि योरुपसर्ज्जनस्य॥ ॥ कृन्निरस्तर्थमिति। धातुस्त्रिया ऽपिकृदंतत्वादेरेनानिर्देशः। भाष्यकारस्तुतदेवविभज्यव्याचष्टे। कृतस्त्रिया धातुस्त्रियाश्चेति। स्वरितेनेति। स्वरितेनाधिकारइतियोगेनेक धाव्याख्यातस्ततश्चयत्रस्वरितत्वंप्रतिज्ञायतेतत्रतदधिकारोगम्यतेइत्ययमपितस्यार्थः। स्त्रियांकित्रिसेतत्प्रकरणविहितानांतुहूस्वभावितामावादग्रहणं। अपस्त्रीप्रत्ययेनेसेवंतदिति। नन्वपडुः संप्रसारणं इत्यत्रातिकारीषगंध्यपुत्रइत्यत्रसंप्रसारणाभावार्थमनुपसर्ज्जनस्त्रीप्र

=हस्वमावितामावादिति: नचातिमतेतरिवादौसंभवः।गुणस्यमवतिरिंगत्वेनासिद्धत्वादितिभावः।४=

गोस्त्रियोरुपसर्ज्जनस्य॥ ॥गोटाड्ग्रहणंकृन्निवृत्त्यर्थं। गोटाड्ग्रहणंकर्त्तव्यं। किमिदंटादिति। प्रत्याहारग्रहणं। कृत्सन्निविष्टानांप्रत्याहारः। टापः प्रभृत्याष्यङोऽरूकारात्। किंप्रयोजनं। कृन्निवृत्त्यर्थं। कृत्स्त्रिया धातुस्त्रियाश्च हूस्वत्वं माभूदिति। अतितंत्रीः अतिश्रीः अतिलक्ष्मीः इति। तत्तर्हिवक्तव्यं। नवक्तव्यं। स्त्रीग्रहणंस्वरयिष्यते। तत्रस्वरितेनाधिकारगतिर्भवति। स्त्रियामितिसेवंप्रकृत्ययेविहितास्तेषांग्रहणंविज्ञास्यते। स्वरितेनाधिकारगतिर्भवतीतिनदोषोभवति। यद्येवंप्रत्ययग्रहणमिदंभवति। तत्रप्रत्ययग्रहणेयस्मात्सतदादेर्ग्रहणंभवतीति। इहनप्राप्नोति। अतिराजकुमारिः अतिसेनानीकुमारिरिति। अपस्त्रीप्रत्ययेनेसेवंतत्॥ ॥

सयविषयस्तदादिनियमप्रतिषेधः प्रदर्शितइत्युपसर्ज्जनत्वादिहनियमेनभाव्यं। नैषदोषः। कृन्निवृत्त्युपसर्ज्जनेपितदादिनियमोनभविष्यति। हल्ङ्याब्भ्यइत्यत्रदीर्घग्रहणात्। अन्यथानिष्कौशांबिरित्याद्यावुपसर्जनत्वादद्यावंतत्वात्तुलोपोनभविष्यतीतिकिंदीर्घग्रहणेन। कथंतर्ह्यनुपसर्जनादित्यत्रकौंभकारेयोनसिध्यतीत्युक्तं यावताकारशब्दात्पिङ्‌डीपिकृतेतदादिनियमाभावात्कुंभकारीशब्दाड्ढग्भविष्यति। नैषदोषः। तदादिनियमाभावेकारीशब्दादपिकृदाचिढ्ढक्स्यात्॥ ॥

=विषयेनिमान्निति:उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययांतथातिपदिकस्याद्भस्वोविधीयते... [illegible] ...कुमारीरूपस्यैकोऽस्मैक: =

=[redacted] पसर्जनत्वात्तदादिनियमाभावात्स्त्रीप्रत्ययांतत्वाद्धस्वोभविष्यतीतिभावः... [illegible] ...कद्यादिति: नचाविति [illegible]

=प्रसेनमेगेनदेक देवास्यकारीसस्यनधोगानावात्ये [illegible] ...प्रसमंदवनिविधीन

मा० कौ० ५० पुंवद्वचनमिति। यथाऽविषये ईकारः श्रूयते नतु ह्रस्वत्वं प्रतिपद्यते तथेयसोपि परस्यार्थे। गोकुलमिति। प्रथमानिर्दिष्टमितिगोशब्दस्योपसर्जनत्वं। राजकु
२१५ मारीपुत्र इति। राजकुमारीशब्दः समासप्रातिपदिकं। इह तु कुमारीपुत्र इतिकुमारीशब्दस्य प्रत्ययांतत्वात्प्रातिपदिकत्वाभावः। उभयत इति। प्रातिपदिके
२१५ स्त्रीप्रत्ययस्येहाश्रीयते। तत्र पदिप्रातिपदिकस्यांतवर्त्तनः स्त्रीप्रत्ययः परो नास्ति। यद्यपि स्त्रीप्रत्ययस्यादिवर्त्तिनः प्रातिपदिकत्वाभावः। गोंतस्येति। उपस

ईयसो बहुव्रीहौ पुंवद्वचनं। ईयसो बहुव्रीहौ पुंवद्भावो वक्तव्यः। बह्व्यः श्रेयस्योस्य बहुश्रेयसी। विद्यमानश्रेयसी। पूर्वपदस्य
चप्रतिषेधो गोस्समासनिवृत्त्यर्थो। पूर्वपदस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः। किं प्रयोजनं गोस्समासनिवृत्त्यर्थो। गोनिवृत्त्यर्थे समा
सनिवृत्त्यर्थे च। गोनिवृत्त्यर्थे तावत्। गोकुलं गोक्षीरं गोपालकमिति। समासनिवृत्त्यर्थो। राजकुमारीपुत्रः सेनानीकु
मारीपुत्र इति। किमुच्यते समासनिवृत्त्यर्थमिति न पुनरसमासेपि किंचित्पूर्वपदं यदर्थः प्रतिषेधः स्यात्। सुत्रेत्तस्यप्रा
तिपदिक सोपसर्ज्जनस्य ह्रस्वो भवतीत्युच्यते। न चांतरेण समासं सत्र्यंतं प्रातिपदिकमुपसर्ज्जनमस्ति। ननु
चेदमस्ति। [redacted] खट्वापादः [redacted] मालापाद इति। एकादेशे कृते तेन वद्भावात्प्राप्नोति। उभयतआश्रयणे नांतादिवत्। गोनिवृत्त्यर्थेन तावन्ना
र्थः। गोंतस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवतीत्युच्यते। नचैतद्गोंतं। ननु च व्यपदेशिवद्भावेनैतद्गोंतं। व्यपदेशिव[redacted]द्भावो प्रा
जेनग्रहणे नगोस्त्रियोर्विशेष्येते। पश्चान्माभ्यां प्रातिपदिकमिति तदंतविधिः ग्रहणवतेसेतच्च प्रत्ययविधिविषयत्वादिह नोपतिष्ठते। व्यपदेशिवद्भाव इति। न एम० २१५
नुरोण्या ग्रहणेतस्य चेत्सत्रेतस्य चेति सर्वस्य शेष इतिव्याख्यानात्स्वरूपमित्यस्यानुवृत्तसंनुत्सानाङ्गोकुलमिति ह्रस्वः प्राप्नोतेवानेषदोषः। स्वरूपमितिनानुवर्त्तते। तथा
चार्थं [redacted] न वक्तव्ये येन विधिस्तदंतस्य प्रयोजनमुक्तं। तस्य चेत्सेतत्नुतत्रस्वाजिकस्य शेषो नस्तत्रस्या। इह गोपुत्र इत्यत्रापि न भवति। इहत्रद्य न्प्रातिपदिकं गोंतमन्यत्र

पंचकुमारीप्रिय इति। त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते द्वयोः पदयोर्द्विगुसमास इति पंचकुमारीशब्दः पूर्वपदं न भवति। कपिचेति। अंतरंगत्वाद्ध्रस्वः प्राप्नोतीति ततः कबिति भावः। कपी
[redacted] तिच विषयसप्तमी। कुक्कुटमयूर्याविति। समासार्थे ऽवयवार्थस्य प्राधान्यादनेकमिति सस्यानुवृत्त्या प्रथमानिर्दिष्टत्वाच्च मयूरीशब्दस्योपसर्जनत्वं।
समासनिवृत्त्यर्थे नापि नार्थः। एवं तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवतीत्युच्यते। अप्रधानमुपसर्जनमिति च संबंधिशब्दा वेतौ। त
त्संबंधादेतत्कृतं यं प्रति यदप्रधानं तस्य चेत्तौ न तो भवतीति। एवं च पंचैतद्देवं विज्ञेयं। उच्यमानेपि प्रतिषेधे इह प्रसज्येत पंचकुमार्यः
प्रिया यस्य पंचकुमारीप्रियः। दशकुमारीप्रिय इति। कपिच। कपि च प्रतिषेधो वक्तव्यः। बहुकुमारीकः। बहुवृषलीकः। द्वंद्वे च। द्वंद्वे च
प्रतिषेधो वक्तव्यः। कुक्कुटमयूर्यौ। उक्तं वा। किमुक्तं। कपि तावदुक्तं न कपीति प्रतिषेध इति। नैतदस्त्युक्तं। केण इतिया ह्रस्वत्वप्राप्तिः त
स्याः प्रतिषेध इति। कुत एतत्। अनंतरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति। एवं च पंचैतद्देवं विज्ञेयं। यो हि मन्यते याचयावृत्ती ह्रस्वत्वप्राप्तिस्तस्याः सर्व
स्याः प्रतिषेध इति। इहापि तस्य प्रतिषेधः प्रसज्येत। प्रियंग्राममतिक्रान्ता ग्रामणीकुलमस्य प्रियग्रामणीकं प्रियसेनानिक इति। इदं तर्हि उक्तं कपि
कृते ऽनंतरत्वाद्ध्रस्वत्वं न भविष्यतीति। इदमिह संप्रधार्यं कप् क्रियतां ह्रस्वत्वमिति। किमत्र कर्तव्यं। परत्वात् कप्। अंतरंगं ह्रस्वत्वं। अंतरंगतरः क

॥ पृ। ननु चायं समासांत इत्युच्यते॥

प्यनंतरत्वादिति। समासांत इति वचनात् कबेव समासस्यांत इति स्त्रीप्रत्ययांतं समासप्रातिपदिकं भवति। परत्वादिति। सावकाशः कप् बहुयवागूक इत्यादौ। अंत
रंगमिति। उपसर्जनह्रस्वः प्रत्ययांतप्रातिपदिकमात्रापेक्षत्वात्। कप् तु समासविशेषमन्यदुत्तरपदमपेक्षत इति बहिरंगः। अंतरंगतर इति। परा म्नुप गमापेक्षया

॥ प्रकृत्येप्रत्ययः॥

भा०कौ०प्र०
२१६
216

तादर्थ्यादिति। ततश्चावयवापेक्षत्वात्कपः समुदायापेक्षो ह्रस्वो बहिरंगः द्वंद्वे पुंवत्कमिति। परिहारांतरमप्यत्रास्ति। अवयवार्थो वेह परस्परसहितौ द्वंद्वार्थे इति प्राधान्यादुपसर्जनत्वाभाव इति॥ ॥लुक्तद्धितलुकि॥ ॥अवंत्यादीनामिति। अवंती सभव सवंति शाहृ उपसर्जनं। स्त्रीप्रत्ययश्चास्ति लुक्तद्धित स्वहतइत्यस्ति लुक्प्राप्तिः अलुक्परत्वादिति। यत्र स्त्रीप्रत्ययांतात्परस्य तद्धितस्य लुक् तत्र लुकाभावः। अत्र तु कृते लुकि स्त्रीप्रत्ययः श्रूयते। न हीति। लुको नीहृपत्वात् बुद्धिपरिकल्पितं लुकः परत्वमाश्रित्य प्राप्तिर्कृतत्तोक्तं अलुक्परत्वादिति। न च जातिरिति। उपसर्जनग्रहणे न स्त्रीप्रत्य योविशेष्यते। अप्रधानं चेहोपस
तादर्थ्यात्तच्छब्दं भविष्यति। येषां पदानां समासः न तावत्तेषामन्यद्वृत्ति। कपं तावत्सती क्षते। द्वंद्वे पुंवत्का। किमुक्तं परवल्लिंगमिति शाहृ शब्दार्थो विति। तत्रोपदेशिकस्य ह्रस्वत्वमातिदेशिकस्य प्रवर्तां भविष्यति॥ ॥लुक्तद्धितलुकि॥ ॥तद्धितलुक्यवंत्यादीनां प्रतिषेधो २
वक्तव्यः। अवंती कुंती कुरूः। तद्धितलुक्यवंत्यादीनां प्रतिषेधो लुक्परत्वात्। तद्धितलुक्यवंत्यादीनां प्रतिषेधः। अनर्थकः प्रतिषेधो ऽप्रतिषेधः। लुक् कस्मान्न भवति। अलुक्परत्वात्। लुक्यलुच्यते। न चात्र लुकं पश्यामः। लुकीति नैषा परसप्तमी शक्या विज्ञातुं। न हि लुका पौर्वोपर्यमस्ति। का तर्हि सत्सप्तमी। लुकि सतीति। सत्सप्तमी चेत्प्राप्नोति। एवं तर्हीदमिह व्यपदेश्यं सदाचार्यो न व्यपदिशति। किं उपसर्जनस्येति वक्तव्ये ई न च जातिरुपसर्जनं॥ ॥ इद्गोण्याः॥ ॥इद्गोण्यां नेति वक्तव्यं। गोण्या नेत्येव सिद्धं नार्थ इत्वेन क्वाहृ पलिद्धिः। पंचगोणिः ह्रस्वता हि विधीयते। ह्रस्वत्वमत्र विधीयते गोण्यो रूपसर्जनस्येति। इति वा वचनेनावत्। इदित्येतो च्छेतनेनेति वा को न्वत्र विशेषः॥०॥
जेनं गृह्यते न शास्त्रीयमसंभवात्। अवंती सत्र चापसत्वक्षणा जातिः स्त्रीत्वपुंस्कापाद्यास्ते नाभिधीयत इत्यर्थः। अप्रातिपदिकत्वाच्चात्र ह्रस्वाभावः। आमलकमित्यादौ तु तद्धितांतत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञा। लिंगविशिष्टस्येत्येव चेहोपासना लिंगविशिष्टपरिभाषाया उपस्थानाभावः। कुहृरीत्यत्रापि उभयत आश्रयणेनांतादिवदित्यप्राति
॥ पदिकत्वं॥ ॥ इद्गोण्याः॥ ॥ इति वा वचन इति। इतीति सप्तमी। इच्छेदे पुंवच्चमाने गौरवाभाव इत्यर्थः॥ ॥

राम०
२१६

गोणीरिति। यद्दामात्रं चोत्लुक् क्रियते तदा लुकि प्रतिषिद्धे सिद्धमेव ह्रस्वत्वं। तस्मात्स्वार्थविधाने परिमाणग्रहणस्य प्रयोजनं तद्धितमंतरेण पि यदा परिमाणं शब्दः प्रमेये वर्तते तदापि प्रथमा यथा स्यादिति। एवं चानुपसर्जनत्वादस्मिन्दोषे प्रचारेण प्रमेयवृत्तित्वाच्च प्राप्तो ह्रस्व इतीत्वं विधीयते। सर्वत्र तर्हि गोण्या इत्वप्रसंगः। एवं तर्ह्युपसर्जनस्येति वर्तते न तु तद्धितलुकीति। तेन पञ्चस्वार्थोपसर्जनमर्थान्तरं प्रसाध्यते तत्रेत्वविधिः। ह्रस्वत्वं तु नस्यादस्याः तिपदिकत्वात्। अशिष्यमिति। गोस्त्रियोरित्यस्यानंतरं गोण्या इति लुगपवादह्रस्वार्थं वक्तव्यं। न तु सूच्या इति। इत्वं माप्नोतीति शेषः। क्वचित्तु ननु सूच्या इति पाठस्तत्रेत्वमिष्यत इत्यध्याहारः। इष्टग्रहणे सति योगविभागो लभ्यते।

=इरिलेकोयोगःगोण्याप्रभिति द्वितीयः पूर्वस्मा सार्वत्रिकत्वात् तद्धितलुकीति चानुवर्तते ना तिप्रसंगः इति भावः।१८

मात्रार्थे वा कृतं भवेत्। अथवा मात्रार्थमिदं वक्तव्यं। गोणीमात्रमिदं गोणिः। अपर आह। गोण्या इत्वं प्रकरणात्। अशिष्यं गोण्या इत्वं। किं कारणं। प्रकरणात्। प्रकृतं ह्रस्व इति वर्तते। न तु सूच्याः। सूच्याद्यर्थमथापि वा। सूच्याद्यर्थमिदं वक्तव्यं। पंच सूचयः। दश सूचयः। इड्ग्रहणान्नेति वक्तव्यं ह्रस्वता हि विधीयते। इति वा वचनेनावृत्तमात्रार्थे वा कृतं भवेत्। गोण्या इत्वं प्रकरणात् तत्सूच्याद्यर्थमथापि वा॥ ॥लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने॥ ॥व्यक्तिवचन इति किमर्थं। शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषाः। तस्य ग्रामस्य वनं शिरीषवनं। किं च स्यात्। विभाषौषधिवनस्पतिभ्य इति णत्वं प्रसज्येत। अपर आह। कटुकबदर्या अदूरभवो ग्रामः कटुकबदरी तस्याः शाखा इति कटुकबदरीशाखा इत्यत्र पुंवद्भावेन माभूदिति। अथ व्यक्तिवचन इत्युच्यमाने कस्मादेवात्र न भवति। एवं अपि द्विवचनं। नैतत्पारिभाषिकस्य वचनस्य ग्रहणं। किं तर्हि। अन्वर्थग्रहणं। उच्यते वचनमिति।

गोणीरिति तु मात्रचो लोपेन सिध्यति॥ ॥लुपि युक्तवत्॥ ॥प्रकृत्यर्थसंबंधिनौ लिंगसंख्ये प्रत्ययार्थे गतिदिष्येते। शिरीषा इति। वरणादित्वादणो लुप् ग्रामवाचित्वाद्वनस्पतित्वाभावात् त्वाभावः। पुंलिंगैकवचनस्य तिर्त्रैयइत्ययं भेदो णत्वविधौ नाश्रितः इति प्रत्याभावे शिरीषस्यास्तिवनस्पतित्वं पुंस्त्वीति। प्रकृत्यर्थगतस्य व्यतिरेकस्य प्रत्ययार्थे तिरेशात्स्त्रीप्रसंगः। पुंस्त्वप्रीति। वचनशब्देन स्वैकवचनादयः प्रत्यया उच्यंते। तत्र वाच्या वस्थायां षष्ठी दर्शनात्स्या एव त्वाति देशः प्राप्नोति। नेदमिति। एकवचनादिसंज्ञाविधानकाले नुनिष्पादीवचनशब्दोपि संज्ञात्वेन निपुक्त इति प्रत्ययः पारिभाषिकं वचनमुच्यते। अन्वर्थग्रहणमिति। संख्याल्लक्षणो वचनेति

षष्ठ्यपि युच्यत इति। संख्यातिदेशेन द्विवचनेन शब्देन प्रवर्त्तितव्यं। षष्ठ्यपि संख्यायाः प्रातिपदिकेति भावः। षष्ठीशब्देन च षष्ठ्यर्थः संख्यालक्षणो योऽभिधीयते। अथवा
षष्ठ्यप्युच्यते संख्याप्रतिपादनार्थमित्यर्थः। लुपोक्तत्वादिति। लुपा हि चरितेन शब्देनोक्तत्वादित्यर्थः। अभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्न इति व्यतिरेकाभा
व इत्यर्थः। आतिदेशिकीति। संख्यायामतिदिष्टायां तद्वाची शब्दः प्रयोक्तव्यः वाक्ये च षष्ठी दृश्यत इति तस्या एव च प्रसंगः। प्रागपीति। प्रत्ययार्थेन प्रकृतिवाच्यं वस्तु संबद्धं
वाक्यावस्थायां वृत्त्यवस्थायां चेत्यर्थः। वक्तुरिति। च शब्दो भिन्नक्रमः प्राग्वृत्तेरित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः। तत्रायमर्थः। प्राग्वृत्तेर्ये लिंगसंख्ये च शब्दाद्वृत्तस्य च ये ते अति
देष्टुं कामचारः। वृत्तस्येति। प्रत्ययस्येति भावः। वृत्तावुपसर्ज्जनस्यापि क्वचित् संख्याविशेषावगतिर्भवति। यथा तावकीनो मामकीन इति आदेशात्संख्याभेदावसायः।

एवमपि षष्ठी प्राप्नोति। षष्ठ्यपि युच्यते। लुपोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यं। किं कारणं। उक्तार्थानामप्रयोग इति। आति
देशिकी तर्हि प्राप्नोति। एवं तर्हि प्रागपि वृत्तेर्युक्तं वृत्तं चापीह यावता युक्तं। वक्तुश्च कामचारः प्राग्वृत्तेर्लिंगसंख्ये ये। प्रागपि वृत्तेर्युक्तं वनस्पति
भिर्नगरं। वृत्तं चापि युक्तं वनस्पतिभिर्नगरं। वृत्ते च युक्तवद्भावो विधीयते। कामचारश्च प्रयोक्तुः प्राग्वृत्तेर्ये लिंगसंख्ये ते अतिदेष्टुं। वृ
त्तस्य वा ये लिंगसंख्ये ते। यावता कामचारः वृत्तस्य ये लिंगसंख्ये ते अतिदेक्ष्येते न प्राग्वृत्तेर्ये॥ ॥ ॥

तथेह प्रत्ययार्थे निर्दिष्टसंख्यावगमात्प्रकृत्यर्थे तदवसायः। यथा आदेशे प्रथमासामानाधिकरण्यदर्शनाद्विदितदवगतिः। तत्र च वृत्तावुपसर्ज्जनं प्रधानमभिध
त्ते इति व्यतिरेकाभावात्संख्यामात्रप्रतिबद्धप्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमैव भवति। क्वचित् दधिकोऽप्यर्थः पठ्यते। अथवा प्राग्वृत्तेर्ये लिंगसंख्ये ते अतिदेक्ष्येते। षष्ठी क
स्मान्न भवति। सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेश इति। तत्रायमर्थः। वाक्यावस्थायां प्रकृत्यर्थस्य ये लिंगसंख्ये ते अतिदिश्येते। षष्ठी तु व्यतिरेकनिबंधना। न चेह प्रत्य राम०
यार्थस्य व्यतिरेकोऽस्ति। न च व्यतिरेकसहिता संख्यातिदिश्यते। संख्यामात्रातिदेशे संबंधसहितसंख्यातिदेशाभावात्॥ ॥ ॥ २१७

किमर्थमिति। अन्तरेणाप्यतिदेशं लिङ्गसंख्ये सिद्ध्येयाताम् आपो दाराः इत्यादाविति प्रश्नः। अन्यत्रेति। अमेदं लिङ्गसंख्ययोराश्रित्य वार्त्तिककारेण परिहृतं। भाष्यकारस्तूवाच
कैनिबन्धनमेतद्वसायेन वृत्तिना व्याचष्टे। अभिधेयवदिति। अभिधानवदिति। अभिधानशब्देनोपसर्जनमभिधीयते तेन हि प्रधानार्थोऽभिधीयते तस्य चार्थद्वारको
भेद॰

साहचर्यात्॰५ शब्देन॰

किमर्थं पुनरिदमुच्यते। अन्यत्राभिधेयस्य व्यक्तिवचनभावाल्लुपियुक्तवदनुदेशः। अन्यत्र अभिधेयवल्लिङ्गवचनानि भवन्ति। क्वान्यत्रा
लुकि। लवणः सूपः लवणा यवागूः लवणं शाकमिति। अन्यत्राभिधेयवद्व्यक्तिवचनानि भवन्ति लुकि। इहाप्यभिधेयवल्लिङ्गवचनानि प्रा
प्नुवन्ति इष्यन्ते चाभिधानवत्स्युरिति तदन्तरेणायत्नेन सिध्यतीति लुपि युक्तवदनुदेशः। एवमर्थमिदमुच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत्।
किं तर्हीति। लुपोऽदर्शनसंज्ञित्वादर्थगतिर्नोपपद्यते। लुम्नामेयमदर्शनस्य संज्ञा क्रियते। न वा अदर्शनस्य लिङ्गसंख्येऽतिदेष्टुं
लुपोऽदर्शनसंज्ञित्वादर्थगतिर्नोपपद्यते। न वादर्शनस्याशक्यत्वादर्थगतिः। न वा एष दोषः। किं कारणं। अदर्शनस्याशक्यत्वा
त्। अदर्शनस्य लिङ्गसंख्येऽतिदेष्टुमशक्ये इति कृत्वा। दर्शनसहचरितो योऽर्थस्तस्य गतिर्भविष्यति साहचर्यात्। योगाभावाच्चान्यस्य। अ
दर्शनेन च योगो नास्तीति कृत्वा। दर्शनसहचरितो योऽर्थस्तस्य गतिर्भविष्यति साहचर्यात्। ३ समासउत्तरपदस्य बहुवचनस्य लुपः॥ स
मासउत्तरपदस्य बहुवचनस्य लुपः युक्तवद्भावो वक्तव्यः। मधुरापञ्चालाः। किं प्रयोजनं। नियमार्थं। समासउत्तरपदस्यैव। क्वमा

लिङ्गसंख्यायोगः। न वादर्शनस्येति। अभावत्वादिति भावः। योगाभावादिति। अदर्शनेन प्रकृत्यर्थो न युक्त इत्यर्थः। मधुरापञ्चाला इति। वर्त्तिपदार्था एवापे
क्षितपरस्यैकद्व्यर्थ इति सिद्धे नियमः क्रियते। अत एव मधुरागोदा इति भवति। ननु मधुरागोदाविति भवति द्वंद्वे द्विगोदार्थस्य द्वित्वानतिक्रमात्॥ ॥

=नमासमत्वायाजाते विशेषणानामितुनेनकथमन्वयोः।अभाह असमर्थमिति। एवंचनञ्योःलरपदस्यान्वयोनदोषायेतिभावः। २=

भा०कै०प्र० २१८

२१४

विशेषणानां चाजातेः॥ ॥कथमिति। किंसामानाधिकरण्येन संबंधः विशेषणानां युक्तवद्व्यक्तिवचने जातिस्तु यदा विशेषणं तदा नेति। अथ वैयधिकरण्येन जातेर्यो निर्विशेषणानि तेषां नेति। अजातेरिति प्रसज्यप्रतिषेधः समर्थसमासः। भवति नानञ्ः संबंधात्। उभयथा चाव्याप्तिः प्रतिषेधस्येति प्रश्नः। आजातिप्रयोगादिति। सूत्रे आ

विशेषणानां चाजातेः॥ कथमिदं विज्ञायते जातेर्ये विशेषणमाहोस्विज्जातेर्यो निर्विशेषणानीति। किं चातः। यदि विज्ञायते जातेर्ये विशेषणमिति। सिद्धं पंचाला जनपद इति। सुभिक्षः संपन्नपानीयः बहुमाल्यफल इति न सिध्यति। अथ विज्ञायते जातेर्यो निर्विशेषणानीति। सिद्धं सुभिक्षः संपन्नपानीयः बहुमाल्यफल इति। पंचाला जनपद इति न सिध्यति। एवं तर्हि नैवं विज्ञायते जातेर्ये विशेषणमिति नापि जातेर्यो निर्विशेषणानीति। कथं तर्हि विशेषणानां युक्तवद्भावो भवति। आजातेः। आजातिप्रयोगात्। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। विशेषणानां वचनं जातिनिवृत्त्यर्थं। जातिनिवृत्त्यर्थोयमारंभः। किमुच्यते जातिनिवृत्त्यर्थ इति न पुनर्विशेषणानामपि युक्तवद्भावो यथा स्यादिति। समानाधिकरणत्वात्सिद्धं। समानाधिकरणत्वाद्धि विशेषणानां युक्तवद्भावो भविष्यति। यद्येवं नार्थोनेन। लुपोन्यत्रापि जातेर्युक्तवद्भावो न भवति। क्वान्यत्र। बदरी सूक्ष्मकंटका मधुरा वृक्ष इति। किं पुनः कारणमन्यत्रापि जाते युक्तवद्भावो न भवति॥ ॥ ॥

उः। प्रश्लेषः। ननु न ञः। तत्रायमर्थः। तावद्युक्तवद्भावो भवति यावज्जातिर्न प्रक्रांता। यदा तु जातिः प्रक्रम्यते विशेषणत्वेन विशेष्यत्वेन वा तदा युक्तवद्भावो न भवति। बदरी सूक्ष्मकंटकेति। मधुरादीनां विशेषणानां बदर्यु पनिपाते तल्लिंगसंख्यायोगः। वृक्षोपनिपाते तु वृक्षाश्रयलिंगसंख्यायोगः॥ ॥ राम० २१८

=नमक्रांतेति। यथा पंचालाः सुभिक्षा इति। यदा तु। अत एव पंचालाः सुभिक्षो जनपदः पंचाला जनपदः सुभिक्षश्चेत्येव भवति। २=ननु जातेर्विशेष्यलिंगयादिलं मास्तु न हि विशेषणानां तु कथं न वितमत आह मधुरादीनामिति। भाष्ये जाते युक्तवद्भावो नेत्य

[illegible]

आविष्टलिङ्गेति। आविष्टं लिङ्गं यया सा ऽविष्टलिङ्गेत्यर्थः। सर्वत्र सर्वेषां लिङ्गानां सद्भावेऽपि केनचिच्छब्देन किञ्चिल्लिङ्गं प्रत्याय्यत इति शब्दविशेषापेक्षया ऽविष्टलिङ्गत्वमुच्यते। उत्पत्तिप्रभृत्याविनाशादिति। जातेरुत्पत्तिविनाशायोगात् शब्दव्यवहारगतावुत्पत्तिविनाशौ गृह्येते तेनायमर्थो यावच्छब्दो व्यवहारस्तावज्जातेर्नियतलिङ्गत्वमित्यर्थः। गुणवचनानामिति। पदसंस्कारपक्षे वाचनिकमेतत्। पदे हि प्रागन्तरनिरपेक्षे संस्क्रियमाणे नपुंसकलिङ्गं सर्वनामसाप्रं एकत्वं चैव स्वान्तरनिरपेक्षत्वात्सन्निहितमिति मुख्ये परा इति माप्रभाविनो बहिरङ्गस्याश्रयस्य संबन्धिनौ लिङ्गसंख्ये अनेन प्रतिपाद्येते। विशेषणानां गुणवचनानामित्यर्थः। युक्तव

×लिंग·निपत×४

आविष्टलिङ्गा जातिर्यल्लिङ्गमुपादाय प्रवर्तते। उत्पत्तिप्रभृत्याविनाशान्न तल्लिङ्गं जहाति। न तर्हीदानीमयं योगो वक्तव्यः। वक्तव्यश्च। किं प्रयोजनं। इदं तत्र तत्रोच्यते। गुणवचनानां शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्तीति। तदनेन क्रियते। हरीतक्यादिषु व्यक्तिः। हरीतक्यादिषु व्यक्तिर्भवति युक्तवद्भावेन। हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः फलानि। खलतिकादिषु वचनं[12] भवति युक्तवद्भावेन खलतिकस्य दूरभवानि वनानि खलतिकं वनानि॥ ॥ ॥ ॥

वद्व्यक्तिवचने। आश्रयवल्लिङ्गसंख्ये इत्यर्थः। यदा तु वाक्यसंस्कारस्तदायमनुवाद एव। आश्रयविशेषस्य पूर्वमेव प्रक्रमे विशेषणानामपि तन्निष्ठत्वान्नुक्तयोर्लिङ्गसंख्ययोः सिद्धत्वात्। यदा तु जातिविशेषणं तदा न भवति युक्तवद्भावः। हरीतक्यादिष्विति। नियमार्थमेतत्। तेन वचनमभिधेयाश्रयं भवति। खलतिकमिति। खलतिर्नाम पर्वतः तस्माद्दूरभवानि वनानीति लिङ्गमभिधेयाश्रयमेव भवति॥ ॥७॥ ॥

=ननु गुणवचनस्तु विशेषणार्थं विशेषणानामिति चेत्तत्र जातिरप्रधानमपि विशेषणत्वं प्राप्नोति। विशेषणानामित्यत्र गुणवचनानामित्यर्थस्याप्रधानत्वात् न च जातेराविष्टलिङ्गत्वादिष्टसिद्धिः। विशेषणानामित्यस्याभावे तथा च कुशकाशे पितसंज्ञा=

मा०कै०प्र० मनुष्यलुपीति। विशेषणानामयं प्रतिषेधः। तेन चञ्चाऽभिरूप इत्यभिधेयाश्रये लिंगसंख्ये भवतः। तृणमयः पुरुषश्चञ्चा। तत्सदृशो मनुष्यश्चञ्चा। संज्ञा

२१९ यामिति विहितस्य कनो लुम्मनुष्ये इति लुप्॥ ॥तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्॥ ॥क्लिं पा एता इति। प्रत्यासत्तिन्यायाश्रयेणाप्रश्नः। नेत्याहेति।

219 प्रत्यासत्तेः सामर्थ्यं बलवत्॥ न हि टिघुमादिसंज्ञानां प्रमाणत्वं युक्तवद्भावशासनस्याशिष्यत्वे हेतुरूपपद्यते। संबंधाभावात्। संज्ञानमिति। अ

वगमः संप्रत्यय इत्यर्थः॥ तत्र यथाऽपो दाराः सिकता इत्युक्ते लिंगसंख्याविशेषावगतिरुपलभ्यमाना प्रमाणं। एवं पंचालाः वरणा इत्यादावपि

मनुष्यलुपि प्रतिषेधः। मनुष्यलुपि प्रतिषेधो वक्तव्यः। चञ्चाऽभिरूपः। वध्रिका दर्शनीयः॥ तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्॥ ॥किं या एताः कृत्रिमाष्टिघुमादिसंज्ञाः तत्प्रामाण्यादशिष्यं नेत्याह। संज्ञानं संज्ञा॥ ॥जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्यां॥ ॥इदमयुक्तं वर्त्तते। किमत्रायुक्तं। बहवस्तेऽर्थास्तत्र युक्तं बहुवचनं। तद्यदेकवचने शासितव्ये बहुवचनं शिष्यते एतदयुक्तं। बहुष्वेकवचनमिति नाम वक्तव्यं॥ श्री ॥

न च पंचालादयो यौगिकाः अपितु जनपदादीनामेताः संज्ञाः ततो योगानवगमात्तद्धितो नोत्पद्यत इति लुबपि न वक्तव्यः। तत्र सर्वेषां लिंगानां सर्वत्र भावात्केनचिच्छब्देन प्रत्याय्यमाने वस्तुकस्यचिल्लिंगस्य व्यंजने इति दारादिषु नियतलिंगता सिद्धा। बहुत्वमप्यवयवगतं प्राक्रिगतेवास्य त्र समारोप्यत इति संख्यायोगोऽपि सिद्धः। एकार्थिकत्वे सत्यपि शिष्टप्रयोगदर्शनान्नास्ति ध्यति॥ ॥जात्याख्यायां॥ ॥जातिरूपलक्षणां एम० २१९
द्रव्यं तु शब्दार्थ इति दर्शनाश्रयेणाह। इदमयुक्तमिति। बहुष्वेकवचनमिति। अत्र पक्षे जातेरुपलक्षणत्वेनाख्या जात्याख्येति व्याख्यानं॥ ॥

जातिपदार्थपक्षाश्रयेणोत्तरमाह। जात्याख्यायामिति। गार्ग्यो गार्ग्यत्वमिति। गोत्रस्यापि जातित्वाभ्युपगमादेतदुक्तं। बहुषु गर्गेषु गार्ग्यत्वस्याभिन्नस्याभावात्
। एकस्मिंस्तु पिण्डे ऽवस्थाभेदानुगतादित्यत्वादिका जातिः। जात्याख्यायामिति वचेर्थान्न गृह्यते। जातिपदार्थवादिमते सर्वे शब्दा जात्यर्थाभिधायिन इति सामर्थ्या
नसाम

ऽत उत्तरं पठति। जात्याख्यायां सामान्याभिधानादैकार्थ्ये। जात्याख्यायां सामान्याभिधानादैकार्थ्ये भविष्यति। यत्र व्रीहौ व्रीहित्वं
यवे यवत्वं गार्ग्ये गार्ग्यत्वं। तदेकं। तच्चाविवक्षितं। तस्यैकत्वादेकवचनं प्राप्नोति। इष्यते च बहुवचनं स्यादिति। तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्य-
तीति जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमेवमर्थमिदमुच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। तत्रैकवचनादेश उक्तः। किमु-
क्तं। व्रीहिभ्य आगत इत्यत्र घेर्ङितीति गुणः प्राप्नोतीति। नैष दोषः। अर्थातिदेशात्सिद्धं। अर्थातिदेशोऽयं। नेदं पारिभाषिकस्य व-
चनस्य ग्रहणं। किं तर्हि। अन्वर्थग्रहणं। उच्यते वचनं। बहूनामर्थानां वचनं बहुवचनमिति। यावद्ब्रूयादेकोऽर्थो बहुवद्भवतीति ता-
ऽवद्बहुवचनमिति॥ ॥ ॥

ऽभिन्नपिण्डविषया जातिराश्रीयते। बहूनामिति। बहूनामर्थानां बहुत्वमेवोच्यत इत्येकस्मिन्नर्थे बहुत्वमनेनातिदिश्यत इति बहुत्वाद्बहुवचनं भवतीति ना-
स्तिस्थान्यादेशभावः। एवं तिष्यपुनर्वस्वोरित्यत्रापि द्विवचनबहुवचनशब्दाभ्यां द्वित्वबहुत्वयोरभिधानादर्थातिदेशेन स्थान्यादेशभावाभावः॥ ॥

=एकश्रुत्प्रयोगविरोधाद्बहुवचनाभावेन एकस्यैवेति। जातेरेकत्वावगमादेकवचनमेवेति भावः॥१=

भा॰कै॰प्र॰ संख्याप्रयोगे इति। एकस्यैव बहुत्वातिदेशः क्रियमाण एकशब्दप्रयोगेऽपि प्राप्नोतीति प्रतिषेध उच्यते। उभयपदार्थप्रधानाश्रयेण प्रत्याख्यानमाह। अशिष्य

२२० २२०

संख्याप्रयोगे प्रतिषेधः। संख्याप्रयोगे प्रतिषेधो वक्तव्यः। एको व्रीहिः संपन्नः सुभिक्षं करोति। एको यवः संपन्नः सुभिक्षं करोति।
अस्मदो नामयुवप्रत्यययोश्च। अस्मदो नामप्रयोगे युवप्रत्ययप्रयोगे च प्रतिषेधो वक्तव्यः। नामप्रयोगे। अहं देवदत्तो ब्रवीमि। अहं यज्ञद
त्तो ब्रवीमि। युवप्रत्ययप्रयोगे। अहं गार्ग्यायणो ब्रवीमीति। अहं वात्स्यायनो ब्रवीमि। युवग्रहणेन नार्थः। अस्मदो नामप्रत्ययप्रयोगे
नेत्येव। इदमपि सिद्धं भवति। अहं गार्ग्यो ब्रवीमि। अहं वात्स्यो ब्रवीमि। अपर आह। अस्मदः सविशेषणस्य प्रयोगे नेत्येव। इद
मपि सिद्धं भवति। अहं पटुर्ब्रवीमि। अहं पण्डितो ब्रवीमि। अशिष्यं वा बहुवत्पृथक्त्वाभिधानात्। अशिष्यो बहुवद्भावः। किं
कारणम्। पृथक्त्वाभिधानात्। पृथक्त्वे न हि द्रव्याण्यभिधीयन्ते। बहवस्तेऽर्थास्तत्र युक्तं बहुवचनम्। किमुच्यते पृथक्त्वाभिधा
नादिति। यावता इदानीमेवोक्तं सामान्याभिधानादैकार्थ्यमिति। जातिशब्देन हि द्रव्याभिधानम्। जातिशब्देन द्रव्यमभिधीयते
जातिरपि। कथं पुनर्ज्ञायते जातिशब्देन द्रव्यमभिधीयत इति। एवं कश्चिन्महति गोमण्डले गोपालकमासीनं पृच्छति अस्त्यत्र कां
चिद्गां पश्यसीति। स पश्यति पश्यति चायं गाः पृच्छति कांचिदत्र गां पश्यसीति। नूनमस्य द्रव्यं विवक्षितम्। तद्यदा द्रव्याभिधा
१ नं तदा बहुवचनं भविष्यति। यदा सामान्याभिधानं तदैकवचनं भविष्यति॥ ॥ ॥

मिति। तत्र कदाचिज्जातेः प्राधान्यं कदाचिद्द्रव्यस्येति यथेष्टं प्रयोग उपपद्यते॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ रामं॰ २२०

=संप्रसारणोऽवतारः। एवं द्युमस्मिगुडुवेकेवामिति कश्चिद्वशनुच्चमानं नाह्वर्णमिति भावः। अत एवाचार्याः कथयन्तीत्यादिसंगच्छते ॥२॥ = स्वस्वयापारेऽप्रवृत्ता संनिधानसंस्कारीवोगिन्निग्ध्यापयतीति विकोर्थं॥२॥=

तरे॰

अस्मदो द्वयोश्च॥ ॥ तद्यथेति। एकेन्द्रियमहं नोचेन्द्रियाणामौदासीन्येन संनिधानतालक्षणत्वविवक्षेति वयं पश्याम इत्यादि सिद्धं। शरीरइवेन्द्रियेष्वप्यहंकारोसा दृश्य मिसनेन्द्रियाणामभिधानात्। पारतंत्र्यविवक्षायां लिंद्रियाणामहं ब्रवीमीत्येकवचनं सिद्धं। युष्मद [redacted] स्मदो श्चैकशेषेऽस्मदोर्थद्वयाभि धानाद्द्विवचनमिति नार्थोनेन योगेन। संप्रत्यय मामा एणाश्चयुष्मदि गुरौ पक्षे बहुवचनं सिद्धं॥ ॥ फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे॥ बहुवत्वे योगा इति॥

अस्मदो द्वयोश्च॥ ॥ अयमपि योगः शक्योऽवक्तुं। कथं अहं ब्रवीमि आवां ब्रूवः वयं ब्रूम इति। इमानीन्द्रियाणि कदाचित्स्वातन्त्र्येणावि वक्षितानि भवन्ति। तद्यथा। इदं मेऽक्षि सुष्ठु पश्यति। अयं मे कर्णः सुष्ठु शृणोतीति। कदाचित्पारतन्त्र्येण। अनेनाक्ष्णा सुष्ठु पश्यामि अनेन कर्णेन सुष्ठु शृणोमीति। तद्यदा स्वातन्त्र्येण विवक्षा तदा बहुवचनं भविष्यति। यदा पारतन्त्र्येण तदैकवचनं द्विवचनं भविष्य तः॥ ॥ फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे॥ अयमपि योगः शक्योऽवक्तुं। कथं उदिते पूर्वे फल्गुन्यौ उदिताः पूर्वाः फल्गुन्यः। उ दिते पूर्वे प्रोष्ठपदे उदिताः पूर्वाः प्रोष्ठपदा इति फल्गुनीसमीपगते चन्द्रमसि फल्गुनीशब्दो वर्तते। बहुवत्वे यथा तत्र युक्तं बहुवच नं। यदा तयोरेवाभिधानं तदा द्विवचनं भविष्यति॥ ॥ छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनं॥ ॥ विशाखयोश्च॥ ॥ इमावपि योगौ शक्यावर्वक्तुं। कथं। पुनर्वसु विशाखयोः सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णेति सिद्धं। पुनर्वसु विशाखयोः सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णे सेव

ना

अमावास्यामप्यादिसमं रत्नप्रविष्टे न चन्द्रेण नक्षत्राणां योगो स्येवेति तदा पि बहुवचनं अर्धचौः छत्रिण इति न्यायेन सिद्धं। एकसंततुनाम्यां फल्गुनीशब्दो न वर्तेत इत्येकवचनाभावः। सर्वत्र च लौकिकः प्रयोगः प्रमाणमपेनाश्रीयत इत्यनवस्थान भवति॥ ॥

=नचेदंनसभांते रेपिचंद्रसंबंध विवक्षायांहिवचनादिस्यादत आह=सर्वत्रचेति =

=यथेति द्रव्यकर्मणा क्रियात्वरूपस्य ग्रहणं कालकर्मणात्वं बहिरंगता तथा क्रियायाः कालसंबंधस्य ग्रहणमिति भेदेनांतरंगबहिरंगभावो ध्येयः=

भा॰ कै॰ प्र॰ २२१ २२१

तिष्यपुनर्वस्वोः॥ ॥ नक्षत्र इति किमर्थमिति। तिष्यपुनर्वसवो माणवका इत्यत्र गौणार्थत्वादप्रसंगो भविष्यतीति प्रश्नः। उत्तरवादिनस्त्वयमभिप्रायः। तिष्येणायुक्तः काल स्तिष्यः तिष्ये जातो माणवक इति यौगिकत्वान्नास्ति गौणार्थत्वं। ज्योतिषि वर्त्तत इति। नन्वेकेनैव नक्षत्रग्रहणेन कालमाणवकयोर्निवृत्तिः सिद्धा तत्र किं द्वितीयेन न क्षत्रग्रहणेन। नैतदस्ति। अंतरंगः कालः बहिरंगो माणवक इत्यंतरंगस्यैव कालस्य [redacted] के न नक्षत्रग्रहणेन निवृत्तिः स्यात्। यथा ऽकर्मकस्त्वंतरंगं द्र व्यकर्म निषिध्यते न कालकर्मेति मासमास्ते देवदत्तेनेत्यत्रापि भावेलकारः सिद्धो भवति। द्वितीयेनैव तु नक्षत्रग्रहणेन बहिरंगोपि माणवको निवर्त्यते। ननु नक्षत्र

तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वंद्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यं॥ ॥ तिष्यपुनर्वस्वोरिति किमर्थं। कृत्तिकारोहिण्यः। नक्षत्र इति किमर्थं। तिष्यश्च माणवकः पुनर्वसू च माणवकौ तिष्यपुनर्वसवः। अथ नक्षत्र इति वर्त्तमाने पुनर्नक्षत्रग्रहणं किमर्थं। अयं तिष्यपु नर्वसुशब्दो ऽस्त्येव ज्योतिषि वर्त्तते। अस्ति च कालवाची। तद्यथा। बहवस्तिष्यपुनर्वसवो ऽतिक्रांताः। कृत्तरेण तिष्येणागत इति। तद्यो ज्योतिषि वर्त्तते तस्येदं ग्रहणं। अथवा नक्षत्र इति वर्त्तमाने पुनर्नक्षत्रग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं विदेशस्थमपि तिष्यपुनर्व स्वोः कार्यं तदपि नक्षत्रस्यैव यथा स्यात् तिष्यपुष्य योर्नक्षत्राणि यलोपो वक्तव्य इति नक्षत्रग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति। अथ वा नक्षत्र इति वर्त्तमाने पुनर्नक्षत्रग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं तिष्यपुनर्वस्वोः पर्यायवाचिनामपि यथा स्यात्। तिष्यपुनर्वसू

द्वंद्व इत्युक्ते ऽर्थात्कालमाणवकयोर्निवृत्तिः सिद्धैवेत्याह। अथवेति। तिष्यपुनर्वस्वोरिति योगविभागः क्रियते। नक्षत्र इति चानुवर्त्तते। तेन यत्किंचित्तिष्यपु नर्वस्वोः कार्यं तन्नक्षत्रयोरेव भवतीत्यर्थः। यत्नोपेक्षितमेव नक्षत्रग्रहणमित्यभिप्रेत्याह। अथवेति। स्वरूपग्रहणे प्राप्ते ऽर्थग्रहणार्थं द्वितीयं नक्षत्रग्रहणं। राम॰ २२१

ऽपुनर्नक्षत्रग्रहणेऽसत्यर्थस्येवायमनपेक्षितो पात्तशब्दस्यातिदेश इति पर्यायाणामपि ग्रहणसिद्धिः॥ क्षत्र २ ॥

=नक्षत्रपुष्यप्रादर्शनं त्राक्षत्रमकर्तव्यमिति भावः २=

=समासस्येति। सत्त्वादिति निम्नं स्त्रिमा समासग्रहणं विपरिणत विनाक्तिकमनुवर्तत इति भावः। १= समुदायः। उक्ताचयवेभ्यः। विपर्यासविषया इति। अन्यविषया इत्यर्थः। इन्दुमुग्धा इत्यस्य च भाष्ये विपर्यासेन उच्यमाना इति। अविविक्तता व अत्र नालोके। कर्तरि के अविविक्ता इत्यर्था इति भावः। २=

तिष्यपुनर्वसवउन्मुग्धा इति। केचिदाहुः पुरुषा अन्यपदार्थेः नक्षत्राणां तु बहुव्रीहिरिति द्विवचनप्रसंगः। अन्ये त्वाहुः। नक्षत्रवृत्तेः समासस्य ग्रहणे पुरुषाणामन्यपदार्थत्वे प्रसंग एव नास्ति अवयवे न विग्रहः समुदायः समासार्थ इति तिष्यादय एव विपर्यासविषया बहुव्रीहिणोच्यन्ते इत्यस्ति प्रसंगः। जातिर्द्वंद्व इति। कथमनयोर्जातिशब्दत्वं यावता जातिप्रदेशे षु भिन्नाधारा जातिर्गृह्यते न त्ववस्थाभेदकल्पितभेदैकवस्तुविषया। एवं तर्हि प्रतिमन्वंतरमन्यानि नक्षत्राणीति दर्शने भिन्नाधारा

अथ द्वन्द्व इति किमर्थं। यस्तिष्यस्तौ पुनर्वसू येषां त इमे तिष्यपुनर्वसू [redacted] वउन्मुग्धाः। बहुवचनस्येति किमर्थं। उदितं तिष्यपुनर्वस्वोः कर्यं चान्नेकवचनं। जातिर्द्वंद्व एकवद्भवतीति। अप्राणिनामिति प्रतिषेधः प्राप्नोति। एवं तर्हि सिद्धे सति यद्बहुवचनग्रहणं करोति॥ तज्ज्ञापयत्याचार्यः सर्वो द्वंद्वो विभाषयैकवद्भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं। बाभ्रवशालङ्कायनं बाभ्रवशालंकायना इत्येतत्सिद्धं भवति। अपथवानात्र भवन्तः प्राणिनः प्राणा एवात्र भवन्तः॥ ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतंजलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये

=समासस्येति। समासान्तविधिस्थविर्निपदार्थबोधके तदेन तस्य योगं द्वंद्वे विधाय कल्पतुः= ॥ प्रथमाध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम्॥ ॥ ॥

=नाप्राणिनामिति सत्त्व प्रयोगे एकवचनाजातान् द्वंद्वा स्वार्थपरता यान्तु लक्षणे वदो यस्य तो नियमे जाप्य वा मिति भावः। १२

जातिः संभवतीति न कश्चिद्दोषः। सर्वो द्वंद्व इति। अप्राणिजातिर्द्वंद्वो नित्यमेकवद्भवति प्राणिद्वंद्वस्तु विकल्प्येनान्यायसिद्ध्यार्थो बहुवचनग्रहणेन लिंगेन सूच्यते एकवद्भावप्रकरणं हि विषयविभागार्थमारब्धं प्राणिंगादीनां समाहार एवेति न तु प्राणिंगादीनामेव समाहार इति। ततस्तत्प्रकरणानुपात्तानां समाहारेतरेतरयोगयोर्द्वंद्वः सिद्ध एवा अथ वेति। नेह्यते षु लोके प्राणिव्यवहारः सिद्ध इति भावः। प्राणा एवेति। तदधीनस्थितित्वात्प्राणिनामेत एव प्राणा उच्यन्ते॥ ॥

॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयपादे द्वितीयमाह्निकं॥ ॥

=नाप्राणिनामिति पर्यायोतकत्वेन सर्वस्य सस्यसंकुचत्वमित्येव युक्तेति ध्वनयन्नाह=न्यायमिति। ४= अथ वेत्याद्युक्तद्वितीयपक्षे बहुवचनग्रहणस्य ज्ञापकत्वं नास्ति। बाभ्रवशालंकायनं बाभ्रवशालंकायना इत्यादौ रूपद्वयं त्वेकवद्भावप्रकरणस्यानियमार्थत्वाद्धि

[illegible]

भा०कै०प्र० सरूपाः रूपग्रहणमिति गारूपसांतरंगत्वादहे यत्वादुपदेशानपेक्षणाच्च तत्कृतमेव समानत्वं ग्रहीष्यते प्रतिपत्तिलाघवं च समानानामिस्युच्यमाने भवति। रूढशा

२२२ ब्दत्वात्समानशब्दस्य तुल्यार्थत्वावगमात्। सरूपाणामिति पुनरुच्यमाने पदद्वयार्थावगमपूर्वकान्यपदार्थावगमात् प्रतिपत्तिगौरवं भवतीति प्रश्नः। शाह्रोर्थ श्चेति सं

२२२ रूपमित्यत्र रूपग्रहणेन तापितं व्याकरणे रूपवदर्थोपि संगीक्रियत इति ततश्चार्थरूपाभ्यां समानत्वं गस्येतेत्यर्थः। शाह्रानुशासनप्रस्तावात् शह्संबंधिरूपंगृह्यतेन तु

चक्षुर्ग्राह्यमित्याह श्रुतौ चेति श्रोत्रोपलब्धाविसर्थः अथवा श्रोत्रेंद्रियं श्रुतिरुच्यते एकग्रहणमिति शेषग्रहणं शेषइतिभावसाधनपक्षे शायम्यादेकस्यैवशे

षो भविष्यतीति शिष्यत इति शेष इति कर्मसाधनपक्षे प्येकत्वसंख्याया विवक्षितत्वादेक एवावशिष्यत इति प्रश्नः द्विबह्वोरिति द्वित्वबहुत्वविषयस्यानेकस्य

सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ रूपग्रहणं किमर्थं समानानामेकशेष एकविभक्ताविति यस्तुच्यमाने पत्रैवसर्वं समानं शाह्रोर्थ क्षतत्रैवस्या

त् वृक्षाः प्लक्षा इति इह न स्याद क्षाः पादा माषा इति। रूपग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति रूपं निमित्तत्वेनाश्रीयते श्रुतौ च रूपग्रहणं अर्थेक

ग्रहणं किमर्थं सरूपाणां शेषएकविभक्ताविती यस्तुच्यमाने द्विबह्वोरपि शेषः प्रसज्येत एकग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। अथ पत्रे

षग्रहणं किमर्थं सरूपाणामेकविभक्ताविती यस्तुच्यमाने आदेशोयं विज्ञायेत तत्र को दोषः अम्बश्चाम्ब श्चाम्बौ आं तयेनो छुदात्तवतस्यानितो

कए० " छुदात्तवानादेशः प्रसज्येत लोपलोपिता च न प्रकल्प्येत तत्र को दोषः ॥१॥ ॥

शह्रस्येत्यर्थः तत्र भावसाधनपक्षे व्याप्तिन्यायाश्रयेणानेकस्यापि शेषः स्यात्। कर्मसाधनपक्षेपि संस्कार्यत्वादप्राधान्यात् संख्याया अविवक्षास्यात्। यथाग्रहं समा

द्वीतिभावः शेषग्रहणमिति सरूपाणामेकः सा धु र्भवतीति वाक्यशेषोध्याहरिष्यत इति भावः। आदेशोयमिति षष्ठीस्थानेत्तिनियमात् तत्र को दोष इति अंतरतम एक योगे२

आदेशः प्रवर्त्तिष्यत इति भावः। इतरस्तु स्वरदोषमाह अम्बश्चाश्वेति छुदात्तवदिति [redacted] ह्रावुदात्तवंतावश्वशब्दो पस्य समुदायस्य स छुदात्तवान् आदेशो पि

ह्रावुदात्ता वुदात्तगुणयुक्तावकारौ यस्येति छुदात्तवानुच्यते एतच्चोपलक्षणं तेन ह्यनुदात्तस्य ह्यनुदात्त आदेशः प्राप्नोतीति लोपलोपितेति लोपनीयस्य लोपि एम०

" ले लोपसंबंधोन प्राप्नोतीत्यर्थः ॥१॥ ॥ २२२

नन्वश्वशब्देश्वसमाणेत्यात्तानुदात्तयोरनुत्पह्यां तरनवकिभावयोरपस्वरकएकश्वोप्ययोम विष्यतीतिचेन्नतेनैवरूपेणसाहचर्यणग्रणमित्यनियमकाभावेनपर्यायस्पतुवारत्वात्:१=

=एकविभक्तौ परतो ये सरूपास्तेषामेकशेषः अन्यथाऽश्रयणादिति भावः ॥१॥ =एकविभक्तादिस्येनेन प्रकृतिराक्षिप्यते केवलप्रत्ययानां प्रकृतित्वाभावादेकशेषो नास्तीत्यर्थेनात्मप्रतिपत्ति ॥२॥ =नन्वादिश्यमानगर्गयशब्दान्तर्गतयशब्दस्यान्यत्वेन कथं पदन्नतलं नचस्यादिकभावात् एवमपि अ

गर्गा इति प्रकृतिरर्थो भेदादेकैव यञन्तप्रत्ययार्थः बहवः यञा कृते च एकत्वात् अवधानाभावादनेकस्यापि प्रत्ययस्य परत्वं न विरुध्यते तत्र गर्ग य य य इति स्थिते पदाङ्गे शब्दं पुंस्त्वात् प्रत्ययानामेव एकोऽपशब्दः आदेशः क्रियते तदा तस्य बह्वर्थत्वात् लुक् सिध्यति यदा तु विरूपाणामपि समानार्थानामेकशेषवदेक आदेशः सप्रकृतिकः क्रियते तत्र गर्गय इत्यस्यास्य योऽयं यशब्दो योगे गयशब्द आदेशः तत्र यशब्दान्तस्य बहुषु वृत्तिः न तु प्रत्ययमात्रस्येति भावः। यञन्तं यद् बहुषु वर्तते आदेशपक्षेऽपि वचनस्य सामर्थ्यात् तस्य रूपात् यञ् बहुषु तदा यञन्तमेतदिति आश्रीयते काश्यपा इति काश्यप इगपन्तः प्रकृतिरिति नीवे प्रश्ले नाविति विहितस्य कनो जी विकार्थे चाप एव इति लुग्

गर्गा वत्साः विदा उर्वाः यञो बहुषु यञो बहुष्विति उच्यमाने लुक् प्राप्नोति मा भूदेवं यञन्तं यत् बहुषु अञन्तं यद् बहुषु इति एवं भविष्यति नैवं शक्यमिह हि दोषः स्यात् काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपाः एकविंशकाः इति किमर्थं पयः पयोजरयति वासो वासः छादयति ब्राह्मणाभ्यां च कृतं ब्राह्मणाभ्यां देहीति किमर्थं पुनरिदमुच्यते प्रत्ययार्थे शब्दनिवेशान्नैकेनानेकस्याभिधानं प्रत्ययार्थे शब्दा अभिनिविशन्ते किमिदं प्रत्ययार्थमिति अर्थे अर्थे प्रतिप्रत्ययं शब्दनिवेशात् तस्मात्कारणात् नैकेन शब्देनानेकस्याभिधानं प्राप्नोति तत्र को दोषः तत्रानेकार्थाभिधाने नेकशब्दत्वं तत्रानेकार्थाभिधाने अनेकशब्दत्वं प्राप्नोति इष्यते च एकेनाप्यनेकस्याभिधानं स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यति तस्मादेकशेषः एवमर्थमिदमुच्यते अस्ति प्रयोजनमेतत् किं तर्हीति॥ २॥ ॥ ॥

=द्व्याणां भिन्नरूपाणामपशिष्टो हेतुमाह विधिरिष्टेति ४=

ततः काश्यप पश्च काश्यपश्च काश्यपयश्चेति प्रतिकृतिप्रचयविवक्षायामेकः काश्यपशब्दः प्रयुज्यते स च बह्वर्थोऽञन्तश्चेति लुक्प्रसंगः लौकिकस्य गोत्रस्य तत्र ग्रहणमिति प रिहार उत्तरत्र वक्ष्यते इतीह नोक्तः 'पप इति' उत्तरत्रार्थ्य विप्रतिषेधादिति प्रत्याख्यानं करिष्यते किमर्थं पुनरिति जातिः शब्दार्थः तस्मादेकत्वादनेकशब्दाप्रयोगः आश्रयगतसंख्याप्रतिपादनाय द्विवचनबहुवचने भविष्यत इतिमत्त्वाः द्रव्यपदार्थ उपलक्षणत्वात् कृतिरिति दर्शने तु त्वमार श्वमित्याह प्रत्ययार्थमिति यावंति द्रव्याणि विशिष्टगुणक्रियाविषयतया विवक्षितानि तावन्तो शब्दानामेकैकार्थोपलक्षयाणां प्रयोगे प्राप्ते एकशेषारम्भ इत्यर्थः॥ ॥

=उपलक्षणं त्विति पारम्पर्याः सरेवरत्तश्लाघोयत्नवासत्त्व [illegible] वदिति भावः अन्यथा आनन्त्यान्न प्रक्रियाहानस्यात् शब्दार्थस्तु केवलाव्यक्तिरेव शक्तियेऽप्रकारत्वेऽपि न तत्र प्रकाराना नापि तत्र प्रकारा नावधे एकता भूयस्त्वतो नेवचयादृशानं शब्दस्यैव चबोधेमकार

किमिदमिति यदि हेतुरहितं दृष्टांतमाश्रित्य विरूपानेकशब्दप्रयोगदर्शनात्सरूपैकशेषश्चारभ्यते तदा सरूपैकशब्दप्रयोगदर्शनाद्विरूपानेकशेषः किमिति नारभ्यत इति प्रश्नः। प्रयोगानुशब्दशक्त्यावनुगम्यमानायां न किंचिदाश्चर्यं। द्रव्यपदार्थपक्षेपि स्वभावादेकः शब्दोनेकमर्थं घ्यादिवत्प्रत्यापयिष्यति। अन्यथा एकशेषारंभेपि कथं प्रत्यायकः स्यात् नहि स्वतो सती शक्तिराचार्येण कर्तुं शक्यते मंदबुद्धिसुखार्थं तु यथास्थितप्रयोगानुसरणे कोनुरोधः सरूपैकशेषारंभेन पुनर्विरूपानेकशेषारंभे लाघवायैकशेषारंभश्चेत्तन्न लघीयसी विरूपप्रतिपत्तिः तत्र हि प्रवृत्तिविषया बुद्धिरेकरूपैव भवति एकशेषे तु प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयेति प्रतिप

किमिदं प्रत्यर्थं शब्दा अभिनिविष्टं त इत्येतं दृष्टांतमास्थाय सरूपाणामेकशेष आरभ्यते न पुनः प्रत्यर्थं शब्दा अभिनिविष्टं त इत्येतं दृष्टांतमास्थाय विरूपाणामनेकशेष आरभ्यते तत्रैतत्स्यात् लघीयसी सरूपनिवृत्तिः गरीयसी विरूपप्रतिपत्तिः तच्च न लघीयसी विरूपप्रतिपत्तिः किं कारणं यत्र हि बहूनां सरूपाणामेकः शिष्यते तत्रावरतो द्वयोः सरूपयोर्निवृत्तिर्वक्तव्या स्यादेवमप्येतस्मिन्नस्ति किंचिदाचार्यः सुकरतरकं चैकशेषारंभं मन्यते किं पुनरयमेकविभक्तावेकशेषो भवति एवं भवितुमर्हति एकविभक्ताविति चेत् ३ ॥ ॥

त्तिगौरवप्रसंगः। अवरतो द्वयोरिति। यत्र त्रयाणामेकः शिष्यते तत्र द्वयोर्निवृत्तिर्वक्तव्या आरम्भे ये सरूपैकशेषशब्दस्य निवृत्तिविशिष्टावस्थानवाचित्वात् प्रत्यनु द्वयोरेकशेषस्तदैकस्य निवृत्तिः चतुःप्रभृतीनां त्वेकशेषे त्रिप्रभृतीनां निवृत्तिरिति प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणविषयभेदात् बुद्धिगौरवापत्तिरित्यर्थः। सुकरतरकं चेति एवं हि प्रकरणमभिन्नरूपं भवति वृद्धो यूनेत्यादिभिः सूत्रैरेकशेषस्य विधानात् अनेकशेषारंभे त्विह पृथक्प्रस्थानतया गौरवं स्यादित्यर्थः किं पुनरिति किमयमेकशब्दः संख्यावाची तुल्यतावाची वेति प्रश्नः। एवं भवितुमिति संख्यावाचित्वेनैकशब्दस्य प्रसिद्धतरत्वात् ॥ ३ ॥ ॥

=नांतरीयकेति· द्विबहोरप्येकत्वसंख्याया अश्रवणभावान्नांतरीयकत्वान्नामार्थयकर्तुरीप्सिततममित्येकवचनमितिभावः॥१=

नामावदिति॥ ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यत्रैकवचनांतानामेव द्वंद्वः क्रियते। वर्त्तिपदार्थानां सर्वेषां संख्याभेदानवगमे प्रमाणाभावात् गुणोच संख्या विवक्ष्यते यथा
पशुना यजेतेति एवं चैकैकस्मात्प्रातिपदिकात्स्वादिविधिः स्यात् नत्वनेन तु समुदायात् यत्र क्वचिद् गुणेपि संख्या न विवक्ष्यते यथा कर्तुरीप्सिततममि
ति द्वयोर्बहूनां वेप्सिततमस्य कर्मसंज्ञा प्रवर्त्तते तत्र नांतरीयकसंख्याया उपादानमिति लक्ष्यसिद्ध्यर्थमाश्रीयते। ननु चेति अवयवार्थातिरेकेण पर

नामावद्विभक्तेः एकविभक्ताविति चेत्तन्न किं कारणमभावाद्विभक्तेर्न हि समुदायात्स्वादिविभक्तिरस्ति किं कारणमप्रातिपदिकत्वात् ननु चा
र्थवत्प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति नियमान्न प्राप्नोति अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति यदि पुनः एष
कस्त्वेषां विभक्तिपराणामेकशेष उच्यते एषकस्त्वेषामिति चेदेकशेषे पृथक् विभक्त्युपलब्धिस्तदाश्रयत्वात् एषकस्त्वेषामिति चेत्
एकशेषे पृथग्विभक्त्युपलब्धिः प्राप्नोति किमुच्यते एकशेषे पृथग्विभक्त्युपलब्धिरिति यावता समयः कृतः न केवला प्रकृतिः प्रयो
क्तव्या न च केवलः प्रत्यय इति तदाश्रयत्वात् प्राप्नोति यत्र हि प्रकृतिनिमित्तः प्रत्ययनिवृत्तिस्तत्र प्रत्ययिकायाः प्रकृतेः प्र
योगो भवति अग्निचित्सोमसुदिति यथाय तत्र च प्रत्ययनिमित्ता प्रकृतिनिवृत्तिस्तत्र प्रकृतिकस्य प्रयोगो भवत्यधुना इयानिति

=विभक्त्याश्रयत्वात्केवलैक=
=शेषस्येतर्थः॥२

सापेक्षायां सत्यां समुदायार्थोपजननात् सरूपसमुदायाभिनिवेशिन्येका प्रातिपदिकसंज्ञास्ति तया सरूपसमुदाय एकं प्रातिपदिकमेति स्वाद्युत्पत्तिर
विरुद्धा अर्थवत्समुदायानामिति अविशेषेण नियमो ननु सुबंतानामेवेति मन्यते इदानीं तुल्यपर्यायमेकशब्दमाश्रित्याह यदि पुनरिति एषकस्त्
वेषामिति रक्षस्त्वं वृक्षस्त्व इति स्थिते विभक्तौ परतोपानि सरूपाणि तेषामेकशेष उच्यमाने विभक्तिनिमित्तत्वात्प्रकृतिनिवृत्तेः केवलानां विभक्तीनां प्रयोगप्रसं

सुनिसीतिप्रसये: प्रकृतिग्रहणिष्यतइतिमनेतुनाप्याकंसाधु: संयोगादिलोपोविनाक्वि: क्वचित्सत्रपरस्यसतुहस्यएकस्यपरस्यच: संयोगत्वढायोविसर्गात् अन्यथाकाकशक्यस्यानेनासैदोषापन्ने:। संयोगांतस्येसत्रसंतद्ग्रहणात्संयोगांतस्यसतःपदांतस्यसर्गात्संयोगांतलोपः

भा०कै०प्र० संयोगांतलोपेनेति। हस्सस्सस्स् इति स्थिते संयोगांतलोपो भविष्यति ननु संयोगांतस्य पदस्य लोप उच्यते तेन त्रपूर्वे पदं सकारएवं तद्द्वौ सकारौ पदे इति पदत्रयं संपद्यत इति कु

२२४ तो लोपः संयोगांतलोपस्य चापवादः संयोगादिलोपस्तेन भाव्यं पूर्वत्रासिद्धमिति वचनात् हल्ङ्याबादिलोपेनैव च भाव्यं। अत्र व्याचक्षते संयोगस्य योंतः सकार

२२५ स्तस्य लोपः स च हल्ङ्याब्भ्य इत्यनेनेति संयोगादिलोपेनेति अत्रापेक्षपदस्य संयोगस्यादिनोस्तीति हल्ङ्यादिलोपमेव संयोगादिलोपं प्रति पन्नाः संयोग

स्थासौ प्रसेके हलो संयोगसंज्ञेति पक्षाश्रये आदिस्थवक्षशब्दापेक्षया तस्य लोपो हलङ्या बिसनेनेत्यर्थः। अवरत इति सहस्रसिति प्राप्नोति दुष्टत्वम

संयोगांतलोपेन सिद्धं कुतोनुरवत्वे तत्परयोर्द्वेक्षशब्दयोर्निवृत्तिर्भविष्यति न पुनः पूर्वयोरितितत्रैतस्मात्पूर्वेनिवृत्तावपि सत्सां संयोगादिलोपे

न सिद्धमिति। न सिध्यति तत्रावरतः द्वयोस्सकारयोः श्रवणं प्रसज्येत यत्र च संयोगांतलोपो नास्ति तत्र च न सिध्यति क्व च संयोगांतलोपो ना

स्ति द्विवचनबहुवचनयोः यदि पुनः समास एकशेष उच्यते किं कृतं भवति कश्चिद्दुचनलोपः परिहृतो भवति न त्वहिं समासग्रहणं कर्त

व्यं न कर्त्तव्यं प्रकृतमनुवर्त्तते क्व प्रकृतं तिष्य पुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वंद्वे बहुत्वे च नस्य द्विवचनं नित्यमिति समास इति चेत्स्वरसमासांतेषु दोषो

भवति स्वरं अपश्वश्वपश्वश्ववोः समासांतोदात्तत्वे कृते एकशेषः प्राप्नोति इदमिह संप्रधार्यं समासांतोदात्तत्वं क्रियतामेकशेष इति

तिपादनपरं चैतत् न पुनः कदाचिद्वयाणां श्रवणप्रतिपादनार्थं द्विवचनबहुवचनयोरिति ये स्वभावादेव द्विवचनबहुवचनांताः प्रयुज्यंते गोदौ दाराः सिकता

इत्यादयः तत्र द्विवचनबहुवचनेषु परत एकशेषे सति द्विवचनबहुवचनांनां श्रवणप्रसंगः कृते कशेषाणां वा पुनरेकशेषे क्रियमाणे द्विवचनबहुवचनश्र

वणप्रसंगः कश्चिद्दुचनलोप इति। यस्त्वयाकश्चिद्दुचनलोप उक्तः स परिहृतः अथवा स्वपां परिहृतो न सिद्धं इत्यर्थः स्वरसमासांतेष्विति समासे कृते समासां

तोदात्तत्वे च यदि पूर्वं क्रियते तदा सर्वानुदात्तत्वं प्राप्नोति यस्य परशेषस्तदाश्रयशब्दस्यांतोदात्तत्वप्रसंगः॥ ॥ ॥

राम० २२४

ननैकशेषविधानात्पाणिनित्वबहुत्वयोरूपजननानाभावाद्द्विवचनबहुवचनपराणामसंभवोतआह येस्वभावादिति। ४ = कश्चिदिति वक्ष्यमाणं द्व्यणांतरं तु न परिहृतमिति भावः। २ =

= परत्वादिति मध्यपि संख्यावाच्येकशब्दः इति मते अपवर्तिन्या विभक्तेर्लुकोबलवत्वात् पूर्वं लुकि कृते पि समुदायोत्तरविभक्तौ एकशेषो बाधित्वा गौणत्वेन गौणसर्वे रागवाधिष्यन्त इति अपवादत्वाभावे पि परत्वादिति तत्र संगच्छते तथापि परतन्त्रतावाच्येकशब्द इति पृथग्विभक्तिपराणां [illegible] त्वनेदृशे उक्ति च वचनसामर्थ्यात्
= नास्तीति अनेन तुल्यतावाच्येकशब्देन संभवी तु उक्तं सामर्थ्यात् प्रत्ययलक्षणमिति कल्पनापेक्षया तत्कारणस्य संख्यावाचित्वकल्पनैव ज्यायसी इति बोध्यं ॥ २ = समासार्थवाक्यस्यावयवः समासान्त इति पक्षेप्येकशेष इति बोध्यं ॥ ३ = हलेचेति इत्यसंभवे एव बाध्यबाधकभाव इति वार्त्तिकानने भाष्यमतेतु सत्यपि संभवे

परत्वादिति । ननु प्राप्ते समासान्तोदात्तत्वे आरभ्यमाणः एकशेषस्तस्य बाधकः । नैतदस्ति निरवकाशो हि बाधको भवति । कृते च समासान्तोदात्तत्वे एकशेषस्य प्रव
र्त्तेर्नास्ति विरोधाभावाच्च नास्त्युत्सर्गापवादभावः । अक्षेति अक्षश्च अक्षश्च इति स्थिते अन्तर्वर्तिन्या विभक्तेर्लुकालुप्तत्वात् प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् अस्येकविभक्तिपरते
ति एकशेषनिमित्तं समुदायाद्विभक्तिरुत्पद्यते सा च नास्ति सारूप्यं एको हि अक्षशब्दः अपरश्च अक्षशब्दः समासान्तः समासस्य वा अवयवो नोत्तरपदस्येति चे
न्नहि तेन व्यवधानात् समासविभक्तेरेकशेषो न स्यात् । समासार्थस्योत्तरपदस्यान्तः समासान्त इत्यपि भाष्यकारस्य दर्शनमिति अक्षच शब्दयोर्वैरूप्यमास्थि

परत्वात्समासान्तोदात्तत्वं समासान्तोदात्तत्वे च द्विशेषो भवति । स्वरसमासान्त अक्षक अक्षक अक्षौ समासान्ते कृते असारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोतीत्यिदमिह सं
प्रधार्यं समासान्तः क्रियतामेकशेष इति किमत्र कर्त्तव्यं परत्वात्समासान्तः समासान्ते चैकशेषो भवति । अङ्गाश्रये चैकशेषवचनं । अङ्गाश्रये च
कार्ये एकशेषो वक्तव्यः स्वसा च स्वसारौ च स्वसारः । अङ्गाश्रये कृते असारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोतीत्यिदमिह संप्रधार्यमङ्गाश्रयं क्रियतामेकशे
ष इति किमत्र कर्त्तव्यं परत्वादङ्गाश्रयं । तिङ्समासेति तिङ्समासवचनं । तिङ्समासे तिङ्समासो वक्तव्यः एकतिङ्ग्रहणमनर्थकं समासे
तिङ्समास इत्येव । नानर्थकं तिङ्समासे प्रकृते तिङ्समासो वक्तव्यः तिङ्विप्रतिषेधश्च तिङ्कश्चिद्विधेयः कश्चित्प्रतिषेध्यः पचति पच

त्समाप्यकृतादेशउ इति । अङ्गाश्रये चेति चशब्दादनङ्गाश्रये पि यथा नौ युवानौ वो चेति । स्वसा च स्वसारौ चेति । किमर्थमेकमेकवचनान्तं द्वितीयं तु द्विवचनान्त
तमिति चेत् सर्वथा वैरूप्यप्रतिपादनाय तथाहि पचन्तवर्तिन्या विभक्तेर्लुप्तायामपि वचनसामर्थ्यात् प्रत्ययलक्षणाभावात् अयं तदा तद्वैरूप्यमथा
पि समासविभक्त्यैकविभक्तिपरत्वं तथापि वैरूप्यं तिङ्समास इति समासस्य एकशेषे विधीयमाने तिङ्समासेप्येकशेषो वक्तव्यः सचतिङ्समासो वक्तव्य
इत्यर्थः ॥ एकमिति विनापि तेनार्थस्यागमात् प्रकृत इति आख्यातमाख्यातेन सत्रं दृश्च सरूपाणामिति वक्तव्यं ॥ ॥ ॥

= अन्यत्र तु अन्तर्वर्तिविभक्त्या सारूप्यं स्वसा च स्वसा चेति समासविभक्त्या तु वैरूप्यं स्वसृ स्वसा इति ॥ २ = शेषवद्भावितङ्गीतं अयंभावः परत्वात्समासान्तोदात्तत्वमिति प्रयोक्तभाष्यादि तुल्यताच्येकशब्द अप्यनीयसामर्थ्याद्विभक्तयन्तानामिति समासावयवः समा

यदिपुनरिति॥ दोषांतराभिधानाय पुनरुपन्यासः तदर्थमिति पूर्वं दोषमात्रमुपन्यस्तं केवलापाविभक्तेः श्रवणं प्राप्नोतीति इदानीं तु तत्प्रतिविधानाय वचने क्रिय
माणे गौरवमापद्यत इत्येतत्प्रतिपाद्यते तिङं॰ तान्यवकाश इति कारकभेदात्क्रियाभेदादनेकं तिङं॰ तत्प्रसंगे एकशेषो विधेयः ततश्च परत्वात्सरूपाणामेकशेषं बा
धित्वा द्वंद्वः प्राप्नोति एतदुक्तो विप्रतिषेध इति पुनरेकशेषो न प्राप्नोति सरूपिवा पुनः प्रसंगविज्ञाने स्वरसमासांते सुलोप एव यदि पुनरिति सप्तमीनिर्देशे
प्रकृतिमात्रनिर्द्देशो प्रत्ययश्रवणप्रसंगः षष्ठीनिर्देशे तु विभक्त्यंतानां निर्ह्रासाभावमिति नास्ति केवलविभक्तिश्रवणप्रसंगः कश्चिदिति शिष्यमाण

यदिपुनरसमास एकशेष उच्यते। असमासे वचनलोपः यद्यसमासे वचनलोपो वक्तव्यः ननु चोक्तं नैव वचनलोपं चोदितः स्मः द्विवचनबहुवच
नविधिं द्वंद्वप्रतिषेधं च वक्ष्यति तदर्थं पुनश्चोद्यते द्विवचनबहुवचनविधिः द्विवचनबहुवचनानि विधेयानि वृक्ष वृक्षस्य वृक्षश्च वृक्षौ वृक्ष
द्वंद्वस्यच॰२ वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षा इति द्वंद्वप्रतिषेधश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षा इति चार्थे द्वंद्व इति [redacted] द्वंद्वः
प्राप्नोति नैष दोषः अनवकाश एकशेषो द्वंद्वं बाधिष्यते सावकाश एकशेषः कोवकाशः तिङं॰ तान्यवकाशः यदि पुनः एष क्रत्वैवं पाविभक्त्यं
तानामेकशेष उच्येत किं कृतं भवति कश्चिद्वचनलोपः परिहृतो भवति विभक्त्यंतानामेकशेषे विभक्त्यंतानामेव तु निर्ह्रासो भवति एकविभक्त्यं
तानामिति तु एषाविभक्तिप्रतिषेधार्थं एकविभक्त्यंतानामिति तु वक्तव्यं किं प्रयोजनं एषा कृविभक्तिप्रतिषेधार्थं एषा विभक्त्यंतानां मा
ब्राह्मणाभ्यां कृतं देहीति स्यात्॰१ ॥ भूत ब्राह्मणाभ्यां च देहि ब्राह्मणाभ्यां च कृतं न वार्थविप्रतिषेधाद्युगपद्वचनाभावः। न वा एष दोषः किं कारणमर्थवि
प्रएकवचनश्रवणप्रसंगएवं एकविभक्त्यंतानामिति॥ सप्तमीनिर्देशमपास्य षष्ठीनिर्देशः कर्त्तव्य इत्यर्थः किं प्रयोजनमिति। एकग्रहणस्य प्रयोजनप्रश्नः षष्ठीनि
र्देशस्य तु प्रयोजनमुक्तमेव कश्चिद्वचनलोपः परिहृत इति। न वेति। एकविभक्त्यंतानामिति न कर्त्तव्यमेव प्रयोजनाभावात् ततश्चानुस न्यायामेव विभक्तौ प्रातिपदि
८ कानामेकशेषे कृते शिष्यमाणस्यानिवर्त्तमानार्थाभिधानाद्द्विवचनबहुवचनसिद्धिः॥ ॥

=विभक्त्यंतानामेकशेष इति पक्षे एकग्रहणमात्रमप्रत्याख्यानपरोयं ग्रंथो न भवति किं तु प्रातिपदिकैकशेषे संपूर्णमेकविभक्तिग्रहणं ... इत्याह॰ एकेति॰ न वेत्यस्य एकविभक्त्यंतानामिति विशिष्टं नास्त्यस्यार्थः। ब्राह्मणाभ्यां कृतं ब्राह्मणं देहीति सरूपाणा॰
=अन्यथा एकग्रहणप्रयोजनप्रश्ने एकविभक्त्यंतानामिति किमर्थमिति विशिष्टस्य पदस्य पर्यायापत्तिः स्यात्॰२॰

=एकविभक्तियरूपाणामेव सुबंतानामपि सरूपाणां सविभक्तायामेकशेषः प्राप्नोतीत्यत आह- प्रातिपदिकग्रहणमनुवर्तते इति ३=

विप्रतिषिद्धाविति। चतुर्थ्यतस्य शेषे प्राप्त्यणोप्य इ सुक्ते च कर्तृत्वं न प्रतीयते। तृतीयांतस्य शेषे प्राप्त्यणोरिसुक्ते संप्रदानत्वं न गम्यते प्रश्नशेषो नेकार्थे प्र स्तायना यप्रभवति सशिष्यते नान्यः अयं तर्हीति एकविभक्त्यंतानामिति तु क्रियमाणे प्रसुतशेषः कश्चिदिति शिष्यमाणस्यैकवचनं लोपो वक्तव्यः यदि पुनरिति एकविभक्ताविति न क्रियते द्व्येकयोर्नपुंसकं इत्यतः प्रातिपदिकग्रहणमनुवर्तते अनुसत्त्वायामेव विभक्तौ सरूपाणां प्रातिपदिकानामेक शेषः क्रियते तिदे. तेषु कथं उच्यते लावस्थायामेव पचत् पचत् इति स्थिते कृदंतत्वात् प्रातिपदिकत्वे सत्येकशेषः मातृमात्रोरिति कथमयं नि

विप्रतिषिद्धावेतावर्थौ कर्त्तृसंप्रदानमिति अशक्यौ युगपन्निर्देष्टुं तयोर्विप्रतिषिद्धत्वात् युगपद्वचनं न भविष्यति अनेकार्थो भयश्च पुनरे कशेषः अनेकमर्थं संप्रत्याययिष्यामीति एकशेष आरभ्यते तस्मान्नैकशब्दत्वं तस्मादेकशब्दत्वेन भविष्यति अयं तर्हि शेषः कश्चि द्वचनलोपे द्विवचनबहुवचनविधिर्द्वंद्वप्रतिषेधश्चेति यदि पुनः प्रातिपदिकानामेकशेष उच्येत किं कृतं भवति वचनलोपः परि हृतो भवति प्रातिपदिकानामेकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधः सरूपत्वात् प्रातिपदिकानामेकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्यः माता च जनयित्री माता रोचधान्यमाता मातारः किं कारणं सरूपत्वात् सरूपाणि ह्येतानि प्रातिपदिकानि किमुच्यते प्रातिपदिकाना मेकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्य इति न पुनर्यस्यापि विभक्त्यंतानामेकशेषस्तेनापि मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् तस्या पि ह्येतानि कश्चिद्विभक्त्यंतानि सरूपाणि मातृभ्यां च मातृभ्यां चेति अथ मतमेतद्विभक्त्यंतानां सारूप्ये भवितव्यमेवैकशेषेणेति

" प्रातिपदिकानामेवैकशेषे दोषो भवति एवं चकृत्वा चोद्यते॥ ॥

द्वैशः यावत्यैकशेषेण भाव्यं एकशेषे सति विवक्षितार्थो न गम्यते तदभावः अयं ह्यत्रार्थो विवक्षितः जननीवाचिनः परिच्छेत्तृवाचिनश्च मातृशब्द स्यैकशेष प्रतिषेधो वक्तव्य इति एष चार्थो मात्रोरिसुक्ते न गम्यते। अथ मतमेतदिति॥ अर्थविप्रतिषेधादत्रैकशेषो न भवति कृते ह्येकशेषे तामि रित्यनु प्रयोगे पुनरर्थो न प्रतीयते तेरिति चोक्ते अर्थो न गतिः अभ्युपगम्य वादेन त्वेतदुच्यते विभक्त्यंतानां सारूप्य इति प्रातिपदिकावस्थायां सर्वत्र सारू

हरितेति। एषां प्रातिपदिकावस्थायां वैरूप्यमिति एकशेषो न प्राप्नोति विभक्तौ तु सारूप्यसद्भावात् सिध्यत्येकशेषः हरितस्य स्त्रीति नानेन पुंयोगः प्रतिपाद्यते तत्र हि ङीषा भाव्यं हरितीति किं तर्हि अयमर्थः हरितशब्दस्य हरिणी सा च स्त्री नवेति प्रातिपदिकग्रहणं विच्छित्त्या विहितानुवर्तते सारूप्यं चेहाश्रीयते न च प्रातिपदिकानि लोके प्रयुज्यन्ते किं तर्हि पदान्येव शास्त्रेपि प्रकृत्या सा घुपदे शोनानुमेयत्वात्प्रातिपदिकानां प्रयोगाभावः। तेन पदावस्थायां मातामातरइत्यवैरूप्यादेकशेषाभावः। हरिण्या वित्यादौ तु भवतीति दोषप्रतिविधानं कृतं अपरआह इति पक्षासंभवप्रतिपादनार्थमिदमुक्तं इत्यर्थः इत्य

हरित हरिणश्येतश्येनरोहितरोहिणानां स्त्रियामुपसंख्यानं हरिहरिणश्येतश्येनरोहितरोहिणानां स्त्रियामुपसंख्यानं कर्तव्यं हरितस्य स्त्री हरिणी हरिणस्यापि हरिणी हरिणी च हरिणी च हरिण्यौ श्येतस्य स्त्री श्येनी श्येनस्यापि स्त्री श्येनी श्येनी च श्येनी च श्येन्यौ रोहितस्य स्त्री रोहिणी रोहिणस्यापि रोहिणी रोहिणी च रोहिणी च रोहिण्यौ न वा पदस्यार्थे प्रयोगात् न वा एष दोषः किं कारणं पदस्यार्थे प्रयोगात् पदमर्थे प्रयुज्यते विभक्त्यन्तं च पदं रूपं चेहाश्रीयते रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगं तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे सरूपाण्येतानि अपर आह न वा पदस्यार्थे प्रयोगात् न वा एष पक्ष एवास्ति प्रातिपदिकानामेकशेष इति किं कारणं पदस्यार्थे प्रयोगात् पदमर्थे प्रयुज्यते विभक्त्यन्तं च पदं रूपं चेहाश्रीयते रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगं तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे प्रातिपदिकानां प्रयोगो नास्ति अप्यानेन पक्षेणायं स्यात्प्रातिपदिकानामेकशेष इति बाढमर्थः किं वक्तव्यमेतत् न हि कृष्यमनुच्यमानं गंस्यते एते नैवाभिहितं सत्रेण सरूपाणामेकशेष एकविभक्ताविति कर्यं विभक्तिः सारूप्येणाश्रीयते अनैमित्तिक एकशेषः एकविभक्तौ लौकिके प्रयोगे यानि सरूपाणि तेषामेकशेषो भवतीति॥ ॥

नीभाष्यकार एतं पक्षं समर्थयितुमाह अप्यानेनेति विभक्तिः सारूप्येणेति एकविभक्तिर्नैकशेषनिमित्तत्वेनेहोपात्ता किं तर्हि सारूप्योपलक्षणार्थी एकविभक्तौ लौकिके प्रयोगे यानि सरूपाणि दृष्टानि तेषामेकशेषः स चानैमित्तिकत्वाद्विभक्तिं नापेक्षते भाष्ये प्रातिपदिकग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वात् अंतादीनामपि हरिणादीनामेकशेषो भवति स्वरभिन्नानामिति वचनात्॥ वेत स्य हरिणी इदन्ति ष्टव स्य च्छेषः येत्ता ऊ हरिन हरिण्यो रवैकशेषे कृते

=एकार्थत्वादिति। यथा वा वेदस्य च ह च स्थ इति एकतावच्छिन्नस्य प्रथमं वोध्यपश्चाद्द्विलोपजने पिनवाध्यते तथेति म न्यते। एवं तु घट्यमपि सत्यापि द्विवचनं विधेयं स्यात्॥४॥

यत्र वेति। अनेनानैमित्तिकत्वमेव प्रतिपाद्यते। विभाग इति। कर्म्मोदिकारकमिह विभक्तिशब्देनोच्यते नेनहि मान्ति यदि कार्यो विभागेनावस्थाप्यते गतत्रे कस्मि न्कारके विवक्षिते तन्नि त्त्यया विभक्त्या भाव्यं इत्येकविभक्त्यं तानां सरूपाणामेकशेषः सिध्यति कश्चिदिति। अवस्थितस्य वचनस्य लोपो वक्तव्यः। तस्मिन्नपि कृते प्रत्य यलक्षणेन प्रत्ययान्तत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञाया अभावात् द्विवचनबहुवचनेन सिध्यत इति ते अपि वक्तव्ये नङिसंबुद्ध्योरिति तु ज्ञापकं न लोपविषयमेवाऽप्राप्य विशेषेणालुप्तप्रत्ययस्य प्रातिप दिकसंज्ञायां ज्ञापकं एवमप्येकार्थत्वाच्छिष्यमाणस्य द्विवचनबहुवचनासिद्धिरेव सहविवक्षायामिति एवं चैकैकस्याने कार्था

यत्र वा तत्र वेति। अथानेन पक्षेणार्थः स्यात् विभक्त्यं तानामेकशेष इति ग्राह्यमर्थः। किं वक्तव्यमेतत् नहि कथमनुमानं गम्यते एतद्यते नैवापि हि नं सूत्रेण सरूपाणामेकशेष एकविभक्ताविति कथं नेदं पारिभाषिक्या विभक्तेर्ग्रहणं किं तर्हि अन्वर्थग्रहणं विभागो विभक्तिरिति एकविभागे यानि सरूपा णि तेषामेकशेषो भवतीति ननु चोक्तं कश्चिद्वचनलोपो द्विवचनबहुवचनविधिर्द्वन्द्वप्रतिषेधश्चेति नैष दोषः। यत्तावदुच्यते कश्चिद्वचनलोपो द्विवचनबहु वचनविधिरिति सहविवक्षायामेकशेषः। युगपद्विवक्षायामेकशेषेण भवितव्यं न तर्हीदानीमिदं भवति वृक्षश्च वृक्षौ वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च वृ क्षा इति नैतत्सहविवक्षायां भवति अथापि निदर्शयितुं बुद्धिरेवं निदर्शयितव्यं वृक्षो च वृक्षो च वृक्षौ वृक्षाश्च वृक्षाश्च वृक्षा इति यदप्युच्यते द्वंद्व प्रतिषेधश्च वक्तव्य इति नैष दोषः [redacted] अनवकाश एकशेषो द्वंद्वं बाधिष्यते ननु चोक्तं सावकाश एकशेषः। कोवकाशः। तिदंता न्यवकाश इति न तिङंतान्येकशेषारंभं प्रयोजयंति किं कारणं। यथाजातीयकानां द्वितीयस्य पदस्य प्रयोगे सामर्थ्य मस्ति तथाजातीयकानामेकशेषः न च तिङंतानां द्वितीयपदस्य प्रयोगे सामर्थ्यमस्ति किं कारणं॥

भिद्यानात् द्विवचनबहुवचनांतानामेवैकशेषः नतर्हीति निसेनैकशेषेण भवितव्यमिति वाक्यं न प्राप्नोतीत्यर्थः॥ इतरेऽभिन्नार्थत्वात् एकशेषवत्सावकाशं न बाध्यत इत्याह नैतदिति प्रत्येकमत्र विवक्षेत्यर्थः। बाल्यत्वप्रक्रियावाक्ये नैव खु साधयंतरत्वाहाऽयापीति यथाजातीयकानामिति द्रव्यवाचिनामित्यर्थः॥ ॥

मा०कै०प्र० २२६ २२७ एकाहीति॥ व्याख्यातवा च्याक्रियासैवेव निहन्तमेदास तीयते भवद्भिरास्य तइ सादोवक्तव्यि साकृतेभेदात्मेदेपिति इ॰ जातभेदस्यानवगमात् प्रकर्षोभ्या
वृ सादयस्त भेदनिबंधना आश्रयी भ्या वृ सादिभेदनिमित्ता नैकत्वं क्रियायां विघ्नंति नैना नीति कर्त्रं कर्म्म समवेत संख्याभिधायिनी द्विवचन बहुव
चनेइत्यर्थः ननु कर्तृकर्मणो र्ल विधानादनेकस्मिन्कारके अनेके नैव लकारेणोत्पन्नत्वं भवत्वनेकोलकारः लकारजातेरभिधानात् लस्सेस
त्रलजा साश्रया दनेकस्यापि लस्य स्थाने अपेत आंतर्यातर्हि वचनेबहुवचनेभविष्यतइत्यदोषः तुल्यजातीयस्येति अवयवानां समुदायार्थे
तेन त्वात्समुदायविभक्तेरेवा वयवार्थस्य संख्यावगमात् एषगवयवेभ्यो विभक्तिर्नोत्पद्यते विरूपसमुदायेतु सुबंतानां द्वंद्ववचनेनायं न्या

एकाहि क्रियाएकेनोक्तत्वान्नप्रत्यर्थेस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यं उक्तार्थानामप्रयोग इति यदितर्हि क्रियाद्विवचनबहुवचनानि
नस्यंति पचतः पचंति नैतानि क्रियापेक्षाणि किं तर्हि साधनापेक्षाणि अथवा पुनरस्त्वेकविभक्तावितिं ननु चोक्तमेकविभक्ताविति
चेन्नाभावाद्विभक्तेरितिनैषदोषः परिहृतमेतत् अर्थवत्वात् प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यतीति ननु चोक्तं नियमात्नप्राप्नोति
अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति नैषदोषः तुल्यजातीयस्यनियमः कश्च तुल्यजातीयः यथाजातीयकानां समा
एसः कथंजातीयकानां समासः सुबंतानां ॥१॥ ॥ ॥

योवाध्यतेइत्यवयवेभ्यएव विभक्त्युत्पत्तिः सुबंतानामिति यद्यपि गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिष्यते तथापिपू
र्वपदं तत्र सुबंतमेवेति सोपितरपेक्षया सुबंतानामेव समासः अन्यथा नलोपादीनि पदकार्याणि पूर्वपदेनस्युः उत्तरपदमेवतु तत्रासुबंतं इ
हराजन्राजन् इत्येइतिस्थितेपरत्वान्नित्यत्वाच्चोपधायादीर्घे कृते वैरूप्यादेकशेषोनप्राप्नोति उच्यते विरूपाणामपिसमानार्थानामितिभविष्य एम० २२६
तिकुंतरंगत्वाद्दीर्घत्वंहि नांतरंगं उपधांविभक्तिविशेषमसंबुद्धिसर्वनामस्थानमपेक्षतइतिबहिरंगं ॥१॥ ॥ ॥

=यकुतोभेदसंसर्गकारकार्थस्यसुबंतानामित्यनेनोपलक्षणत्वकृतेचैकशेषवाक्यस्करतावछेदकोनेदसतिसंसर्गजानारदोवोदेरितश्च॥२=

=अस्मिन्पक्षे सुबंतात्तद्धिताङ्गस्यानंगीकृतदोषइत्याह· समर्थयदिति·४=यदालिंगिति·तुपक्षे नैतत्कृतयतिमेदेकस्मादवयवादेयनद्धितः क्रियतेनेनदापरत्वाद्धितोस्तनामामसारूप्यादेकशेषोनप्राप्नोतीतिदोषएवेति·अस्मिंस्तुपक्षेप्रातिपदिकात्तद्धितोत्पत्तिर्नतुसुबन्तात्प्रत्ययोऽस्मत्पक्षइत्यर्थः·४

सर्वत्रेति॥ पूर्वपक्षाद्देहोपदिष्टाः एषविभक्तौपरतएकशेषः। एकवचनांतानांवा समासाद्वैकस्यांविभक्तौपरतः सरूपसमुदायाद्वाविहितायामेकविभक्तौपरतः प्रा

तिपदिकानांवा सहविवक्षायांप्रसेकंद्विवचनबहुवचनांतानामिति। तत्रपक्षिमंपक्षत्रयमंगीकृते तत्रभिक्षा भिक्षाभिक्षा-ञ्सामु-ञ्सइतिस्थितेसर्वविधिभ्यो लुग्विधेर्बलवत्त्वात् लुकिकृते विभक्त्यभावादेकविभक्तौपरतोविधीयमानएकशेषोनप्राप्नोतिप्रत्ययलक्षणंचनास्तिनलुमतांगस्येति प्रतिषेधात् प्राति

पदिकैकशेषपक्षेसमर्थयत इत्याप्रातिपदिकंतस्मात्तद्धितादसावंतादितिकृतेपरत्वादादिवृद्धौकृतायांवैरूप्यादेकशेषाप्रसंगः यदातुसहविवक्षायांविभक्त्यंतानामे

कशेषः सुबंताच्चतद्धितइत्ययंपक्षस्तदासुबंतसमुदायात्तद्धिताभावात्पूर्वमेकशेषः पश्चात्तद्धितइतिनकश्चिद्दोषः। प्रातिपदिकानांचेति-ञ्सनैमित्तिकत्वादंत पा॰२

सर्वत्राप्सादिषूपसंख्यानं सर्वेषुपक्षेष्वप्सादिषूपसंख्यानंकर्त्तव्यं भिक्षाणांसमूहोभैक्षमिति सर्वत्रेत्युच्यते प्रातिपदिकानांचै

कशेषेसिद्धं-ञ्सप्सादिष्विष्युच्यते बहुवचनाप्सादयः गर्गस्यापत्यं बहवोगर्गाः एकाप्रकृतिर्बहुवचनंयञः -ञ्ससारूप्यादेकशेषोनप्रा

प्नोतिनचयत्येवबहवोयञः ॥ ॥

=इदानींसर्वत्रेतिस्यसार्थकंदर्शयितुमप्सार्थएवपक्षत्रयेपिइत्याह·अप्सादिष्विति·१०

रंगत्वात्पूर्वमेकशेषः पश्चाद्वृद्धिरप्यवातद्धितएवपश्चात् उत्पद्यतइतिभावः बहुवचनयञइतिप्रसंगेशाब्दनिवेशात् बहुषुपक्षेषुबहवोयञउत्पाद्याः तत्रगर्ग

यययइतिस्थितेसमुदायस्यतद्धितांतत्वात्प्रातिपदिकत्वात्ततएकाविभक्तिस्तत्रप्रथमस्ययशाब्दस्यप्रकृतिसंनिपातकृतंवैरूप्यमितिसेकशेषोनप्राप्नोति न

नुप्रकृतिंविहाययययइत्येतेषांनासारूप्यादेकशेषोविधास्यते नैतदस्तिविभक्त्युत्पत्तावभ्यंतरीकृताप्रकृतिर्विभक्तिलक्षितसारूप्याश्रयेएकशेषेकथंहातुंशक्यते नचयञांप्रकृत्यर्थानपेक्षः समुदायार्थः तत्कथंप्रकृतिर्वर्ज्येत यदापिसहविवक्षायांविभक्त्यंतानामेकशेषः इतिपक्षः तदागर्गयञ्सपञ्सयञ्सइति

स्थितेपूर्वस्ययञ्सशब्दस्यप्रकृतिसन्निपातादैरूप्यंप्रातिपदिकैकशेषपक्षेपितथैववैरूप्यमितिसेकशेषोनप्राप्नोति॥ ॥ ॥

भा०कै०प्र० एवं प्रकृतयोपीति एकैकस्याप्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थेन योगात्प्रधानभेदे च गुणाभ्यावृत्त्या गार्ग्यवात्स्यानामेवैकशेषः क्रियत इत्यर्थः। यञञोर्बहुष्विति यदा यञाभ्ये
२२८ वैकशेषः क्रियते तदा शिष्यमाणो यञादिर्बहुषु वर्त्तत इति लुक् प्रसज्यति गार्ग्यवात्स्यानां त्वेकशेषे यञादिर्बहुषु न वर्त्तते किं तर्हि यञन्त इति लुङ् न सिध्यति। य
228 ञन्तं यदिति। नन्वेवं चेत्कृते बहुत्वमित्यपि तदन्ते नेति व्याख्यायते। काश्यपा इति एकस्मिन्नकाश्यपापत्ये ऽणि कृते तत्प्रतिकृति बहुत्वे काश्यपप्रत्ययानामेकशेषे कृते न्य अि

एवं प्रकृतयोपि बह्व्यः स्युः। नैवं शक्यमिह हि दोषः स्यात् गर्गा वत्सा विदा ऊर्वा इति। यञ्यो बहुषु अञ्यो बहुषूच्यमानयोर्लुङ् प्राप्नोति। मा भूदेवं। य
ञन्तं यद्बहुषु अञन्तं यद्बहुषु इत्येवं भविष्यति। ननु चोक्तं नैवं शक्यमिह हि दोषः स्यात्काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा इति। नैष दोषः। लौकिकस्य
तत्र गोत्रस्य ग्रहणं न चैतल्लौकिकं गोत्रं। अथवा पुनरस्तु एकाप्रकृतिर्बह्व्यश्च यञः। ननु चोक्तं असारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोतीति। इ
दं तु समानार्थानामेकशेषवचनात्सिद्धमेतत्। कथं। समानार्थानामेकशेषो भवतीति वक्ष्यं। यदि समानार्थानामेकशेष उच्यते कथ
मक्षाः पादा माषा इति। नानार्थानामपि सरूपाणां नानार्थानामपि सरूपाणामेकशेषो वक्तव्यः। एकार्थानामपि विरूपाणामेकार्था
नामपि विरूपाणामेकशेषो वक्तव्यः। वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च वक्रदण्डौ कुटिलदण्डाविति वा॥ ॥ ॥

ञन्तं बहुषु वर्त्तत इति लुक्प्रसंगः। लौकिकस्येति अपत्यस्येत्यर्थः। न चैतदिति प्रतिकृतिवृत्तित्वान्नैतदञन्तमपत्यवाचि। एकाप्रकृतिरिति प्रकृत्यर्थस्यै
कत्वात्तेन च बहूनामपत्यानां संबंधसंभवात्। सिद्धं त्विति। सत्स्वपि प्रकृतिसंनिपातकृते एकस्यैव रूपस्य सर्वेषां प्रकृत्यर्थविशिष्टापत्याभिधायित्वात्स
मानार्थत्वमस्ति। वक्रदण्डश्चेति द्वन्द्वनिवृत्त्यर्थमेतद्वक्तव्यं। तेनैव यञञोर्बहुष्विसपि पक्षे आश्रीयमाणे इष्टं सिध्यति। यदा त्वञन्तं बहुषु आश्रीयते तदा अविकृत्या याप्य एम०
श्च कुटिलदण्डः ॥ एतद्वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्चेति वाक्यमेव भवति न तु द्वन्द्व इति न वक्तव्यो विरूपाणामेकार्थानामेकशेषः॥ ॥ २२८

स्वरभिन्नानामिति॥ स्वरेणाभिन्नानामित्यर्थः। अत्रपक्षे इति। एको ऽक्षशब्दो ऽर्थद्वयवान् इति समस्यमानत्वादेकोदात्तः। द्वितीयस्तद्युक्तत्वादाद्युदात्तस्तस्यैव शेषो भवति
एको मीमांसकशब्द एवुलन्तत्वान्मध्योदात्तः परस्तु मीमांसामधीते क्रमादिभ्यो वुनिति साद्युदात्तस्तस्य शेषः एकश्चेति द्वन्द्वोप्यत्रानभिधानान्न भवति। अर्थासं
प्रसायादिति पक्षे क शब्दोनेकमर्थमभिधातुं शक्नोतीति नैकशेषो नान्यत्र अयुक्तानामन्वाख्यानात् एकाविति चोक्तेः सहायादिरर्थो गम्यते न तु द्वावित्यर्थः। अ

स्वरभिन्नानां यस्योत्तरस्वरविधिः स्वरभिन्नानां यस्योत्तरस्वरविधिस्तस्यैकशेषो वक्तव्यः। अक्षश्च अक्षश्च अक्षौ मीमांसकश्च मीमांसकश्च मीमां
सकौ इह कस्मान्न भवति एकश्च एकश्च द्वौ च द्वौ चेति संख्याया अर्थासंप्रसयादन्यपदार्थत्वाच्चानेकशेषः संख्याया अर्थासंप्रसयादेकशेषो
न भविष्यति न ह्येकाविसनेनार्थो गम्यते अन्यपदार्थत्वाच्च संख्याया एकशेषो न भविष्यति एकश्च एकश्चेत्यस्य द्वावित्यर्थः द्वौ च द्वौ चेत्य
स्य चत्वार इत्यर्थः। नैतौ स्तः परिहारौ पञ्चावुच्यते संख्याया अर्थासंप्रसयादिति अर्थासंप्रसयेपि हि सत्येकशेषो भवति तद्यथा गार्ग्यश्च
गार्ग्यश्च गार्ग्यौ न चोच्यते वृद्धयुवानाविति भवति चैकशेषः यदप्युच्यते अन्यपदार्थत्वाच्चेति अन्यपदार्थेप्येकशेषो भवति तद्यथा विंश
गार्ग्याय
(१ तिश्च विंशतिश्च विंशती इति तत्पोश्चत्वारिंशदित्यर्थः॥ ॥ ॥

न्यपदार्थत्वाच्चेति। असंदिग्धेन पदान्तरेणायमर्थः प्रतीयत इत्यर्थः। गार्ग्याविति गार्ग्यश्च गार्ग्यश्चेत्यस्यार्थस्यासंभवात् संदेहाद् अर्थासंप्रसयः उत्तरकालं तु
प्रकरणादिवशात् संदेहनिवृत्तिः ननु वृद्धो यूनेति वचनात् संदेहे प्येकशेषः स्यात् अस्य तु निःसंदेहविषयसंभवात्कथं संदिग्धविषये प्रवृत्तिः नैतदस्ति अ
(१ क्वचिदपि संदेहविषयेष्वप्रवृत्तिरदर्शनात्॥ ॥ ॥

=इदानीं तदुदयस्यमभिप्रेतं द्विशब्दादिरूपं दृष्टांतत्वं भवति । अथवेति । नेमे इति । द्व्यादयः । तेषामेकशेषशब्दत्वे हि तद्दृष्टांतेनात्रैकशेषापादनं नत्वेतेन पेति भावः ।२= परस्परेति । एकशब्दयोः सहविवक्षायां द्विव्यमाणे एकशब्दस्य तदर्थाभिधानासामर्थ्यादेकश्चैकश्चेत्येतन्न पेक्षानुधैकस्मिन्न=
=र्थे द्वित्वोत्पत्त्यनंतरं तदर्थाभिधानसमर्थद्विशब्दप्रवृत्तोनयोरत्तो किं कं विग्रहवाक्यं द्वौ च द्वौ चेतीति भावः ।२=

भा०कै०प्र० एवं तर्हीति अर्थासंप्रत्ययेऽस्त्यन्यपदार्थत्वादित्ययं हेत्वर्थः । यदि तर्हीति प्रत्यर्थं शब्दनिवेशात् एकस्य शेषस्तत्र एकस्मान्नेकार्थत्वं संभवति यदा तु समुदायवाचित्वं द्व्या
२२९ दीनामभ्युपगम्यते तदा बह्वादिवदेकवचनप्रसंगः । यत्तु बहूनानीति बहुवचनेन समुदायप्रचयविवक्षायां न त्ववयवभेदविवक्षायां समुदाया इति समुदायवाचिन
229 इत्यर्थः । किं कृतमिति एकश्चैकश्चेति विग्रहे कथं द्विशब्दः प्रवर्त्तत इति प्रश्नः । अन्योन्यकृतमिति परस्परापेक्षया द्वित्वोत्पत्तौ सत्यां प्रक्रियावाक्यमिदं भवति
द्वौ च द्वौ चेति तत्रैको द्विशब्दः क्रियमाणेति यथा सुतजन्मनः प्रागत्र कुमारव्यपदेशं ह्वौ पश्चाल्लभते एवं संख्येयान्तरापेक्षायां सत्यां पूर्वमप्रवृत्तो द्विशब्दः

एवं तर्हि नेमौ द्वौ परिहारौ एकः परिहारोऽयं संख्याया अर्थासंप्रत्ययादन्यपदार्थत्वाच्चेति यत्र ह्यर्थासंप्रत्यय एव वान्यपदार्थत्वेन वा भवति तत्रै-
कशेषः गार्ग्यो विंशतीः यथा अथ वा नेमे एकशेषशब्दाः यदि तर्हि नेमे एकशेषशब्दाः समुदायशब्दास्तर्हि भवन्ति तत्र को दोषः एकवचनं प्राप्नोति
एकार्था हि समुदाया भवन्ति पृथक्त्वं प्रतेवनमिति सन्तु नन्वेकशेषशब्दाः किंकृतं सारूप्यं अन्योन्यकृतं सारूप्यं सन्ति पुनः केचिदन्येऽपि शब्दा येषा-
=प्रवर्त्तिनिमित्तं-२= मन्योन्यकृतो भावः सन्तीत्याह माता पिता भ्राता इति विषम उपन्यासः सकृदेते शब्दाः प्रवृत्ता अपायेष्वपि वर्त्तन्ते इह पुनरेकेनाप्यपाये न भवति च
त्वार इति । अन्यदिदानीमेतदुच्यते सकृदेते शब्दाः प्रवृत्ता अपायेष्वपि वर्त्तन्ते इति यत्तु भवानस्मांश्चोदयति सन्ति पुनः केचिदन्येऽपि शब्दा येषाम-
न्योन्यकृतो भाव इति तत्रैतेऽस्माभिरुपन्यस्ताः तत्रैतद्भवानाह सकृदेते शब्दाः प्रवृत्ता अपायेष्वपि वर्त्तन्त इति ॥ ॥

पश्चात्प्रवर्त्तत इत्यर्थः । अपायेष्वपीति । पुत्रविनाशेऽपि पितृव्यपदेशो न निवर्त्तते पितृविनाशे पुत्रव्यपदेशः चतुर्णामेकापायेनास्ति चतुःशब्दस्य प्रवृत्तिः । अन्यदि
दानीमिति अवयवधर्मः समुदायधर्मेष्वतिदेश्यते । भावं अन्यथा तत्त्वमेवसात् न तु सामुदायधर्मस्तत्रैव धर्मोऽभाव नेन कश्चिदपि हेतुः स्यादित्यर्थः । मातापित्रादयश्च शब्दाः संबंध्यं
तरापेक्षयैकस्मिन्नाश्रये वर्त्तन्त इति संबंध्यंतरविनाशेऽपि पौर्वाश्रयसद्भावाद्युक्तं यत्प्रवर्त्तेरन् द्व्यादयस्तु समुदायनिवेशिन एकापाये तत्समुदायाभावात्कथं प्रवर्त्तेरन् ॥ एम० २२९
=आश्रयसद्भावोऽत्रबोद्धः ते न भवतामाते ति कथमितिन चोदनीयं ।१= दृष्टांतमात्रियरुविषयस्यरेतो लन तत्संबंधदिभिन्नस्यदार्थानिकेपक्षे आवाद्वितुलंनस्यादित्यर्थः ।२=

विना
=ननु घमनस्यैकत्वं तत्रमतीनोकारणत्वात्तस्य च प्रत्येकं दृष्टिता देकैकस्मिन्नेव युक्तं [illegible] तत्राह·कारणमुघमनं चेदिति·स्वतुल्यद्वितीयसहायं पुष्पमनं स्मान्नचतु याद्दश्यते तस्मात्परस्परसापेक्षत्वं कर्तृत्वमित्यर्थः॥ एवं च तत्र यथान्योन्यकृते नोघमनकर्तृत्वरूपार्थे न प्रत्येकस्मिंस्ते=
=नमते घमनी तिशब्दस्तथान्योन्यसापेक्षाद्धितेनैकस्मिन्विधिः प्रवृत्तिरिति सिद्धमेकशेषश्च इति·२=अथवेति·अत्र पक्षे तत्तुल्यमिति सव्यपेक्षात्विमुत्तरं योऽयं·नोघछ [illegible] ति चांतरेणेत्यत्र स्वसमकक्षं सहायमिति शेषो बोध्यः॥२=

एतच्च वार्त्तमिति॥ एतद्युक्तं यदाश्रयसंनिधानादेकापाये पिमात्रादयस्तदपेक्षाः प्रवर्त्तन्त इत्यर्थः॥ इदानीमेतद्वैधम्र्येरहितं द्वितीयं दृष्टान्तं वक्ति॥ एकैक इति यथो घं तत्कारणं परस्परसंनिधिकृतं कर्तृत्वमेकैकाया ये च निवर्त्तते तथा घ्रादिष्वपदे शोपीत्यर्थः॥ कथं तत्रेति॥ स्याप्य मित्यध्याहारः॥ एकैक इति॥ परस्परनिरपेक्ष इत्यर्थः॥ कारणमुघमनं चेदिति कर्तृत्वप्रतीतावित्यर्थः॥ कार्यकस्मिन्नत्वाछ्छीनामेवमुक्तं॥ तत्तुल्यमिति तेनो घं त्रातुल्यं द्वितीयमुघं तारमन्तरेणेत्यर्थः॥ स्वपूर्वा तत्तुल्यमिति घ्रादिणाद्वे त्वेन तुल्यमित्यर्थः॥ प्रथमेति॥ एकस्मिन्पुरुषे क्रियायाएकत्वात्त्वाप्सेकशेषः पुरुषभेदेन तु प्रत्यक्त्व परार्थादिभेदे विरोधात्क्रियाया अनेकत्वादेकशेषो वक्तव्यः हतेचे

=प्रथमे न मध्यमः प्रथम=
=मध्यमोत्तमपुरुषाणामेकशेषः॥१=

एतस्माद्यत्ते एकैको नोघन्तुमारं प्राप्नोति यत्कथं तत्त्रं एकैकः कर्त्तो स्यात्सर्वे वा स्युः कथं युक्तं कारणमुघमनं चेत्त्रोघछति चांतरेण तत्तुल्यं तस्मात्प्रथ=
के कर्त्तारः सव्यपेक्षास्त· प्रथममध्यमोत्तमानामेकशेषो सरूपत्वात् प्रथममध्यमोत्तमानामेकशेषो वक्तव्यः पचति च पचसि च पचथः पच
सि च पचामि पचावः पचन्ति च पचसि च पचामि च पचामः किं पुनः कारणं न सिध्यति असरूपत्वात् द्विवचनबहुवचनाप्रसिद्धिरेकार्थत्वात् द्वि
वचनबहुवचनयोश्चाप्रसिद्धिः किं कारणमेकार्थत्वादेकोपमवधिष्यते तेनानेनतदर्थे न भविता वं किमर्थं न पदत्थे एकः किमर्थं श्चैकः एक
एकपदार्थः नैकार्थ्यं॥ नायमेकार्थः किं तर्हि द्व्यर्थो बह्वर्थश्च नैकार्थ्यमिति चेदारंभानर्थक्यं नैकार्थ्यमिति चेदेकशेषारंभोनर्थकः स्यात् इह

=प्रथमनिगमनं·१=

[illegible]

कशेषप्रकरणादिवशादर्थविशेषावसायः पदानुपुष्पादस्मदी एवानेकार्थाभिधानसमर्थे [redacted] इति पक्षः अत्रापि च निवृत्तमेराया
एव क्रियाया आख्यातेनाभिधानं तदेकशेषो न वक्तव्यः द्विवचनेति प्रसर्थं शब्दनिवेशो एकैकं शब्दः एकैकार्थाभिधायीति सह विवक्षायां निवृत्तेषु शब्दान्तरेषु शिष्यमाणे
न शब्देन सस्मिन्नेवैकत्रार्थे त्रवस्थेयमिति भावः॥ सर्वेषु पक्षेषु यदा पः आतिपदिकैकशेषे द्विवचनबहुवचनानुसत्तिप्रसंगः विभक्त्यंतानां विभक्तौ वापरत एक
शेषेऽर्थाभावात् द्विवचनबहुवचनयोर्निवृत्तिप्रसंगः अपस्वभावतः शिष्यमाणो नेकार्थः किमेकशेषेण॥ ॥ ॥

=पदाविति·सपदादीनीत्येकशेषाभावं नादिरिति भावः॥ एतेनैतदुक्तं न वृत्तिः सहविवक्षायामेकशेष आत्मनेपदमेकक्रियान्वयित्वेद्व्योर्भवति·एकान्वयित्वस्यैव सहविवक्षारूपत्वात्·शेषस्य युष्मत्त्वेन नानेपोषु युष्मदोश्चास्मत्वेन भानएव प्रसक्त्येपरात्कादिभेदेन बोधकत्वात्क्रि
=यानेकत्वाभावदर्शि·एतेन क्रियैकत्वमात्रं एकशेषाभावप्रयोजकं·पुरुषस्य [redacted] दक शेषाभावेपि तदर्थं लरतमेपचमः संचाकं च पचावश्चसादिप्रयोगदर्शनात्पुरुषस्य दक शेषे [illegible] मतापयोजकत्वादि विपरीतं·मसत्कादिवाधकपुरुषादेः क्रियानेदक

भा०कै०प्र० वाचनिकी वेति यद्यपि सर्वमेव स्वाभाविकं तथापि यत्र प्रयोगविप्रयोगौ दृश्येते तत्र विप्रयोगनिवारणाय यदुच्यते तद्वाचनिकमभिधीयते । स च द्व्यर्थ इति सरू-
२३० पाणामेकशेषोऽनेकार्थश्चैकविभक्ताविति वक्तव्यमित्यर्थः । सिद्धमिति ॥ एकशेषारंभसामर्थ्यादयमर्थो गम्यते शिष्यमाणः शब्दोऽनेकार्थाभिधायीति एकेना-
२३० प्यनेकार्थाभिधानायैकशेषः क्रियते एकार्थाभिधाने त्वनेकशब्दप्रसंगादनर्थक एकशेषः स्यादित्यर्थः । इतर एतत्सामर्थ्यमजानन्नाह कथमिति तद्धि

वाचनिकी वा तद्यदि तावत्स्वाभाविकी अशिष्य एकशेष एकेनोक्तत्वात् अशिष्य एकशेषः किं कारणमेकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्य-
मुक्तार्थानामप्रयोग इति अथ वाचनिकी तद्वक्तव्यमेकोऽपशिष्यते ॥ स च द्व्यर्थो भवति बह्वर्थश्चेति न वक्तव्यं सिद्धमेकशेष इत्येवं कथं पुनरेकोऽयमवशिष्यत इ-
त्यनेन द्व्यर्थता बह्वर्थता च शक्याऽलब्धुं तद्धैकशेषकृतं न त्वंतरेण तद्वाचिनः शब्दस्य प्रयोगं तस्यार्थस्य गतिर्भवति यथापामश्वं पुनरंतरेणापि तद्वाचिनः शब्दस्य
प्रयोगं तस्यार्थस्य गतिर्भवतीति कृतमनेन यत्नात्र अन्तरेणापि तद्वाचिनः शब्दस्य प्रयोगं तस्यार्थस्य गतिर्भवतीति एवमिहाप्येकशेषकृतमेतत्स्यात् येनाप्येकोऽप-
वृध्यर्थता मवशिष्यत इत्यनेन द्व्यर्थता च भवति उच्यते तर्हि न तु गम्येते यो हि गामश्व इति ब्रूयादश्वं वा गौरिति न जातुचित्संप्रत्ययः स्यात् तेनानेकार्थाभिधा-
नेयत्नं कुर्वता वश्यं लोकः पृष्ठतोऽनुगंतव्यः केष्वर्थेषु लौकिकाः कान् शब्दान्प्रयुंजत इति लोके चैकस्मिन्वृक्ष इति प्रयुंजते द्वयोर्वृक्षौ बहुषु वृक्षा इति ॥
×अग्निचित्सोमसुदिति यथा·नेमन्यामहे लोप×२

कशेषकृतमिति एकशेषविधानेनैतत्प्रतिपादितमित्यर्थः ॥ लोपकृतमिति लोपद्वारेणैतत्संगृहीतमित्यर्थः । अनेनेति एकशेषविधानेन उच्यते त्विति च नादनेकार्थ-
कार्याणि प्रवर्तेरन् यथा जातावाख्यायामेकस्मिन्निति नत्वेकार्थः शब्द एकशेषविधानेनानेकार्थः संपद्यत इत्यर्थः । गामश्वमिति अश्वधर्मसमारोपः केवलं प्रतीयते न एम०
तु तात्त्विकमश्वत्वमित्यर्थः ॥ ॥ श्री ॥ ॥ २३०

= तदिदमस्य वार्थनयाख्यानेमानं दर्शयति· सर्वो ग्रंथ इति· अनेनादिग्रंथाद्यदि तर्हीत्यादेरन्यमन्तप्रतिपादनपरत्वे· तत्रांबकत्वापत्तिरिति भावः। ९ =

परिहृतहीति यदि चत्वोक्तः समासाणामित्यर्थः उच्येततर्हीत्यतः प्रभृतिस्त्रीयं य एकशेषसमासाख्यानवादिनः तदपि प्रत्यर्थमेवेति· अथोद्दिष्टमिधेयमुच्यते यथा द्व्यर्थः शब्दोनासौ द्व्यर्थेना जहातिवद्व्यर्थस्त्ववद्व्यर्थेना रोदसी द्यावा इतियथेत्यर्थः यावतामिति वृक्षश्च वृक्षश्चेति दर्शनादनारब्धएकशेषेऽपि नैकार्थे नैकस्य नस्यात् एकेनापीति सहविवक्षाया

परिहृतहि त्वोकोव घपं शब्देषु प्रमाणं किमर्थमेकशेषः आरभ्यते अथ किमर्थं लोपः आरभ्यते प्रत्ययलक्षणमाचार्यः प्राप्येयमानो लोपमारभते एकशेषारंभे पुनरस्य न किं प्रयोजनमस्ति ननु चोक्तं प्रत्यर्थं शब्दनिवेशान्नैकेनानेकस्याभिधानमिति यदि चैकेनानेकस्याभिधानं स्यात् न प्रत्यर्थं शब्दनिवेशः कृतः स्यात् प्रत्यर्थं शब्दनिवेशान्नैकेनानेकस्याभिधानाद प्रत्यर्थमिति चेत्तदपि प्रत्यर्थमेवं प्रत्यर्थं शब्दनिवेशान्नैकेनानेकस्याभिधानात् अप्रत्यर्थमिति चेत् एवमुच्यते यदप्येकेनानेकस्याभिधानं भवति तदपि प्रत्यर्थमेव यदपि त्वयं पार्थो वर्थो प्रतितदपि प्रत्यर्थमेव यदपि त्वयं पार्थो न पार्थः प्रतितदपि प्रत्यर्थमेव यावतामभिधानं ता वतां प्रयोगेणापि प्राप्यः यावतामर्थानामभिधानं भवति तावतां प्राप्तानां प्रयोग इत्येव पक्षो न्याय्यः यावतामभिधाने तावतां प्रयोगेणा न्याय्य इति चेदेकेनाप्यनेकस्याभिधाने यावतामभिधाने तावतां प्रयोगो न्याय्य इति चेदेवमुच्यते एषोऽपि पक्षो न्याय्य एव यदप्येकेनानेकस्याभिधानं भवति यदि तर्ह्येकेनानेकस्याभिधानं भवति प्लक्षन्यग्रोधौ एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्नः एकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्यापरस्य प्रयोगेण न भवितव्यं किं कारणमुक्तार्थानामप्रयोग इति एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्न इति चेदनुक्तत्वात्प्लक्षेण न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोगः एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्न इति चेदनुक्तः प्लक्षेण न्यग्रोधार्थ इति कृत्वा न्यग्रोधशब्दः प्रयुज्यते कथमनुक्तः परिहानीमेवोक्तमेकेनाप्यनेकस्याभिधानं भवतीति सरूपाणामेकेनाप्यनेकस्याभिधानं भवति न पुनर्विरूपाणां किं कारणं अभिधानस्य स्वाभाव्यात् अभिधानं पुनः स्वाभाविकं स्वाभाविकमभिधाने ॥

मेकएव शब्द उद्भूतावयवभेदं समुदायमभिधत्त इत्यर्थः । प्लक्षन्यग्रोधाविति अत्रापि सहविवक्षायां समुदायार्थे प्रादुर्भावादेकेनैव समुदायस्य प्रतिपादनात् द्वितीयस्य प्रयोगेन प्राप्नोतीत्यर्थः । अनुक्तत्वादिति प्लक्षाविसुक्ते प्लक्षस्य प्लक्षांतरेण सह तं गम्यते न तु न्यग्रोधेनेत्यर्थः ॥ ॥ ॥

उभयदर्शनाच्चेति सरूपस्य विरूपस्य चैकस्यानेकार्थाभिधायित्वदर्शनादित्यर्थः द्यावेति। द्योशब्देन द्यावापृथिव्योरभिधानात् ततः परस्यौकारस्य सुपां सुलुगित्याकारः गोतो णिदित्यौकाराणां तस्य ग्रहणात् णित्वाद्वृद्धिः द्यावादेशश्च पृथिवी इति द्विवचनं तच्छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः पृथिवीशब्देनात्र दिवस्पृथिव्योरभिधानं विरूपाणामिति प्रकरण दिवशाद्यत्रार्थविशेषावसायस्तत्र प्रवृत्तिनिमित्तभेदेऽपि विरूपोऽनेकार्थाभिधायी दृश्यते तत्र सरूपः कथं न स्याद्यत्रैकं प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः तदेवं द्रव्याभिधानपक्षेऽपि प्रसंख्यानं एकशेषः अनेकार्थप्रक्रमे अनेकार्थ एक एव वृक्षशब्दः प्रयुज्यते न तु द्वन्द्वः अनभिधानात् इदानीमाकृतिपक्षाश्रयेण प्रत्याख्यानं करोति

उभयदर्शनाच्च। उभयं खल्वपि दृश्यते विरूपाणामप्येकेनानेकस्याभिधानं भवति तद्यथा द्यावाक्षामा द्यावा चिदस्मै पृथिवी नमेते इति विरूपाणां किल नामैकेनानेक [redacted] स्याभिधानं स्यात् किं पुनः सरूपाणाम् अर्थकृतमभिधानाद्वैकं विप्रक्तौ वाजप्यायनः आकृत्यभिधानाद्वा एकं शब्दं विप्रक्तौ वाजप्यायन आचार्यो न्याय्यं मन्यते एका आकृतिः सा चाभिधीयत इति कथं पुनर्ज्ञायते एका आकृतिः साभिधीयत इति प्रख्याविशेषात् न हि गौरित्युक्ते विशेषः प्रख्यायते शुक्ला नीला कपिला कपोतिकेति यद्यपि तावत्प्रख्याविशेषान् ज्ञायते एका आकृतिरिति कुतस्त्वेतत्साभिधीयत इति॥

ति [redacted] आकृत्यभिधानादिति। जातिः पदार्थः तस्या एकत्वादनेकशब्दप्रयोगप्रसंग एव नास्तीति किमेकशेषेणेत्यर्थः कथं पुनरिति द्रव्यातिरेकेणाकृतेरनुपलम्भाद्भावमन्यमानस्य प्रश्नः प्रख्याविशेषादिति॥ प्रख्या बुद्धिः तस्या अविशेषादेकरूपत्वात् तद्विषयस्याप्येकत्वं प्रतीयते गुणप्रमाणादिभिन्नेष्वपि पिण्डेषु गौर्गौरित्येकाकारप्रत्ययोदयाद्वस्त्वप्येकेनालम्बनेन सामान्येन भाव्यमिति जातिसद्भाव एकत्वे चावसीयते गौरित्युक्त इति गौरित्येतेन शब्देनोक्ते प्रत्यायिते सामान्यलक्षणेऽर्थे विशेषानवधारणादेकं सामान्यमवसीयत इत्यर्थः। कुतस्त्वेतदिति भवतु सामान्यमेकं तस्य तु वाहदोहादिकायामर्थक्रियायाम योग्यत्वात् द्रव्यस्यैवोपयोग्यत्वात् अभिधानं न्याय्यमिति मत्वा प्रश्नः॥

अथ पवर्गगते ष्वेति । अथ पवर्गो ऽप्रभेदः अविच्छेदः अविशेषस्तस्य गतिः प्रतीतिरित्यर्थः जातौ चाभिधीयमानायां द्रव्यद्वारको व्यवहारो हारयउपपद्यते जातिन द्रुतो ह्याभेदो
पचरात्गौः शुक्ल इति सामानाधिकरण्यादिव्यवहारो ऽप्युपपद्यते अथ प्रख्याविशेषाद्व्यपवर्गगते ष्वेति किमर्थमुभयो रूपादानं एके नापि हेतु नैकत्वाभिधानयोः सिद्धत्वात्
नै षदोषः अनभिधीयमानापि जातिः सन्निधिमात्रेण प्रख्याः विशेषे निमित्तं भवतीति प्रख्याविशेषेण प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययरूपेणैकत्वमेव प्रतिपादितं नाभिधानं
तथा निमित्तिसर्वे विशेषाप्यंतरीकरणे नाव्यपवर्गगता वपि प्रख्यायाः अविशेषो नास्ति भिन्नवृत्त्या तं वचनता द्रुनमितिमत्ययस्य एको पदिष्टमिति । एकस्मिन्नु
पदिष्टं गोरयं तत्पापद्रानस्य शृव्य इत्यादि वस्तु अथ वैकमुपदिष्टं यस्य तदेको पदिष्टं सकृदुपदिष्टं गोत्वादि सर्वत्र ज्ञापत इत्यर्थः उपोद्बलकमिति उक्तबलं

अथ पवर्गगते ष्वा । अथ पवर्गगते ष्वमन्यामहे आकृतिरभिधीयत इति नहि गौरित्युक्ते ऽव्यपवर्गो गम्यते शुक्लानीलाकपिलाकपोतिके ति ज्ञापते चैको
पदिष्टं ज्ञापते खल्वप्येको पदिष्टं गोरस्य कदाचिदुपदिशेभवति सतमन्यस्मिन्देशे ऽन्यस्मिन्काले ऽन्यस्यां च वयोवस्थायां दृष्ट्वा जानाति अयं गौरिति कः पुन
रस्य विशेषः प्रख्याविशेषादित्यतः तस्यैवो पोद्बलकमेतत्प्रख्याविशेषात् ज्ञापते चैको पदिष्टमिति धर्म्मशास्त्रं च तथा एवं च कृत्वा धर्म्मशास्त्रं प्रवृत्तं ब्रा
ह्मणो न हंतव्यः सुरा न पेपेति ब्राह्मणमात्रं न हन्यते सुरामात्रं च न पीयते परिस्थापरार्थः स्यात् ॥ २० ॥

प्रत्यक्षं तत्पूर्वकत्वादनुमानस्य उद्बलस्य समीपमनुमानमित्यर्थः प्रख्याविशेषादित्येन प्रत्यक्षं जात्यात्मकं प्रमाणमुपन्यस्तं ततो विप्रतिपन्नप्रतिपादनानु
मानमिहजातिसद्भावे ज्ञापते चैको पदिष्टमित्यनेनो क्तं देशकालावस्थापिंडांतरे ष्ववाधितप्रत्यभिज्ञाप्रत्ययो रपान्यथानुपपत्त्या सामान्यसद्भावो ऽनुमीयत इत्यर्थः
अथ वा बलमुद्दीपयत्युपोद्बलकमुपबंहकमुच्यते धर्मशास्त्रं च तथेति अनेनै तद्दर्शयति नसादृश्ये ऽपि कार्यक्रियाकारित्वादिनिमित्ता भ्रांता प्रत्यभिज्ञा
सर्वत्रेति ग्राह्यं किं तर्हि अभिन्नविषयनिमित्तात्स्मृतिकारणामप्यविगीतप्रमाणभावत्वमतोऽपनिवद्धवचनानां [redacted] जात्याश्रयेण सर्वव्यवहारप्रवर्त्तनादि

=प्रयोगस्तु विमतः प्रत्ययो जातिविषयो देशादिभेदेष्वबाधितैकाकारप्रत्ययत्वात्संमतवदिति ॥३= =प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययः शाब्दसामान्योपलक्षणमेतत् ॥४=
त्यर्थः ॥ ॥

भा०कै०प्र०
२३२

एकं ब्राह्मणामिति एकस्यैव द्रव्यस्य ब्राह्मणशब्दवाच्यत्वादिति भावः तस्येति। अपवर्गगतिरर्थान्तरस्तिकारणामपि तथैव व्यवहारदर्शनादित्यर्थः नन्वेकमनेकस्थं कथं भवति नहि देवदत्तो युगपत् मथुरायां स्रुघ्ने च भवतीत्यत आह। अस्ति चेति अवयवी यद्यप्यनेकावयवस्थः तथापि तत्सद्भावे विवादान्नासौ दृष्टान्तत्वेनोपात्तः इतीन्द्रवद्विषय इति एकस्याप्यनेक इति वाक्यशेषः शौरपाउर्णवेऽव्ययीभावे कृते वृत्तिः प्रत्ययः सर्वत्रेति सर्वेषु यागेषु द्रव्यवदंगत्वप्रतिपद्यत इत्यर्थः ए

एकं ब्राह्मणामहत्वा एकां च सुरामपीत्वान्यत्र कामचारः स्यात् कः पुनरत्र विशेषः अपवर्गगते श्चेत्यतः तस्यैवोपोद्बलकमेतत् अपवर्गे गते भ्रष्ट धर्मेशास्त्रं चतथेति अस्ति चैकमनेकाधिकरणस्थं युगपत् अस्ति खल्वप्येकमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभ्यते अस्ती साह किं आदित्यः तद्यथा एक आदित्योनेकाधिकरणस्थो युगपदुपलभ्यते विषम उपन्यासः नैको द्रष्टा आदित्यमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभते एवं तर्हि इन्द्रवद्विषयः तद्यथा एक इन्द्रोनेकस्मिन् क्रतुशते आहूतो युगपत्सर्वत्र भवति एवमाकृतिर्युगपत्सर्वत्र भविष्यति अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयं एकमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभ्यत इति नेकमनेकाधिकरणस्थं युगपदिति चेत्र प्येकशेषेपोहि मन्यते नैकमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभ्यत इति एकशेषे तस्य दोषः स्यात् एकशेषेपि नैको वृक्षशब्दोनेकमर्थं युगपदभिदधीत अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयं आकृतिरभिधीयत इति द्रव्याभिधाने ह्याकृत्यसंप्रत्ययः द्रव्याभिधाने सत्याकृतेरसंप्रत्ययः स्यात्तत्र को दोषः। तत्रासर्वद्रव्यगतिः तत्रासर्वद्रव्यगतिः प्राप्नोति असर्वद्रव्यगतौ को दोषः गौरनुबन्ध्यो जोग्नीषोमीय इति एकः शास्त्रोक्तं कुर्वीत अपरोशास्त्रोक्तं अपश्यन् शास्त्रोक्ते च क्रियमाणे विगुणं कर्म्म कश्येप्पीति यद्येकस्यानेकसंबन्धो नाभ्युपगम्यते तदेकः प्रयोगोनेकत्वर्थसंरधाभावान्नस्त्यापद्येदित्यर्थः॥ उक्तमेवार्थं समर्थयितुमाह द्रव्याभिधाने ही ति श्रुतिविहितानां सर्वव्यवहाराणामप्रवृत्तिः स्यादित्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥

राम०
२३२

ननु चेति॥ सर्वविषया चेदाकृतिश्चोद्यते तदा सर्वव्यक्तिविषयमनुष्ठानं विना वैगुण्यापत्तेर्वैगुण्यापत्तेरित्यादि सूत्रार्थः ॥ यथानुष्ठानं सिध्येदेकद्रव्यविषयमेव कर्म क्रियते तत्रा
प्युच्यते एकाकृतिरिति चेति च शब्दस्त्वपादस्यार्थे व्यप्रमाणाभ्यां ये त्वया समुच्चयेवा सचेदानीमिति एकत्वे जाते रेक शब्दप्रवृत्तेः सिद्धत्वादेकशेषारंभः प्रमत्तारब्धा
येन अनेकत्वेनारब्धव्य एवैकशेषः इत्यर्थः ॥ एवं तर्हीति सर्वाभिर्व्यक्तिभिः संबंधस्य तुल्यत्वात् सर्वत्रैवाभिन्नबुद्ध्युत्पादनात् प्रत्येकं परिसमाप्तत्वादे
कस्मिन्नपि द्रव्ये तत्कर्म क्रियमाणं जातोक्तमेव भवतीत्यर्थः ॥ यथादित्य इति प्रतिदेशं यथा सर्वत्रादित्य उपलभ्यते तथा जातिरपीत्यर्थः ॥ ननु चेति द्र

ननु च यस्याप्याकृतिः पदार्थस्तस्यापि यद्यनवयवेन चोद्यते न चानुवध्यते विगुणं कर्म भवति विगुणे च कर्मणि फलानवाप्तिः एका
आकृतिरिति च प्रतिज्ञाहीयेत यश्चास्य पक्षस्योपादाने प्रयोजनं एकशेषो न वक्तव्य इति स चेदानीं वक्तव्यो भवति एवं तर्ह्यनवयवे
न चोद्यते प्रत्येकं च परिसमाप्यते यथादित्यः ननु च यस्यापि द्रव्यं पदार्थस्तस्याप्यनवयवेन चोद्यते प्रत्येकं च समाप्यते एक
शेषस्तु यावत्कव्यः तयापि तर्हि द्विवचनबहुवचनानि साध्यानि चोदनायां चैकस्य ॥ परि ॥

व्येपि पदार्थे जातेरनभिधेयाया उपलक्षणत्वेनाश्रयणात्स्त्रीत्वमेदं द्रव्यमात्रं विशिष्टजातिपुरुष्कृतशब्देनोच्यते प्रत्येकं च परिसमाप्यत इति ॥ शास्त्रमित्यध्याहा
रः ॥ अथवा जातिरुपलक्षणभूता प्रत्येकं परिसमाप्यत इति व्याख्येयं ॥ एकशेषस्त्वयेति जात्युपलक्षितस्य द्रव्यस्य शब्देनाभिधाने सत्यभिधेयानेकत्वे शब्दत्वप्रसंगादित्य
र्थः ॥ तयापीति जातेरेकत्वात् द्वित्वबहुत्वनिबंधनानि द्विवचनबहुवचनानि न सिध्यंतीति भावः ॥ एवं भाष्यकारेण पक्षयोः साम्यं दर्शितं ॥ वाक्यकारस्तु जातिप
क्षाश्रयणस्य प्रयोजनानि समुच्चयेनाचष्टे चोदनायां चैकस्येति सामान्यस्याश्रयपादे: २२ ॥ लेऽनेक २ ॥

=जात्युपलक्षितस्य द्रव्यस्यानुगतत्वात्सर्वस्मिन्नपि व्यक्तिस्थो(?)स्तु गोशब्दबोध्यो गौः स्यादवच्छिन्नस्येवं रूपेण किं तेन गोत्वावच्छिन्नो वा

उपाधिवृत्तेरिति॥ अष्टाकपालत्वादिरुपाधिः। तस्य वृत्तिः प्रवृत्तिः एतदुक्तं भवति॥ यदि आग्नेयादिशब्देन सामान्यमभिधीयते तदा तेनाशेषद्रव्याणामाक्षेपात् प्रति
द्रव्यमष्टाकपालत्वमुपाधिर्युज्यते। द्रव्ये तु पदार्थे एकेनैव यजमानेन सकृदेवाष्टाकपालः पुरोडाशो निरूप्येत नान्येन नाप्यन्यदेत्यर्थः। कः पुनरिति गौरनुबन्ध्य इत्या
ग्नेयमष्टाकपालमिति चानयोरित्यर्थः। एकाभिनिर्वृत्तेनेति निष्पन्नो हि पशुर्यागसाधनायोपादीयते अपरानिर्वर्त्तनेनेति आग्नेयोऽष्टाकपालः चोदनयैवोत्पाद्यते
न तु चोदनायाः पूर्वं निष्पन्न इत्यर्थः। तत्र निर्वृत्तेनैवैकदा ग्रहणात् द्रव्यान्तरे विप्रवृत्तिः स्यान्न तु निर्वर्त्तस्य सादृश्यापग्रहणादिलक्षणापत्त्यणीया जातिः द्रव्याभिधान

उपाधिवृत्तेः चोदनायां चैकस्योपाधिवृत्तेर्मन्यामहे आकृतिरभिधीयते इति आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् एकं निरूप्य द्वितीयमपि निरूप्यते यदि द्र
व्यं पदार्थः स्यादेकं निरूप्य द्वितीयस्य तृतीयस्य च निर्वपणं न प्रकल्पेत कः पुनरेतयोर्जातिचोदनयोर्विशेषः एकाभिनिर्वृत्तेन अपरानिर्वर्त्ते
न द्रव्याभिधानं व्याप्तिः द्रव्याभिधानं व्याप्तिरित्याचार्योऽन्यापि पमन्यते द्रव्यमभिधीयत इति तथा च लिङ्गवचनसिद्धिः। एवं च सत्त्वालिङ्गवचनानि सि
द्धानि भवन्ति ब्राह्मणी ब्राह्मणौ ब्राह्मणा इति चोदनासु च तस्या रम्भात् चोदनासु च तस्यारम्भान्मन्यामहे द्रव्यमभिधीयत इति गौरनुबन्ध्यो ऽ
ग्नीषोमीय इति आकृतौ चोदितायां द्रव्ये आरम्भणालम्भनप्रोक्षणविशसनादीनि क्रियन्ते नैकमनेकाधिकरणस्थं युगपत् न खल्वप्ये
कमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभ्यते न ह्येको देवदत्तो युगपत्स्रुघ्ने भवति मथुरायां च विनाशे प्रादुर्भावे च सर्वं तथा स्यात् किं विनष्टे च प्रादु

मिति जातेर्हि नित्यत्वात् क्षणमत्वे नाभावं मन्यमानो व्याडिर्द्रव्यमेव शब्देनाभिधीयत इति मन्यते आकृतौ चोदितायामिति आकृतिवादिपक्षे शब्देनाकृतिरुद्योत्यते द्रव्ये
तु कार्ये प्रवर्त्तते अयुक्तं चैतत् नह्यन्यचोदनेन्यस्य कार्ये क्रियमाणे यथोक्तं कृतं भवतीति तस्मात् द्रव्यमेव शब्देनोच्यत इति व्याप्यं न चैकमिति न च हेतुरहितेनादिष्टदृष्टां
तेन साध्यसिद्धिर्भवति देवदत्तदृष्टान्तेन विपर्ययस्यापि साधनात् व्योमवत् इति अभिव्यञ्जकविनाशे जाते स्तिरोभावात् पिण्डान्तरेऽभिव्यक्तिप्रसङ्गो न स्यात् शीतप्रत्यय
इवैकापाय इत्यर्थः। यद्वा अपायेऽपाश्रितस्यापायः अवयवापाये अपवर्गवदिवेति जातेर्विनाशप्रसङ्ग इत्यर्थः॥

भाष्य आकृतौ चोदितायामिति कार्यसंबंधित्वेन चोदितायामित्यर्थः …

=अन्यथा गोत्वस्य व्यासज्यवृत्तित्वादाश्रयस्याप्रत्यक्षत्वे ऽप्रत्यक्षत्वं स्यात् ॥१= नायातीति ॥ उत्पन्नगवि पिण्डान्तरात् आयातीति न शक्यं वक्तुं तस्या निःक्रियत्वात् ॥ प्रागाश्रयाभावाच्च न चनासीत् ॥ अत्र हेतुरस्ति पश्चादिति ॥ यतः पश्चाद्देवास्ततः पूर्वं नासीदित्यर्थः ॥ एतेन माया=
=सीकाभ्रवचनत्रगोत्वमिति परास्तं ॥ ननु सक्रियत्वमंगीकृत्यांशेन तत्र वृत्तिरस्त्वत आह ॥ न चांशवदिति ॥ निरवयवत्वे नांशागमाद्यादित्यर्थः ॥ ननु पूर्वाधारं त्यक्त्वैवायातीत्यत आह ॥ जहातीति ॥ पूर्वं नापि प्रतीतेः ॥ तस्मात्सर्वगेति वाच्यं तत एव सर्वत्र दृश्येतेत्याह ॥

गौर्जातइति जाते न गोपिंडे न गोत्वमभिव्यक्तं तच्च सर्वगोश्रय वर्तीति एकगोपिंडप्रत्यक्षत्वे सर्वगोपिंडप्रत्यक्षत्वप्रसंगः अनवकाशमिति पदार्थान्तरप्रत्ययस्यावकाशाभावा त् अथवा सर्ववस्तुव्यापि गोत्वमेष्टव्यं अन्यथा नायाति न च तत्रासीदस्ति पश्चान्न चांशवत् जहाति पूर्वं नाधारमहो व्यसनसंततिरिति दोषापत्तिः तत एव व्यक्तौ वैकत्रसाव काऽभेदात्सर्वगा यदि जातिर्दृश्येत सर्वत्रेति सर्वेषु पदार्थेषु गोप्रत्ययप्रसंगः अस्ति च वैरूप्यमिति तस्मादुपमेवास्तु न तु सामान्यं न तथैकस्य भेदाभेदौ विरुद्धौ उप पद्येतेइत्यर्थः एकार्थक्रियाकारित्वादिनिमित्तस्त्वप्रत्यभिज्ञाप्रत्ययः गौश्चेति भेदाधिष्ठानः समुच्चयः सामान्यस्यैकत्वाभिधेयत्वयोर्न्नस्यादित्यर्थः आकृताव

गौर्जातइति सर्वगोभूतमनवकाशं स्यात् अस्ति च वैरूप्यं अस्ति खल्वपि वैरूप्यं गौश्च गौश्च खंडो मुंडइति तथा च विग्रहः एवं च व्यक्त्याद्वि ग्रह उपपन्नो भवति गौश्च गौश्चेति समर्थेषु च समुच्चसंशयं व्यर्थेषु च मुक्तसंशयं भवति आकृतावपि पदार्थे एकशेषो वक्तव्यः अ क्षाः पादा माषाइति लिंगवचनसिद्धिर्गुणस्यानित्यत्वात् लिंगवचनानि सिद्धानि भवंति कुतः गुणस्यानित्यत्वात् अनित्यागुण

=अथ केषांचिदिनोक्तदोषापरिहरति ॥ सर्वेति ॥ पदार्थानां सर्वगतत्वे ऽपि क्वचिद्व्यक्तिरेकत्र देव स्फुरति ॥२= ॥ उपायिनो ऽपायि न स्युः किंयएतेमुल्लाद्यः ॥ ॥

=आधाराणांदोषान् परिहमानं गीका

पीति यदर्थे आकृतिपक्षपरिग्रहः तदेव नास्ति ध्वनि न हि शक्ता सदेवानाक्षादिष्वेकाकृतिसद्भावः इदानीमाकृतिवादी दोषान् परिहर्तुमाह लिंगेति आकृति सद्भावः पूर्वमेव प्रत्यक्षानुमानागमप्रवृत्तिभिः प्रतिपादितः सर्वेगतत्वेऽपि पदार्थानां विचित्रशक्तियोगात् कश्चित्पदार्थः कांचिदेवाकृतिमभिव्यनक्ति न तु सर्वां सर्वैः गुणा श्चात्र द्वित्वस्त्रीत्वादयो विवक्षिताः तेष्वाकृतेरेकार्थसमवायलक्षणः संबंध इत्याकृताव पि पदार्थे लिंगसंख्यासिद्धिरित्यर्थः अनित्याइति ॥ कदाचित्स्त्रील पुंके न पिंडेनाकृतिर्व्यज्यते कदाचित्पुंस्त्वयुक्तेन कदाचिदेकाधारस्या प्रतिपाद्यते कदाचिदनेकाधारस्येत्यर्थः ॥ किंयएतइति ॥ ते हि गुणत्वेन प्रसिद्धान चतदनित्यत्वं लिंगवचनसिद्धौ हेतुरूपपद्यतइति प्रश्नः ॥

=एकत्वर्यसमानाधिकरणेन वचनमित्यादि क्वचिद्रूपो दिशादेरस्मिन्पक्षेवाकार्थः ॥२=

भा०कै०प्र० प्रकरणादर्थनिश्चय इत्याह नेत्याहेति। वचनपरिहारस्त्विति। लिङ्गपरिहारे न किंचिद्दुष्यति वचनपरिहारे त्वभिधीयमाने एकाकृतिरिति प्रतिज्ञाहानिः द्वित्वबहुत्वसंबन्धस्या
२३४ पि अभ्युपगमात्। द्विवचनबहुवचनदर्शने नेकशाकृत्वमपि प्राप्नोतीत्येकशेषोऽपि वक्तव्य इत्यर्थः॥ गुणाविवक्षा नित्यत्वादिति। स्वत आकृतेरेकत्वं द्रव्यगतद्वित्वबहुत्वविवक्षा
२३५ यां तु द्विवचनबहुवचने भवतः। आश्रयधर्मैराश्रितानां व्यपदेशः यथा संपन्नो यवो विनष्टो यव इति संपत्तिविनाशाभ्यां द्रव्यगताभ्यां जातिर्व्यपदिश्यते तथा लिङ्ग

नेत्याह स्त्रीपुंनपुंसकानि सत्त्वगुणाः एकत्वद्वित्वबहुत्वानि च कदाचिदाकृतिरेकत्वेन युज्यते कदाचिद्द्वित्वेन कदाचिद्बहुत्वेन कदाचित्स्त्रीत्वेन कदा
चित्पुंस्त्वेन कदाचिन्नपुंसकत्वेन भवेल्लिङ्गपरिहार उपपन्नः वचनपरिहारस्तु नोपपद्यते परिहि कदाचिदाकृतिरेकत्वेन युज्यते कदाचि द्वित्वेन कदाचि
द्बहुत्वेन एकाकृतिरिति च प्रतिज्ञा हीयेत यच्चास्य पक्षस्योपादाने प्रयोजनमुक्तमेकशेषो न वक्तव्य इति स च इदानीं वक्तव्यो भवति। एवं तर्हि
लिङ्गवचनसिद्धिर्गुणाविवक्षा नित्यत्वात् लिङ्गवचनानि सिद्धानि भवन्ति कुतः गुणाविवक्षाया अनित्यत्वात् अनित्या गुणाविवक्षा कदाचि
दाकृतिरेकत्वेन विवक्षिता भवति कदाचिद्द्वित्वेन कदाचिद्बहुत्वेन कदाचित्पुंस्त्वेन कदाचित्स्त्रीत्वेन कदाचिन्नपुंसकत्वेन भवेल्लिङ्गपरिहार उपपन्नः
वचनपरिहारस्तु नोपपद्यते परिहि कदाचिदाकृतिरेकत्वेन विवक्षिता भवति कदाचिद्द्वित्वेन कदाचिद्बहुत्वेन एकाकृतिरिति च प्रतिज्ञा हीयेत य
च्चास्य पक्षस्योपादाने प्रयोजनमुक्तमेकशेषो न वक्तव्य इति स चेदानीं वक्तव्यो भवति लिङ्गपरिहारश्चापि नोपपद्यते किं कारणं आविष्टलिङ्गा जाति
र्यल्लिङ्गमुपादाय प्रवर्तते उत्पत्तिप्रभृत्याविनाशात्तल्लिङ्गं न जहाति तस्मान्न वैयाकरणैः शक्यं॥ ॥ ॥

संख्याभ्यामपीत्यर्थः भवेदिति। अभ्युपगमे विरोधाभावात्। वचनपरिहारस्त्वभ्युपगमं विहन्ति द्वित्वबहुत्वयोगेऽभ्युपगते एकत्वहानादनेकशेषत्वप्रसंगाच्चेत्यर्थः। लिङ्गप
रिहारश्चापीति। विशेषणानां चाजातेरित्यत्रोक्तमाविष्टलिङ्गा जातिरिति तत्रत्यैवैकमेवाश्रयगतं लिङ्गमुपादत्ते सर्वदा जातिः यथा ग्राम्यपशुजातयः स्त्रीत्वमेवोपाद एम०
दत्ते गाव इति अन्यास्तु पुंस्त्वमेव ब्राह्मणा इमे इति यथेत्यर्थः तस्मादिति सिद्धान्तवादी युक्तं पक्षमाश्रयति॥ ॥ २३४

=आकृणीदर्शयन्नपि प्रसादौ लिंगान्तरेण पुंस्त्वादिसंबंधो न स्यात् ।१= अन्यत्रस्वकृतापित्वादिति । निर्धर्मकस्यात्मनः शब्दावाच्यतादंतःकरणतादात्म्यापन्नस्यैव तु शब्दवाच्यतादंतःकरणप्रसवसत्तुत्वाभित्यात्मन इत्यर्थः ॥ तदुक्तं हरिणा । अचेतनेषु संक्रान्तं चैतन्यमिव दृश्यते ।

भगं

लौकिकमिति । स्तनकेशादिसंबंध इत्यर्थः । तस्मिन्नाश्रीयमाणे लिंगान्तरेण संबंधो न स्यात् तस्मात्स्वसिद्धांतव्यवस्थाश्रीयते गुणानां सत्वरजस्तमःपरिणामरूपाणां शब्दादीनां वृद्धिह्रासमध्यावस्थावस्थाः शब्दैकगोचराः लिंगत्वेन परिगृह्यंते । आत्मनस्त्वपरिणामिरूपत्वादप्रवृत्तिधर्मत्वेप्यप्रसङ्गस्तुत्वापि लिंगयोगः । वाचनिकानीति संकीर्णप्रयोगोपलं

=वृद्धिह्रासमध्यावस्थाः प्रत्यक्षः ।१=

लौकिकं लिंगमास्थातुं अववृध्य कश्चित्स्वकृतांतमास्थेयः । कोसौ स्वकृतांतः संस्थानप्रसवौ लिंगं संस्थानप्रसवौ लिंगमास्थेयौ किमिदं संस्थानप्रसवाविति संस्त्यानेस्त्यायतेः ईदृग् स्त्री सूतेः सप्प्रसवे पुमान् ननु च लोकेपि स्त्यायतेरेव स्त्री सूतेश्च पुमान् अधिकरणसाधनो लोके स्त्री स्त्यायतस्यां गर्भ इति कर्तृसाधनश्च पुमानिति इह पुनरुभयंभावसाधनं स्त्यानं प्रवृत्तिश्च कस्य पुनः स्त्यानं स्त्री प्रवृत्तिर्वा पुमान् गुणानां केषां शब्दस्पर्शरूपरसगंधानां सर्वाश्च पुनर्मूर्तयएवमात्मिकाः संस्त्यानप्रसवगुणाः शब्दस्पर्शरूपरसगंधवत्यः पत्रात्मीपांसोगुणाः तत्रावरतस्त्रयः शब्दः स्पर्शो रूपमिति रसगंधौ न सर्वत्र प्रवृत्तिः खल्वपि नित्सानंहीह कश्चिदपि स्वस्मिन्नात्मनि मुहूर्त्तमप्यवतिष्ठते वर्द्धते यावदनेन वर्धितव्यमपचयेन वा युज्यते तच्चोभयं सर्वत्र पद्युभयं सर्वत्र कुतो व्यवस्था विवक्षातः संस्त्यानविवक्षायां स्त्री प्रसवविवक्षायां पुमान् उभयोरप्यविवक्षायां नपुंसकं तत्र लिंगवचनसिद्धिगुणाविवक्षानित्यत्वादिति लिंगपरिहार उपपन्नः वचनपरिहारस्तु नोपपद्यते वचनपरिहारश्चाप्युपपन्नः इदं तावदयं प्रष्टव्यः अथयसद्भव्यं पदार्थः कथं तस्य एकवचनद्विवचनबहुवचनानि भवंतीति एवं स वक्ष्यति एकस्मिन्नेकवचनं द्वयोर्द्विवचनं बहुषु बहुवचनमिति यदि तस्यापि वाचनिकानि न स्वाभाविकानि अहमप्येवं वक्ष्यामि एकस्मिन्नेकवचनं द्वयोर्द्विवचनं बहुषु बहुवचनं ॥ ॥

भाँत अथसंकरार्थेयदा द्रव्यपदार्थिकस्य वाचनिको वचननियमः ॥ तदाकृतिवादिनोपि समस्त्येवं व्याचष्टे एकाश्रयसंबंधविवक्षायामाकृतेरेकवचनं यथा पशुना यजेतेति ॥ अनेकाश्रयसंबंधविवक्षायां द्विवचनबहुवचने ॥ ॥ ॥

=गौरीपंचालादृश्यात एकस्मिन्नपि द्विवचनबहुवचनयोर्दर्शनादित्यर्थः ।१= अथसंकरार्थ इति । अवयव [illegible] सतो निमित्तमाश्रित्य संकरार्थ इत्यर्थः ।१=

भा॰कै॰प्र॰
२३५

ननु द्रव्यस्यानभिधेयत्वात्कथं तत्कृत आकृतेर्वचनोपकार इत्याह न हीति तत्र यथा पचति पचतः पचन्तीति क्रियायाः प्राधान्येपि साधनसंख्याकृतो वचनभेदः एवमाकृतिप्राधा
न्येपि द्रव्यसंख्याकृत इत्यदोषः ॥ पदसाविति जातिर्द्रव्यतोऽभेदाध्यवसायात् द्रव्यात्मा जातिः प्रतीयमाना तत्कृतलिंगसंख्याग्राहिणी सर्वैः चोदनासु चनसारंभादि

न त्याकृतिपदार्थिकस्य द्रव्यं न पदार्थः द्रव्यपदार्थिकस्य वा आकृतिर्न पदार्थः उभयोरुभयं पदार्थः कस्यचित्तु प्रधानभूतं किंचिद्गु
णभूतं आकृतिपदार्थिकस्य आकृतिः प्रधानभूता द्रव्यं गुणभूतं द्रव्यपदार्थिकस्य द्रव्यं प्रधानभूतमाकृतिर्गुणभूता गुणवचनवद्वा गुणवच
नवद्वा लिंगवचनानि भविष्यन्ति तद्यथा गुणवचनानां शब्दानामाश्रयतो लिंगवचनानि भवन्ति शुक्लं वस्त्रं शुक्ला शाटी शुक्लः
कम्बलः शुक्लौ कम्बलौ शुक्लाः कम्बला इति यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिंगं वचनं च तद्गुणस्यापि भवति एवमिहापि प
दसौ द्रव्यं श्रिता आकृतिस्तस्य यल्लिंगं वचनं च तदाकृतेरपि भविष्यति अधिकरणगतिः साहचर्यात् आकृतावारंभणादीनां सं
भवो नास्तीति कृत्वा आकृतिसहचरिते द्रव्ये आरंभणादीनि भविष्यन्ति नचैकमनेकाधिकरणस्थं युगपदादित्यवद्विषयः न खल्वप्येक
मनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभ्यत इत्यादित्यवद्विषयो भविष्यति तद्यथा एक आदित्योनेकाधिकरणस्थो युगपदुपलभ्यते विषम
उपन्यासः नैको द्रष्टानेकाधिकरणस्थमादित्यं युगपदुपलभते एवं तर्हीन्द्रवद्विषयः तद्यथैक इन्द्रोनेकस्मिन्क्रतुशत आहूतो युगपत्स

र्वत्र भवति एवमाकृतिर्युगपत्सर्वत्र भविष्यति ॥ यथा ह्यग्निः

ति पदुक्तं तत्परिहारार्थमाह अधिकरणगतिरिति यथाग्निरानीयतामित्युक्ते केवलस्याग्नेरानयनासंभवात् नांतरीयकत्वाद चोदितमपि पात्रमानीय
ते एवं तदेवाग्नेरानयनं यत्पात्रस्य तथा आकृतावारंभणादीनि चोद्यमानानि सामर्थ्यात्साहचर्यात् द्रव्यमभिनिविशन्ते सर्वे एवाकृतेः क्रियायोगेन

एम॰
२३५

अनाश्रितत्वादिति' यथा गुणानां द्रव्याधीनस्थितित्वादाश्रितत्वं नैवमाकृतेः अनन्यापि प्रत्ययाभिधानयोराकृतिनिमित्तयोर्भावान्निमित्तत्वं तस्याः इत्यर्थः' इतरः संबंधमात्रमाश्रितत्वमत्राभिप्रेति' किमुच्यत इति' अनेकात्म्यादिति' पूर्वोक्त एवार्थो विशिष्यानेन प्रतिपाद्यते नित्या आकृतिरेका सर्वत्रगा तद्विपरीतं द्रव्यमिति भेदात् द्रव्यविनाशेपि न जातेर्विनाशः' गुणानां तु द्रव्याधीनस्थितित्वसन्नित्वादाश्रयनाशे स्वरूपनाश इति न तैर्व्यभिचारः' वृक्षस्यावतान इति' यथा वृक्षस्योपरि द्राक्षादिलतावतानः स्थितो न वृक्षविनाशमनुविनश्यति तथा जातिरपीत्यर्थः' वैरूप्यविग्रहादिति' द्रव्याणां स्वगतभेदप्रतिबद्धो वै

अविनाशे

नाश्रितत्वात् द्रव्यविनाशे आकृतेरविनाशः' कुतः' अनाश्रितत्वात्' अनाश्रिता आकृतिर्द्रव्यं किमुच्यते अनाश्रितत्वादिति परिहार इदानीमेवोक्ते अधिकरणगतिः साहचर्यादिति' एवं तर्हि अविनाशो नैकात्म्यात्' द्रव्यविनाशे आकृतेरविनाशः' कुतः' अनेकात्म्यात्' अनेक आत्मा आकृतेर्द्रव्यस्य च' तद्यथा' वृक्षस्यावतानो वृक्षे छिन्नेपि न विनश्यति' वैरूप्यविग्रहो व्यभेदात्' वैरूप्यविग्रहाद्वा पि द्रव्यभेदाद्विषयतः' यत्र येषु च सामान्यात्सिद्धं विभिन्नार्थेषु च सामान्यात्सिद्धं' सर्वत्र अश्नोते रूक्षः पद्यते पादः मिमीतेः माषः' तत्र क्रियासामान्यात्सिद्धं। अपर स्त्वाह' पुराकल्प एतदासीत् षोडशमाषाः काषापणं षोडशपणाश्च माषसंबद्धः तत्र ॥ ॥ ॥

रूप्यविग्रहाद्विस्पष्टः' तत्र द्रव्यगतभेदोपचारादे कस्यामप्याकृतौ समुच्चयोपपत्त्या विग्रहो न विरुध्यते' क्रियासामान्यादिति' भिन्नासु क्रियासु अभिन्नप्रत्ययाभिधाननिमित्तं यत्सामान्यं तदेव द्रव्येष्वपि तन्निमित्तं भवति यथा याचक इत्यत्र अयां तरगतमपि हि सामान्यं समवेतसमवायात् द्रव्ये उपकरोति' यथा गैरिकादिगतं लोहित्वं संयुक्तसमवायात्पटे लोहितप्रत्ययमादधाति' पुराकल्प इति' पुराकल्पे प्रसिद्धोऽर्थः संप्रति निमित्ताभावेपि तथैव व्यपदिश्यते' माषसं बद्ध इति' तत्र षोडशभागत्वे

१ न माषः प्रसिद्धः तथैव कार्षापणो माषः षोडशभाग इति षोडशत्वं नामसामान्यमुपादायेमाषशब्द इति सिद्धमेकशब्दत्वं॥ ॥

=तत्र षोडशेति॰ माषानां षोडशभागः इति विग्रहे तं बद्धवपदो माषः षोडशभागत्वेन प्रसिद्धः। षोडश भाग [illegible] [illegible] माषपराद्वस्य धंबद्धवय इत्यारोपात्मरविर्य यथा पुराकल्पे तथा माषाभरूपं तत्र [illegible]
षोडशभाग

=ननु क्रियाणामनेकत्वात्कथं तासां सामान्यत्वमत आह॰ भिन्नास्विति॰ ४=

संख्यासामान्यादिति संख्यैव सामान्यमभिन्नप्रत्ययहेतुत्वात्। ननु षोडशसंख्या षोडशसु पदार्थेषु व्यासज्य स्थिता न त्वेकस्मिन् षोडशे। एवं तर्हि षोडशसंख्यापूरणत्वं ना-
मय सामान्यं तत्संख्यामूलत्वात्संख्यासामान्यमुच्यत इत्यदोषः। अथ यदृच्छाशब्देषु भिन्नेषु संज्ञिष्वेकाकृत्ययोगात्कथमेकशब्दवाच्यत्वं। उच्यते भिन्नडित्थशब्दगतं डित्थशब्दत्वं ना-
मय यथा शब्देष्वभिन्नप्रत्ययाभिधानहेतुः तथा सोयमिति शब्दार्थयोरभेदाध्यवसायपरिदृश्यत्व डित्थशब्देषु संज्ञिष्वपि संबन्धिसंबन्धादभिन्नप्रत्ययाभिधाननिमित्तमिति सि-
द्धमेकशब्दवाच्यत्वं तथा तावि सेता विनिच परोक्षत्वप्रत्यक्षत्वादिकं सामान्यमाश्रयणीयं। गोत्वाश्वत्वे सामान्ये इति व्यावृत्तेष्वनुवृत्तप्रत्ययहेतुसामान्यानामपि सामान्य

संख्यासामान्यात्सिद्धं। वृद्धोऽप्रत्ययात् तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः। इह कस्मान्न भवति। अजश्च बर्करश्च अश्वश्च किशोरश्च उष्ट्रश्च करभश्चेति।
तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्युच्यते नचात्र तल्लक्षण एव विशेषः तल्लक्षण एव विशेषोपत्तसमानायामाकृतौ शब्दभेदः॥ ॥

अनुगतः संबन्धो माभिन्न पि सामान्यमेनाश्रीयत इति भावः। कार्यान्नीयमानाहीति। ततस्यैकशब्दत्वरूपकार्येण गोत्वाश्वत्वे अयवर्णिसामान्यत्वमेकमार्गं ... भङ्गीकार्यमिति पूर्वं ... भावः। ... विशिष्य निर्वक्तु

माश्रयितव्यम्। अथवा निःसामान्यानि सामान्यानीति तार्किकदर्शनेन न वैयाकरणैर्नियोगतः आस्थेयं। कार्यान्नीयमानाहि तेषां पदार्था इति सामान्येष्वपि सामा-
न्यमस्ति अभावाश्वत्वादरइत्यत्रापि निःहि पाख्यत्वं सामान्यं कल्पनीयं। तदेवं सर्वत्राकृतिसद्भावात्सिद्धमेकशब्दत्वं। वृद्धो इह कस्मादिति। उभयगतिरिह शास्त्रे संभवतीति
तिमत्वा प्रश्नः। अथवा वृद्ध शब्द इह शास्त्रे अपत्यविशेषेण परिभाषित इति सतावद्युवाचीगत्यते तत्साहचर्याच्च युवशब्दोऽपि तथैवेति प्रश्नः। अजो ष्ट्राश्वशब्दानां
जातिशब्दत्वेऽप्यत्र शब्दान्तरसंनिधानात् वृद्धावस्थाभिधायित्वं दृष्टं। अन्यथा सामान्यविशेषु शब्दानां द्वन्द्वो न स्यात्। सामान्यशब्देन सर्वविशेषाणामाक्षेपात् विशे-
षैः सह समुच्चयाभावात्। वक्ष्यमाणं मनसि कृत्वाह। तल्लक्षणश्चेदिति। इतरो गृहीताभिप्राय आह। तल्लक्षण इति। परिहारस्तु वक्ष्यते॥ २९ ॥

स्त्रीपुंवच्च। इदमिति। गार्ग्यादिस्त्रीशब्दस्य सानित्वं प्रतिज्ञायते तस्यान्वर्थिकारविहितत्वाद्गार्ग्यादिप्रत्ययग्रहणं तन्निष्ठायामर्थः पुंवत्स्त्रीप्रत्ययो न भवतीत्यमावादितिदेशः क्रि
यते स्त्रीत्वलाभावे तु शब्दग्रहणमर्थग्रहणं वा तत्र शब्दग्रहणपक्षे स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दस्येव रूपं भवतीति स्त्रीत्वमनिवृत्तमेव अर्थग्रहणपक्षे तु पुमर्थातिदेशे तदर्थप्रति
बद्धानां कार्याणां सिद्धिः तत्रार्थस्य प्राधान्याद् उत्कृष्टत्वाच्चार्थपक्ष एवाश्रीयते अस्त्रियामितीति प्रत्ययप्रसज्यप्रतिषेधः तदा दोषः पर्युदासे तु शिष्यमाणः शब्दो निवर्त्स्यमा

स्त्रीपुंवच्च॥ इदं सर्वं पूर्ववत् स्त्रीग्रहणे पुंवि चार्यते स्त्रीग्रहणे स्त्रीप्रत्ययग्रहणं वा स्यात् स्त्र्यर्थग्रहणं वा स्त्रीशब्दग्रहणं वेति किं चातः यदि प्रत्ययग्र
हणं वा शब्दग्रहणं वा गार्गी च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ इत्यत्र न प्रशब्देन समुच्यते अस्त्रियामिति हि लुगुच्यते इह वा गार्गी च गार्ग्यायणश्च गर्गान्यश्रपत
स्माच्छसो नः पुंसीति नत्वं न प्राप्नोति अथार्थग्रहणं न दोषो भवति यथा न दोषस्तथा स्त्वं इह कस्मान्न भवति अजा च बर्करश्च वडवा च किशोरश्च
उष्ट्री च करभश्चेति तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्युच्यते न चात्र तल्लक्षण एव विशेषः तल्लक्षण एव विशेषः यत्समानायामाकृतौ शब्दभे
दः पुमान् स्त्रिया इह कस्मान्न भवति हंसश्च वरटा च कच्छपश्च डुलिश्च कच्छपश्च रोहिच्चेति तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्युच्यते न चात्र तल्लक्षण एव
विशेषः तल्लक्षण एव विशेषः यत्समानायामाकृतौ शब्दभेदः॥ भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्यां किमर्थमिदमुच्यते न पुमान् स्त्रियेत्येव सिद्धं न सिध्य
ति तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्युच्यते न चात्र तल्लक्षण एव विशेषः तल्लक्षण एव विशेषो यत्समानायामाकृतौ शब्दभेदः एवं तर्हि सिद्धे सति
यदिमं योगं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः पञ्चोर्ध्वप्रकृते तल्लक्षण एव विशेषः तत्रैकशेषो भवति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं हंसश्च ॥७०॥

नार्थोभिधायीत्यस्ति स्त्रीसदृशोर्थ इति लुक् सिध्यति गर्गोन्यपत्ये स्त्रीत्वस्यानिवृत्तत्वात् नायं पुंवद्भावस्य उपपन्न इति नत्वं न सिध्यति भ्रातृपुत्रौ यत्समानायामिति एका
॥ प्रसत्वं नामसमानाकृतिरस्ति॥ ३०॥

= ईश्वराणामिति भावप्यानुक्तः अत्रैकदेशत्वात्तकोऽयमविशेषोऽस्तीति नत्वेकशेषइत्यर्थः॥१= एकशेषइति सरूपाणामित्येकशेषस्तु न स्त्रीवाचकस्यापि शेषापत्तेः॥ नचेष्टापत्तिः एषाचएषचेतिविग्रहे एतावितिपुंस्त्वएवशेषाऽऽवावितिशिष्यमाणेनस्त्रीलिंगे॥

भा०कै०प० ऊर्द्धमिति॥ यत्रैकाप्रत्ययप्रकृतिरन्यत्तुवैरूप्यं तत्रैकशेषइत्यर्थः। सद्यादीनिसर्वैर्नित्यमित्येतद्वर्जयित्वा सर्वेत्र सरूपाणामित्यस्यानुवृत्त्याश्रयणात् यथोक्तार्थ

२३७ लाभः। अत्रैवार्थे एतत्सूत्रंलिंगं पूर्वान्तरगम्येपितल्लक्षणविशेषे पुमान्स्त्रियेत्येकशेषो भवति यथा गौश्चायं गौश्चेयमिति गावौ चरत इति। वरटश्चेति। वरटा हंसी। सर्वं

२३७ सत्रइति पूर्वाचार्यकृते व्याकरणे अपरसमं तर्हि तद्वदमिति यो त्र प्रभृतेरयत्नस्य वृद्धसंज्ञाकृता वृद्धोयूनेतत्र चकृत्रिमस्य जीवतितुवंश्ये युवेत्यस्य ग्रहणं ततस्साहचर्या

= पत्रांतरेति॰ अस्वसमितिरिक्तेन एतावितिपदेनस्त्रीत्वपुंस्त्वरूपविशेषस्यरूपस्त्रीभावाभावरूपस्यगम्यत्वादितिभावः॥२=

वरटाचकच्छपश्चडुलीचक्रपश्चरोहिच्चेति अत्रैकशेषो न भवति एवंयोर्योगयोर्मूर्या न्यरिहारः या वद्ध्यात् गोत्रं यूनेतिना वृद्धोयू

नेतिपूर्वसूत्रे गोत्रस्य वृद्धमिति संज्ञा क्रियते॥ असरूपाणां युवस्थविरस्त्रीपुंसानां विशेषस्याविवक्षितत्वात् सामान्यस्य चविवक्षित

त्वात्सिद्धं। असरूपाणां युवस्थविरस्त्रीपुंसानां विशेषस्याविवक्षितः सामान्यं च विवक्षितं विशेषस्याविवक्षितत्वात्सामान्यस्य

चविवक्षितत्वात्सरूपाणामेकशेष एकविभक्ताविसेवसिद्धं। पुमांस्त्रियेत्यकस्मान्न भवति ब्राह्मणवत्साच ब्राह्मणीवत्सश्चेति ब्रा

ह्मणवत्साब्राह्मणीवत्सयोर्द्विलिंगस्याविभक्तिपरस्य विशेषवाचकत्वादनेकशेषः। ब्राह्मणवत्साब्राह्मणीवत्सयोर्लिंगस्य॥

तद्वदस्याप्यपसस्यग्रहणमित्यर्थः। असरूपाणामिति॥ गोपसत्वं सामान्यं वद्धूनोर्विवक्षितमितिसिद्धमेकशवृत्तं। आरम्भमाणोप्येकशेषेगार्ग्योवितिविशेषोना

वधार्यते किं वृद्धयुवानौ प्रक्तौ तौउत वृद्धावितिप्रकरणं द्यपेक्षेतु विशेषावसायेसामान्योपक्रमेपितथैव विशेषोवसायिष्यत इतिन्यार्थे एकशेषारंभेणाद्वद्वोपि

गार्ग्यगार्ग्यायणाविस्यनभिधानान्न भविष्यति स्त्रीपुंसयोरपिमृगक्षीरवज्ज्ञातिमात्र विवक्षायां ब्राह्मणवित्सादिप्रयोगसिद्धिः। ब्राह्मणवत्साचेति अस्यत्र एम०

॥ प्रकृतेरूद्धंतल्लक्षणो विशेषः नं चात्रकश्चिद्विशेषः स्त्रीपुंसयोरूपान्तः ॥ ॥ २३७

= तब्राह्मणइति॰ स्त्रीत्वपुंस्त्वकृतइत्यर्थः॥ नचात्रेति॰ स्त्रीपुंसयोर्ब्राह्मणवत्साब्राह्मणीवत्सयोः कश्चित्स्त्रीत्वपुंस्त्वातिरिक्तोविशेषोनास्तिस्त्रीत्वपुंस्त्वकृतएवतुविशेषोवर्ततइतिभावः॥ अथवाकश्चिद्विशेषः प्रधानस्त्रीत्वपुंस्त्वकृतएवनत्वप्रधानं

अविभक्तिपरस्येति एकविभक्तावित्यनुवर्त्तते ते न एकशेषनिमित्ते विभक्तौ परतः यत्र स्त्रीपुंसकृतो विशेषस्तत्रैकशेषः इह तु तस्यां चान्तर्वर्त्तिन्यां च विभक्तौ विशेषैक-
शेषाभावः कारिका चेति इत्थमस्य विशेषस्य वाचकं तच्च नैकशेषनिमित्ते विभक्तौ परतोऽनन्तरमिति दोषः एतत्समाधानार्थं विचारयति कथमिति अर्थे स्त्रियाः
शब्दद्वारकं विभक्तिपरत्वं कारिका चेति शब्दस्त्रियाष्टापा त्वकृतमित्वमिति सिध्यति नार्थपक्षे पद्यपर्य्ये नटा प्रकृतः तथाप्यधिकमित्वमस्ति न चुतरर्थे स्त्री

अविभक्तिपरस्य विशेषस्यावाचकत्वादेकशेषो न भविष्यति यत्र लिंगं विभक्तिपरमेव विशेषवाचकं तत्रैकशेषो भवति नात्र लिंगं विभक्तिपरमे-
व विशेषवाचकं यदि तर्हि यत्र लिंगं विभक्तिपरमेव विशेषवाचकं तत्रैकशेषो भवतीह न प्राप्नोति कारकस्य कारिका च कारकौ न ह्यत्र लिं-
गं विभक्तिपरमेव विशेषवाचकं किं तर्हि इत्थमपि कथं पुनरिदं विज्ञायते शब्दो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति आहोस्विदर्थो या स्त्री
तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति किं चातः यदि विज्ञायते शब्दो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति सिद्धं कारकस्य कारिका च कारकौ इदं तु न सिध्य-
ति गोमांश्च गोमती च गोमन्तौ अथ विज्ञायते अर्थो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति सिद्धं गोमांश्च गोमती च गोमन्तौ इदं तु न सिध्य-
ति कारकस्य कारिका च कारकौ उभयथापि पटुश्च पट्वी च पटू इत्येतन्न सिध्यति एवं तर्हि नैवं विज्ञायते शब्दो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष
‘‘इति नाप्यर्थो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति कथं तर्हि ॥ ३२

लतमिति दोषः गोमती चेति नात्र शब्दः स्त्रियाः कश्चिद्विशेषः कृतः अर्थपक्षे त्वत्र सिध्यति अर्थे नैकारस्य विशेषस्य कृतत्वात् पट्वी चेति नात्र यणादेशस्य लक्षणवा-
च्ये शब्दः स्त्रीनिमित्तत्वेनोपात्ताद्रूपताया आश्रयणेन यणादेशविधानात् न चुतरभावे भवतस्तन्निमित्तत्वं नाप्यर्थे स्त्री यणादेशस्य निमित्तमिति दोषः ॥ ॥

भा०कै०प्र० शब्दार्थयोरिति नात्र योगपद्येनोभयोर्ग्रहणं किं तु नियमस्तन्नेन प्रदर्श्यते तेन क्वचिच्छब्दस्त्रीकृतविशेषपरिग्रहः क्वचिदर्थस्त्रीकृतविशेषाश्रयणं । पद्धीस त्वत्र च
२३८ भवतीकारोयणादेशस्य निमित्तमस्मिन्विषये तद्भावभावित्वादर्थोपि पारंपर्येण भवत्येव निमित्तमीत्वयणादेशयोः एवं तर्हीति । विस्पष्टं न व्यपदिशतीत्यर्थः
238 तत्रोपात्तत्वाद्यमर्थः ये नात्र न भवत्येकशेषस्तदाह तदिति नेनेति । स्त्रीपुंसयोः सहविवक्षायामेकशेषः स च प्रधानयोरेव भवतीति पत्रप्रधानस्त्रीपुंसकृतो

शब्दार्थयोर्या स्त्रीसद्भावे न च तल्लक्षणो विशेष आश्रीयते एवं च कृत्वा इहापि प्राप्तिः ब्राह्मणवत्सा च ब्राह्मणीवत्सश्चेति एवं तर्हीदमिह व्यपदेशं सदाचार्यो न व्यपदिशति किं तदित्यनुवर्तते तेनेति सनेन प्रकृतौ स्त्रीपुंसौ प्रतिनिर्दिश्येते कौ च प्रकृतौ प्रधानं याशब्दस्त्रीति प्रधानं यार्थस्त्रीति । नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् । इह प्रयोगः शक्यो वक्तुं कथं शुक्लश्च कम्बलः शुक्लं च वस्त्रं तदिदं शुक्लं ते इमे शुक्ले शुक्लश्च कम्बलः शुक्ला च बृहतिका शुक्लं च वस्त्रं तदिदं शुक्लं तानीमानि शुक्लानि प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाद्दोषः प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाद्दोषो भविष्यति किं च प्रधानं नपुंसकं ॥ ॥ ॥

विशेषस्तत्रैकशेषः इह प्रधानकृतोपि सेकशेषाभावः नपुंसं शुक्ला च शुक्लं चेत्येकविभक्तौ विभक्त्यन्तानां चैवैरूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति शुक्लः शुक्लं शु
क्लं चेत्यत्रापि विभक्त्यन्तानां सारूप्यादेकविभक्तौ तु सरूपाणामेकशेष एव पुंनपुंसकयोः पर्यायेण प्राप्नोतीति वचनमिदमेकवद्भावार्थं च प्रधाने एम०
कार्यसंप्रत्ययादिति । शब्देनार्थस्याभिधानमिह कार्यं तत्र नपुंसकानपुंसकसन्निधाने नपुंसकस्यैव भविष्यतीति नार्थः सूत्रेणेत्यर्थः ॥ ॥ २३८

=तथा सति नेति। एवं च गुणस्थितिरूपस्य नपुंसकस्य स्त्रीपुंसयोरेवान्तर्भावः इति भावः॥४= =तत्र च दृश्यमानयोर्धीपयपादिरूपत्वमेवेत्यर्थः॥४= नपुंसकस्यापि तन्मात्रासाधारण्ये चैवमितिजायतइत्यनुपपन्नमत आह। यद्यपीति॥२=

कथमिति। यथा लोके बहुषु गच्छत्सु राजा गच्छतीति प्रधानं राजा व्यपदिश्यते राजतन्त्रप्राधान्यं तदधीनप्रवृत्तिनिवृत्तित्वादन्येषां इहतु नपुंसकस्य किं कृतं प्राधान्यमिति भावः। एवं हि लोके दृश्यत इति। यापि तावन्नपुंसकस्य प्राधान्यमाह। स्थितिर्नपुंसकं सा च सर्वत्र विद्यत इति स्थितिरूपत्वेनैव स्त्रीपुंसयोरपि विवक्षायां सिद्धो नपुंसकशब्दप्रयोगः। अनिर्ज्ञातेऽर्थ इति सामान्यरूपेण ज्ञाते स्त्रीत्वादिना तु विशेषेणानिर्ज्ञात इत्यर्थः। गुणसन्देह इति गुणाः स्त्रीत्वादयः। द्वयं चैवेति। यद्यपि नपुंसकस्य जन्म तथापि तस्य जननासमर्थत्वान्नपुंसकमिति नेह नपुंसकलक्षणं किं तर्हि शब्दैकगोचरत्वमेव लिंगलक्षणं तथा सति च नपुंसको भवतीति प्रयोग उपपद्य

कथं पुनर्ज्ञायते नपुंसकं प्रधानमिति एवं हि दृश्यते लोके अनिर्ज्ञातेऽर्थे गुणसन्देहे च नपुंसकलिंगं प्रयुज्यते किं जातमित्युच्यते द्वयं चैव हि जायते स्त्री वा पुमान्वा तथा विदूरे अव्यक्तमात्ररूपं दृष्ट्वा वक्तारो भवन्ति महिषीरूपमिव ब्राह्मणीरूपमिव प्रधाने कार्यसम्प्रत्ययान्नपुंसकस्य शेषो भविष्यति इदं तर्हि प्रयोजनं एकवच्चास्यान्यतरस्यामिति वक्ष्यामीति एतदपि नास्ति प्रयोजनं आकृतिवाचित्वादेकवचनं आकृतिवाचित्वादेकवचनं भविष्यति पदाद्व्याभिधानं तदा द्विवचनबहुवचने भविष्यतः। भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम्॥ ॥

तेन महिषीरूपमिति रूपशब्दः संस्थानवचनः यत्र इत्य तद्दृश्यमाने वस्तुनि निश्चयो नास्ति केवलं सम्भावनारूपः सन्देहस्तत्रैकस्यापि शब्दस्य प्रयोगो भवति स्थाणुरयं स्याद्द इति एवमिहापि महिषी वैतत्संस्थानमित्यस्मिन्नर्थे महिषीरूपमिवेति प्रयुक्तं। रूपशब्दो न नपुंसकलिंगो दृष्टान्तत्वेनोपात्तः यत्र तु विशेषस्य निर्ज्ञानं प्रत्यक्षः शाखः प्रत्यक्षः केवला इति तत्र नास्ति नपुंसकप्रयोगः संसारं भेऽअररापरराणानाविसत्त्वैकारान्तुवर्तनेनान्यहस्यत्वस्योपाधेरधिकारादेकशेषाभावः॥ ॥

=सम्यक्संभइतिप्रसाख्यानपक्षेतु स्थिते कनयत्रसत्रावान्मपुंसकेनैव स्त्रीनपुंसकयोरभिधानेऽपि महदविशिष्टस्यानभिधानादेकशेषप्रयोगः॥१=

भा०कै०प्र० पित्रा किमर्थमिति। वृत्तिविषये भ्रात्रादिशब्दानां स्वस्रादिष्वपि वर्त्तमानत्वात् सिद्ध एकशेष इति मत्वा प्रश्नः कारणादिति। भिन्नं च प्रवृत्तिनिमित्तं भ्रातृशब्दस्य स्वसृशब्दस्य चेति

२३९ भ्रातृशब्देन न स्वसुरभिधानं प्राप्नोतीति एकशेषविषयमिति आरब्धे एकशेषे वस्तुतः भ्रातृशब्देन स्वसाभिधेया अन्यथैकशेषारंभोऽनर्थकः स्यात् एवमनारब्धेऽप्येक

२३९

पितामात्रा ॥ श्वशुरः श्वश्र्वा ॥ किमर्थमिदमुच्यते न पुमान् स्त्रियेत्येव सिद्धं भ्रातृपुत्रपितृश्वशुराणां कारणात् द्रव्ये शब्दनिवेशः भ्रातृ
पुत्रपितृश्वशुराणां कारणात् द्रव्ये शब्दनिवेशो भवति भ्रातृपुत्रपितृश्वशुराणां कारणात् द्रव्ये शब्दनिवेश इति चेत् तुल्यकारणत्वा
त् सिद्धं यदि तावद् द्विर्भर्तीति भ्राता स्वसर्यप्येतद्भवति तथा यदि पुनातीति प्रीणातीति वा पुत्रः दुहितर्यप्येतद्भवति तथा यदि पातीति पाल
यतीति वा पिता मातर्यप्येतद्भवति तथा शुवा प्रश्नः श्वशुरः श्वश्र्वामप्येतद्भवति दर्शनं वै हेतुः न हि स्वसरि भ्रातृशब्दो दृश्य
ते दर्शनं हेतुरिति चेत् तुल्यं दर्शनं हेतुरिति चेत्तुल्यमेतद्भवति स्वसर्यपि भ्रातृशब्दो दृश्यतां तुल्यं हि कारणं न वै एष लोके संप्रत्ययः न हि
लोके भ्राता आनीयतामित्युक्ते स्वसा आनीयते न तद्विषयं चेत् तद्विषयं चैतत् द्रष्टव्यं भवति स्वसरि भ्रातृत्वं किं विषयं एकशेषविषयं युक्तं पुनर्यन्नि
यतविषया नाम शब्दाः स्युः बाढं युक्तं अन्यत्रापि तद्विषयदर्शनात् अन्यत्रापि नियतविषयाः शब्दा दृश्यन्ते तद्यथा समाने रक्ते वर्णे गौर्लो
हित इति भवति अश्वः शोण इति समाने च काले वर्णे गौः कृष्ण इति भवति अश्वो हेम इति समाने च शुक्ले वर्णे गौः श्वेत इति भवत्यश्वः कर्क इति॥

शेषेति सत्याद्यर्थसंबंधस्य सह विवक्षायामेव भ्रातृशब्दः स्वसुरभिधायको भविष्यति। न त्वविद्यमानसंबंधस्य शक्तिः शास्त्रेण नियम्यते अनभिधानाच्च प्रम०
भ्रातृपुत्रशब्दयोः स्वसृदुहितृभ्यां द्वन्द्वाभावः॥ मातापितरौ श्वश्रूश्वशुराविति द्वंद्वे ईप्सित एव॥ ॥ ॥ २३९

=इष्यत एवेति। च मातरं मे पितरं मे अन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्त्या न क्लिष्टिः। भ्रातृपुत्रा विस्पष्टत्वान्यतरस्यांग्रहणं नानुवर्तते भ्रातृपुत्रशब्दयोः स्वसृदुहितृभ्यां द्वन्द्वाभाव इति भावः। १८-

त्यदादीं त्यदादिरित इति॥ षष्ठ्या व्याश्रय इति तसिः आद्यादित्वाद्वा। साचेति स्त्रीत्वे प्राप्ते पुंस्त्वं विधीयते। पुंनपुंसकयोः स्त्रिया च शेषे शब्दपरविप्रतिषेधान्नपुंसकत्वं भवति
॥ अर्द्धद्वतत्पुरुषविशेषणानामिति। न्यायसिद्धमिदं परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति समासार्थस्य लिङ्गातिदेशात् द्विशेषणस्यापि सर्वनाम्नस्तल्लिङ्गस्य सिद्धं

त्यदादीनि सर्वैर्नित्यं॥ त्यदादितः शेषे पुंनपुंसकतो लिङ्गवचनानि। त्यदादितः शेषे पुंनपुंसकतो लिङ्गवचनानि भवन्ति। स च देवदत्तश्च
तौ। सा च कुण्डे च तानि। अर्द्धद्वतत्पुरुषविशेषणानां। अर्द्धद्वतत्पुरुषविशेषणानामिति वक्तव्यं। इह मा भूत्। स च कुक्कुटः सा च मयूरी कुक्कुट
मयूर्यौ। ते। अर्द्धं पिप्पल्याः तदर्द्धपिप्पली च सार्द्धपिप्पल्यौ ते। अयमपि योगः शक्योऽवक्तुं। कथं त्यदादीनां सामान्यार्थत्वात्। त्यदादी
नां सामान्यमर्थः। ज्ञातश्च सामान्यं देवदत्तेऽपि हि स इत्येतद्भवति। यज्ञदत्तेऽपि त्यदादीनां सामान्यार्थत्वात् शेषो भविष्यति। इदं तर्हि प्र
योजनं परस्य शेषं वक्ष्यामीति परस्य चोभयवाचित्वात्। उभयवाचि परं पूर्वे शेषदर्शनाच्च। पूर्वस्य खल्वपि शेषो दृश्यते स च यश्च
तावानयं यावानयं इदं तर्हि प्रयोजनं। द्वन्द्वो मा भूदिति। एतदपि नास्ति प्रयोजनं सामान्यविशेषवाचिनोश्च द्वन्द्वाभावात् सिद्धं। सामा
न्यविशेषवाचिनोश्च द्वन्द्वो न भवतीति वक्तव्यं यदि सामान्यविशेषवाचिनोर्द्वन्द्वो न भवतीत्युच्यते शूद्राभीरं गोबलीवर्दं तृणोलपमि
ति न सिध्यति नैष दोषः इह तावच्छूद्राभीरमिति॥ ॥ ॥

त्वात् सामान्यमर्थ इति॥ वस्तुमात्रं त्यदादिभिः परामृश्यत इति तदेवैषामर्थः। परस्येति स्त्रियां शब्दपरविप्रतिषेधः शक्यते आश्रयितुं। पूर्वे शेष दर्शनाच्चेति सनिलारं
मे पूर्वे शेषो न स्यादिति दोषप्रसङ्गः। द्वन्द्व इति। तद्देवदत्तावित्यादिप्रयोगो मा भूदित्यर्थः॥ ॥ ॥

= तत्रश्चान्येति· गोबलीवर्द्दमित्यत्रैषेत्यर्थः। यद्यपि पुंस्त्वमुत्कालगतो गोशब्दो न सामान्येन स्त्रीपुंसयोरभिधायकः किंतु कदाचित्स्त्रीणामेव कदाचित्पुंसामेवेति विशेषेण तथापि बलीवर्द्दपदसमभिव्याहारात्स्त्रीगवीणामेव वाचकत्वमिति भावः ।१ =

आभीरा इति॥ ब्राह्मण उपक्रम्यायामाभीरो नाम जायते माहिष्योऽग्रे प्रजायते विट्शूद्रां गंयोर्नृपादिति स्मृतिः स्त्रिय एवेति तत्रश्चास्तु(?) गोशब्दः स्त्रीगवीनामेव वाच
कः सामान्येनेति सामान्ये सर्वविशेषाणां व्याप्तत्वान्नाप्ति(?) सामान्यविशेषयोः समुच्चय इत्यर्थः तं ब्राह्मण[illegible]मिति तमित्यनेन गततत्वाद्ब्राह्मणशब्दस्य प्रयोगो न प्रा
प्नोति ब्राह्मणमित्यनेन गततत्वाच्च गार्ग्यशब्दस्येति भावः भवतीति सामान्ये प्रक्रमे विशेषाभिधानमित्यर्थः येनैवेति॥ यथा सामान्यविशेषयोर्विशेषणविशेष्य

आभीराजा संतराणि गोबलीवर्द्दमिति गाव उत्कालितपुंस्का वाहाय च विक्रयाय च स्त्रिय एव शिष्यन्ते तृणोलपमिति उपामूलप
मिति नामधेयं तत्र हि वक्तव्यं न वक्तव्यं सामान्येनोक्त्वा द्विशेषस्य प्रयोगो न भविष्यति सामान्येनोक्तत्वात्तत्स्यार्थस्य विशेषस्य प्रयो
गो न भवितव्यं किं कारणं उक्तार्थानाम प्रयोग इति न तर्हीदानीमिदं भवति तं ब्राह्मणमानय गार्ग्यमिति भवति यदा नियोगतस्तस्मै
वानयनं भवति एवं तर्हि येनैव खल्वपि हेतुना एतद्वाक्यं भवति तं ब्राह्मणमानय गार्ग्यमिति तेनैव हेतुना द्वन्द्वोऽपि प्राप्नोति
तस्मात्सामान्यविशेषवाचिनोर्द्वन्द्वो न भवतीति वक्तव्यं ग्राम्यपशुसंघेष्वयमपि योगः शक्योऽवक्तुं कथं गाव इमाश्चरन्ति अजा
'' इमाश्चरन्ति गाव उत्कालितपुंस्का वाहाय च विक्रयाय च ॥ '' ॥

मा बोद्धव्यतेत(?) यथा विशेषसन्निधौ तद्वर्जितेषु विशेषान्तरेषु सामान्यशब्दस्य वृत्तिर्दृश्यते ब्राह्मणा आयाता वसिष्ठोऽप्यायात इति तस्मात्तथाविधे विषयेऽपं
वाचनिको द्वन्द्वनिषेधः तस्मिंश्च सत्ययमेकशेषो न वक्तव्य इत्यर्थः ग्राम्यस्त्री उ सात्मकस्य संघस्य स्त्रीशब्देनाभिधानं यथा स्यादिति हृदारंभः उभयात्मकत्वम
'' क्षाम्यन्नाह। अयमिति॥ '' ॥

= स्त्रिय एवेति उत्कालितपुंस्कानां स्त्रीगवीणां संघस्यैव प्रयोग... चारणं दिक्क्रियात्मप्रयोग्य इति भावः ॥ वाहविक्रयाभ्यां नयनयोर्गमनु... परिच्छिन्नसंख्याकाएवेति नेयं संघत्वं अपरिच्छिन्नसंख्यानां बहूनां समुदायस्य संघत्वाद्व्याख्यात विवक्षणात् एनैनैतीगा [illegible]

स्त्रिय एवेति ॥ यद्यपि तत्र वृषभस्यापि संभवः । तथापि महत्त्वयामवत्त्वमूपस्त्वात् स्त्रीभिर्व्यपदेशो भवति अग्राम्यादिषु तु मिश्रत्वात् संघस्येति पुमान् स्त्रियेति पुं
सः शेषः अनेकशफेष्विति उष्ट्राणां त्वारण्यकत्वात् स्त्रीशेषाभावः तत्रानेन प्रकरणेन प्रयोगस्य नियतत्वात् जातिः क्वचिदाश्रयलिंगे उ स्त्रीत्वेन व्यपदिश्यते

स्त्रिय एवावशिष्यंते इदं तर्हि प्रयोजनं ग्राम्येष्विति वक्ष्यामीति इह माभूत् रुरव इमे पृषता इमे इति कः पुनरर्हति ग्राम्याणां पुंस उत्का
लयितुं येऽर्हति तु मश्वाद्याः कुत एवं वाहाय च विक्रयाय च इदं तर्हि प्रयोजनं पशुष्विति वक्ष्यामीति इह माभूत् ब्राह्मणा इमे क्षत्रिया इमे कः पु
नरर्हति पशूनां पुंस उत्कालयितुं ये अश्वाद्या वाहाय च विक्रयाय च इदं तर्हि प्रयोजनं संघेष्विति वक्ष्यामीति इह माभूत् एतौ गावौ च
रतः कः पुनरर्हति निर्ज्ञाते ऽर्थे ऽन्यथा प्रयोक्तुं इदं तर्हि प्रयोजनं अतरुणेष्विति वक्ष्यामीति इह माभूत् ॥ तरुणका इमे वत्सका इमे इति कः पुन
रर्हति तरुणानां पुंस उत्कालयितुं ये अश्वाद्या वाहाय च विक्रयाय च ॥ अनेकशफेष्विति वक्तव्यं इह माभूत् अश्वाश्चरंति गर्दभाश्चरंती
ति ॥ ॥ इति श्रीभगवत्पतंजलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयपादे तृतीयमाह्निकं ॥ पादश्च समाप्तः ॥

क्वचित्पुंस्त्वेनेत्युक्तं भवति ॥ ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे तृतीयमाह्निकं ॥ पादश्च द्वितीयः समाप्तः ॥
१ ॥ श्री ॥ ॥ श्री ॥ ॥

भा॰कै॰प्र॰
२४१
२४१

भूवादयो धातवः ॥ कुतोयमिति । लक्षणमप्राप्तमलौकिकस्मान्निमित्ताद्वकार इति पृच्छति । यदि तावदिति । यणादेशेनेको निवर्तितत्वात् । अथासंहितये-
ति । अभ्युपगम्यवादोयं । न त्वेकस्मिन्पदे संहितास्ति । संहितैकपदे इति वचनात् । तस्मात्सर्वथा निर्देशोयं न संभवतीत्येवं परमेतत् । भूवादीनामिति ।
सूत्रोच्चारिते भूवादिशब्दे इत्यर्थो विवक्षितः ॥ तत्र वाचकसंबंधी भूवादीनां भूवादिशब्दवाच्यानां वकार इति व्यपदिश्यते । मंगलार्थ इति । ननु नि-
मित्ते पृष्टे प्रयोजनकथनमप्रस्तुतं । नैष दोषः । प्रयोजनकथनेन निमित्तस्यापि कथनात् । अत एव निपातनादागमरूपोत्र वकारः कृतः

भूवादयो धातवः ॥ कुतोयं वकारः । यदि तावत्संहितया निर्देशः क्रियते भ्वादय इति भवितव्यं । अथासंहितया भू आदय इति भवि-
तव्यं । अत उत्तरं पठति । भूवादीनां वकारोयं मंगलार्थः प्रयुज्यते । मांगलिक आचार्यो महतः शास्त्रौघस्य मंगलार्थं वकार-
मागमं प्रयुंक्ते । मंगलादीनि मंगलमध्यानि मंगलान्तानि शास्त्राणि प्रथंते वीरपुरुषाणि भवंति आयुष्मत्पुरुषाणि च अध्ये-
तारश्च मंगलयुक्ता यथा स्युरिति । अथादिग्रहणं किमर्थं । यदि तावत्प्रयते नार्थ आदिग्रहणेन । अन्यत्रापि स्वयं पठन्नादिग्र-
हणं न करोति । क्वान्यत्र । मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वेति ॥ ॥ ॥

न चायमसाधुः वैयाकरणनिकाये प्रसिद्धत्वात् । तस्य च मंगलं प्रयोजनमित्यनेन प्रति [illegible] पादितं भवति । अपूर्वस्य हि लाभो दध्यादेर्लौके मंगलं सू-
चयति । तथेहाप्यागमो वकारो मंगलार्थः संपद्यते । अथवा सति वकारे विकृते भूशब्दे उच्चार्यमाणो महावा इति स्मरणं मंगलं भवतीति पारंपर्येण एम॰
व [illegible] कारो मंगलार्थकः संपद्यते । नार्थ इति । भूवादी [illegible] न्पठित्वा ते धातव इति वक्तव्यं । यथा तेन द्राना इति ॥ ॥ ॥ २४१

नतरामिति ॥ सति पाठे गतार्थत्वान्न कर्तव्यं असति त्वसंबंधादित्यर्थः । अत एव प्रतिषेधप्रकर्षः संबंधाभावे सतमेवाकरणमित्यस्यार्थस्य प्रतिपत्तये निर्दिष्टः ।
एवं तर्हीति । सूत्रेषु ये पठ्यंते मृद्मृदादयः तान्समाप्ते धातव इति वचनेन सिद्धे सतीत्यर्थः । अस्ति च पाठ इति । अनेनासंबंधकृतत्वं परिहृतं । बाह्यश्चेत्यने
नगतार्थत्वं निराकृतं । पाठेनेति । धातुपाठे पठितास्तेषामेव धातुसंज्ञा । तेषां च पाठो नोपलक्षणार्थः । अपि तु इयत्ताप्रतिपादनार्थः । तत्र यदि क्रिया

अथ न पठ्यंते नतरामथ्ये आदिग्रहणेन । न ह्यपठिताः शक्या आदिग्रहणेन विशेषयितुं । एवं तर्हि सिद्धे यदादिग्रहणं करोतीति तज्ज्ञा
पयत्याचार्यः । अस्ति च पाठो बाह्यश्च सूत्रादिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं । पाठेन धातुसंज्ञेत्येतदुपपन्नं भवति । पाठेन धातु
संज्ञायां समानशब्दप्रतिषेधः । पाठेन धातुसंज्ञायां समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । या इति धातुः या इत्याबंतः । वा इति धातु
र्वा इति निपातः । नु इति धातुः नु इति प्रत्ययश्च निपातश्च । दिव् इति धातुः दिवित्तिप्रातिपदिकं । किं च स्यात् । यद्येतेषामपि धातुसं
ज्ञा स्यात् । धातोरिति तव्यदादीनामुत्पत्तिः प्रसज्येत । नैष दोषः ॥ ॥ ॥ ॥

वाची धातुरित्येतल्लक्षणं क्रियेत तत आणवयति वर्तयतीत्यादीनामपि धातुसंज्ञा स्यात् । अथ सूत्रपठितानामनंतरं ते धातव इत्युच्येत ततो गणपठि
तानां न स्यात् । तस्मादुभयं वाद इत्युक्तं । तत्र सूत्रवार्तिकभाष्यगणेषु ये पठ्यंते तेपि सूत्रकारादिप्रामाण्याद्धातुत्वेनाश्रयणीयाः । समानशब्दानामिति ।
समानश्रुतीनामिष्टविपरीतानामक्रियावाचिनामित्यर्थः । तव्यदादीनामिति । यथैव दिवं पश्येति बाह्यक्रियापेक्षं कर्मणि द्वितीया भवति एवं तव्यदाद
योपि स्युरित्यर्थः ॥ ॥

भा० कै० प्र०
२४२
२५२

साधन इति॥ अंतरंगं धातुवाच्यक्रियापेक्षे साधने तप्रदादयः सावकाशाः बाह्यक्रियापेक्षे साधने नोत्पद्यंते इत्यर्थः। योपि शाकुटपेति स्वार्थिकस्तु सुन्सोप्यनभि
धानान्न भविष्यति। याः प्रश्नेति। यच्छब्देन धातुरिति विभक्तिरुत्पद्यते। तस्यामलेटापि चकृते धातुसंज्ञायामातो धातोरिति लोपप्रसंगः। त्र स्त्रू इति। ननु एधो

साधने तप्रदादयो विधीयंते। साधनं च क्रियायाः क्रियाभावात्साधनाभावः। साधनाभावात्तसामपि धातुसंज्ञायां तप्रदादयो न भ
विष्यंति। इदं तर्हि याः पश्य। आतो धातोरिति लोपः प्रसज्येत। नैष दोषः। अनाप इत्येवं सः। अस्य तर्हि वा शब्दस्य निपातस्य धातु
रिति प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्रसज्येत। अप्रातिपदिकत्वात्स्वाद्युत्पत्तिर्न स्यात्। नैष दोषः। निपातस्यानर्थकस्य प्रातिप
दिकत्वं चोदितं। तत्रानर्थकग्रहणं न करिष्यते। निपातः प्रातिपदिकमित्येव। इदं तर्हि त्र स्त्रू इति। अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियुव
ङादेशः प्रसज्येत। नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रत्ययस्यो वुङादेशो भवतीति। यदयं तत्र श्नुग्रहणं करोति। अस्य
तर्हि दिव् शब्दस्य धातुरिति प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्रसज्येत। अप्रातिपदिकत्वात्स्वाद्युत्पत्तिर्न स्यात्। नैष दोषः।
आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयत्युत्पद्यंते दिव् शब्दात्स्वादय इति। यदयं दिवः सौ त्वं शास्ति। नैतदस्ति ज्ञापकं। अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने

[illegible]

तुषुपठितः। न चास्यैतेन सारूप्यं। नैष दोषः। प्रयोगे नु शब्द एव धातुः तेन चास्य सारूप्यमस्त्येव। यद्यपि चायं सानुबंधकस्तथापि धातुष्वननुबंधकरूप
रिमा शक्वैश्चिन्नाश्रीयते। अथ वोपलक्षणार्थमिदं तेन स्थाए वेए इत्युदाहरणं॥ अक्षद्यूरिति। अत्र कृदंतत्वात्प्रातिपदिकत्वं॥ ॥

एम०
२४२

नवैअत्रेष्यत इति॥ शिष्टप्रयोगाभावात्। तस्माद्दिवश्चौरि तिज्ञापकमेवा इतरो ज्ञापकत्वं विघटयति। अनिष्टं चेति। एवं तर्हीति। धातुः सानुबंधक इति भा-
वः। एवमपीति। अधातुरिति प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधान्निरनुबंधकात्सोरसंभवः। उभयसंभवे चास्याः परिभाषाया उपस्थानं नान्यथा। इयानवधिरिति।
अवधिमानवधिनोपलक्ष्यते। तेन विशिष्टावधिपरिच्छिन्नस्य धातुसंज्ञाविधेयेत्यर्थः। भ्वेधशब्द इति। ततश्च भ्वेधशब्दाज्ज्ञादिप्रसंगः। नचार्थपाठः
परिच्छेदकः। तस्यापाणिनीयत्वात्। अभियुक्तैरुपलक्षणतयोपात्तत्वादनेकार्थत्वदर्शनादर्थस्य नियामकत्वाभावात्। क्रियावचन इति। एवं सति समा

नवैअत्रेष्यते॥ अनिष्टं च प्राप्नोतीष्टं च न सिध्यति। एवं तर्ह्यननुबंधकग्रहणे न सानुबंधकस्येत्येवमेतत्सर्वं न भविष्यति। एवमप्यननुबं-
धको दिव्शब्दो नास्तीति कृत्वा सानुबंधकस्य ग्रहणं विज्ञास्यते। परिभाषाग्रहणं च। परिभाषाग्रहणं च कर्तव्यं। इयानवधिर्धातुसंज्ञो भवती-
ति वक्तव्यं। कुतो ह्येतत्। भूशब्दो धातुसंज्ञो भविष्यति न पुनर्भ्वेधशब्द इति। यदि पुनः क्रियावचनो धातुरित्येतल्लक्षणं क्रियेत। का पुनः
क्रिया। ईहा। का पुनरीहा। चेष्टा। का पुनश्चेष्टा। व्यापारः। सर्वथा भवाञ्छब्देनैव शब्दान्नाचष्टे न किंचिदर्थजातं निदर्शयत्येवंजातीयका

नशब्दानां प्रतिषेधो नवक्तव्यः। नापि परिभाषाग्रहणं। नहि भ्वेधशब्दसमुदायः क्रियावाची। का पुनरिति। द्रव्यव्यतिरेकेण तस्याः सत्तां संभावयतः प्रश्नः।
ईहेति। ईहाचेष्टाशब्दयोरन्यत्र व्यापारविशेषवचनत्वेपीह व्यापारमात्रवचनत्वं बोद्धव्यं। कस्यचित्केनचिच्छब्देन सोर्थः प्रसिद्ध इत्यनेकपर्यायोपादानं। सर्वथेति।
यावद्द्रव्यव्यतिरेकेण क्रियासद्भावे प्रमाणं नोक्तं तावत्पर्यायोपादानमात्रेण तस्याः स्वरूपं न निश्चीयत इत्यर्थः॥ अर्थजातमिति। अर्थस्वरूपमित्यर्थः॥ ०॥

= भूतभविष्यद्वर्तमाना इत्यवयवानां मध्ये सत्वे (?) कुंभविशेषणं। यतोभूतभविष्यद्वर्तमाना अतः स एव संनन्नसर्थः। अथवा सद्दस्सूक्ष्मस्य ... आधिक्यौ ॥ = मृगतृष्णिकाविषयजलज्ञानवदिति। यथा च तत्र ज्ञानाकारस्य वा स विषयेत्तमारोपमात्रं तत्त्वतो सं विषमतानि =
= ... कं वस्तुपलभ्यत एव पचतीत्येतच्च इदं ज्ञानं मम्नूहविषयं स्यान्न तु वास्तवः सम्मूहः कश्चिदुपलभ्यते। यथा विपाकादिकं शोषयहते ... मितित्र ... न पचतीति बुद्धिर्न कदापीति विशेषस्तथापि पाकं बाधाय एवं तावद्वस्तुस्वरूपस्य ... इति न मूलादौ

भा॰ कै॰ ष॰ २४३ २५३

अशक्येति। आरम्भात्प्रभृति आपवर्गपरीभूताः अवयवा सार्धमाना अवस्थाभूतभविष्यद्वर्तमानः ... सदसदनेकावयवसमूहरूपासद्वस्तुविषयेन्द्रियग्राह्या न भवतीत्यर्थः। पिंडीभूतेति। यथापरमाणवः पिंडीभूताउपलभ्यंते न केवलाः एवं पिंडीभावाभावात्क्रियान प्रत्यक्षेत्यर्थः। गर्भो निलुंठितइति। यथा कुक्षिस्थोगर्भोऽप्रत्यक्षस्तथा क्रियेत्यर्थः। अथवानि लुंठितोनिर्गतः कुक्षेर्गर्भः प्रत्यक्षः नैवं क्रियेति वैधर्म्येण दृष्टांतः। सासाविति। या पूर्वमुक्ता सा सा वनुमानेन प्रतीयत इत्यर्थः। कोसाविति। योभावेल्लुट्त्वनपुंसकः। अमूर्त्तत्वमिधेयवशादनियतलिंगः। अथवा मन्यते येऽन्यनुमान इति रूपं। यस्मिन्सन्निहितेइति। यस्मिन्वस्तुनि सन्निहिते सति पचतीत्येतत्प्रयुज्यते नासति सा क्रिया। क्वचित्तु साधने सन्निहितेइति पाठः। तत्रायमर्थः। य

क्रियानामेयमत्यंतापरिदृष्टा अशक्या पिंडीभूता निदर्शयितुं। यथा गर्भो निलुंठितः। सासावनुमानगम्या। कोसावनुमानः। इहसर्वेषु साधनेषु सन्निहितेषु कदाचित्पचतीत्येतद्भवति कदाचिन्न भवति। यस्मिन्सान्निहिते पचतीत्येतद्भवति सा नूनं क्रिया। अथवा यया देवदत्त इह भूत्वा पाटलिपुत्रे भवति सा नूनं क्रिया॥ ॥ ॥

स्मिन्सन्निहिते सति पचतीत्येतत्साधनविषये भवतीति। स्यादेतत्। मृगतृष्णिकाविषयजलज्ञानवत्पचतीत्येतदसत्यविषयमेव ज्ञानमित्याशंक्याह। अथवेति। देशांतरप्राप्तिलक्षणेन कार्येण बाधितेन क्रियारूपं कारणमनुमीयत इत्यर्थः। ननु प्रत्यक्षाप्रवृत्तौ संबंधग्रहणाभावात्कथं क्रियाविषयमनुमानं प्रवर्त्तते। नैष दोषः। धातुवाच्यस्य समूहस्य युगपदसन्निधानादप्रत्यक्षत्वेप्येकैकस्य तु क्षणस्य प्रत्यक्षत्वे बुध्यानाक्षणान्संकलय्य पचतीति प्रयुज्यते। यदाप्येकस्मिन्क्षणे पचतीति प्रयोगस्तदा तत्र समूहरूपारोपणांश शब्दशक्तिस्वभावाच्चैकः क्षणो नैव धातुवाच्यः॥ ॥ राम॰ २४३

= साक्रियेति। एवंप्रयोगः। पचतीति। ... प्रतीतिः साधनेतरवस्तुविषयासकलसाधनसमभिव्याहारे। नियतप्रयोगौ बात् मध्ये ... नियतप्रयोगजं ... इतिः कविषयं पदानियतप्रयोगजघटादज्ञप्रतीतिर्बल। = क्रियारूपं कारणमनुमीयते इति। एवंप्रयोगः। देशांतरप्राप्तिः कारण =

किं करोति पचतीति। सामान्यविशेषभावेन सामानाधिकरण्यात् क्रियाविशेषवचनाः पचादयः प्रतीयन्त इत्यर्थः। यदा तु किं करोतीति पृष्टे न करोति सा तु एव केवलमि

= ननु सामान्ये सर्वविशेषाणामन्तर्भावात् सामान्यप्रश्ने विशेषवाचकशब्दप्रयोग एव न संभवतीति सामानाधिकरण्यं दूरापेतमत आह सामान्यविशेषभावेनेति। इच्छतः शिंशपेत्याद्येकसामान्यविशेषयोर्विषयसहप्रयोगदर्शनादिति भावः।१=

कथं पुनर्ज्ञायते क्रियावचनाः पचादय इति। यदैतेषां करोतिना सामानाधिकरण्यं। किं करोति पचति किं करिष्यति। पक्ष्यति। किमकार्षीत्।
अपाक्षीदिति। तत्र क्रियावचने उपसर्गप्रत्ययप्रतिषेधः। क्रियावचने धातावुपसर्गप्रत्यययोः प्रतिषेधो वक्तव्यः। पचति। प्र
पचति। किं पुनः कारणं प्राप्नोति। संघातेनार्थगतेः। संघातेन ह्यर्थो गम्यते समुदायैः केन सप्रत्ययकेन सोपसर्गेण च। अस्ति भवति
विद्यतीनां धातुत्वं। अस्ति भवति विद्यतीनां धातुसंज्ञा वक्तव्या। यथा हि भवता करोतिना पचादीनां सामानाधिकरण्यं दर्शितं न त
थास्त्यादीनां निदर्श्यते। न हि भवति किं करोसि अस्तीति। प्रत्ययार्थस्याऽव्यतिरेकात्प्रकृत्यन्तरेषु। प्रत्ययार्थस्याव्यतिरेकात्प्रकृत्यन्तरेषु
मन्यामहे धातुरेव क्रियामाहेति। पचति पठति। प्रकृत्यर्थोन्यश्चान्यश्च प्रत्ययार्थः स एव। धातोः स्वार्थाभेदात्प्रत्ययान्तरेषु। धातोः
स्वार्थाभेदात्प्रत्ययान्तरेषु मन्यामहे धातुरेव क्रियामाहेति। पक्ता पचनं पाक इति। प्रत्ययार्थोन्यश्चान्यश्च भवति। प्रकृत्यर्थः स एव॥७॥

= सामानाधिकरण्यादिति। अयं भावः। जिज्ञासितविशेषधर्मप्रकारकज्ञानजनकोत्तरसापेक्षो बुद्धिविशेषविषयत्वेन सामान्यधर्मवान् किंशब्दबोध्यः। किं करोतीति वाक्यात् क्रियासामान्यकर्मकेति विशेषधर्मजिज्ञासायां पाकं करोतीत्यर्थकः पचतीति

तिप्रतिवचनं तदा च्यौ पारमात्रस्यावश्यंभावित्वात् विशेषविषयः प्रश्नः। प्रतिवचनं विशेषनिराकरणेनेति बोद्धव्यं। संघातेनेति। संघातस्यैव प्रयोगादर्थवत्त्वात् के
वलानां तु धातूनामप्रयोगादानर्थक्यम्॥

= नन्वेवमपि करोत्यर्थनिषेधपूर्वकमास्त इतिप्रतिवचनादास्यादीनां क्रियावचनतानस्त्यादेरत आह यदा किं व्यापारमात्रस्येति। कर्मविशेषासंबद्धस्य सत्यर्थः। पाकादिकर्मविशेषानालिङ्गितक्रियात्वरूपः क्रियात्वं धर्मसामान्यव्याप्यो विशेषो भवत्येवेत्यतः व्यापारविशेषवृ=

= अपदर्शितं अयं भावः। किंशब्दघोसाया धर्मविशेषजिज्ञासाया धर्मविशेषबोधकवाक्यादिवत् धर्मविशेषस्य कर्मविशेषबोधकवाक्यादिविनिवृत्तिदर्शने नत्र किं करोतीति क्रियाकर्मण एवं प्रश्ने न क्रियायाः अपीत्यत्र कर्मविशेषप्रश्नेन तदुपलक्षितक्रियामात्रस्यापि पृष्टत्वादिति।२=

भा॰कै॰प्र॰ २४४ २४५

अति शब्दश्चेति। यद्यप्ययं प्रत्ययसमुदायस्तथापि प्रकृतिभागावबोधपरत्वात्प्रत्ययभागपर्यालोचनेनादरादेवमुक्तं। अथवा पूर्वाचार्यैः कैश्चिदतिं प्रत्ययत्वेन कल्पि

कथं पुनर्ज्ञायते यं प्रकृत्यर्थोयं प्रत्ययार्थ इति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां। अन्वयाद्व्यतिरेकाच्च। कोसावन्वयो व्यतिरेको वा। इह पचतीत्युक्ते कश्चि
च्छब्दः श्रूयते पच्छब्दश्चकारान्तः। अति शब्दश्च प्रत्ययः। अर्थोपि कश्चिद्गम्यते विक्लित्तिः कर्तृत्वमेकत्वं च। पठतीत्युक्ते कश्चिच्छब्दो हीय
ते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी। पच्छब्दो हीयते पठ् शब्द उपजायते अति शब्दोन्वयी। अर्थोपि कश्चिद्धीयते कश्चिदुपजायते क
श्चिदन्वयी। विक्लित्तिर्हीयते पठिक्रियोपजायते कर्तृत्वं चैकत्वं चान्वयी। ते मन्यामहे यः शब्दो हीयते तस्यासावर्थो योर्थो ही
यते यः शब्द उपजायते तस्यासावर्थो योर्थ उपजायते यः शब्दोन्वयी तस्यासावर्थो योर्थोन्वयी। विषम उपन्यासः। बहवो हि
शब्दा एकार्था भवन्ति। तद्यथा। इन्द्रः शक्रः पुरुहूतः। कन्दुः कोष्ठः कुसूल इति। एकश्च शब्दो बह्वर्थः। तद्यथा। अक्षाः पादा माषा इ
ति। अतः किं न साधीयोर्थवत्तान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव। तन्न कुत एतदयं प्रकृत्यर्थोयं प्रत्ययार्थ इति। न पुनः प्रकृतिरेवोभावर्थौ ब्रू
यात्प्रत्यय एव वा सामान्यशब्दा एते एवं स्युः सामान्यशब्दाश्च नान्तरेण प्रकरणं विशेषणं वा विशेषेष्ववतिष्ठन्ते। यत्तस्तु खलु नियोगतः पच
तीत्युक्ते स्वभावतः कस्मिंश्चिद्विशेषे पच्शब्दो वर्तते। तो मन्यामहे नेमे सामान्यशब्दा इति। न चेत्सामान्यशब्दाः प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्तते प्रत्ययः

सिद्धम्भव ति। नापि प्रकृत्यर्थे वर्तमानसिध्यं तीति वर्णिताः सर्थवन्तो

र्थ इति तदपेक्षयैतदुक्तं। किन्न साधीय इति। यदा प्रकृतिरेव क्रियासाधनं चाह तदा सिद्धमेव प्रकृतेः क्रियावाचित्वं। प्रत्यय एव वेति। तत्र च प्रकृतेनैस्याः क्रिया
॥ वाचित्वं॥ ॥

राम॰ २४४

अधिरुपरिभाव इति। ततस्माधीत इत्यस्य विशिष्टार्थयुक्तानां शास्त्राणां पठने विधिपूर्वकं वा करोतीत्यर्थः। अध्येतीत्यत्र विशिष्टस्मरणरूपं ज्ञानं धात्वर्थः॥ प्रोयमि

तत्रकथं२

क्रियाविशेषकृदुपसर्गः। पचतीत्यत्र क्रियागम्यते तां प्रो विशिनष्टि। यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं यत्र धातुरुपसर्गं व्यभिचरति। यत्र न खलु न व्यभिचरति अध्येति अधीत इति। यद्यप्यत्र धातुरुपसर्गं न व्यभिचरति उपसर्गस्तु धातुं व्यभिचरति तेन मन्यामहे य एवासावधेरन्यत्रार्थः स इहापीति। कः पुनरन्यत्राधेरर्थः॥ अधिरुपरिभावे वर्त्तते। इह तर्हि व्युत्क्रमः र्थान्तरं गम्यते तिष्ठति प्रतिष्ठत इति। तिष्ठतीति व्रजिक्रियायाः निवृत्तिः प्रतिष्ठत इति व्रजिक्रिया गम्यते। तेन मन्यामहे उपसर्गकृतमेतत् येनात्र व्रजिक्रिया गम्यत इति। प्रोयं दृष्टापचारः आदिकर्मणि वर्त्तते। न चेदं नास्ति बहुधा अपि धातवो भवन्तीति। तद्यथा। वपिः प्रकिरणे दृष्टः छेदने चापि वर्त्तते। केशश्मश्रु वपतीति। ईडिः स्तुतिचोदनायाच्ञासु दृष्टः प्रेरणे चापि वर्त्तते। अग्निर्वा इतो वृष्टिमीट्टे मरुतोऽमुतश्च्यावयन्तीति। करोतिरभूतप्रादुर्भावे दृष्टः निर्मलीकरणे चापि वर्त्तते। पृष्ठं कुरु पादौ कुरु उन्मृदानेति गम्यते। निक्षेपणे चापि वर्त्तते। कटे कुरु घटे कुरु अश्मानमितः कुरु स्थापयेति गम्यते। एवमिहापि तिष्ठतिरेव व्रजिक्रियामाह तिष्ठतिरेव व्रजतिक्रियायाः निवृत्तिं। अयं तर्हि दोषः। अस्ति भवति विद्यतीनां धातुत्वमिति॥ ॥

ति। अन्यत्रापि प्रयोगात्। ततश्चान्यत्रास्य योर्थो धोत्सः स एवेहाप्यनुमीयते। अनेकार्थत्वाद्धातूनां तिष्ठतिरेव गतिवाचीति निर्णयः॥ ॥

=एवंमितिः पचादिभातुवाच्यपाकत्वसमानाधिकरणत्वाद्भवतिवाच्यात्मभरणस्यपचादीनामात्मभरणवाचकत्वमित्यर्थः॥ अन्ये पचादीनां च धातुसंज्ञा न प्राप्नोतीति। अयं भावः। न उक्तं सामानाधिकरण्यं भाववाचकत्वसाधकं यथा शुक्लादिशब्दानां रूपवाचकत्वेन रूपत्व=
=वाचकत्वं तथा पाकत्वेनात्मभरणसामानाधिकरण्येनात्मभरणवाचकत्वं। अथ रूपत्वादे[...] वस्तुतो रूपे[...]समवायात् शुक्लत्वसामानाधिकरण्यादुपलक्षणत्वेपि न शुक्लादिशब्दवाच्यमित्यात्मभरणस्य न दृष्टान्तेनोपलक्षणत्वेपि पचादिधातुवाच्यतानमुक्तेति॥ ७=

मा॰कौ॰प्र॰ २४५ २४५

भाववचन इति॥ भावशब्दः क्रियामात्रवाची। यथाय स्य च भावे नेति भावे घञ् इति च। तेन पचादीनामपि धातुसंज्ञा सिध्यति। अस्तिभवति विद्यतीनामपि भावरूपार्थाभि
धायित्वात्। भवति पचतीति। आत्मभरणवचनो भवतिः। तच्चात्मभरणं विरुद्धैकार्थसमवायैः पा[...]कत्वादिभिरविरुद्धैकार्थसमवायं। यथा शुक्लं रूपमिति शुक्ले गु
णे शुक्लत्वं रूपत्वं चास्तीति शुक्लादयो रूपवचनाः। एवं पचादयो भाववचना इत्यर्थः। कः पुनरिति। यदि क्रियैव भावस्तदा पक्षान्तरोपादानमनर्थकं अव्याप्तस्तदा।

यदि पुनर्भाववचनो धातुरित्येतल्लक्षणं क्रियेत। कथं पुनर्ज्ञायते भाववचनाः पचादय इति। यदेतेषां भवतिना सामानाधिकर
ण्यं। भवति पचति भवति पक्ष्यति भवति अपाक्षीदिति। कः पुनर्भावः। भवतेः स्वपदार्थो भवनं भाव इति।
। यदि भवतेः स्वपदार्थो भवनं भावः। विप्रतिषिद्धानां धातुसंज्ञा न प्राप्नोति। भेदः छेदः। अन्यो हि भावः। अन्यो भावः।
अपातस्यान्यो भावः। अन्यो भाव इति। यो हि यस्य भावमिच्छति स न तस्याभावं। यस्य चाभावं न तस्य भावं। पचादीनां च धातुसंज्ञा न प्रा
प्नोति। यथा हि भवता क्रियावचने धातौ करोतिना पचादीनां सामानाधिकरण्यं निदर्शितं न तथा भाववचने धातौ निदर्श्यते। करोतिः पचादी
नां सर्वान् कालान् सर्वान् पुरुषान् सर्वाणि [णिवच] वचनान्यनुवर्तते। भवतिः पुनर्वर्तमानकालत्वं चैकत्वं च। कात र्हीयं वाचोयुक्तिः भवति पचति भवति पक्ष्यति भ
व्याप्तिरिति प्रश्नः। स्वपदार्थ इति। स्वग्रहणमुपचरितार्थनिवृत्त्यर्थं। गौणोपि पदार्थो भवति न तु स्वः। व्यभिचारात्। पदग्रहणं प्रकरणाद्यनपेक्षत्वप्रतिपादनार्थं। भ
वनं भाव इति विग्रहः कर्तृसाधननिवृत्त्यर्थः। भेद इति। विनाशो भेदः। छेदः स्वघटरज्ज्वादेः स च भावविरोधीति भावः। सर्वान् पुरुषानिति। किं करोषि पचामि किं करोमि पचे
त्यादौ विपरीतापि पुरुषानुवृत्तिः सर्वग्रहणेन विवक्षिता भवति। पुनरिति। न हि भवति [...] भविष्यति पक्ष्यत्यभूदपाक्षीदिवतः पचतो भवन्ति पचन्तीति। कार्तर्हीति।

=विनाशः स्वस्यार्थप्रदर्शनं भेदः छेदः श्यतिः न तत्र भेदोपदादेश्छेदो रज्ज्वादेरिति क्रमेणान्वयः॥ १२=

एम॰ २४५

एषैषेति॥ या एषा त्वया एषा सैषा वर्त्तमानस्वरूपेत्यर्थः। पचादय इति। साध्यसाधनसंबंधः ननु सामान्यविशेषभाव इत्यर्थः। नन्वव्यक्तोक्तं तिरः स्थितो भावः क्रियया
समवायं न गच्छति। न हि भवति पठति पचति इति। नन्वस्तु ते नैतद्विरुध्येत। तदाह॥ कर्त्तृकर्मभावेन क्रिया आख्यातवाच्यक्रियया सं बध्यत एव। भवति पचति प
य्यमृगो धावतीति। करणादिभावेन तु न संबध्यते। तथा प्रयोगादर्शनात्। भवेदपि भवेदिति। एकस्याः क्रियायाः आत्मापेक्षः साध्यसाधनभावो विरुद्ध इति
भावः। कालभेदादिति। स्वाभाविकमन्यत्वं कालसाधनभेदेन व्यज्यते। एकस्येति। अपि भवेदिस्त्वयोर्भवतिस्तस्या ऐष्यादिविशिष्टदेवदत्तादिकर्त्तृका सत्ता वु

एषैषा वाचोयुक्तिः पचादयः क्रियाः भवतिक्रियायाः कर्त्र्यो भवंति। यद्यपितावदेवैतच्छक्यते वक्तुं यत्रान्या चान्या च क्रिया यत्र तु खलु सैव
क्रिया तत्र कथं। भवेदपि भवेत्स्यादपि स्यादिति। अत्राप्यन्यत्वमस्ति। कुतः। कालभेदात्साधनभेदाच्च। एकस्यास्तु भवतेर्भवतिः साधनं सर्वका
लश्च प्रत्ययः अपरस्य वा त्वं साधनं वर्त्तमानकालश्च प्रत्ययः। यावता त्राप्यन्यत्वमस्ति पचादयश्च क्रियाः भवतिक्रियायाः कर्त्र्यो भवं
तीति। अस्त्वयं कर्त्तृसाधनः भवतीति भाव इति। किं कृतं भवति। विप्रतिषिद्धानां धातुसंज्ञा सिद्धा भवति। भवेद्विप्रतिषिद्धानां धातुसंज्ञा सिद्धा
स्यात्प्रातिपदिकानामपि तु प्राप्नोति वृक्षः प्लक्ष इति। किं कारणं। एतान्यपि हि भवंति। एवं तर्हि कर्मसाधनो भविष्यति भाव्यते यः स भाव इ
ति। क्रिया चैव हि भाव्यते। स्वभावसिद्धं तु द्रव्यं एवमपि भवेत्केषांचिन्न स्यात्। ये त्वेते संबंधिशब्दास्तेषां प्राप्नोति। माता पिता भ्रातेति॥ ॥

र्त्तमानार्थः। तथाभूता हि सत्ता प्राप्येत इति वर्त्तमानकालः प्रत्ययः। सा तु सत्ता भवेदिस्त्वस्याः सत्तायाः कर्त्तृत्वेन निर्दिष्टेति भेदोऽस्येव। अस्त्वयमिति। भेदादयो भवंतीति
तद्वद्वृक्षादीनां सिध्यति धातुसंज्ञा। एतान्यपीति। एतत्प्रातिपादिकानि वस्तूनीत्यर्थः। भाव्यते यः स भाव इति। ते न साध्यमानार्था वाचिनो धातुसंज्ञेत्यर्थः। स्वभावसिद्धमिति। शब्द्य
मानानुसारेणेत उच्यते। कृतता क्रियमाणता कर्त्तव्यता युक्तान्यपि द्रव्याणि सिद्धरूपाण्येव प्रातिपदिकेनाभिधीयंते। शब्दांतरेण तु तेषां भवस्थांतरं प्रतिपाद्यते। मातेति। मातत्वं

सर्वे थेति॥ पाठाश्रये समानशब्दानां प्रसंगः कर्तृसाधने भावशब्दे दृष्टादीनां प्रसंगः। कर्मसाधने माच्चादीनामिसर्थेः। इदानीं समाधानमाह। पठिष्यतीति। पठितानामेव भाववचनानां धातुसंज्ञानान्येषामिसर्थः। अस्त्वयमिति। भवतीति भूरितिकर्त्रीरिक्ति वृत्तिन तु कर्मणि। अर्थे स्त्वभिन्न एवायो हि भवति स एव भाव्यते नान्यः। नेदमिति। वृद्धिशब्दं मंगलार्थस्य प्रयुक्तत्वा दुकारेमं गत्वार्थो नोपयुज्यते। भुवमिति। जायमानमर्थं ये मिदधतिते धातवइ

सर्वेषाववयं प्रातिपदिकप्रयुदासान्नमुख्यामहे। पठिष्यति त्वाचार्यः भूवादिपाठमातिपदिकाणवयत्यादिनिवृत्तसर्थं इति। यावता पठिष्यतिपचादयश्च क्रियाः भवति क्रियायाः कर्त्रो भवतीति। अस्त्वयं कर्तृसाधनो भवतीति भाव इति। किंवक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। एतेनैवाभिहितं सूत्रेणभूवादयो धातव इति। कथं। नेदमादिग्रहणं वृद्धेरैणादिकइ भ्कर्तृसाधनः। भुवं वदंतीति भूवादय इति। भाववचने धातोनतरर्थस्प्रतिषेधः। भाववचने धातोनतरर्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। शिप्रेप इति। किं च स्यात्। अशितीसात्वंप्रसज्येत। तद्विधानो विहितं। इतरेतराश्रयं च प्रत्यये न्याववचनत्वं तस्माच्च प्रत्ययः। इतरेतराश्रयं च भवति। का इतरेतराश्रयता। प्रत्यये भाववचनत्वं तस्माच्च प्रत्ययः। उत्पन्ने हि प्रत्यये भाववचनत्वं गम्यते। सचताववज्ञाववचनादुत्पाद्यः तदेतदितरेतरा

=नतुमनेति·नेनवक्ष्माएः भुवादिगाहानांभाववचनताभावठपपयतइतिभावः।१२-

श्रयं भवति। इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पंते॥ ॥

सर्थेः। भवतिर त्र जन्मवाचीरत्यनेनतुसत्तावाचीतिसिद्धा पोभिधायिनां संज्ञानभव ति। शिप्रेपइति। भावार्थाभिधायित्वात्प्रसंगस्य धातुसंज्ञाप्रसंगाद्दात्वं प्राप्नोतिनत्वमेमितिकुंचितितु प्रतिषिध्यते। एकारोच्चारणंतु पदाकर्मकमेणोर्लकारस्तदर्थं पाठस्तु नतावदस्य मनसि वर्तते। इतरेतराश्रयं चेति। प्राकृप्रास्त्रव्यापारात्समुदाय एव नास्ति कुतोन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थस्य प्रविभागः। तस्मिंश्चासति भाववचनापरिज्ञानाद्धातुत्वं न भवति प्रतद्समर्थेः॥ राम० २४६

=भावमाहेति=सनाकर्तृत्वरूपभावार्थाभिधायित्वेपिपुत्रादिशब्दानांजनिक्रियाकर्तृत्वरूपभावाभिधायित्वंनेत्यर्थः।२=

सिद्धंलिङिति॥ वस्तुस्थित्या एव पचत्यादयः समुदायाः संसृष्टार्थाभिधायिनः केवलं समुत्थेभ्यो ऽसमक्रियायामर्थे विभागः शास्त्रविभागश्चोपोद्भियते इत्यर्थः। सना श्रिसेति। पारमार्थिकं नाश्रीयते परिकल्पितं त्वाश्रीयत एव। तल्लोकेहि शास्त्रान्तराण्येवार्थान्तरे सुप्रयुज्यन्ते। प्रथमभावग्रहणं चेति। तदर्थप्रत्ययपरिहारोयं। प्राथम्यं सापेक्षिकत्वात् इच्छति। कुत इति। पुत्रीयतीति। नात्र प्रथममुच्चार्यमाणः पुत्रशब्दो भावमाह। सनाद्यन्ता धातव इत्यस्य प्रत्याख्याने ऽयं दोषः। सिद्धेति। प्रथमत्वाद्यो भावो ऽप्रथमेनापि कश्चाभिधीयते न तु द्वितीयः। श्रिष इत्यत्र तु प्राप्नोति। स्वार्थिके न प्रत्ययेन प्रथम एव भावो ऽभिधीयते न तु द्वितीयः। अभिधानत

सिद्धं तु निसमवायत्वादनाश्रिसभाववचनत्वं प्रत्ययः। सिद्धमेतत्। कथं। निसाः शास्त्रानि सेपु च शब्देषु अनाश्रिसभाववचनत्वं प्रत्ययउत्पद्यते। प्रथमभावग्रहणं च। प्रथमभावग्रहणं च कर्तव्यं। प्रथमं यो भावमाहेति। कुतः पुनः प्राथम्यं। किंशब्द इत आहो स्विदर्थतः। किं चातः। यदि शब्दतः सनादीनां धातुसंज्ञा न प्राप्नोति। पुत्रीयति वस्त्रीयतीति। अथार्थतः सिद्धा सनादीनां धातुसंज्ञा स एव तु दोषः। भाववचनेन तदर्थप्रतिषेध इति। एवं तर्हि नापि शब्दतो नाप्यर्थतः किं तर्ह्यभिधानतः सुमध्यमे ऽभिधानेयः प्रथमं भावमाह॥०॥
धातो प्रत्यय=

इति। अन्येनानभिहितं भावं य आह स धातुः। चिकीर्षेत्यत्र तु प्रकृत्याभिहितं भावं प्रत्यय आहेति न तस्य धातुसंज्ञाप्रवृत्तिः। यथा प्रथममयं राजानं पश्यतीत्यस्यार्थो यदन्येनादृष्टं पश्यतीति तथेहापि प्राथम्यमभिधाने क्रियापेक्षमाश्रीयते अन्येभ्यो भावाभिधायिभ्यो यः प्रथमं भावमाहेति। सुमध्यम इति। द्वौ शब्दार्थपक्षौ उक्त्वा तावरिसज्यापादीयमानं मध्यममिति व्यपदिश्यते। तदेवनिर्दिष्टत्वाच्छोभनत्वेन विशेष्यते। चिकीर्षतीत्यत्र कर्तरि सत्योपसर्जनामिच्छामन्येनानभिहितां सन्प्रत्यय आहेति प्रवर्तते धातुसंज्ञा। अन्यपक्षे यथा शिष इति प्रत्ययस्य धातुसंज्ञा न भवति तथा स्वार्थिकानां आपादी

इहेति। नञर्थे प्रसज्यप्रतिषेधः। इतरेतराश्रयं च। प्रथमभावग्रहणं च सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति च। केवलं प्रथमभावग्रहणमपनीय प्रथमक्रियाग्रह
णं कर्त्तव्यं तत्रेदमिति। किं करोतीति प्रश्ने ऽस्त्यादिभिः प्रतिवचनाभावादक्रियावचनत्वमेषामिति मन्यते। यद्यप्युक्तमिह सर्वेषु साधनेषु सन्निहितेषु
कदाचित्पचतीत्येतद्भवति कदाचिन्नेति तदस्त्यादिषु नास्ति। न ह्यस्तीति कदाचिद्भवत्यपि तु सर्वदेति पाकादिभिर्वैधर्म्यं। यथा पचतितरामिति प्रकर्षो भ
वति नैवमस्तितरामिति। किं यत्तदिति। यत्तच्छब्दाभ्यां कारकवैचित्र्यं निर्दिश्यते। प्रवृत्तिविशेष इति। सर्वा प्रवृत्तिः प्रवृत्त्यन्तराद्भिद्यते इत्यस्त्येव स
र्वस्याः क्रियात्वं। अन्यथेति। मुद्गौदने मंदप्रयत्नः प्रवर्त्तते मांसौदने तु संवेगेन। यथा च भोजनक्रियाणां परस्परवैलक्षण्यात्प्रवृत्तिविशेषत्वं नैव

इह येऽप्येवमाहुर्वचनैर्धातोर्दोषास्ते क्रियावचनेऽपि। तत्र तस्यैव परिहारः। तत्रेदमपरिहृतं अस्तिर्भवतिर्विद्यतीनां धातुत्वमिति। तत्
स्य परिहारः। कां पुनः क्रियां भवानस्त्यर्थमाह अस्ति भवति विद्यतीनां धातुसंज्ञा न प्राप्नोतीति। किं यत्तद्देवदत्तः कंसपात्र्यां पाणिनौ
दनं भुंक्ते इति। न ब्रूमः कारकाणि क्रियेति किं तर्हि कारकाणां प्रवृत्तिविशेषः क्रिया। अन्यथा च कारकाणि मुद्गौदने प्रवर्त्तन्ते
अन्यथा मांसौदने। यद्येवं सिद्धास्तिभवतीनां धातुसंज्ञा। अन्यथा हि कारकाण्यस्तौ प्रवर्त्तन्तेऽन्यथा म्रियतौ। षड्भावविकारा इ
(त्रिविध२)
ति ह स्माह वार्ष्यायणिः। जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्द्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति॥०॥

मस्त्यादीनां। यद्येवमिति। अत्रापि प्रवृत्त्यन्तरापेक्षयास्त्येव प्रवृत्तिविशेषरूपत्वमित्यर्थः। अन्यथेति। अस्तावात्मभरणरूपा प्रवृत्तिर्म्रियतौ तत्त्यागरूपा। उ
त्पत्तिप्रभृत्या विनाशाच्च सत्तानुषंगादस्तीति प्रत्ययस्य सन्निहितेषु साधनेषु सत्तिरूपं भाविनीति कादाचित्कत्वाभावः। प्रकर्षप्रत्ययोऽपि दृश्यते विद्यतेतरामि
ह धान्यमिति। अत्रैवार्थे आगममाह। षड्भावविकारा इति। भावस्य क्रियायाः षट् प्रकारा इत्यर्थः। तेषु चास्तिः पठित इति तस्यापि क्रियात्वमित्यर्थः। अप्य
वा भाव[illegible] स्य सत्तायाः एते प्रकाराः सत्त्वेनानेकक्रियात्मिका साधनसंबंधादवसीयमानस्य ध्वरूपा जन्मादिरूपतया वभासते। एते च भावविकारा निरुक्ते निपुणं

व्याख्याताः॥ इह तु प्रकृतानुपयोगान्न व्याख्यायन्ते॥०॥

सर्वथेति॥ भावविकारपरिसंख्यानस्याव्यापकत्वमित्यर्थः। एवं तर्हीति। अनुमानेन क्रियात्वं प्रतिपादयति। अन्यथा स्थित इत्युक्ते वृद्धिक्षयनिवृत्तिर्न प्रतीयेत। अथ वेति। क्रियान्तरधर्मसमन्वयेनास्त्यादीनां क्रियात्वं प्रतिपाद्यते। घट इत्युक्ते कालविशेषावगतिर्नास्ति। अस्तिरभूत् भविष्यतीति कालविशेषा

सर्वथास्थित इत्यत्र धातुसंज्ञा न प्राप्नोति। बाह्योऽह्येते ऽप्यस्तिस्थितिः। एवं तर्हि क्रियायाः क्रियानिवर्तिका भवतीत्यर्थः द्रव्यस्य निवर्तकं। एवं हि कश्चित्कंचित् पृच्छति किमवस्थो देवदत्तस्य व्याधिरिति। स आह वर्द्धत इति। अपर आह अपक्षीयत इति। अपर आह स्थित इति। स्थित इत्युक्ते वर्द्धते नाप्यपक्षीयते न च निवृत्तिर्भवति। अथवा नान्तरेण क्रियां भूतभविष्यद्वर्तमानाः कालाः व्यज्यन्ते। अस्त्यादिभिरपि भूतभविष्यद्वर्तमानकालाः व्यज्यन्ते। अथवा न्यस्य स्पष्टेनान्यद्दर्शयन्ते न भविष्यतीति किं करोस्यस्तीति। अथ यद्येवं क्रियावचनो धातुरित्येष पक्षो यापि भाववचनो धातुरिति किं गतमेतद्दियता सूत्रेण आहोस्विदन्यत्र सम्यक्षे भूयः सूत्रं कर्तव्यं। गतमित्याह। कथं। अयमादिशब्दोऽस्त्येव व्यवस्थायां वर्तते। तद्यथा। देवदत्तादीन्समुपविष्टानाह देवदत्तादय आनीयन्तामिति ते उत्थाप्यानीयन्ते। अस्ति प्रकारे वर्तते। तद्यथा। देवदत्तादय आढ्या अभिरूपा दर्शनीयाः पक्षवन्तः। देवदत्तप्रकारा इति गम्यते। प्रत्येकं चादिशब्दः परिसमाप्यते। भ्वादय इति च वादय इति च [redacted] तद्यदा तावत्क्रियावचनो धातुरित्येष पक्षः तदा भू इत्येवमादयः आदिशब्दः स च व्यवस्थायां वर्तते वा इत्येवमादयः आदिशब्दः सप्रकारे भू इत्येवमादयो वा इत्येवंप्रकारा इति॥ ॥ ॥

वगमात् साध्यमानस्य चार्थस्य कालेन योगात् क्रियात्वावसायः॥ अथ वेति। निर्ज्ञातायां सत्तायां किं करोतीति प्रश्नासंभवात् अस्तीति प्रतिवचनाभावः। ननु क्रियात्वाभावादित्यर्थः। यदा तु प्रत्यासत्त्या विना प्राशंकया देवदत्तः किं करोतीति प्रश्नः तदास्तीत्यादि प्रतिवचनं भवत्येव अथ यद्येवेति। परिसंख्यापरिसंख्येति रूपतया

॥ [illegible] ॥०॥

भा०वै०प्र० तदावेमत्येति॥ अदादीनामादौ वा पतिं गं धनयोरिति पठितव्यं। अदादिगणो गणानामादौ। तेन सर्वे धातुपाठसन्निविष्टा गृहीता भवन्तीत्यदितं ह्रीति। क्रियावच
२४८ नो धातुरिति भाववचनो धातुरिति वा लक्षणं क्रियते नार्थः पाठेनेत्यर्थः। भूवादिपाठ इति। यथा भो कुं पाक इति क्रियाश्रयाणि तु मुनादीनि भवेतितत्या धातुसं
248 ज्ञापि स्यादिति पाकादीनां प्राप्तित्वादीनां च पाठेनासौ निवर्त्यते। तथा हि रु कृष्य कृ इत्यादीनां च क्रियाप्रधानानामव्ययानां। एतेषामपीति। तेषामपाठे नि

यदा तु भाववचनो धातुरित्येष पक्षस्तदा वेत्यत्र यणादेशो द्रष्टव्यः। स एव व्याख्यायां भू इत्यत्र यणादेशाद्वः। सः प्रकारो वा इत्येवमादयो भू इ
त्येवंप्रकारा इति। यदि तर्हि लक्षणं क्रियते नेदानीं पाठः कर्तव्यः। कर्तव्यश्च। किं प्रयोजनं। भूवादिपाठः प्रातिपदिकाणवयसादिनिवृत्त्यर्थः
।भूवादिपाठः कर्तव्यः किं प्रयोजनं। प्रातिपदिकाणवयसादिनिवृत्त्यर्थः। प्रातिपदिकनिवृत्त्यर्थः आणवयसादिनिवृत्त्यर्थश्च। के पुनराणा
वयसादयः। आणवयति। वटूयति। स्वरानुबन्धज्ञापनाय च। स्वरानुबन्धज्ञापनाय च पाठः कर्तव्यः। स्वराननुबन्धांश्च ज्ञास्यामीति।
न त्वन्तरेण पाठं स्वरा अनुबन्धा वा शक्या विज्ञातुं। ये त्वेते न्याय्यविकरणा उदात्ता अननुबन्धकाः पठ्यन्ते तेषां पाठः शक्योऽकर्तुं। एतेषा
मप्याणवयसादिनिवृत्त्यर्थः पाठः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। शिष्टप्रयोगादाणवसादीनां निवृत्तिर्भविष्यति। स चावश्यं शिष्टप्रयोग उपास्यः
॥ वेपि पठ्यन्ते तेषामपि विपर्यासनिवृत्त्यर्थः। लोके हि कश्चिदर्थेऽकस्मिं प्रयुञ्जते दृश्यपर्थोदिसि॥ ।

वृत्तिराणवसादिवत्स्यात्तस्मादाणवयसादीनां निवृत्तिर्यथा स्यात् तदन्यथैव मा प्रविक्षन्निति एवमर्थं तेषामपि पाठः कर्तव्य इत्यर्थः। शिष्टप्रयोगादिति। प्रयुक्तानामि
दमन्वाख्यानं न चाणवयसादयः शिष्टैः प्रयुज्यन्ते इति नास्ति तेषां शास्त्रेणानुविधानमिति भावः। एतेनैव न्यायेन प्रातिपदिकनिवृत्त्यर्थोऽपि पाठो न प्रयुज्यते एम०
॥ नहि पाकादयः शब्दाः धातुविहितप्रत्ययपरा लोके प्रयुज्यन्ते॥ ॥ ॥ २४८

उपदेशे॥ ॥ उद्देशोपदेशशब्दयोरुपसर्गभेदेऽपि अभिन्नार्थत्वं प्रक्रमत उपक्रमत इत्येतयोरिव मन्यमानः पृच्छति। उपदेश इति किमर्थमिति॥ अत्र ओँ अपर

ति। अयं नो परिदृष्टः किं तर्हि आङोऽनुनासिकश्छन्दसीति लक्षणेनान्तरतमशब्दाङः स्थाने विहितः। यदि ता ङ ओँ छन्दसी सर्वस्य न स्यात् अविशेषात् अप्युपदेशोऽनुनासिकः॥

उपदेशेऽजनुनासिक इत्॥ ॥ उपदेश इति किमर्थं। अत्र ओँ अपः। उद्देशो योऽनुनासिकस्तस्य मा भूदिति। कः पुनरुद्देशोपदेशयोर्विशेषः। प्रत्यक्षमाख्यानमुपदेशः। गुणैः प्रापणमुद्देशः। प्रत्यक्षं तावदाख्यानमुपदेशः। तद्यथा। अगोज्ञाय कश्चिद्गां सक्थनि कर्णे वा गृहीत्वा उपदिशत्ययं गौरिति। स प्रत्यक्षमाख्यातमाह उपदिष्टो मे गौरिति। गुणैः प्रापणमुद्देशः। तद्यथा। कश्चित्कंचिदाह देवदत्तमेभवानुद्दिशत्विति। स इह स्थः पाटलिपुत्रस्थं देवदत्तमुद्दिशति अङ्गदी कुण्डली किरीटी व्यूढोरस्को वृत्तबाहुर्लोहिताक्षस्तुङ्गनासो विचित्राभरणः ईदृशो देवदत्त इति। स गुणैः प्राप्यमाणमाह उद्दिष्टो मे देवदत्त इति। इत्संज्ञायां सर्वप्रसंगोऽविशेषात्। इत्संज्ञायां सर्वप्रसंगः सर्वस्यानुनासिकस्येत्संज्ञा प्राप्नोति। अस्यापि प्राप्नोति। अत्र ओँ अपः। किं कारणं। अविशेषात्। न हि कश्चिद्विशेष उपादीयते। एवं जातीयकस्यानुनासिकस्येत्संज्ञा भवतीति। अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसंगः। किमुच्यतेऽनुपादीयमाने विशेष इति कथं नाम्नोपादीयते यदोपदेश इति स्पष्टमेतत्। लक्षणेनाप्युपदेशः॥

प्रत्यक्षमाख्यानमिति। इन्द्रियगोचरार्थस्य यदाख्यानं स उपदेश इत्यर्थः। प्रसिद्धधर्मोपादानेन तु यत्प्रतिपादनं स उद्देशः। प्रत्यक्षमाख्यातमिति क्वचित्पाठः। तत्राख्यानमाख्यातमिति भावे क्तो विज्ञेयः। ईदृश इति। एतैः शब्दैर्यो दृश्यो बुद्ध्यावगम्यते इत्यर्थः। प्रतिभासते तादृशो बाह्य इत्यर्थः। लक्षणेनेति। लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं गुणास्ते

॥ नाप्युपदेशो भवतीत्यर्थः॥

इषेत्वकमधीष्वेति। इषेत्वकमिति पूर्वेण संबध्यते। स तस्मा याचष्टे इषेत्वकमिति। इषेत्वा शब्दो यस्मिन्ननुवाके स्ति तमाचष्टे इत्यर्थः। गोषूपदिभ्यो वुन्निति
वुन्प्रत्ययः। किमर्थमाचष्ट इत्याह। अधीष्वेति। अध्ययनार्थमाचष्ट इत्यर्थः। अकार्ये ल्लोप इति। यदि ल्लोपोऽभिमतोऽभविष्यदाङो ल्लोपम्छेत्सी

संकीर्णावुद्देशोपदेशौ। प्रत्यक्षमप्याख्यानमुद्देशः। गुणैः प्रापणमुपदेशः। प्रत्यक्षं तावदाख्यानमुद्देशः। तद्यथा। कश्चित्कं
चिदाह अनुवाकं मे भवाननुदिशत्विति। स तस्मा याचष्टे इषेत्वकमधीष्व शन्नोदेवीयकमधीष्वेति। स प्रत्यक्षमाख्यानमाह उ
द्दिष्टो मेऽनुवाक स्तमध्येष्य इति। गुणैः प्रापणमुपदेशः। तद्यथा कश्चित्कंचिदाह याम्यां तरंगमिष्यामि पंथानं मे भवा
ननुपदिशत्विति। स तस्मा याचष्टे। मुष्मिन्नवकाशे हस्तदक्षिणो गृहीत्वा मुष्मिन्हस्तवाम इति। स गुणैः प्रापणमा
ह उपदिष्टो मे पंथा इति। एवमेतौ संकीर्णावुद्देशोपदेशौ। एवं तर्हि कार्याभावादित्संज्ञा न भविष्यति। ननु च ल्लोप एवेत्का
र्यं स्यात्। अकार्यं ल्लोपः। इह हि शास्त्रस्य द्व्यर्थ उपदेशः। कार्यार्थो भवत्युपदेशः श्रवणार्थो वा। कार्यं चेह नास्ति। कार्ये चासति
यदि श्रवणं न स्यात् उपदेशोऽनर्थकः। इदमस्ति कार्यं अभ्र आँ अपदितः। अनंतरलक्षणयां स्पामित्संज्ञायामादितश्चेति टुप्रसज्ये
त। सिद्धं तूपदेशनेऽनुनासिकवचनात्। सिद्धमेतत्। कथं। उपदेशने योऽनुनासिकः स इत्संज्ञो भवतीति वक्तव्यं। किं पुनरुपदेश

प्रतिषेधः२

सेवावस्थादिसर्थः। अनंतरलक्षणयामिति। यद्यनेकांता अनुबंधास्तदा अनंतर इत्संज्ञकः कार्यस्य विशेषको भवतीति धातोराद्यित्वादि टूप्रतिषेध
प्रसंगः। उपदेशनमिति। तेन शास्त्रे उच्चारितोऽनुनासिकः स इत्संज्ञक इत्यर्थः॥ ॥ ॥श्री॥ ॥

परत्वादिति। परत्वे न बाधकत्वं लक्ष्यते। तेनानवकाशत्वाद्घुरप्राप्नोतीत्यर्थः। हलश्चेति। अयं त्वपुनरो बाधको घञः। प्रायवचनादिति। हलश्चेत्यत्र संज्ञायां प्रा
येणेति चानुवर्त्तते। संज्ञया च प्रायग्रहणमभिसंबध्यते। प्रायेण संज्ञायां घञ् भवति क्वचिदसंज्ञायामपीत्यर्थः। संज्ञायामेवेति। प्रत्ययस्य विधेयत्वात्साधा
न्यात्प्रायग्रहणं प्रत्ययेनैव संबध्यते न तु गुणेन संज्ञयेत्यर्थः। उपाधिविशेषणयोश्च वाच्यत्वावाच्यत्वाभ्यां विशेषः। तथा हि। दृतिहरिरिति प्रत्ययेन दिव
पशुः कर्त्ताभिधीयते इति पशुरुपाधिः। गार्गिकया श्लाघत इति श्लाघा बुनाभिधीयते इति विशेषणमुच्यते। इनङ्विभाषेति। प्रत्ययस्य विधे

सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तमित्संज्ञायामसर्वेप्रसंगोऽविशेषादिति। नैष दोषः। उपदेश इति घञ्ञयं क
रणसाधनः। न सिध्यति। परत्वाद्घुरप्राप्नोति। न ब्रूमोऽकर्त्तरि च कारके संज्ञायामिति। किं तर्हि। हलश्चेति। तत्रापि संज्ञायामिति
वर्त्तते। नैषा संज्ञा। प्रायवचनादसंज्ञायामपि भविष्यति। प्रायवचनात्संज्ञायामेव साधुर्न वा। न ह्युपाधेरुपाधिर्भवति विशेष
णस्य वा विशेषणं। यदि नोपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणं। कल्याण्यादीनामिनङ्। कुलटाया वा इनङ्विभाषा न प्रा
प्नोति। इनङेवात्र प्रधानं विहितः। प्रकृतः प्रत्ययश्चानुवर्त्तते। इह तर्हि वाक्किनादीनां कुक्च। पुत्रान्तादन्यतरस्यामिति कुक्विभा
षा न प्राप्नोति। अत्रापि कुगेव प्रधानं विहितः। प्रकृतः प्रत्ययश्चानुवर्त्तते। एवं न चेदमकृतं भवति नोपाधेरुपाधिर्विशेषणस्य

यतया प्राधान्यान्नार्थ्येन प्रकृतेर्गुणत्वात्तदादेशस्येनङोपि गुणत्वादुपाधित्वमित्यर्थः। इनङेवात्रेति। अपूर्वोपदेशत्वात्तस्यैव प्राधान्यमित्यर्थः
।ढकुस्त्रीभ्यो ढगित्येव सिद्धं। तदनुवादेनेनङ्विधीयते। कुगेवेति। उदीचां वृद्धादगोत्रादित्यनेन फिञ् विहितः तदनुवादेन कुको विधानात्। न चेदमकृ
तमिति। आश्रितमेवेत्यर्थः। गुणप्रधानसन्निधौ यत्प्रधानमर्थविशेषणेन भवति तस्यैव विशेषणं स्यान्न तु गुणस्य॥ ॥ ॥

=ननु कृत्वेति कृत्वार्थो विचारस्तत्र पुंकृत्वः कर्ता प्राप्तो घञिति समानकर्तृकत्वात्क्त्वा न प्राप्नोतीत्यत आह· एवं स्थितेति·९=

भा०कै०प्र० एवं च कृत्वेति॥ एवं स्थिते सत्यर्थः। तेन घञ्जे वन्यायवशात्संज्ञायां प्रायेण तिष्ठति स एवात्र न प्राप्नोतीति समानकर्तृकत्वात्क्त्वाप्रत्यय उपपद्यते। एवं तर्हीति। बहु
२५० लग्रहणाद्संज्ञायामपि घञ्भविष्यतीत्यर्थः॥ ॥हलं सम्॥ ॥अन्तेऽवसाने भवमंत्यं। सर्वो हि हल्लिति। सर्वस्य हल्लोऽवसानेन संबंधात्। अंत्यग्रहणेत्वा
250 दिनिवृत्त्यर्थं स्यात्। सिद्धं त्विति। व्यवसिताः परिच्छिन्ना ये समुदायाः धातुप्रत्ययत्वादिना धर्मेण तेषां योंत्य इत्यर्थः। अवयवास्तु समुदायतंत्रत्वात्तांतरीयको
पदेशत्वाद्धातुत्वादिना न परिच्छिन्नाः। तत्र प्रकर्षगतिरिति। आदिनिवृत्त्यर्थत्वादंत्यशब्दस्य प्रकर्षगतिः उच्यते। आदेरप्युच्चारणानंतरमवसानसंबंधा

एवं च कृत्वा घञ् प्राप्नोति। एवं तर्हि कृत्यल्युटो बहुलमित्येवमत्र घञ् भविष्यति॥ ॥हलं सम्॥ ॥हलंत्ये सर्वप्रसंगः सर्वोंत्यत्वात्। हलंत्ये सर्वप्रसंगः सर्वस्य हल इत्संज्ञा प्राप्नोति। किं कारणं। सर्वोंत्यत्वात्। सर्वो हि हलंतमवधिं प्रसंतो भवति। सिद्धं तु व्यवसितांत्यत्वात्। सिद्धमेतत्। कथं। व्यवसितांत्यत्वात्। व्यवसितांत्यो हलित्संज्ञो भवतीति वक्तव्यं। के पुनर्व्यवसिताः। धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमादेशाः। सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं हलंत्ये सर्वप्रसंगः सर्वोंत्यत्वादिति। नैष दोषः। आहायं हलंत्यमित्संज्ञं भवतीति सर्वस्य हलंतमवधिं प्रसंतो भवति। तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते। साधीयो योंत्य इति। कश्च साधीयः। यो व्यवसितांत्यः। अथवा सापेक्षोयं निर्देशः। न चान्यत्किंचिदपेक्ष्यमस्ति। तेन व्यवसितानेवापेक्षिष्यामहे॥ ॥

दंत्यत्वं अनिवार्यमिति नास्ति तन्निवृत्तिरिति सामर्थ्यात्प्रकर्ष आश्रीयते व्यवसितानां योंत्य इति। आदिमध्यानां चकात्यनिक्रमंत्यत्वं। सर्वोंत्यस्य तु निरसमेवे राम०
ति तस्यैव युक्तं ग्रहणं। अथवेति। पूर्वं समुदायावयवसन्निधौ समुदायापेक्षमंत्यत्वमाश्रयितुं युक्तमिति परिहृतं। इदानीं तु समुदायापेक्षत्वादुपदेशस्यावयवानामंत्य २५०
त्वान्न तदपेक्षणं दूरोत्सारितमिति मत्वा परिह्रियते॥ ॥श्री॥ ॥

लकारस्येति ॥ इतरेतराश्रयं मन्यते । शषसर् हल् इत्यत्र लकारस्य सत्यामित्संज्ञायां रहहलिति प्रत्याहारः सति च प्रत्याहारे लणि सत्र च लकारस्य हल्त्वात्तस्यैव शा
षसर् हलि सत्रे नेनिर्दिष्टत्वादित्संज्ञेति प्रत्याहाराश्रया इत्संज्ञा तदाश्रयश्च प्रत्याहारः । लकारश्चेति पूर्वं लकारस्येत्संज्ञा विधेया । तेन हलिति प्रत्याहार
उपपद्यते । तत्र हल् च ल् चेति समाहारद्वंद्वं कृत्वा संयोगान्तस्य लोप इति लकारो लुप्यते । हल् चेति । हस्य ल् इत्येकः षष्ठीतत्पुरुषः । द्वितीयः प्रत्याहारः । न
पुंसकमनपुंसकेनेति चैकशेषः । एकस्य पुंल्लिंगत्वादपरस्य नपुंसकत्वात् । अथ वेति । शषसर् हलि सत्र हलं समिति सत्र च लकारस्यैकादेशो लपर

लकारस्यानुबन्धाज्ञापितत्वाद्धल्ग्रहणप्रसिद्धिः । लकारस्यानुबन्धत्वेन ज्ञापितत्वाद्धल्ग्रहणस्य प्रसिद्धिः । हलं समित्संज्ञं भव
तीत्युच्यते । लकारस्यैव तावदित्संज्ञा न प्राप्नोति । सिद्धं तु लकारनिर्देशात् । सिद्धमेतत् । कथं । लकारनिर्देशः कर्तव्यः । हलं समित्संज्ञं भव
ति लकारश्चेति वक्तव्यं । एकशेषनिर्देशाद्वा । अथ वा एकशेषनिर्देशोयं । हल् च हल् च हल् हलं समित्संज्ञं भवतीति । अथ वा ल
कारस्यैवेदं गुणभूतस्य ग्रहणं । तच्चोपदेशेऽजनुनासिक इदिति संज्ञा भविष्यति । अथ वाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवति लकारस्य
इत्संज्ञेति । यदयं णलं लितं करोति ॥ ॥ ॥

त्वं च क्रियते । नन्वेवमपीतरेतराश्रयमेव । लकारस्य सत्यामित्संज्ञायां हलिति प्रत्याहारः सति च प्रत्याहारे ऐऔजिति चकारस्येत्संज्ञा तस्यां सत्यामजिति प्र
त्याहारः । अजिति प्रत्याहारे सति लकारस्येत्संज्ञा । एवं तर्हि लृदित इति ज्ञापकात् लकारस्येत्संज्ञाकार्यं भविष्यतीति नास्तीतरेतराश्रयमिति भगवतो भाष्यकार
स्याभिप्रायः । अथ वेति । णलो लकारः स्वरार्थः कृतः अस्यां चेत्संज्ञायां कृतः स्वरः । अवर्णार्थस्तु णलो न लकारः । हल्ङ्यादिसूत्रे हल्ग्रहणस्य ल् व्याहृतस्य था
त । तत्र हि बिभेदेति णल्व्यावृत्त्यर्थं हल्ग्रहणं कृतं । लकारस्य अवर्णे पृक्तत्वाभावाल्लोपस्याप्राप्तिरिति किं हल्ग्रहणेन ॥ ॥ ॥

भा०कै०प्र० प्रातिपदिकप्रतिषेध इति। यदामं जकारादिनिवृत्त्यर्थः प्रातिपदिकानामुपदेशः कर्त्तव्य इति पक्षस्तदा प्रतिषेधः। अन्यथा उपदेशाभावात्प्रसङ्गाभावादनर्थकः प्रतिषे
२५१ धः स्यात्। कुम्भकार इति। अपवादविषयपरिहारेण संज्ञायाः प्रवर्त्तनात् पूर्वं प्रातिपदिकसंज्ञेति प्रतिषेधप्राप्तेः कृत्तद्धित इति प्रतिषेधः क्रियते। प्रत्यय ग्रहणमिति।
२५१ उदश्वित् शकृदिति चैतावुभुसन्तौ। शकृदिति शकृन्ति न् इति यद्यपि उत्साद्यते तथाप्युपदेशे तकारेसो न भवतीति संज्ञा न प्रवर्त्तते। एजान्तस्येति। नन्वसुसन्निपक्षे

प्रातिपदिकप्रतिषेधो ऽकृत्तद्धिते। अकृत्तद्धितान्तस्य प्रातिपदिकस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। उदश्वित् शकृदिति। अकृत्तद्धितान्तस्येति किमर्थं कुम्भ
कारेनगरकारः औपगवः कापटव इति। इदर्थाभावात् सिद्धं। इत्कार्याभावात्स्वे संज्ञा न भविष्यति। इदमस्तीत्कार्यं नित्त्वरितमिति स्वरित
त्वं यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रत्यय ग्रहणं तत्र चोदयिष्यति। इह तर्हि राजानस्ता। न्नितीत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात्। न्नितीत्युच्यते न त्रव्यव
वर्गाभावान्न भविष्यति। इदं तर्हि स्वर्। उपोत्तमं रितीत्येषस्वरो यथा स्यात्। स्वरितकरणसामर्थ्यान्न भविष्यति। स्वर्। स्वरौ स्वरि
ताविति इह तर्हि अन्तर। उत्तमशब्दस्त्रिप्रभृतिषु वर्त्तते न चात्र त्रिप्रभृतयः सन्ति। इह तर्हि सनुतर। उपोत्तमं रितीत्येषस्वरो यथा स्या
त्। अन्तोदात्तनिपातनं करिष्यते। सनिपातनस्वरोरित्स्वरस्य बाधको भविष्यति॥ ॥ ॥

प्यनयोरवयवमाद्युदात्तत्वमेष्टव्यं। तत्राद्युदात्तसाद्युदात्ते त्वेकिं भयो जनं येन्ते त्संज्ञा स्यात्। उच्यते। आमन्त्रितनिघातप्रतिषेधार्थमाद्युदात्तत्वं स्यात्। नदि। सम्बुध्यो
रिति न लोपस्य प्रतिषेधोने त्संज्ञाया इति तत्प्रतिबद्धः स्वरः स्यात्। अपवर्गाभावादिति। नित्स्वरोनास्तीति भावः। यदा तु सौवर्येः सन्नप्यसन्निदं तत्सन्नप्यसत्सप्तपि नि
देवायं न तु निरं तर इति नास्ति स्वरः। अत्र तु पक्षेऽभोक्षियन्निति यदा वाक्यार्थे प्रख्यचन्नतरा स्वरोन सिध्यति। पराणु छन्दसः श्रोत्रभावः घंघ्न प्रत्ययस्तदानिरन्त राम० २५१
रलात्स्वरसिद्धिः॥ ॥

तद्यथा गस्त्येति॥ प्रत्ययस्तु निक्षिते परिशिष्टस्य कुण्डिनजादेशः तत्र प्रत्ययलक्षणेन तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वादित्संज्ञानिषेधः स्यात्। न चायं चकारस्तद्धि
तसंबन्धीयतोऽकृत्तद्धित इति निषेधः स्यात्॥ ॥न विभक्तौ तुस्माः॥ ॥इत्संज्ञापरित्राणार्थमिति। इत्संज्ञायाः परित्राणमिति साधनेक्ते इति पञ्चमी
तत्पुरुषः। शेषविवक्षायां वा षष्ठीसमासः। अनेनोकारेणानुमीयते येषां प्राग्दिशो विभक्तिरिति विभक्तिसंज्ञा तेषां न विभक्ताविती त्संज्ञा न निषिध्यते इति।

एतच्चात्र युक्तं यदित्कार्याभावादित्संज्ञा न स्यात्। यत्रेत्कार्यं भविष्यति तत्रेत्संज्ञा तद्यथा। आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिन
जिति॥ ॥न विभक्तौ तुस्माः॥ ॥विभक्तौ तवर्गप्रतिषेधोऽतद्धिते विभक्तौ तवर्गप्रतिषेधः अतद्धित इति वक्तव्यं। इह मा भूत्।
किमोऽत्। कुत्र प्रत्यनदी यस्मे। कार्दमासा इति। स तर्हि वक्तव्यः। न वक्तव्यः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न विभक्तौ तद्धिते प्रतिषेधो भव
तीति। यदयमिदम स्थमुरितिमकारस्येत्संज्ञापरित्राणार्थमुकारमनुबन्धं करोति। यद्येतज्ज्ञाप्यते इदानीमित्सत्त्वं प्रा
प्नोति। इत्कार्याभावादचेत्संज्ञा न भविष्यति। इदमस्ति त्कार्यं मिदचोऽन्त्यात्पर इत्सञ्चामंस्थानेऽयथा स्यात्। इश्भावे कृते नास्ति वि
शेषः। मिदचोऽन्त्यात्पर इति वा प्रत्ययः परइजिवा। स एव तावदिशभावो न प्राप्नोति। किं कारणं। प्राग्दिशः प्रत्ययेष्विन्सुच्यते। कः पु
नरर्हतीशभावं प्राग्दिशः प्रत्ययेषु वक्तुं किं तर्हि प्राग्दिशीयेष्विशभावः। किंसर्वनामबहुभ्योऽद्व्यादिभ्यः प्रत्ययोऽसक्तिः॥ ॥

अत्रेति। इदानीमित्सत्त्वं। अर्थेष्विति। यथेष्टमवधिमत्कल्पनेऽसर्वोऽवधिमत्त्वेनाश्रीयते। तत्रानुत्पन्न एव प्रत्यये इशभावः ततः प्रत्ययः। यदि तु
पूर्वं प्रत्ययः स्यात्तदा मित्वादचोऽन्त्यात्परे इदानीमिक्ते तन्न छव्यपति तत्स्यात् ग्रहणे नग्रहणात्सर्वादेश इति सति इदानीं विधानमनर्थकमेव स्यात्॥०॥

=वस्तुतः करणप्रत्ययो पदेशापन्नानुवृत्त्यार्थमाणं त्योह् लिदिपर्यायप्रयत्न योगेश्च यमाणं तस्यनेव मितीहसमाधानं यकारादौ चुंचुप् चुणपावि तिनाममोजना र्थमस्यार्थस्या वमकतादितियोधं ॥ = तसन्यामिपादिः अयंभावः तद्धेतुविधौ समभ्यान्ति सतः समभ्यासस उद्देशः =
= समभ्यनात्मसयोविभक्तसुसन्निमंतरेणन संभवतिः उत्सायांतु विभक्त्यादनंगहादेतेकृतेतं रंगानपीतित्यायात्किंभावात् ... नविभक्तिमुकिमिदचोसासरले मत्स्य पनवादि ... नचालभ्यंत रंगानपीतिन्यायात्सआशंतिः तस्यन्यायस्य ... एनविभा

तदोष्पयमिति। तदेदा चेति चकारेणानुकर्षेणतानुचेति। सूत्रप्रमं विभक्तावुसत्त्वायामत्ते कृतेदानीमिति भावः। तद्वीति। प्रागिदि यो र्थे स्थितिपूर्वमभिधानात्त
प्रत्यर्थवृत्तेः कालवाचिनोमित्यात्रमध्येदानीमाभाव्यमितिदानीमितस्यासिद्धिरेवेत्यर्थः। यकारांतइति। यकारोंत्यलमनुभवन्नमकारस्यांत्यलं प्रतिबध्नाति।
यकारस्य चसंयोगांतस्य लोपइतिलोपः क्रियते। यद्येवं मकारएवोपदेशेंऽत्यः श्रूयत इति प्राप्नोत्येव मकारस्येत्संज्ञा। नैतदस्ति। पूर्वत्रासिद्धमिति मकार
स्येत्संज्ञायां यल्लोपस्यासिद्धत्वादंत्यत्वाभावात्॥ ॥चुटू॥ ॥लुप्तनिर्दिष्टइति। पूर्वंनिर्दिष्टः पश्चाल्लुप्यतइत्यर्थः। एजदंतादेराकृतिगणत्वाद्धाप्य

= सामर्थ्यतेनेतिः एवंस्वार्थिकानांमातिपदिकादेवोत्पत्तिर्नसुबंतादितिभावः ॥ =

एवंतर्हितदोष्पयवक्तव्यः। तदःष्ठमिदचोसासरत्वेनसिध्यति। ननुचात्राप्यलेकृते नास्तिविशेषः। मिदचोंत्यात्परइतिवाप्रत्ययः परइ
तिवा। तद्धिन्नत्वेनप्राप्नोति। किंकारणं। विभक्ताविस्युच्यते। एवंतर्हियकारांतोदानीं करिष्यते। किंयकारोनश्रूयते। लुप्तनिर्दिष्टोयका
रः॥ ॥चुटू॥ ॥चुंचुप्चणपोश्चकारप्रतिषेधः। चुंचुप्चणपोश्चकारस्य प्रतिषेधोवक्तव्यः। केशचुंचुः। केशचणः। इदयोभा
वात्सिद्धं। इत्कार्याभावादत्रेत्संज्ञानभविष्यति। इदमस्तीत्कार्यं। चितः। अंतउदात्तोभवतीति। अंतोदात्तत्वं यथा स्यात्। पित्करणमिदा
नीं किमर्थं स्यात्। पित्करणं किमर्थमिति चेत्पर्यायार्थं। पित्करणं किमर्थमिति चेत्पर्यायार्थमेतत्स्यात्। एवंतर्हियकारादी चुंचुप्
चणपौ। किंयकारोनश्रूयते। लुप्तनिर्दिष्टोयकारः॥ इरउपसंख्यानं। इरउपसंख्यानंकर्त्तव्यं। रुधिर्। अभर्। भित्। अरौत्सीत्॥ ॥

कारवचनाद्वापूर्वकालत्वस्यपरनिपातः। अथवालुप्तोमितिप्रतिज्ञातो लुप्तनिर्दिष्टः। उपसंख्यानमिति। इरितोवेत्सत्रेरितइतिसमुदायानुकरणं। इर
इत्यस्यसोयमिरिता। समुदायस्य चाकृत्वात्मकत्वाद्प्राप्तौरत्संज्ञोपसंख्याते। समुदायस्यचेत्संज्ञासंबंधेऽवयवाः परतआरित्संज्ञां नलभंतइतीदित्वाभावा
न्नुमभावः। नन्वेवंसतिस्वरितेतइत्यात्मनेपदं नप्राप्नोति। नैषदोषः। स्वरितत्वंमतिनसामर्थ्याद्वयवगतंस्वरितत्वंसमुदायस्यारोपयिष्यते॥ ॥

राम० २५२

= सपरीति। कुंभस्थधान्यादरपि कुंभीधान्यवाव्यपदेशभावात्सार्थ कुंभीधान्यपदेन कुंभ्यामेव धान्यं यस्येत्यर्थकेनान्ययोगव्यवच्छेदो बोध्यते। सप्रमंतेनैव तत्कालव्यवच्छेदबोधकत्वमुक्तं। तेः। यदि सदेव सामर्थ्याभावात्कथं वा सामर्थ्ये इदेवेत्संज्ञक एवैकारो यस्येत्येवं कारान्ते भाविण समा-

अवयवग्रहणादिति ॥ इरावितो यस्य स इरित् इदित्से व मित्त्वं ज्ञकृते नावयवावेवाश्रीयेते न तु समुदाय इत्यर्थः। यदि पुनरिति। यस्य कुंभी स्यात् सन्निहितं धान्यं ना-
स्ति स कुंभीधान्यः। यद्यपि तु निविधाव स्मन्यायस्य निमित्तं नास्ति तथापि दोषे ऐवं तन्न्यायानाश्रयणमाह। नायमिति। इकार एवेदिति। इदिता धातुर्विशेष्यत
इति तदंतविधिः। ऋकारस्येति। ऋत इद्धातोरितीत्वे रपरत्वे च मिदिरिसादि निर्देशः। अनंगस्य निपातनादित्वं। तत्र मिद्दृशादेः पूर्वमृकारस्येत्संज्ञात
अवयवग्रहणात्सिद्धं रेफस्यानुहल्त्वं समिति भविष्यति। इकारस्योपदेशेऽनुनासिक इदिति। अवयवग्रहणादिति चेदिरिद्विधिप्रसं-
रितिचेदि- गः। अवयवग्रहणाद्विधिरपि प्राप्नोति। भेत्ताछेत्ता। इदितो नुम् धातोरिति नुम् प्राप्नोति। यदि पुनरयमिरिद्विधिः कुंभीधान्यन्यायेन वि-
ज्ञायेत। तद्यथा। कुंभीधान्यः श्रोत्रिय इत्युच्यते। यस्य कुंभ्यामेव धान्यं स कुंभीधान्यः। यस्य च पुनः कुंभ्यां चान्यत्र च धान्यं नासौ कुंभी-
धान्यः। नायमिरिद्विधिः कुंभीधान्यन्यायेन शक्यो विज्ञातुं। इह हि दोषः स्यात्। उनदि। नंदपुरिति। एवं तर्हि नैवं विज्ञायते इकार इद्यस्य
सोयमिदित् तस्येदित इति। कथं तर्हि इकार एवेतर इदित इदिदंतस्येति। अथवा ऋकारस्येवेदमित्त्वमूतस्य ग्रहणं। तस्य चोपदेशेऽनु-
नासिक इतीत्संज्ञा भविष्यति। अथवा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। नैवंजातीयकानामिरिद्विधिर्भवति। यदयमिरितः कांश्चिन्नुम-
नुषक्तान्पठति। उंदिर् क्लेदने। स्कंदिर् गतिशोषणयोः। अथवा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति इर् शब्दस्येत्संज्ञा भवतीति। यदयमिरितो
त इत्वरपरत्वे। इरितो वेत्यत्रापि ऋ इर इत्येतस्मात्सेकृते निपातनादित्वरपरत्वयोः कृतयोरिरित इति निर्देशः। नुम नुषक्तानिति। नुमा नकारोऽत्र एतेन नकारयुक्तानित्य-
र्थः। न च नलोपाभावार्थो नकारोपदेश इति वक्तुं शक्यं। अनकारोपदेशेऽपीदित्वान्नलोपस्याप्रसंगः। तस्मान्नकारोपदेशो नेरितामिदित्कार्याभावो ज्ञाप्यते। न दृश इति क्सादेशनि-
षेधेनापीरितामिदित्कार्याभावो ज्ञायते। अन्यथा दृशो रिदित्वान्नुमि सति इगुपधत्वाभावात्क्सप्राप्तेरेव क्तस्य नास्तीति किं तन्निषेधेन। अंत इति। गोः पादांत इत्यतः। तेनांतेदि-
तां धातूनां नुमागमोऽनन्तुमध्ये दितां ॥ ॥

भा०कै०प्र०
२५३
२५३

तस्य लोपः ॥ ॥ तस्यग्रहणमिति । अभावो लोपः स च भावोपाधिरेव प्रतीयते नान्यथेति प्रकरणादित्संज्ञस्यैव लोपो भविष्यतीति प्रश्नः । विभक्तिविपरिणाम इति ।

तस्य लोपः ॥ ॥ तस्यग्रहणं किमर्थं । इत्संज्ञकः प्रतिनिर्दिश्यते । नैतदस्ति प्रयोजनं । प्रकृतमिदिति वर्त्तते । नैतत्प्रकृतं । उपदेशेऽजनुनासिक
इदिति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं । षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । अर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति । तद्यथा । उच्चानि देवदत्तस्य गृहाणि । आमंत्रयस्वै
नं देवदत्तमिति गम्यते । देवदत्तस्य गावो अश्वा हिरण्यं च । आढ्यो वैधवेयः । देवदत्त इति गम्यते । पुरस्तात्षष्ठीनिर्दिष्टं सदर्थाद्द्वितीयानिर्दि
ष्टं प्रथमानिर्दिष्टं च भवति । एवमिहापि पुरस्तात्प्रथमानिर्दिष्टं सदर्थात्षष्ठीनिर्दिष्टं भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनं । ये अनेकाल इत्सं
ज्ञास्तेषां लोपः सर्वादेशो यथा स्यात् । अथ क्रियमाणेऽपि वै तस्यग्रहणे कथमिव लोपः सर्वादेशो लभ्यः । लभ्य इत्याह । कुतः । वचनप्रामाण्या
त् । तस्यग्रहणसामर्थ्यात् । इतो लोपे णल्क्त्वानिष्ठा सूपसंख्यानमित्प्रतिषेधात् । इतो लोपे णल्क्त्वानिष्ठासूपसंख्यानं कर्त्तव्यं । णल् । अ
हं पपच । क्त्वा । देवित्वा सेवित्वा । निष्ठा । शयितः शयितवान् । किं पुनः कारणं न सिध्यति । इत्प्रतिषेधात् । प्रतिषिध्यते तत्रेत्त्वेन । णलुत्तमो वा
इति भवति । क्त्वा सेट् न कित् भवति । निष्ठा सेट् न कित् भवतीति ॥ " "

सादृश्यात्तदध्यवसायाद्विपरिणामव्यवहारः । वाक्यान्तरे तु योग्यविभक्त्यन्तपदमार्थतः शब्दान्तरमेव सन्निधीयते । तस्यग्रहणसामर्थ्यादिति । अत्र तस्येत्यस्य संसर्गलो राम०
पे प्रसक्ते तस्यग्रहणे न समुदायस्य लोपः प्रतिपाद्यते ॥ ॥ २५३

ग्रहणप्रतिषेधादिति। नैतेषामित्संज्ञा प्रतिषिध्यते॰ किन्तु तत्प्रतिबद्धं कार्यमित्यर्थः। निर्दिष्टलोपाद्वेति। तस्येत्यनेनेत्संज्ञाप्रकरणे निर्दिष्टस्य परामर्षोद्देसस्यापीत्सं
ज्ञायां लोपो भवतीत्यर्थः। तुस्मानामिति। यद्यस्यापीत्संज्ञायां लोपो भवति तदा तुस्मानामपि प्राप्नोति। ते हि हलंत्यमित्यत्र निर्दिष्टाः न वेति। इत्संज्ञाप्रतिषे

सिद्धं तु णलादीनां ग्रहणप्रतिषेधात्। सिद्धमेतत्। कथम्। णलादीनां ग्रहणं निप्रतिषिध्यंते। णलुत्तमो वा णिद्ग्रहणेन गृह्यते। क्त्वासेरान
कित्त्वग्रहणेन गृह्यते। निष्ठासेएनकिद्ग्रहणेन गृह्यत इति। निर्दिष्टलोपाद्वा। निर्दिष्टलोपाद्वा सिद्धमेतत्। अथवा निर्दिष्टस्यायं लो
पः क्रियते तस्मात्सिद्धमेतत्। न त्रतुस्मानां प्रतिषेधः। तत्रतुस्मानां प्रतिषेधो वक्तव्यः। तस्मात्। तस्मिन्। यस्मात्। यस्मिन्। वृक्षाः प्ल
क्षाः। अग्निचिनवं। अप्सुनवं। अकरवं। न वोच्चारणसामर्थ्यात्। न वा वक्तव्यः। किं कारणम्। उच्चारणसामर्थ्यात् अत्र लोपो न भविष्य
ति। अनुबंधलोपे भावाभावयोर्विप्रतिषेधादप्रसिद्धिः। अनुबंधलोपे भावाभावयोर्विरोधादप्रसिद्धिः। न ज्ञायते केनाभिप्राये
ण प्रसजति। केन निवृत्तिं करोतीति। सिद्धं तु अपवादन्यायेन। सिद्धमेतत्। कथम्। अपवादन्यायेन। किं पुनरिह तथा यथोत्सर्गापवा
दौ। भावो हि कार्यार्थो नन्यार्थो लोपः। कार्यं करिष्यामीत्यनुबंध आसज्यते। कार्यादन्यन्मा भूदिति लोपः॥ ॥

षेधादेषामित्कार्यं नास्ति। यदि चानेन लोपः स्यादुपदेशस्तेषामनर्थकः स्यात्। अनुबंधलोप इति। यथा कश्चिद्वक्ति घटोऽस्तीति पुनश्च वक्ति नास्तीति तथानुबंधा
नामुच्चारणात् भावानुज्ञानं लोपविधानाच्चाभावानुज्ञेति विरोधादप्रामाण्यप्रसंगः। सिद्धमिति। यथाऽपवादको बाधते तथा कार्ये चरितार्थे उच्चारणस्यान्भावं लोपो॰
॰ नन्यार्थो बाधते॥ ॥

मा०कै०प्र० एकांत इति। एकदेशः अवयव इत्यर्थः। अनेकांतस्तूपलक्षणमेव केवलं। यथाग्रहस्य काकः। तत्रोपलम्भस्य(मान१) रूपद्वयदर्शनात् वृक्षे शाखाबलाकयोरि
२५४ वेति प्रश्नः। एकांतस्तत्रोपलब्धेरिति। ननु पदे वृत्तसन्नायनिमित्तं स एव कथं निश्चयहेतुः। उच्यते। सामर्थ्यादवधारणमाश्रीयते तत्रैवोपलब्धे
२५५ रिति। अवयवस्तत्रैवोपलभ्यते। अनवयवस्तु तत्र चान्यत्र च। ननु वकारस्य वनवृणरक्षादिषूपलब्धिः। न चासावनवयवः। नैष दोषः।

अथ यस्यानुबंधस्यासज्यते किं स तस्यैकांतो भवत्याहोस्विदनेकांतः। एकांतस्तत्रोपलब्धेः। एकांत इत्याह। कुतः। तत्रोपलब्धेः।
तत्रस्थो ह्यसावुपलभ्यते। तद्यथा। वृक्षस्य शाखा वृक्षैकांता उपलभ्यते। तत्रासरूपसर्वादेशदाप्प्रतिषेधेषु पृथक्त्वनिर्दे
शोऽनाकारांतत्वात्। तत्रासरूपविधौ दोषो भवति। कर्मण्यण्। आतोऽनुपसर्गे क इति। कविषयेऽणपि प्राप्नोति। सर्वादेशे
च दोषो भवति। दिव औत्। औत्सर्वादेशः प्राप्नोति। दाप्प्रतिषेधे पृथक्त्वनिर्देशः कर्तव्यः। अदाप् दैपाविति वक्त
व्यं। किं पुनः कारणं न सिध्यति। अनाकारांतत्वात्। ननु चालेकृते भविष्यति। तद्याल्लं न प्राप्नोति। किं कारणं। अनेजं
१ तत्वात्॥ ॥

भिन्नसमुदायविषयं वर्णांतरमेव तदिति शाकुनिभाष्ये प्रतिपादितं। तत्रासरूपेति। अनाकारांतत्वादिसेनत्वदाप्प्रतिषेध इत्यनेनैव सामर्थ्या
त्संबध्यते। कविषय इति। एकांतत्वे वैरूप्यात्समावेशप्रसंगः। अनेकांतत्वे तु भावप्रकारावितिसारूप्यात्समावेशः। अनेजंतत्वादिति। यथा ढौक राम०
तेः ककारस्यैकांतत्वाद्दालं न भसेवं दैपोपि न प्राप्नोति। उपदेशग्रहणाच्च लुप्तेपि पकारे न प्राप्नोति॥ ॥०॥ ॥ २५४

अस्तुतर्हीति। कार्यलक्षणयकेवलमनुबंधउपात्तः न तु तस्यावयवः। वृत्तिविशेष इति। बहुव्रीहिर्नसिध्यति। अनेकांतत्वेकइच्यसेतिसंबंधाभावात्। अ
नंतर इति। यद्यप्यनंतरादिषुबहुव्रीहिर्नभवति तथापीहवचनसामर्थ्याद्भवति। अवसितपाठादिति अवसितानांविच्छिन्नानांपाठः कर्त्तव्यः। ततः पू
र्वस्यैवासावनंतरः न तु परस्य। कालव्यवधानात्। व्याख्यानत इति। एकांतपक्षे एकोवयवो द्वयोर्नभवतीति संदेहे व्याख्यानान्निश्चयः। अनेकांतत्वे त्वानंतर्यस्यो

अस्तु तर्ह्यनेकांतः। अनेकांते वृत्तिविशेषः। यदि अनेकांतो वृत्तिविशेषो न सिध्यति किंतिणीति कार्यो णिन सिध्यंति। किंहि सतस्येद्भ
वृत्तिये नेत्वं तत्स्यात्। एवं तर्ह्यनंतरः। अनंतर इति चेत्पूर्वोत्तरयोरितत्वं तत्प्रसंगः। अनंतर इति चेत्पूर्वोत्तरयोरित्वं तत्प्राप्नोति। वुञ्छ
ण। सिद्धं तु अवसितपाठात्। सिद्धमेतत्। कथं। अवसितपाठः कर्त्तव्यः। वुञ्छण। ण्चावस्पर्प(पाठः)कर्त्तव्यः। इतरथा ह्येकांतेपि सं
देहः। अक्रियमाणे अवसितपाठे एकांतेपि संदेहः स्यात्। तत्र न ज्ञायते किमयं पूर्वस्य भवत्याहोस्वित्परस्येति। संदेहमात्र
मेतद्भवति। सर्वसंदेहेषु चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि संदेहादलक्षणमिति पूर्वस्येति व्याख्यास्यामः। वृत्ता
द्वा। वृत्ताद्वा सिद्धमेतत्। वृद्धिमंतमाधुहांत्ररदृष्ट्वा ञिदिति अवसेयं अंतोदात्तं दृष्ट्वा किदिति। युक्तं पुनर्यद्वृत्तनिमित्तको नामानुबं
धः स्यान्नानुबंधनिमित्तकेन नाम वृत्तेन भवितव्यं॥ ॥ ॥

भयापेक्षस्य विरोधाभावाद्यवसितपाठ एव कर्त्तव्यः। वृत्ताद्वेति। वृत्तं प्रयोगः। नन्वाचार्यो भवतु वृत्तज्ञः शिष्यास्तु कथं प्रतिपद्यंते। व्याख्यानाच्चेत्पूर्व
मेवैतदुक्तं वृत्ताद्वेत्यनेन किं तदेवोच्यते। नैष दोषः। पूर्वं हेतुरहितं व्याख्यानमुक्तं। वृत्ताद्वेत्यनेन तु हेतुरुच्यते। तस्मिन्प्रतिपन्ने साध्यं स्वयमेवावैति। भा
ष्यकारेण वा तदुक्तमिदं वार्त्तिककारेण॥ ॥ ॥

भेदः इति। यद्यप्यनेकान्तपक्षस्यापि ज्ञापकमेतद्व्याख्यातुं युज्यते तथापि हेतुरहितत्वादिहानेकान्तपक्षो भाष्यकृता त्यक्तः। प्रदेशान्तरे त्वनेकान्तपक्षेणा
पि व्यवह्रियते सिद्धमनुबंधस्यानेकान्तत्वादिति॥ ॥यथासंख्यं॥ ॥संख्या संख्यानं गणनमुच्यते। अनुदेशशब्दस्य संबंधिशब्दत्वादुद्देशापेक्षि

त्वं ननिमित्तक एवानुबंधः कृतस्ततो ह्याचार्योऽनुबंधाना सञ्जति। उभयमिदमनुबंधेषूक्तं। एकान्ता अनेकान्ता इति। किमत्र न्याय्यं।
अनेकान्ता इत्येव न्याय्यं। कुत एतत्। अत्र हि हेतुर्व्यपदिश्यते। यच्च नाम सहेतुकं तन्न्याय्यं। ननु चोक्तं। तत्रासरूपसर्वादेशदाप्प्रति
षेधे पृथक्त्वनिर्देशोऽनाकारान्तत्वादिति। असरूपविधौ तावन्न दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानुबंधकृतमसारूप्यं भ
वतीति। यदयं ददातिदधात्योर्विभाषां शास्ति। यदप्युक्तं सर्वादेश इति। तत्राप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानुबंधकृतम
नेकाल्त्वं भवतीति। यदयं शित्सर्वस्येत्याह। यदप्युक्तं दाप्प्रतिषेधे पृथक्त्वनिर्देशः कर्तव्य इति। न कर्तव्यः। आचार्य
प्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानुबंधकृतमनेजन्तत्वं भवतीति। यदयमुदीचां माङो व्यतिहारे इति मेङः सानुबंधकस्यात्वभूत
स्य ग्रहणं करोति॥ ॥यथासंख्यमनुदेशः समानां॥ ॥किमिहोदाहरणं इकोयणचि। दध्यत्र मध्वत्र। नैतदस्ति। स्था
नेन्तरतम इत्येव सिद्धं॥ ॥ ॥

प्तः। तेनायमर्थः। समानां समसंख्यानां मध्ये यथागणनमुद्देशिभिः सहानुदेशिनः संबध्यन्ते। इकोयणचीति इक्शब्देन चत्वारः स्थानिनः एम०
प्रत्याय्यन्ते यण्शब्देनापि चत्वार आदेशा इत्यर्थेनोस्ति संख्यासाम्यं। पश्चात्तु यद्यपि कारादिभिर्बहूनां ग्रहणं द्वैरूप्यं तथापि श्रुत्यमतोस्त्येव संख्यासाम्यं॥०॥ २५५

इदंतर्हीति। नात्रस्थानकृतमांतर्यमस्तिनाप्यादेशप्रकृतिकालेर्थकृतांतर्येसंप्रसयः प्रश्नानामादेशानांस्थानमर्थाभिधानात्। ननुचेति। निसानांशद्वानांप्र
योगादर्थेकृतमांतर्यमस्त्येवेतिभावः। किमर्थमिति। पाठक्रमेणेवसंबंधोभविष्यतीभावः। संज्ञासमासनिर्देशादिति। परस्मैपदानांणल्तुसिस्तत्रसंज्ञ

कुतश्चांतर्यं। तालुस्थानस्यतालुस्थानश्चोष्ठस्थानस्योष्ठस्थानोभविष्यतीति। इदंतर्हितस्थस्थमिपांतांतंतामइति। ननुचैतदपि
स्थानेंतरतमइत्येवसिद्धं। कुतश्चांतर्यं। एकार्थस्यैकार्थोद्व्यर्थस्यद्व्यर्थोबहूर्थस्यबहूर्थोभविष्यतीति। इदंतर्हि तूदीसलातुरव
र्मतीकूचवाराड्ढक्छण्ढञ्यकइति। किमर्थमिदमुच्यते। संज्ञासमासनिर्देशाः क्रियेते। संज्ञयातावत्। परस्मैपदानां
णल्तुसुस्थल्थुसणल्वमाइति। समासेः। तूदीसलातुरवर्मतीकूचवाराड्ढकुणढञ्यकइति। संज्ञासमासनिर्देशादे
तस्मात्कारणात्सर्वप्रसंगः सर्वस्योद्देशस्यसर्वोनुदेशः प्राप्नोति। इष्यतेचसमसंख्यंयथास्यादितितच्चांतरेणयत्नंनसिध्यती
तितत्रयथासंख्यवचनेनियमार्थे एवमर्थमिदमुच्यते। किंपुनः कारणंसंज्ञयाचसमासेष्वनिर्देशाः क्रियंते। संज्ञासमासनि
र्देशाः पृथग्विभक्तिसंस्त्वनुच्चारणार्थः। संज्ञयाचसमासेष्वनिर्देशाः क्रियंतेपृथग्विभक्तीःसंज्ञिनम्नमोच्चीचरमिति॥०॥

×संज्ञासमासनिर्देशात्सर्वप्रसंगोनुदेशस्तत्रयथासंख्यवचनंनियमार्थः×५

यासर्वेयुगपत्प्रसाप्यंतेइतिनास्तिपाठक्रमाद्यवस्थालोकेप्यजाविधनौदेवदत्तयज्ञदत्ताविति समासनिर्देशोनास्तिक्रमनियमः। द्वंद्वेऽनेकावयवात्म
कः समुदायएकैकेनशाब्देनप्रसाप्यतइतिकुतः क्रमनियमः स्यात्। किंपुनरिति। तिपोणल्तसोऽतुसिसादिकस्मान्नक्रियतइतिप्रश्नः॥ ॥

=शब्दधर्मेणेति·वाच्यवाचकयोरभेदोपचारादितिभावः।२=एतत्कृतोऽर्थ इति·तयोर्गदेशत्वादितिभावः।३=

भा०कै०प्र० २५६ 256 विदोलटो वेति। एथद्धि·दृैशो क्रियमाणेऽमसोमङ्सेवानन्तर्यासंबध्येते सवर्णः। अव्यवहितानामपि स्वरितत्वादनुवृत्ताया आश्रीयमाणायां प्रतिपत्तिगौरवप्रसंगः। किंपुनरिति।
यद्यप्यर्थे शब्दस्य गुणभावादर्थत एव साम्यं न्याय्यं। तथापि शब्दधर्मेणाप्यर्थस्य व्यपदेशो दृश्यते। यथा भ्रमरशब्दस्य द्विरेफत्वाद्द्विरेफो भ्रमरः। तथाद्यक्षरं मां
संद्व्यक्षरमस्थि। तस्माच्छब्दतोऽपि साम्यमत्राशंकितं। णल्लादय इति। परस्मैपदशब्देन प्रकृतानामेव नवानां ग्रहणं न तु शतृक्वस्वोरित्यर्थतः साम्यमस्ति न तु श

प्रकरणे च सर्वेषां संप्रत्ययार्थः। प्रकरणे च सर्वेषां संप्रत्ययो यथा स्यात्। विदो लटो वेति। किंपुनः शब्दतः साम्ये संख्यातानुदेशो भवत्याहोस्वि
दर्थतः। कश्चात्र विशेषः। संख्यासाम्यं शब्दतश्चेण्णलादयः परस्मैपदानां डारौरसः प्रथमस्यायथावचनं च रस्य निर्देशः। आगमको
निर्देशं च अनिर्देशः। परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमा इति णलादयः बहवः परस्मैपदानामित्येकः शब्दः। वैषम्यात्सं
ख्यातानुदेशो न प्राप्नोति। डारौरसः प्रथमस्य। डारौरसो बहवः प्रथमस्येत्येकः शब्दः। वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति। ए
चोऽयवायावः। अयवायावो बहवः एच इत्येकः शब्दः। वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति। अस्तु तर्ह्यर्थतः॥ अर्थतश्चेल्लल्लुटो
र्नेन्यरीहणसिंधुतक्षशिलादिषु दोषः। अर्थतश्चेल्लल्लुटोर्नेघरीहणसिंधुतक्षशिलादिषु दोषो भवति॥ ॥

ब्दतः। डारौरस इति। यदा डारौरसः श्लेषे सकृच्छेषः क्रियते तदार्थतः संख्यासाम्यमस्ति। आगमक इति। संख्यासाम्यस्यानवबोधक इत्यर्थः। लल्लुटोरिति। लशब्दस्य ल
ड्.लृटावर्थावृत्तिसाम्याभावः। यदा तुल्यरूपं सामान्यमर्थो लशब्दस्येति पक्षस्तदास्त्येव साम्यमिति दोषाभावः। नेन्यादिष्वप्यवयवेन विग्रहः समुदायः समासार्थ इ एम० २५६
सा आश्रीयमाणे समुदायनयापेक्षया प्रसत्यत्र यस्य साम्यसद्भावाद्दोषः॥ ×श्च डारौरस× ३ ॥छ॥ ॥ ॥

आत्मनेपदेति। नन्वात्मनेपदसंज्ञा न तङ्‌शब्दस्यापि तु तस्य सापि ताना नं न वा नं तादीनामिति नास्य सर्थेन साम्यं। नैष दोषः। तङ्‌रूपापन्ना स्तादय आत्मनेप

स्यतासी लृलुटोः। स्यतासी द्वौ। लृलुटौ २ इत्यस्य त्रयोर्योः वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति। नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः। नन्द्यादयो
बहवः। ल्युणिन्यचस्त्रयः। वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति। आरीहणादयो बहवः बुञादयः सप्तदश। वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्रा
प्नोति। सिंधुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ। सिंधुतक्षशिलादयो बहवः। अणञौ द्वौ। वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति। आत्मनेपद
विधिनिष्ठासार्वधातुकद्विग्रहणेषु। आत्मनेपदविधिनिष्ठासार्वधातुकद्विग्रहणेषु दोषो भवति। आत्मनेपदविधिस्तु न सिध्य
ति। अनुदात्तङित आत्मनेपदं। अनुदात्तङितौ द्वौ। आत्मनेपदमित्यस्य द्वावर्थौ तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति। निष्ठा। रदाभ्यां निष्ठा
तो नः पूर्वस्य च दः इति रेफदकारौ द्वौ निष्ठेत्यस्य द्वावर्थौ तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति। सार्वधातुकद्विग्रहणेषु च दोषो भवति। श्नसोर
ल्लोपः। श्नमस्ती द्वौ सार्वधातुकमित्यस्य द्वावर्थौ। तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति। एङः पूर्वरूपत्वे प्रतिषेधः। एङः पूर्वरूपत्वे
प्रतिषेधो वक्तव्यः। एङः पदान्तादति। ङसिङसोश्च। ङसिङसौ द्वौ एङित्यस्य द्वावर्थौ तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति॥ ॥

दशाद्बेन प्रसाप्यं न इत्यस्ति साम्यं। सार्वधातुकद्विग्रहणेष्विति। द्वौ गृह्येते येषु तानि द्विग्रहणानि सार्वधातुकस्य द्विग्रहणानीति समासः। सार्वधातुकम
पि तेषु गृह्यत इति तेन विशेष्यंते॥ ॥

संवृतावर्ण इति। यद्यपि शास्त्रे ऽकारस्य विवृतोपदेशः कृतस्तथापि लौकिकप्रयोगापेक्षयेत्युक्तं। क्ङितौ ह्याविति। क्ङिच्च इत्यस्यैकत्वेपि ककारङकारयोर्द्वित्वाद्दस्तिशब्द
तः साम्यं। उदि कूल इति। द्वंद्वोयं। अंगं तु नाचे कारेण निर्देश इति चोद्यं। उदीति पंचम्याः स्थाने सप्तमी कृता। उदः पराभ्यां रुजिवहीसेताभ्यामिति परिहारः। धातु

अस्तु तर्हि शब्दतः। ननु चोक्तं संख्यासाम्यं शब्दतश्चेत्सत्यलादयः परस्मैपदानां णलौ रसः प्रथमस्य यथायथावणचङ्गस निर्देश इति। नैष दोषः।
स्थानेन्तरतम इत्यनेन व्यवस्था भविष्यति। कुत आंतर्यं। एकार्थस्यैकार्थो द्व्यर्थस्य द्व्यर्थः बह्वर्थस्य बह्वर्थः। संवृतावर्णस्य संवृतावर्णः। वि
वृतावर्णस्य विवृतावर्णः। इति प्रसंगो गुणवृद्धिप्रतिषेधे क्ङितीति। इति प्रसंगो भवति गुणवृद्धिप्रतिषेधे क्ङितीति। गुणवृद्धी द्वे क्ङितौ द्वौ।
तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति। नैष दोषः। गकारोप्यत्र निर्दिश्यते। तदुकारग्रहणं कर्तव्यं। न कर्तव्यं। क्रियते न्यास एव। ककारेग
कारङ्चर्त्वभूतो निर्दिश्यते ग्क्ङिति क्ङिति ङ्ति तीति। उदि कूले रुजिवहोः। उदि कूले द्वे। रुजिवहौ द्वौ। तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति। नैष दोषः।
नोदि रूपपदं किं तर्हि विशेषणं रुजिवहो रुत्सर्वाभ्यां रुजिवहिभ्यां कूल उपपद इति। तच्छीलादिषु धातुत्रिग्रहणेषु। तच्छीलादिषु धातु
त्रिग्रहणेषु दोषो भवति। विदिभिदिच्छिदेः कुरच्। विदिभिदिच्छिदयस्त्रयः तच्छीलादयस्त्रयः। संख्यातानुदेशः प्राप्नोति। घञादिषु
द्विग्रहणेषु। घञादिषु द्विग्रहणेषु दोषो भवति। निरभ्योः पूल्वोः। निरभी द्वौ। पूल्वौ द्वौ तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति। नैष दोषः। इष्यते
चात्र संख्यातानुदेशः। निष्पावः अभिलाव इति। एवं तर्हि अकर्तरि च कारके भावे चेति द्वौ पूल्वौ तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति॥ ॥

त्रिग्रहणेष्विति। त्रीणि ग्रहणानि येषां ते त्रिग्रहणाः। धातव एव त्रिग्रहणा येषु तच्छीलादिषु इति पुनर्बहुव्रीहिः॥ ॥श्रीरामकृष्णौ जयतः॥ ॥ॐ॥

कर्त्तृकर्मणोरिति॥ भवतेरकर्मकत्वात्कर्त्तर्येवोपपदं। करोतेस्तूपपदद्वये खल्सिध्यते। अन्ये तु प्राप्य यथासंख्यं भवतेरुपपदद्वये प्रसक्तमिच्छन्ति। छन्दो ब्राह्मणानीति॥ गो
बलीवर्द्दन्यायेन छन्दःशब्देन मन्त्राणां ग्रहणं। यथा जुष्टार्पिते छन्दसीति ब्राह्मणानां ग्रहणं निरुक्तं मन्त्र इति मन्त्रग्रहणात् छन्दोग्रहणे नैव तु ब्राह्मणानां ग्रहणे इति

अवेन्द्रस्त्रोः॥ करणाधिकरणयोः। न्द्रस्त्रौ द्वौ करणाधिकरणे द्वे तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति। कर्त्तृकर्मणोश्च भूकृञोः। कर्त्तृकर्मणी द्वे भूकृञौ द्वौ
तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति। आनङ्वल्कूप्यमर्ययोरक्ङित्रेपि। आनङ्वल्कूप्यमर्यौ द्वौ क्ङिदक्ङित्ने द्वे तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति। हलम्वोः
क्त्वाणमुलौ। हलम्वौ द्वौ क्त्वाणमुलौ द्वौ तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति। अधीयान विरुद्धो छन्दो ब्राह्मणानि। छन्दो ब्राह्मणानीति द्वे अधीते
वेदेति च द्वौ तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति। रोपधेतोः पथिदृतयोः। रोपधेतोः प्राचां तद्गच्छति पथिदूतयोः। रोपधेतौ द्वौ पथिदूतौ द्वौ तत्र संख्यातानु
देशः प्राप्नोति। तत्र भवस्तस्य व्याख्यानः क्रतुयज्ञेभ्यश्च। तत्र भवस्तस्य व्याख्यानौ क्रतुयज्ञौ द्वौ तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति। संघादिषु स्त्रम
तयः। संघादिषु स्त्रमतयः संख्यातानुदेशेन न सिध्यन्ति। नैष दोषः। घोषग्रहणमपि तत्र कर्त्तव्यं। वेशोयशआदेर्भगाद्यल्खौ। वेशोयशआ
दी द्वौ यल्खौ द्वौ तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति। ड. सिंड्. सोः स्वसास्वरस्या। ड. सिड्. सौ द्वौ स्वसौ द्वौ तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति। नवा समानयोग
वचनात्। न वा एष दोषः। किं कारणं। समानयोगवचनात्। समानयोगे संख्यातानुदेशं वक्ष्यामि। तस्य दोषो विदोल्लटोर्वा। तस्यैतस्य लक्ष
णस्य दोषः विदो लटो वेति संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति। ध्माधेटोः नाडीमुष्ट्योश्च। ध्माधेटोः नाडीमुष्ट्योश्च संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति॥ ब्रा

द्वे ब्राह्मणविशेषप्रतिपत्त्यर्थं पुनर्ब्राह्मणग्रहणं कृतं। तेन याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानीति तद्विषयता न भवति। न वेति। अनुदेश उच्चारणं। योगान्तरेतु पाठान्तरस्यानुमा
नं न तूच्चारणमिति न्यायप्राप्त एवायमर्थः। विदो लटो वेति। अत्र तु यथासंख्यानामनुमानाद्दोषः॥ ॥५॥ ॥

युष्मदस्मदोश्चेति। बहुवचनस्य वस्नसाविसादिषु योगेषु अनुमीयमानत्वात् युष्मदस्मदोर्यथासंख्यं न प्राप्नोति। यस्मिन्पक्ष इति। शब्दतः साम्यमेकयोगे चे
त्येषपक्षः आश्रयितव्य इत्याहुः। दोषप्रतिविधानं तु कैश्चिदिदं तयोः द्वयोः ख्याः कश्चिदनभिधानाभिधानाभ्यामिति कर्तव्यं। अपवेति। यत्र स्वरितत्वं प्र
तिज्ञायते तत्रैव शब्दतोऽर्थतो वा साम्याश्रयणं नान्यत्रेत्यपि संख्यासाम्ये॥ ॥स्वरितेन॥ ॥स्वरितेनेति त्यंभूतलक्षणे तृतीया। स्वरितेनाधि

खल गोरथादिनिवृत्त्यर्थं च। संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति। सिंच्छपकराभ्यां कन् अणऔ च संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति। युष्मद
स्मदोर्ष्वादेशाः। युष्मदस्मदोश्चादेशाः संख्यातानुदेशान्न सिध्येति। तस्माद्यस्मिन्पक्षे त्वीयां सो दोषाः तमास्थाय प्रतिविधे
यं दोषेषु। अपवैवं वक्ष्यामि। यथासंख्यमनुदेशः समानां स्वरितेन। ततोऽधिकारः। अधिकारश्च भवति स्वरितेनेति। एवमपि
स्वरितं दृष्ट्वा संदेहः स्यात् न ज्ञायते किमयं समसंख्यार्थः आहोस्विदधिकारार्थ इति। सन्देहमात्रमेतद्भवति। सर्वसंदेहेषु चेद
मुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति। समसंख्यार्थ इति व्याख्यास्यामः॥ ॥स्वरितेनाधिकारः॥ ॥किमर्थमिद
मुच्यते। अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्दिष्टार्थः। अधिकारः क्रियते प्रतियोगं तस्यानिर्दिष्टार्थ इति। किमिदं प्रतियोगमिति। योगं योगं प्रति प्रति
योगं। योगे योगे तस्य ग्रहणं मा कार्षीदिति। किं गतमेतदियता सूत्रेण। गतमित्याह। कुतः। लोकतः। तद्यथा। लोकेऽधिकृतोऽसौ ग्रामे अधिकृतो

कारेऽलक्ष्यते इत्यर्थः॥ स्वरितत्वं सूत्रस्यानेकेवलमधिकारज्ञानार्थं प्रतिज्ञायते न तु प्रयोगसमवायि। अधिकारशब्दः भावसाधनः कर्मसाधनो वा। विनियोगः
लोकेऽधिकार उच्यते स एवेह गृह्यते। किमर्थमिति। आकांक्षादिवशात्प्रकृतस्य संबंधो लोकवदेव भविष्यतीति प्रश्नः। किं गतमिति। किमयमर्थोऽधिकारशब्देन परिगृहीतो
ऽथ नेति प्रश्नः॥ ॥श्री॥ ॥

प्राक्देनेति। नहि परिसंख्यारूपः शास्त्रस्य व्यापारोस्ति। न वेति। वचनरहितात्लोकव्यवहारादेतत्साध्योर्थः सिद्ध इत्यर्थः। यज्ञदत्तायेति। संप्रदानविभक्त्यास चिह्निता गौः कर्मिका
ददातिक्रियापेक्ष्यते। अश्रुतत्वस्यनायाः श्रुतापेक्षत्वेन लाघवात्। घञो निवर्त्तकः स्यादिति। तत्र स्वांको शेषन्योर्थे ह इत्यादिवन्नेतर इत्युणस्यात् गस्यति स्तत्रेय घञः स्वरि

प्रा॰ न चाप्यधिकृतेन कोन्यो व्यापारः शक्योवगन्तुमन्यदतो योगे योग उपस्थानात्। न वा निर्दिश्यमानाधिकृतत्वाद्यथा लोके। न वा एष दोषः।
किं कारणं। निर्दिश्यमानाधिकृतत्वात्। यथा लोके निर्दिश्यमानमधिकृतं गम्यते। तद्यथा। देवदत्ताय गौर्दीयतां यज्ञदत्ताय वि
ष्णुमित्रायेति। गौरिति गम्यते। एवमिहापि पदरुजविशस्पृशो घञ् सृ स्थिरे भावे घञिति गम्यते। अन्यनिर्देशस्तु निवर्त्तकस्तस्मात्परि
भाषा। अन्यनिर्देशस्तु लोके निवर्त्तको भवति। तद्यथा देवदत्ताय गौर्दीयतां विष्णुमित्राय कम्बल इति कम्बलो गोर्निवर्त्तको भवति। एव
महापि अभिविधौ भाव इनुण् घञो निवर्त्तकः स्यात्। तस्मात्परिभाषा कर्त्तव्या। अधिकारपरिमाणाज्ञानं तु। अधिकारपरिमाणाज्ञा
नं तु भवति। न ज्ञायते कियन्तमवधिमधिकारोनुवर्त्तत इति। अधिकारपरिमाणाज्ञानार्थं तु। अधिकारपरिमाणज्ञानार्थं एवं तर्हि अयं यो
गो वक्तव्यः अधिकारपरिमाणं ज्ञास्यामीति। कथं पुनः स्वरितेनाधिकार इत्यनेनाधिकारपरिमाणं शक्यं विज्ञातुं। एवं वक्ष्यामि। स्वरितेनाधिका
र इति। स्वरितं दृष्ट्वाधिकारो न भवतीति। केनेदानीमधिकारो भविष्यति लौकिकोधिकारः॥ ॥७॥ ॥

तत्प्रतिज्ञानादनुवृत्तिर्भवतीति न त्विनुणो विपर्ययात्। अधिकारपरिमाणज्ञानं त्विति। यथा धातोरिति किं मा स्तादेशेभ्यो आध्यायपरिसमाप्तेः। अङ्गाधिकारः
प्रागभ्यासविकारेभ्यो आसप्तमपरिसमाप्तेरिति। स्वरितं दृष्ट्वेति। प्रकृतस्याधिकारनिवृत्तये शब्दान्तरस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते। तेन विंशतिकात्व इत्यत्र स्वरितत्वदर्शनाद्वि
त्रिंशच्चत्वारिंशतोरिति निवृत्तिरनुमीयते॥ ॥ ॥

12

यावतिथ इति। द्वित्रिप्रभृति स्विक्का दिसत्र इकारोऽनुबंधः कर्त्तव्यः। तेन द्वयोर्योगयोरनुवृत्तिर्भवति। एवमन्यत्रापि वेदितव्यं। अल्पीयांस इति। कथं पुनर्भिन्नजातीयापेक्षया प्रकर्षप्रत्ययः। परमतापेक्षया। अल्पे योगा इति चेत्तन्मन्यसे तत्राल्पीयांसोऽलः। अपबहवोऽल इति चेद्भूयांसो योगाः। भूयसीति। अंगस्य प्राग्भ्रीसादिवक्ष्य। तत्रैहीति।

नाधिकार इति चेदुक्तं। किमुक्तं। अन्यनिर्देशस्तु निवर्त्तकस्तस्मात्परिभाषेति। अधिकारार्थमेव तर्ह्ययं योगो वक्तव्यः। ननु चोक्तमधिकारपरिमाणानवधारणं तु निवर्त्तकस्तस्मात्परिभाषेति। अधिकारार्थमेव तर्ह्ययं योगो वक्तव्यः। ननु चोक्तमधिकारपरिमाणानं लितिं। यावतिथोऽलनुबंधस्तावतो योगानिति वचनात्सिद्धं। यावतिथोऽलनुबन्धस्तेतावतो योगानधिकारोऽनुवर्त्तत इति वक्तव्यं। अथ येषां नीयत्राल्पीयांसोऽलः भूयसश्च योगानधिकारोऽनुवर्त्तते कथं तत्र कर्त्तव्यं। भूयसि प्राग्वचनं। भूयसि प्राग्वचनं कर्त्तव्यं। प्रागमुत इति वक्तव्यं। तत्र हि वक्तव्यं। न वक्तव्यं। संदेहमात्रमेतद्भवति। सर्वसंदेहेषु चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणमिति। प्रागमुत इति व्याख्यास्यामः। यद्येवं नार्थोऽनेन। केनेदानीमधिकारो भविष्यति। लौकिकोऽधिकारः। ननु चोक्तं नाधिकार इति चेदुक्तं। किमुक्तं। अन्यनिर्देशस्तु निवर्त्तकस्तस्मात्परिभाषा। संदेहमात्रमेतद्भवति। सर्वसंदेहेषु चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति सुक्तं। इनुराघन्तेति संदेहे घन्तेति व्याख्यास्यामः। न तर्हीदानीमयं योगो वक्तव्यः। वक्तव्यश्च। किं प्रयोजनं। स्वरितेनाधिकारोऽद्गतिर्यथा विज्ञायेत। अधिकारगतिः। अधिकं कार्यं अधिकः कारः। गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येत्यत्र गोटाङ्ग्रहणं चोदितं न वक्तव्यं भवति। स्त्रीग्रहणं स्वरयिष्यते स्वरितेनाधिकारगतिर्भविष्यतीति स्त्रियामित्येवं प्रकृत्य ये विहितास्तेषां ग्रहणं विज्ञास्यते। स्वरितेनाधिकारगतिर्भवतीति न

यावतिथोऽल्लिति भूयसि प्राग्वचनं चेत्यर्थः। घन्तेति व्याख्यास्याम इति। ननु चेनुणाआनंतर्यात्संदेहाभावः। उच्यते। घन्तोऽनुवृत्तिसामर्थ्याद्दष्टं इनुणा च्चानंतर्यमि
त्तिनिमित्तसद्भावादस्ति संदेहः॥ ॥ ॥श्री॥ ॥

के०

सांकाश्यं भ्य इति। बुध्यासमीहितेः कृताः प्रकर्षो अयेण पाटलिपुत्रकाविभज्यंते इति मुख्यापाया भावा दपादानसंज्ञा न स्यात्। ध्रुवमपाये इत्यंतु स्वरितत्वे प्रति
त्याने सति बुद्धिपरिकल्पितापाया श्रयणे नापि भवति। कृत्स्न आधार त्वेति। सर्वैः अवयवायत्र व्याप्ताः इत्यर्थः। गंगायां गाव इति। गंगाशब्दोत्र नद्यामेव वर्तते न तु

अधिकं कार्यं। अपादानमाचार्यः किं न्याय्यं मन्यते यत्र प्राप्य निवृत्तिः ते नैहैव स्यात् ग्रामादागच्छति नगरादागच्छति। सांकाश्यकेभ्यः पा
टलिपुत्रकाअभिरूपतराइत्यत्र न स्यात्। स्वरिते नाधिकं कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति। तथा अधिकरणमाचार्यः किं न्याय्यं मन्यते यत्र
कृत्स्न आधारात्मा व्याप्तो भवति तेनेहैव स्यात् तिलेषु तैलं दध्नि सर्पिरिति। गंगायां गावः कूपे गर्गकुलमित्यत्र न स्यात्। स्वरितेनाधिकं
कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति। अधिकं कार्यं। अधिकः कारः। पूर्वविप्रतिषेधा न पठितव्या भवंति। गुणवृद्ध्यौत्वतृज्वद्भावेभ्यो नुम्
पूर्वविप्रतिषिद्धं नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुडिति। नुम्नुटौ स्वरयिष्येते। तत्र स्वरितेनाधिकः कारो भवतीति नुम्नुटौ भविष्यतः। कथं
पुनरधिकः कारः इत्यनेन पूर्वविप्रतिषेधाः शक्या न पठितुं। लोकतः। तद्यथा। लोके ऽधिकमयं कारं करोतीत्युच्यते यो यं दुर्बलः स
न्बलवद्भिः सह भारं वहति एवमिहाप्यधिकमयं कारं करोतीत्युच्यते यो यं पूर्वः सन्परं बाधते। अधिकारगतिस्त्रार्था विशेषायाधिकं का
र्यं। अथ योन्योधिकः कारः पूर्वविप्रतिषेधार्थः सः॥ ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतंजलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमे तृतीये

तत्समीपदेशे तस्य हि मुख्यमेवाधारत्वमिति स प्रयोजनमेतत्स्यात्। नद्यास्तु तत्सामीप्याद्गौणमाधारत्वमिति यत्नांतरं (?)। पूर्वे इति। विप्रतिषेधे परं कार्यमिति व
चनात्सर्वो बाध्यः प्रतिज्ञानेन बाधकः संपद्यते तुल्यजातीयस्य बाधकः न तु नित्यत्वादियुक्तस्य॥ ॥ इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्र० तृती
स्वरितत्व० ० येप्रथममाह्निकं॥ ॥

अनुदात्तङित आत्मनेपदं॥ ॥विकरणेभ्य इति। लादेशेषु कृतेषु नियमात्सर्वेनिसत्वाद्विकरणाः तेषां सार्वधातुकमपिदिति ङित्वान्निर्देशादात्मनेपदनियमो
नेन प्राप्नोति। ङकार इदिति। अन्यपदार्थापेक्षया द्वहिरं गोबद्रुवीहिः। तस्य तु पसस्तु वर्त्तिपदार्थप्रधानत्वादंतरंग इति स एवाश्रीयते। केवलाच्च ङकारादि
त आत्मनेपदासंभवात्सामर्थ्यात्तदंतविधेर्वा इङित् अंत आश्रीयते। तेन ङिदंतादात्मनेपदमित्यर्थः। अथ वेति। तेनोपदेशे यो ङित् तस्मादात्मनेप

[illegible]

अनुदात्तङित आत्मनेपदं॥ ॥विकरणेभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः। चिनुतः सुनुतः लुनीतः पुनीतः। ङित इत्यात्मनेपदं
प्राप्नोति। नैष दोषः। नैवं विज्ञायते ङकार इद्यस्य सोयं ङित् तद् ङित इति। कथं तर्हि ङकार इत् ङित् ङित इति॥ अथ वोपदेश इ
ति वर्त्तते। अथ वोक्रमे नत। सिद्धं तु पूर्वस्य कार्यातिदेशादिति। सर्वेषां च ङ् इ भ्यां प्राप्नोति। एवं तर्हि धातोरिति वर्त्तते। कुपल
ते। भूवादयो धातव इति। तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं पंचमीनिर्दिष्टेन चेहार्थः। अर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति। तद्यथा। उच्चा
नि देवदत्तस्य गृहाणि आमंत्रयस्वैनं देवदत्तमिति गम्यते। देवदत्तस्य गावोश्वा हिरण्यं च आढ्यो वैधवेयः देवदत्त इति गम्य
ते। पुरस्तात्षष्ठीनिर्दिष्टं सदर्थात्प्रथमानिर्दिष्टं द्वितीयानिर्दिष्टं च भवति एवमिहापि पुरस्तात्प्रथमानिर्दिष्टं सदर्थात्पंचमीनि

[illegible]

र्दिष्टं भवति। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। आत्मनेपदवचनं नियमार्थम्॥ ॥

दं नत्वातिदेशिकङिल्भ्यः एवं तर्हीति। अत्रापि पक्षे उच्चुकु-रिषतीसति प्रसंगनिवारणार्थं सिद्धं तु पूर्वस्य कार्यातिदेशादित्याश्रयणीयं। किमर्थमिति।
किं विहितानां लादेशानामनेन नियमः क्रियते अथवा कस्मैकवा कृतया विधिरिति प्रश्नः॥ ॥५॥ ॥

[illegible]

नियमार्थ इति। एकवाक्यतायां पाणिनीसंज्ञाप्रयिणी येति वाक्यभेद एवाश्रीयते तेन नियमोयं संपद्यते। परत्वादिति। विकरणानामवकाशः ञ्पत्वादेशस्था
न शादयः। नियमस्यावकाशः लिङ्लिटो वार्द्धधातुकसंज्ञौस्य ईत इत्यादावुभयप्रसंगे परत्वाद्विकरणाः। तेन व्यवधानान्नियमाप्रसंगः। अनवकाश इ
ति। सर्वत्र विकरणानां व्यवधायकत्वादिति भावः॥ यदि पुनरिति। आत्मनेपदपरस्मैपदाभ्यां लिंगाभ्यां इदं प्रकरणं त्वादेश विधानुपतिष्ठते। तत्र

नियमार्थोयमारंभः। किमुच्यते नियमार्थोयमिति न पुनर्विध्यर्थोपि स्यात्। लविधानाद्विहितं। लविधानाद्ध्यात्मनेपदं परस्मैपदं च विहितं।
अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। विकरणैस्तु व्यवहितत्वान्नियमो न प्राप्नोति। इदमिह संप्रधार्यं विकरणाः क्रियंतां नियम इति। किमत्र कर्तव्यं।
परत्वाद्विकरणाः। नित्याः खल्वपि विकरणाः कृतेपि नियमे प्राप्नुवंत्यकृतेपि प्राप्नुवंति। नित्यत्वाच्च परत्वाच्च विकरणेषु कृतेषु विकरणैर्व्यवहि
तत्वान्नियमो न प्राप्नोति। नैष दोषः। अनवकाशो नियमः। सावकाशः कोवकाशः। यदेतेलु विकरणास्तु विकरणास्तु लिङ्लिटोश्च।
यदि पुनरियं परिभाषा विज्ञायेत। किं कृतं भवति। कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यं। लस्य तिबादयो भवंतीत्युपस्थितमिदं भ
वति अनुदात्तङित आत्मनेपदं शेषात्कर्तरि परस्मैपदमिति॥ ॥ ॥

महावाक्येन विहितेषु लादेशेषु विकरणा इति दोषाभावः। स्यादिषु कथं तेहि लावस्थायामेव विधीयंते इति तैर्व्यवधानान्नियमो न प्राप्नोति। उच्यते। लमा
त्रापेक्षत्वादंतरंगत्वाल्लादेशेषु कृतेषु लकारविशेषापेक्षया बहिरंगाः स्यादयो भविष्यंति येन नाप्राप्तिन्यायेन शपादीन्बाधित्वा शबादिविधावनुवर्तनाद्वा

१९ ॥०॥ ॥

=अंतरंगत्वात्।९=

=परिभाषासंस्कृतो विधिरित्यर्थः।१२=

एवमपीति॥ एकवाक्यतापक्षे विहितात्तादेशानसंतियेन तेषां सतामात्मनेपदपरस्मैपदसंज्ञे स्यातां। ततश्चैतत्परीभाषोपस्थाने सति संज्ञाश्रयं तला
देशविधानं तादेशविधानाश्रया च संज्ञेति भावः। परस्मैपदानुक्रमणमिति। नन्वसति परस्मैपदानुक्रमणे परस्मैपदमनुदात्तङित इत्यः प्राप्नोति।

एवमपीतरेतराश्रयं भवति। का इतरेतराश्रयता। अभिनिर्वृत्तानां लस्य स्थाने तिबादीनामात्मनेपदपरस्मैपदसंज्ञया भवितव्यं संज्ञया च तिबादयो भाव्यं ते तदितरेतराश्रयं भवति। इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पंते। परस्मैपदेषु तावन्नेतरेतराश्रयं भवति। परस्मैपदानुक्रमणं न करिष्यते। अवश्यं कर्तव्यं। अनुपराभ्यां कृञ इत्येवमर्थं। न नु चैतदप्यात्मनेपदानुक्रमणमेव करिष्यते। स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवति कर्त्र्यनुपराभ्यां कृञो नेति। आत्मनेपदेषु चापि नेतरेतराश्रयं भवति। कथं। भाविनी संज्ञा विज्ञास्यते सूत्रशाटकवत्। तद्यथा। कश्चित्कंचित्तंतुवायमाह अस्य सूत्रस्य शाटकं वयेति। स पश्यति यदि शाटको न वातव्यः। अथ वातव्यो न शाटकः। शाटको वातव्यश्चेति विप्रतिषिद्धं। भाविनी खल्वस्य संज्ञाभिप्रेता स मन्ये वातव्यो यस्मिन्नुते शाटक इत्येतद्भवतीति। एवमिहापि स लस्य स्थाने कर्तव्यः यस्याभिनिर्वृत्तस्यात्मनेपदमित्येषा संज्ञा भविष्यति। अथवा पुन
॥रस्तु नियमः॥ ननु चोक्तं विकरणेष्वविहितत्वान्नियमो न प्राप्नोतीति॥ ॥

नैष दोषः। आत्मनेपदसंबंधावगमेन तेषां परस्मैपदसंबंधबाधनाच्छेषादेव परस्मैपदमवस्थास्यते। अवश्यमिति। आत्मनेपदबाधनार्थमि
॥त्यर्थः॥ ॥ ॥

=ननु स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदविधानात् ... [illegible]

यद्वयमिति ॥ कृतनियमानामसंकरेण स्थितानां हि निमित्तभावोपपत्तिः । अभिनिर्वृत्तानीति । प्रागपि नियमान्नेषां संभवमात्रेण निमित्तत्वाविरोधात् । य
त्रेहीति । एतच्चु लिङ्‌लिङर्थे स्यात् । चक्रमे चक्रामक्रम्यातेक्रंसीद्वेति । तस्माज्ज्ञापकादिक्यदर्शितामाष्यकृता । ज्ञापकं तु वृद्भ्यः स्यसनोरित्यत्रस्थे विकल्पविधा
नं । किं पुनरिति । उभयनियमस्तावन्न संभवति । अनेकस्मिन्नर्थे वाक्यस्यैकस्य तात्पर्यायोगात् । तस्मादन्यतरनियमसंभवात्प्रश्नः । ननु प्राधान्यात्तस्य

नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति विकरणेभ्यो नियमो बलीयानिति । यदयं विकरणविधावात्मनेपदपरस्मैपदान्याश्रय
ति । पुषादिद्युताद्य्लृदितः परस्मैपदेषु आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यामिति । नैतदस्ति ज्ञापकं । अभिनिर्वृत्तानि हि लस्यस्थाने आ
त्मनेपदानि परस्मैपदानि च । यत्त्वयमनुपसर्गाद्वेति विभाषां शास्ति । किं पुनरयं प्रत्ययनियमः । अनुदात्तङितः आत्मने
पदं भवति भावकर्मणोरेवात्मनेपदं भवतीति । आहोस्वित्प्रकृत्यर्थनियमः । अनुदात्तङितः आत्मनेपदमेव भावक
र्मणोरात्मनेपदमेवेति । कश्चात्र विशेषः । तत्र प्रत्ययनियमे शेषवचनं परस्मैपदस्यानिवृत्तत्वात् । तत्र प्रत्ययनियमे शेषग्रह
णं कर्तव्यं परस्मैपदनियमार्थं शेषात्कर्तरि परस्मैपदमिति । किं कारणं । परस्मैपदस्यानिवृत्तत्वात् । प्रत्ययनियमतः प्रकृत्य
र्थोऽनियतो तत्र परस्मैपदमपि प्राप्नोति तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यं परस्मैपदनियमार्थं शेषादेव परस्मैपदं भवति नान्यतर
इति ॥ ० ॥

यानां तन्नियमो युक्तः । एवं तर्हि प्रधानोपरोधो मा भूदिति प्रकृत्यर्थनियमोऽपि संभवति । भावकर्मणोरेवेति । ननु पूर्वेण नियमाद्भावकर्मणोरिति सूत्रं वि
ध्यर्थं स्यात् एवं ननु नियमार्थं । नैष दोषः । समस्तमात्मनेपदप्रकरणमेकं वाक्यमिति तदपेक्षयैतदुक्तं ॥ ॥ ॥

क्यष इति॥ वा क्यष इति परस्मैपदे विकल्पिते आत्मनेपदस्यानुदात्तङित इत्यादिषु नियतत्वादप्राप्तत्वाल्लकारस्य श्रवणप्रसंगः। उच्यते चेति। लकारेति बादिमिर्निवृत्तिते नियमः प्रवर्त्तेते तत्र परस्मैपदस्य सिद्धत्वाद्वावचने न तस्मिन्विकल्प्यमाने वचनमनर्थकं स्यात् केवलायाः प्रकृतेः प्रयोगार्हत्वाच्छब्दमंतरेणार्थस्य प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् प्रयोगविकल्पायोगात्। तस्मादात्मनेपदस्यैव विकल्पेन विधीयते तव्यदादयोपीति। यद्यपि स्त्रानीयं चूर्णमित्यादौ करणादौ

क्यष आत्मनेपदवचनं तस्मान्नत्र नियमात्। क्यष आत्मनेपदं वक्तव्यं। लोहितायति लोहितायते। किं पुनः कारणं न सिध्यतीति। तस्मान्नत्र नियमात्। तस्मान्नत्र नियम्यते। उच्यते च न च प्राप्नोति तद्वचनाद्भविष्यति। अस्तु तर्हि प्रकृत्यर्थे नियमः॥ प्रकृत्यर्थे नियमेन्याभावः। प्रकृत्यर्थनियमे अन्येषां प्रत्ययानामभावः। अनुदात्तङित इति तस्तृजादयो न प्राप्नुवंति। नैष दोषः। अनवकाशास्तृजादयः। उच्यते च ते वचनाद्भविष्यंति। सावकाशास्तृजादयः। कोऽवकाशः। परस्मैपदिनोऽवकाशः। तत्रापि नियमान्न प्राप्नुवंति। तव्यदादयस्तु भावकर्मणोर्नियमान्न प्राप्नुवंति। तव्यदादयोप्यनवकाशाः। ते वचनाद्भविष्यंति। चिण्तर्हि भावकर्मणोर्नियमान्न प्राप्नोति। चिण्वचनाद्भविष्यति। घञ्तर्हि भावकर्मणोर्नियमान्न प्राप्नोति। तत्रापि प्रकृते कर्मग्रहणमनुवर्त्तते। कर्मप्रकृते। आत्मनेपदमेवेति चेति॥

…निवर्त्तनाद्विकल्पसामर्थ्या॥

न्यवकाशः तथापि तयोरेवेति चोदनया भावकर्मणोर्यद्विधानं तदनवकाशं। चिण्तर्हीति। ननु भावकर्मणोः सार्वधातुकस्यार्थे निचिण्ः तत्कथमप्राप्तिश्चोद्यते। सहाभिधानपक्षे चिणोपि भावकर्मणोः अर्थो विप्रदोषः। घञ्तर्हीति। अकर्त्तरि विधीयमानो पादानादिषु घञ्सावकाशः॥

उपपदविशेषणमिति॥ सप्तमीस्थस्य सामान्यस्य कर्मणीत्यनेन विशेषस्य प्रतिपादनादुपपदविशेषणमुच्यते। एवमभिधेयविशेषणेनेति व्याख्येयं। कर्तरि चेति। यदा कर्मवदित्ययं शास्त्रातिदेशः तदा कर्मकर्तरि परत्वात्परस्मैपदं प्राप्नोति। शुद्धे तु कर्मकर्तरि उभयोरवकाशः। कार्यातिदेशे तु परत्वादात्मनेपदं सिध्यति॥

तद्वै तन्नोपपदविशेषणं। अभिधेयविशेषणे न चेहार्थः। नचान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवति। न खल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवति। नहि गोधाप्रसर्पन्ती सर्पणादहिर्भवति। यत्तावदुच्यते। नान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवतीति। अन्यार्थमपि प्रकृतमन्यार्थं भवति। तद्यथा। शाल्यर्थं कुल्याः प्रणीयन्ते ताभ्यः पानीयं पीयते उपस्पृश्यते शालयश्च भाव्यन्ते। यदप्युच्यते न खल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवति नहि गोधाप्रसर्पन्ती सर्पणादहिर्भवतीति। भवेद्द्रव्येषु एतदेवं स्यात्। शब्दस्तु खलु येन येनाभिसंबध्यते तस्य तस्य विशेषको भवति। शेषवचनं च। शेषवचनं च कर्तव्यं। शेषात्कर्तरि परस्मैपदमिति। किं प्रयोजनं। शेषनियमार्थं। प्रकृतस्यार्थो नियतो प्रत्यया अनियतास्ते शेषेपि प्राप्नुवंति तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यं। शेषात्कर्तरि परस्मैपदमेव नान्यदिति। कर्तरि चात्मनेपदविषये परस्मैपदप्रतिषेधार्थं द्वितीयं शेषग्रहणं कर्तव्यं। शेषाच्छेष इति वक्तव्यं। एवमप्यभूतभिद्यते कुसूलः स्वयमेवेति। कतरस्मिन्पक्षेयं दोषः। प्रकृतस्यार्थनियमपक्षे प्रकृतस्यार्थनियमे तावन्न दोषः। प्रकृतस्यार्थो नियतो प्रत्यया अनियताः तत्र नार्थः कर्तृग्रहणेन॥०

प्रकृतस्यार्थो नियत इति। भावकर्मणोरात्मनेपदमेवेति नियमादन्तरेणापि कर्तृग्रहणं कर्तर्येव परस्मैपदं लभ्यत इति नार्थः कर्तृग्रहणेन॥ ——— ॥श्री॥०॥

=अभिन्नपक्षे कर्तर्यात्मनेपदं संभावितं [illegible] शेषात्परस्मैपदमेवेति एतावतैव नियमेन वारयितुं शक्यमिति भावः॥१=

कर्त्त्रे यहणाच्चेति। परस्तान्नुपरीहरिष्यते। परस्मैपदमिति। सिद्धे परस्मैपदे पुनर्विधानमात्मनेपदनिवृत्त्यर्थं संपद्यत इत्यर्थः। नास्य किंचिदिति। पीडारूपं भावस्वभा

[illegible]

कर्त्तृग्रहणाच्चैव दोषः। प्रत्ययनियमे तद्ध्ययं दोषः। प्रत्ययानियताः प्रकृत्यर्थो वनियतौ तत्र कर्त्तृग्रहणं कर्त्तृत्वं भावकर्मणोर्नि
वृत्त्यर्थं। कर्त्तृग्रहणाच्चैव दोषः। प्रकृत्यर्थनियमे शेषग्रहणं शक्यमकर्त्तुं। कथं। प्रकृत्यर्थौ नियतौ प्रत्ययाश्च नियताः। ततो वक्ष्या
मि परस्मैपदं भवतीति। तन्नियमार्थं भविष्यति। यत्र परस्मैपदं चान्यच्च प्राप्नोति तत्र परस्मैपदमेव भवतीति। तत्र हि प्रत्ययनि
यमे द्वितीये शेषग्रहणं कर्त्तव्यं। न कर्त्तव्यं। योगविभागः करिष्यते। अनुदात्तङितः। तत आत्मनेपदं भावकर्मणोः। ततः कर्त्तरि क
र्त्तरि चात्मनेपदं भवति भावकर्मणोः। ततः कर्मव्यतिहारे। कर्त्तरीत्येव। भावकर्मणोरिति निवृत्तं। यथैवं तर्हि कर्मणि कर्त्त
रि भवत्येवं भावेपि कर्त्तरि प्राप्नोति। एति जीवंतमानन्दः। नास्य किंचिदुजतीति। द्वितीयो योगविभागः करिष्यते। अनुदा
त्तङितः। तत आत्मनेपदं। ततः भावे। ततः कर्मणि। कर्मणि चात्मनेपदं भवति। ततः कर्त्तरि। कर्त्तरि चात्मनेपदं भवति कर्मणी
त्यनुवर्त्तते भाव इति निवृत्तं। ततः कर्मव्यतिहारे। कर्त्तरीत्येव। कर्मणीति निवृत्तं॥ ॥ श्री॥ ॥

वं वस्त्वित्यर्थः। यदि तर्हि कर्मणि कर्त्तर्यात्मनेपदं भवति हन्यमानो हंतीत्यत्र प्राप्नोति। नैष दोषः। प्रत्यासत्त्यै कधातुविषयं कर्मकर्त्तृत्वं विज्ञायते। प्रत्य
 ॰सामर्थ्यं कर्त्तृत्वं कर्मशास्त्रातिदेशाच्चोपचारिकं कर्मत्वं तत्रैव भवति॥ ॥०॥ ॥

अनुपराभ्यां कृञ इत्येवमर्थमिति। एषहि योगो व्यवहितः कृस्थांतरप्राप्तत्वात्मनेपदापवादत्वाच्च बलवानिति न शक्यते योगविभागेन बाधितुं। ननु चैतदपी
ति। प्राप्तिमात्रं योगविभागेन बाध्यते। ननु चेयमिति। पूर्वविप्रतिषेधेनेति भावः। शेषादित्यस्यावकाशः यातिवातीति। अनुपराभ्यामित्यस्यावकाशं अशेषः कर्त्र
भिप्राय क्रियाफलविषयः अनुकरोतीति। कर्मकर्तर्युभयप्रसंगे पूर्वविप्रतिषेधेन शेषादिति प्राप्तिर्भवति। सापि योगविभागेन बाध्यते। नोत्सहत इति। शेषादिति

एवमपि शेषग्रहणं कर्तव्यं अनुपराभ्यां कृञ इत्येवमर्थं। इह माभूत्। अनुक्रियते स्वयमेव। पराक्रियते स्वयमेव। न
नु चैतदपि योगविभागादेव सिद्धं। न सिध्यति। अनंतरा या प्राप्तिः सा योगविभागेन शक्या बाधितुं। कुत एतत्। अनंतरस्य
विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति। परा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तया प्राप्नोति। ननु चेयं प्राप्तिः परां प्राप्तिं बाधते। नोत्सहते प्रतिषि
द्धा सती बाधितुं। एवं तर्हि कर्तरि कर्मव्यतिहार इत्यत्र कर्तृग्रहणं प्रसारख्यायते तत्र कृतमुत्तरत्रानुवर्तिष्यते। शेषात्क
र्तरिकर्तरीति। किमर्थमिदं कर्तरिकर्तरीति। कर्तैव यः कर्ता तत्र यथा स्यात्। कर्ता वान्यश्च यः कर्ता तत्र माभूदिति। तत अनुप

प्राप्तिर्योगविभागेनापवादविषयादविषयांतरं नीता नोत्सहते परां प्राप्तिं बाधितुमित्यर्थः। अपवादेयं योगविभागप्राप्तिरविशेषादनुपराभ्यामित्येताम
पि प्राप्तिं बाधिष्यत इत्यर्थः। नोत्सहत इति। अपवादत्वादनुपराभ्यामित्येतया प्राप्त्या प्रतिषिद्धा नोत्सहते तामेव बाधितुमित्यर्थः॥ कर्तैव यः कर्तेति। यस्य
व्यपदेशांतरं नास्तीत्यर्थः। यद्येवमसिच्छिनत्तीति करणाकर्तरि न प्राप्नोति। नैष दोषः। कर्त्रवस्थायां करणत्वाभावात्। भिद्यते कुसूलः स्वयमेवेत्यत्र तु स्वाश्र
१ यं कर्तृत्वमातिदेशिकं तु कर्मत्वमिति न भवति परस्मैपदं॥ ॥ ॥

=नन्वेवं सर्वक्रियाया एव स्वेन करणत्वं संप्रहरन्त इत्यत्र व्यतीहाराभावेनात्मनेपदं न स्यादत आह· परस्परेति· परस्परसंबंधिकरणमित्यर्थः। नन्वेवमप्येकक्रिया निरूपितकारकशक्तिव्यत्यासो नोपपादितः प्रहाराणां भिन्नभिन्नत्वादत आह· अन्ये इति·

भा० कै० प्र० कर्त्तरि॥ ॥क्रियाव्यतिहार इति वक्तव्यमिति। प्रत्यासन्नत्वात् कृत्रिमस्यैव साधनकर्मणो ग्रहणं प्राप्नोति। साधनकर्मणि च धातोर्हेतुसंभवाद्धात्वर्थे स्यात्तद्विषय

२६४ त्वं विज्ञायेत। देवदत्तस्य धान्यमिति। देवदत्तस्वामिकं धान्यं लवनेन स्वीकुर्वती स्पर्धेः। क्रियाणां साध्यैकस्वभावानां कथं व्यतिहार इति चेत्। योग्यतावशादस्येयं क्रियासा

२६५ ध्या तस्येदं साधनमिति निर्ज्ञाते साध्यसाधनभावे योऽयमसौ स क्रियाव्यतिहारः। परस्परकरणमपि क्रियाव्यतिहारः। यथा संप्रहरन्ते राजान इति। अन्ये

कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे॥ ॥क्रियाव्यतिहार इति वक्तव्यं। कर्मव्यतिहार इत्युच्यमाने इहापि प्रसज्येत। देवदत्तस्य धान्यं व्यतिलुनन्तीति। इह च न स्यात्। व्यतिलुनते व्यतिपुनत इति। तत्तर्हि वक्तव्यं। न वक्तव्यं। क्रिया हि लोके कर्मेत्युपचरन्ति। कां क्रियां करिष्यसि किं कर्म करिष्यसीति। एवमपि कर्त्तव्यं। कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्ययो भवति। क्रियापि कृत्रिमं कर्म। न सिध्यति। कर्त्तुरीप्सिततमं कर्मेत्युच्यते। कथं च क्रिया नाम क्रियया ईप्सिततमा स्यात्। क्रियापि क्रियया ईप्सिततमा भवति। कया क्रियया। संपश्यतिक्रियया प्रार्थयतिक्रियया अध्यवस्यतिक्रियया च। इह य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स बुध्या तावत् कंचिदर्थं संपश्यति संदृष्टे प्रार्थना प्रार्थिते अध्यवसायः अध्यवसाये आरंभः आरंभे निर्वृत्तिः निर्वृत्तौ फलावाप्तिः। एवं क्रियापि कृत्रिमं कर्म। एवमप्युभयोः कृत्रिमयोरुभयगतिः प्रसज्येत। तस्मात् क्रियाव्यतिहार इति वक्तव्यं॥ ॥ ॥

कैव क्रियासंचारिणी वल्लभ्यते। क्रियामिति। लौकिकाद्यावर्थो इहानूद्यते। कथं च क्रियेति। द्वयोरपि साध्यत्वात्परस्परासंबंधं मत्वा प्रश्नः। क्रियापीति। भोक्तुमिच्छति भोक्तुं जानातीति दर्शनात्। कया क्रिययेति। क्रियान्तरवाचिप्रयोगाभावात्प्रश्नः। संपश्यतिक्रिययेति। संदर्शनादीनामव्यभिचारात्प्रतीयमानत्वात्प्रतीय प्र० २६४
मानक्रियापेक्षया च प्रविशपिंडीमित्यादौ कर्मादिभाववर्शनात्॥ ॥ ॥

=भाव्यं किंचिदर्थमिति· अर्थः फलरूपः। पश्यतीति· फलविषयसंकल्पो न दर्शनं· तज्ज्ञात्वा फलोपायविषयो ... श्चयो· ध्यवसायः। समभिलाषेण निश्चयकरणं· तज्ज्ञात्वा मानसो व्यापारः आरंभः ... व्यापारे

इह कर्त्तरीति॥ क्रियायाः साध्यत्वात्प्राधान्यात्क्रियया सुमिश्रतमत्वाच्चार्थेन क्रियाप्रवर्त्तनात्कर्मणोऽपि प्राधान्यादुभयव्यतिहारे लब्धे कर्मग्रहणात्क्रियाव्यति

नवक्तव्यं। इह कर्त्तरि व्यतिहार इतीयता सिद्धं। सोऽयमेवं सिद्धे सति यत्कर्मग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं क्रियाव्यतिहारे यथा स्यादिति। अथ कर्त्तृग्र
हणं किमर्थं। कर्मव्यतिहारादिषु कर्त्तृग्रहणं भावकर्मनिवृत्त्यर्थं। कर्मव्यतिहारादिषु कर्त्तृग्रहणं क्रियते भावकर्मणोरात्मनेपदं मा भूदिति। इतर
था हि तत्र प्रतिषेधे भावकर्मणोः प्रतिषेधः। अक्रियमाणे कर्त्तृग्रहणे भावकर्मणोरप्यात्मनेपदमनेन प्रसज्येत। तत्र को दोषः। तत्र
प्रतिषेधे भावकर्मणोः प्रतिषेधः। तत्र प्रतिषेधे भावकर्मणोरप्यनेनात्मनेपदस्य प्रतिषेधः प्रसज्येत। व्यतिगम्यन्ते ग्रामाः व्यतिहन्यं
ते दस्यव इति। न वानन्तरस्य प्रतिषेधात्। न वा एष दोषः। किं कारणं। अनन्तरस्य प्रतिषेधात्। अनन्तरं यदात्मनेपदविधानं तस्य प्रति
षेधः। कुत एतत्। अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति। पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तया भविष्यति। ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वां प्राप्तिं बाधते।
नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुं। उत्तरार्थं तर्हि कर्त्तृग्रहणं कर्त्तव्यं। न कर्त्तव्यं। क्रियते तत्रैव शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदमिति। द्वितीयं कर्त्तृ
ग्रहणं कर्त्तव्यं। किं प्रयोजनं। कर्त्रभिप्रायः कर्त्तेति तत्र यथा स्यात् कर्त्रा चान्यप्रायः कर्त्तेति तत्र मा भूदिति॥ ॥ न गतिहिंसार्थेभ्यः॥ प्रतिषेधे
१ हसादीनामुपसंख्यानं कर्त्तव्यं। व्यतिहसन्ति। व्यतिजल्पन्ति। व्यतिपठन्ति॥ ॥ ॥

हारोऽयं गृह्यते क्रियायाः धातुवाच्यत्वादन्तरङ्गत्वात्। तत्र प्रतिषेध इति। कर्मव्यतिहारे न गतिहिंसार्थेभ्य इत्यनेन प्रतिषेध इत्यर्थः॥ ॥ न गति॥ हसादीनामिति। हसि
१ प्रकाराणां शब्दक्रियाणामित्यर्थः॥ ॥ ॥

हरिवध्वोरिति॥ हरतेर्हिंसार्थत्वाद्वहतेर्गत्यर्थत्वात्प्राप्तिः। ततः संप्रहरिष्यन्तौ द्रष्टाकर्णे धनं जया विसत्र्यतिहारेण विवक्षितः किं तर्हि योत्स्यमानावित्येतावद्विवक्षितं।
देशान्तरप्रापणक्रिया इति। भारं वहतीत्यादौ देशान्तरप्राप्त्युपसर्जनं न प्रापणमस्य वाच्यं। तत्रत्तु गतिर्नान्तरीयकत्वात्प्रतीयते न त्वसौ धात्वर्थः। अस्यैव न्यायस्य सिद्धार्थस्या
नुवादकमर्थग्रहणं। गर्गारुणां तु प्रापणं कत्या द्वारकमिति वहेर्गत्यर्थत्वाभावः॥ ॥इतरेतरेति॥ लौकिकशब्दव्यवहारे त्वाघवादितरेतरादिशब्दा उपसर्गाः सुकर्मव्यतिहारद्यो
तनाय प्रयुज्यन्ते॥ ॥विपराभ्यां जेः॥ विशब्द इति। पक्षिवाची तु यो विशब्दः तस्य नपुंसकत्वाभावात्सुप्तिविभक्त्या व्यवधानादेरन्तरेण जयतिने संभवति। बहु विजयति

हरिवध्वोरप्रतिषेधः। संप्रहरन्ते राजानः। संविवहन्ते गर्गा इति। न वहिर्गत्यर्थः। देशान्तरप्रापणक्रियो व्यवहिः॥ ॥इतरेतरान्योन्योपपदा
च्च॥ परस्परोपपदाच्चेति वक्तव्यं। परस्परस्य व्यतिलुनन्ति। परस्परस्य व्यतिपुनन्ति॥ ॥विपराभ्यां जेः॥ उपसर्गग्रहणं कर्तव्यं। इह मा भूत्। बहु वि पर्णा
जयति सेनेति। तत्तर्हि वक्तव्यं। न वक्तव्यं। यद्यपि तावदयं पराशब्दो दृष्टापचार उपसर्गश्चानुपसर्गश्च। अयं खलु विशब्दोऽदृष्टापचार उप
सर्ग एव तस्यास्य कोऽन्यो द्वितीयः सहायो भवत्यन्यदत उपसर्गात्। न द्यथा। अस्य गोर्द्वितीयेनार्थ इति गौरेवोपादीयते नाश्वो न गर्दभ इति॥०॥

वनमिस्तत्रजहत्स्वार्थायां वृत्तौ वेरनर्थकत्वादिह चार्थवत्त्वोग्रहणाद जहत्स्वार्थायामपि तदर्थस्योपसर्जनत्वादग्रहणं संबुध्यं तन्तु वेरिति रूपान्तरयुक्तत्वान्नग्रघते। एक
देशविकृतस्यानन्यत्वाद्विशब्द एवायमिति चेत्। विरित्यस्य विभक्त्यन्तस्य वेरिति विकारेण न तु विशब्दस्येत्यदोषः। वी जयत इत्यत्र एकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावाद्विशब्दाभ्यासरो जयतिः
संभवत्येवेति चेत्। पूर्वस्य कार्ये कर्तव्येऽन्तवद्भावः। न चात्र पूर्वस्य किंचित्कार्यमित्यदोषः। अस्य गोरिति। द्वितीयशब्दो लोके प्रयुज्यमानो यदपेक्षं द्वितीयत्वं तत्तुल्यजातीयमेव सं
प्रत्ययं करोति। एवमिहापि विशब्दः साहचर्यात्पराशब्दोऽप्युपसर्ग एव गृह्यते। पक्षिवाचिनो विशब्दस्य संभवे त्वद्वयोरपि दृष्टापचारत्वात्परस्परसाहचर्यादुपसर्गग्रहणं व्याख्येयं॥०॥

=यद्यपि सर्वस्या मित्यादौ तु द्वश्यन्ते पूर्वसंबंधिनि कार्ये न वद्भाव इत्यवश्याश्रयणीयं तथापि पूर्वसंबंधित्वं विधेयं व्यवहितमेव ग्राह्यमित्युपाध्यायानां मतमिति भावः॥ २= अर्ध धिक विकारे वैकदेश विकृतस्यापि प्रत्ययेनाह। पक्षिवाचिन इति। १=

आङो दो॥ ॥ अव्यसनक्रियस्येति। व्यसनं विभागः विकासनमित्यर्थः। केवलो विहरणशब्द उपादीयमानः पादविहरणं गमयतीत्यास्यग्रहणं सूत्रे कृतं। केवलो व्यसनशब्दो दुःखादिषु वर्त्तत इति वार्त्तिके क्रियाग्रहणं कृतं। आङो दोऽनास्य इति। आस्यसमवायिन्यां क्रियायां ददातिर्वर्त्तमान आस्यवृत्तिर्भवति। यथा लोमविषयहर्षणवृत्तिर्हृषिर्लोमसु वर्त्तत इत्युच्यते। ददातेरेवास्यवृत्तिसंभवो नान्येषां दारूपाणां इति तेषामिह ग्रहणाभावः। यद्येवं स्वं मुखं आदत्त इत्यत्र मुखविषयत्वाद्दादानस्य प्रतिषेधः प्राप्नोति। नैष दोषः। आस्यसमवेतैव या क्रिया तस्यां वृत्तो ददातिरास्ये वृत्तो भवति। यद्ग्रहणं तु ग्राह्यग्रहीतृविषयं। इनास्य इति च प

आङो दोनास्यविहरणे॥ ॥ आङो दोऽव्यसनक्रियस्य। आङो दोऽव्यसनक्रियस्येति वक्तव्यं। इहापि यथा स्यात्। विपादिकां व्याददाति कूलं व्याददातीति। तत्तर्हि वक्तव्यं। न वक्तव्यं। इहाङो दोनास्य इतीयता सिद्धं। सोयमेवं सिद्धे सति यद्विहरणग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं आस्यविहरणसमानक्रियादपि यथा स्यात्। यथाजातीयका चास्यविहरणक्रिया तथाजातीयका त्रापि। स्वांगकर्मकाच्च। स्वांगकर्मकाच्चेति वक्तव्यं। इह मा भूत्। व्याददते पिपीलिकाः पतंगस्य मुखमिति॥ ॥क्रीडोनुसंपरिभ्यश्च॥ ॥ उपसर्गग्रहणं कर्त्तव्यं। इह मा भूत्। अनुक्रीडति माणवकमिति। समोऽकूजने। समः अकूजने इति वक्तव्यं। इह मा भूत् संक्रीडंति शकटानि। आगमेः क्षमायां। आगमेः क्षमायामुपसंख्यानं कर्त्तव्यं। माणवक आगमयस्व तावत्॥ ॥ ॥

युदासः। आस्यानास्यसमुदाय आस्यसदृश इति विधिरेव तत्र भवति। सोयमिति। आस्यग्रहणं विहरणविशेषोपलक्षणार्थमित्यस्यास्यविहरणसद्भावान्निषेधो भवति। स्वांगकर्मकादिति। स्वमंगं स्वांगं ननु पारिभाषिकमद्रवं मूर्त्तिमत्स्वांगमिति। तेन परकीयास्यविहरणे विधिरेव भवति॥ ॥क्रीडोनु॥ ॥अनुक्रीडतीति। तृतीयार्थ इत्यनुः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः। माणवकेन सह क्रीडतीत्यर्थः। एतच्च समासाहचर्याल्लभ्यते। आगमयस्वेति। सहस्व कंचित्कालं मा त्वरिष्ठा इत्यर्थः॥

=तेन मुखविवादिके व्याददत इत्येव प्रयोगः॥१=स्वांगरूपस्यास्यस्य विहरणादन्यत्रात्मनेपदमित्यर्थः॥१२=
कर्मणि

=ननु जिज्ञासायामित्यसंगतं ज्ञानेच्छा हि तदर्थः। तस्य च ज्ञानं शक्तो विषयः शक्तिः सन्नर्थे आया मिंति चेन्न ज्ञानविशिष्टा या ५ केरिच्छा विषयतया ज्ञानस्यापि तत्वान्नपायात् इयांस्तु विशेषः इच्छा सन्नर्थः शक्तिः प्रकृत्यर्थः तथा ज्ञानविषयत्वमात्रे पदयोरस्मिन्निति २= विधां जिज्ञासितुमित्याद्यर्थाद्यिज्ञोर्थः॥२८

मा॰कौ॰प्र॰
२८८ २६६

=प्रतिपत्ते कृतात्·२=
=एवं शाद्द शक्तिस्वभावात्=
=द्विधमर्वात्मनेपदमिति ग=
=अपकिरतीत्यारो नात्मनेपदं·१=

शिक्षेरिति॥ केचित्तु शक्तिः सन्नन्तो गृह्यते इति विधमर्थ मिदं। क्रियाविषयस्य शक्तिः प्रयुज्यते। भोक्तुं शक्नोति पाययितुं शक्नोतीति प्रयोगदर्शनात्। इह तु जिज्ञासाविषयः शक्तिर्गृह्यते। विद्यां जिज्ञासितुं घटत इत्यर्थः। आत्मनेपदेनैव जिज्ञासाया अवगमात् जिज्ञासितुमिति न प्रयुज्यते। अन्ये तु शिक्ष विद्योपादान इत्यस्य ग्रहणं नियमार्थं वर्णयन्ति। विधेरेव तु जायस्त्वासन्नं तस्य शक्ति ग्रहणं न्याय्यं। किरते रिति। विक्षेपार्थः किरतिः। हर्षादयस्तु विषयत्वेनोपात्ताः हर्षादिषु अपाच्चतुष्पादिति सुड्विधीयते। हरते रिति। गतं प्रकारः। पैतृकमिति। पितुरागतं प्रकारं सततं शीलयन्तीत्यर्थः। मातुरनुहरतीत्यत्र

=तस्य प्रकारस्याविच्छेदेन शील=
=नं ताच्छील्यं·१=

शिक्षेर्जिज्ञासायां॥ शिक्षेर्जिज्ञासायामुपसंख्यानं कर्तव्यं। विद्यासु शिक्षते। धनुषि शिक्षते। किरते हर्षजीविकाकुलाय करणेषु। किरते हर्षजीविकाकुलायकरणेषूपसंख्यानं कर्तव्यं। अपस्किरते वृषो हृष्टः अपस्किरते कुक्कुटो भक्षार्थी। अपस्किरते श्वा आश्रयार्थी। हरतेर्गतताच्छील्ये। हरतेर्गतताच्छील्ये उपसंख्यानं कर्तव्यं। पैतृकमश्वा अनुहरन्ते। मातृकं गावोनुहरन्ते। आङि नुप्रच्छ्योः। आङि नुप्रच्छ्योरुपसंख्यानं कर्तव्यं। आनुते शृगालः। आपृच्छते गुरुमिति। आशिषि नाथः। आशिषि नाथ उपसंख्यानं कर्तव्यं। सर्पिषो नाथते मधुनो नाथते। शप उपलम्भने। शप उपलम्भन उपसंख्यानं कर्तव्यं। देवदत्ताय शपते। यज्ञदत्ताय शपते॥ ॥समवप्रविभ्यः स्थः॥ आङः स्थः प्रतिज्ञाने। आङः स्थः प्रतिज्ञान इति वक्तव्यं। अस्तिं सकारमातिष्ठते। आगमौ गुणवृद्धी आतिष्ठते विकारौ गुणवृद्धी आतिष्ठते॥ ॥ ॥

साद्दृश्यमात्रे विवक्षिते न तु प्रकारताच्छील्यमित्यात्मनेपदं तद्धितार्थे सत्त्वभाष्यकारेणानक्तं। आशिषि नाथ इति। आशिष्येव नाथ इति नियमार्थमिदं। सर्पिषो नाथते इति। सर्पिर्मे भूयादित्याशास्त इत्यर्थः॥ आनुत इति। उत्कण्ठापूर्वकं शब्दं करोतीत्यर्थः। शप उपलम्भन इति। उपलम्भनं प्रकाशनं। देवदत्ताय शपत इति। श्लाघ ह्नुङ् इति संप्रदानसंज्ञा। ज्ञीप्समाने विवदंते। केचित्तु॥ यस्माख्यायते स संप्रदानं यथा आख्यायते स इत्यर्थः॥ ॥ ॥ राम॰ २६६

=लिङ्गर्थकर्मणः तस्य कुसर्षकर्मणश्च यद्यपि बोधनेच्छाविषयतास्ति न त्वादि प्रधानभूतं लिङ्गर्थकमैवग्राह्यमित्याशयः। एवं वक्तव्य... ...र्थ इति·१=अन्य इति·प्रथमोपस्थितत्वात्प्रकृतसर्पकमैवग्राह्यमित्याशयः। देवदत्तं प्रत्यस्मै बोधयतीति तु वाक्यार्थः॥१=

उदोनू॥ ॥उदईहायामिति। ईहा विशिष्टा चेष्टा कायपरिस्पन्दात्मिका गृह्यते। उत्तिष्ठति सेनेति। उत्पद्यते जायते सेनेत्यर्थः॥ ॥उपान्मं॥ ॥उपाद्देवपूजेति।
अमंत्रकरणार्थमिदं। आर्कमुपतिष्ठते इति। देवपूजां मत्वात्मनेपदं कृतं। चापलमेतत् न पूजनमिति नञ्जन्तमपरत्र। अपरत्राहेति। संगतकरणमुपश्ले

उदोनूर्ध्वकर्मणि॥ ॥उदईहायां। उदईहायामिति वक्तव्यं। इह मा भूत्। उत्तिष्ठति सेनेति॥ ॥उपान्मंत्रकरणे॥ ॥उपाद्देवपूजा
संगतकरणयोः॥ उपाद्देवपूजासंगतकरणयोरिति वक्तव्यं। आदित्यमुपतिष्ठते। चंद्रमसमुपतिष्ठते। संगतकरणे। रथिकानुपतिष्ठ
ते। अश्वारोहानुपतिष्ठते। बहूनामप्यचित्तानामेको भवति चित्तवान्। पश्य वानरसैन्येस्मिन्यदर्कमुपतिष्ठते। मैवं मंस्थाः सचि
त्तो यमेषोपि हि यथा वयं। एतदप्यस्य कापेयं यदर्कमुपतिष्ठति। अपरस्त्वाह। उपाद्देवपूजासंगतकरणमित्रकरणपथिष्विति व
क्तव्यं। संगतकरणमुदाहृतं। मित्रकरणे। रथिकानुपतिष्ठते। अश्वारोहानुपतिष्ठते। पथिषु। अयं पंथाः स्रुघ्नमुपतिष्ठते। अ
यं पंथाः साकेतमुपतिष्ठते। वालिप्सायां। वालिप्सायामिति वक्तव्यं। भिक्षुको ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठते। भिक्षुको ब्राह्मणकु
लमुपतिष्ठति॥ ॥उद्विभ्यां तपः॥ ॥अकर्मकाद्वेति वा। उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः॥ स्वांगकर्मकाच्च। स्वांगकर्मकाच्चेति वक्तव्यं।
१ उत्तपते पाणी वितपते पाणी। उत्तपते पृष्ठं वितपते पृष्ठं॥ ॥ ॥

पमात्रं। मित्रकरणं त्वनुपश्लिष्टस्यापि मैत्री संबंधः। अयं पंथाः स्रुघ्नमुपतिष्ठत इति। स्रुघ्नं प्राप्नोतीत्यर्थः। भिक्षुक इति। लिप्सया हेतुभूतया ब्राह्म
णकुलमुपगच्छतीत्यर्थः॥ ॥उद्विभ्यां॥ ॥आत्मनेपदं वर्तमानस्तपिरुद्विपूर्वोऽकर्मकः। स्वांगमिहोत्तरत्र च पश्वे सूत्रवत्स्वमंगं गृह्यत इतीह न भवति। देवदत्तो यज्ञदत्तस्य पाणी
१ मुत्तपतीति॥०॥ ॥

तु पथ्यपि संगतकरणमस्तीति पृथग्ग्रहणं व्यर्थमत आह। प्राप्नोतीति। प्राप्यप्रापकव्यापाररूपः कसंबंधो हि तत्र न चेतनत्वमिति यतः पथः स्रुघ्नस्य च ... उत्तपति सुवर्णमित्यादिप्रयोगादकर्मकत्वं तपेर्विशेषणं न संभवतीस

मा॰कै॰ष्पु॰ २६७ २६७ अथेति। किमयं विधिरथ नियम इत्यभिप्रायेण प्रश्नः। उद्दिष्टं तप आत्मनेपदमेव न यगादीति नियमो नेन क्रियत इत्याह। निष्पद्यत इति। विधिनियमसंभवे विधिर्बल वानिति मत्वाह। किं पुनरिति। विधिर्न संभवतीति मत्वाह। तपिरिति। भासते दीप्यत इत्यर्थः कर्मकर्तृत्वः अकर्मकाश्चेति। अनेकार्थत्वाद्धातूनां अंतर्भावितण्यर्थत्वा दिति भावः। तत्रास्य तापने वर्तमानस्य तपिः सकर्मकः। पुनः प्रयोजककृ व्यापारविवक्षायां कर्तुः कर्मवद्भावात्सिद्धमात्मनेपदमिति पुनर्विधानं नियमार्थं संपद्यत इत्यत्राप्या

अथो द्दिष्टस्यापि सत्त्वं किं प्रत्युदाह्रियते। निष्पद्यते इति। किं पुनः कारणमात्मनेपदमेवोदाह्रियते न पुनः परस्मैपदं प्रत्युदाहार्यं स्यात्। तपिरयमकर्मकः॥
अकर्मका अपि सोपसर्गाः सकर्मका भवंति। न चांतरेण कर्मकर्त्तारं सकर्मका अकर्मका भवंति। यदुच्यते न चांतरेण कर्मकर्त्तारं सकर्मका अकर्म
का भवंतीति। अंतरेणापि कर्मकर्त्तारं सकर्मका अकर्मका भवंति। तद्यथा। नदीं वहतीति सकर्मकः। भारं वहतीति सकर्मकः। तस्मान्निष्पद्यती
ति प्रत्युदाहार्यं॥ ॥ आङो यमहनः॥ अकर्मकादित्येव। आयच्छति रज्जुं कूपात्। आहंति वृषलं पादेन। स्वांगकर्मकाच्च। स्वांगकर्मकाच्चे
ति वक्तव्यं। आयच्छते पाणी। आहते उदरमिति॥ ॥ समो गम्यृच्छिभ्यां॥ ॥ समो गमादिषु विदिप्रच्छिस्वरतीनामुपसंख्यानं। समो गमादि
षु विदिप्रच्छिस्वरतीना मुपसंख्यानं कर्तव्यं। संविद्ते। संपृच्छते। संस्वरते। अर्त्तिश्रुदृशिभ्यश्च। अर्त्तिश्रुदृशिभ्यश्चेति वक्तव्यं। मा समृत।
मा समृषातां। मा समृषत। अर्त्ति। श्रु। संशृणुते। दृशि। संपश्यते। उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वावचनं। उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वेति वक्तव्यं। निर
स्यति। निरस्यते। समूहति। समूहते॥ ॥ ॥ ॥

त्मनेपदं भवत्येवाऽरदानीं विधिपक्षव्याख्या। अंतरेणापीति। तदेवं ज्वलनवृत्तिस्तपिरकर्मकः संतापने विलापने च सकर्मकः। कर्मकर्त्तरि तु यक्चिणोः प्रतिषेधे णिश्र
यिग्रंथीति वचनेन यक्चिणोः प्रतिषिद्धो॥ ॥ समः॥ ॥ समो गम्यृच्छिभ्यामित्येतावतैव सिद्धे समितिवार्त्तिकमारब्धं। उपसर्गादितिकर्मकादिति नसंबध्यते॥ ॥ राम॰ २६७

अंत्रा॰

=तत्किं कर्मकर्तर्युत्पन्नपत इत्यस्मात् घञ्ञि गिषः। नेषः प्रकारांतरेणापि तद्व्याचष्टे ने रित्याह। कर्मकर्त्तरीति। आत्मनेपदविधावकर्मकाद्यक्चिणोः प्रतिषेधेनोपसर्गांतरसंबंधेन त्रयक्चिणोर्भवन एवेति बोध्यं। २= तदेवमिति। उपसर्गसंबंधेपीत्यर्थः। २=

= ननु ज्योतिषस्तु क्रमणे इति शाब्दिकं कर्मणि षष्ठी उन कार्तरि आद्येपक्षे कर्माक्रामतीत्यत्रैव स्यात् न वा क्रमते सूर्य इत्यत्रापि इत्याह जिदिति चेन्न ज्योतिःक्रमणेन ख्यातवान्नात्र्येत समासानुपपत्तिः आश्रयेण कर्तरि प्रसङ्ग एव कर्मणि चेति षष्ठीसमासनिषेधप्रसंगात् अत आह उत्क्रमन इति एवं कर्मणि षष्ठ्याः प्रसंगादिना सिद्धेः भाष्ये पी

आद्युः ॥ ॥ ज्योतिषामिति । उद्गमनेवर्त्तमानो ऽकर्मकः क्रमिः । इहतुनभः समाक्रामतीतिनमवसात्मनेपदं । अत्र हि क्रमिर्व्याप्तौवर्त्ततेनतूद्गमने ॥ व्यक्त

वाचां ॥ ॥ सर्वएवेति । येवद संप्रर्थस्यकर्त्तारः वदव्यक्तायां वाचीति पाठादिति भावः । अथवेति । विनापिप्रकर्षेणस्याम्यधिकरणपदबहुव्रीह्याश्रयणान्नानुपपत्ति

आद्यु. उद्गमने ॥ ॥ ज्योतिषामुद्गमने । ज्योतिरुद्गमनेइतिवक्तव्यं । इहमाभूत् । आक्रामतिधूमो हर्म्यतलादिति ॥ व्यक्तवाचांसमुच्चा

रणे ॥ व्यक्तवाचामितिकिमर्थं । वरतनुसंप्रवदंतिकुक्कुटाः । व्यक्तवाचामित्युच्यमानेप्यत्रप्राप्नोति । एतेपिहिव्यक्तवाचः । आतश्चव्य

क्तवाचः । कुक्कुटेनोक्तेइत्युच्यते कुक्कुटोवदतीति । एवंतर्हिव्यक्तवाचामित्युच्यते । सर्वएवहिव्यक्तवाच

स्तत्रप्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते । साधीयोयेव्यक्तवाचइति । केचसाधीयः । येषांवाचिअकारादयोवर्णाःव्यज्यंते । एवंत्वाहुः कु

क्कुटाः कुक्कुडिति । नैवंतआहुः । अनुकरणमेतत्तेषां । अथवानैवंविज्ञायतेव्यक्तावाग्येषांतइमेव्यक्तवाचइति । कथंतर्हिव्यक्तावाचि

वर्णायेषांतइमेव्यक्तवाचइति ॥ ॥ अवाद्गः ॥ अवाद्ग्रोगिरतेः । अवाद्ग्रइत्यत्र गिरतेरितिवक्तव्यं । गृणातेर्मीभूत् । ततर्हिवक्त

व्यं । नवक्तव्यं । प्रयोगाभावात् । अवाद्ग्रइत्युच्यते । नचावपूर्वस्यगृणातेः प्रयोगोस्ति ॥ × नचैतेषांवाचिअकारादयोवर्णाव्यज्यंते । एतेषामपिवा

चगलंते । व्यक्तावाचीति । वाचिअकारादयोवर्णायेषांव्यक्तास्तेषामित्यर्थः । शुकसारिकादीनांनसर्ववर्णविषयंसामर्थ्यंविकल्पव्यक्तवाक्त्वेपितुपुरुषप्रयत्नवशेन

कतिपयवर्णविषयमिति तत्रात्मनेपदाभावः ॥ ॥ अवाद्गः ॥ नचावपूर्वस्येति । नियतविषयत्वात्केषांचित्क्रियाविशेषणानां यथेयादयः प्रभृतिविषयाएवे

तिभावः ॥ ॥

समगः घातो स्तृतीयायोगासंभवान्न दृष्टे नयोगे भाव्यमात्मनेपदेन। स च सर्वत्र चरस्यार्थे संभवतीत्यभिप्रायेण ॥ हृ ॥ तृतीयायुक्तादिति किमर्थमिति। सर्वत्रेति। केचित्सर्वत्र क्रियापेक्ष
मेत दुक्तमिति मन्यंते। यथा-अपि नाछिनत्ति अपि सिंते क्षेपणाछिनत्ति ते क्षेपणमात्मनाछिनत्तीति। यत्राकरणाभिधा[redacted]पि पदं न श्रूयते तत्रापि केन चित्करणेन भाव्यमेतत
एकस्यैवपदार्थस्य भेदविवक्षायां आत्माकरणं। अन्ये तु चरतिक्रियापेक्षमेव युक्तमित्याहुः। न हि संचरणं करणेन विना संभवति। यत्रेति। तत्र छेतरं गाकरणम

समस्तृतीयायुक्तात्॥ ॥तृतीयायुक्तादिति किमर्थं। उभौ लोकौ संचरसीमं चामुं च देवल तृतीयायुक्तादित्युच्यमाने प्यत्र प्राप्नोति। अ
त्रापि तृतीयया योग इति। एवं तर्हि तृतीयायुक्तादित्युच्यते। सर्वत्र च तृतीयया योगः तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते। साधीयो यत्र तृती
या योग इति। क्व च साधीयः। यत्र तृतीया श्रूयते॥ ॥दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे॥ ॥ साचेत्तृतीया चतुर्थ्यर्थे इत्युच्यते। कथं
नाम तृतीया चतुर्थ्यर्थे स्यात्। एवं तर्ह्यशिष्टव्यवहारे तृतीया नेन च विधीयते आत्मनेपदं च। दास्या संप्रयच्छते इ षल्यास संप्रयच्छते।
यः शिष्टव्यवहारः ब्रासणीभ्यः संप्रयच्छतीत्येव तत्र भवितव्यं। यद्येवं नार्थो नेन। केनेदानीं तृतीया भविष्यत्यात्मनेपदं च सह
युक्तेन तृतीया स्याद्यतिहारे तङो विधिः। सहयुक्तेऽप्रधाने इत्येव तृतीया भविष्यति कर्त्तरिकर्मव्यतिहारे इत्यात्मनेपदं॥ ॥

तीति। अन्यत्र तु करणस्य परिकल्प्यत्वाद्बहिरंगा॥ ॥दाणश्च॥ ॥अशिष्टव्यवहार इति। अशिष्टानां संकीर्णचाराणां यो व्यवहारस्तस्मिन्नित्यर्थः। तत्र चेच्छब्दं
चार्थे व्याचक्षाणा अनेनैवो भयं संगृहीतमित्याहुः। सहयुक्त इति। दास्यै विश्राणनतया सह उपभुंक्ते इत्ययं वाक्यार्थः॥ ॥ ॥ ॥

उपाद्यमः॥ ॥स्वस्यस्वत्वेन स्थितस्य ग्रहणादिकं स्वकरणं गम्यते इतिमत्वा प्रश्नः। इहेति। अस्वमिति। अंतरंगत्वान्निष्पादनलक्षणे स्वकरणे सयोर्ग्रह्यते। नानइ
ति। चेर्विकल्पेनविधानादिति केचिदाहुः। प्रकृते इविवक्षिततत्वात्कार्यमात्रविवक्षायां नास्ति चिरिस्यपरे॥ ॥नानोर्ज्ञः॥ ॥औषधस्येति। औषधेनप्रवृर्त्तितुमिच्छती

उपाद्यमः स्वकरणे॥ ॥इहकस्मान्नभवति। स्वं शाटकांतमुपयच्छतीति। अस्वंयदास्वंकरोति तदाभवितव्यं। यद्येवं स्वीकरणइति
माप्नोति। विचित्रास्तद्धितवृत्तयः। नातस्तद्धितउत्पद्यते॥ ॥नानोर्ज्ञः॥ अनोर्ज्ञः प्रतिषेधेसकर्मकवचनं। अनोर्ज्ञः प्रतिषेधे सकर्मक
ग्रहणं कर्त्तव्यं। इहमाभूत्। औषधस्यानुजिज्ञासतेइति। नवा। कर्मकस्योत्तरेण विधानात्। नवा कर्त्तव्यं। किंकारणं। अकर्मकस्योत्त
रेण विधानात्। अकर्मकाज्ज्ञानातेरुत्तरेण योगेनात्मनेपदं विधीयते पूर्वेवत्सन इति। प्रतिषेधः पूर्वस्य च। पूर्वस्य चायं प्रति
षेधः। सच सकर्मकार्थ आरंभः। कथं पुनर्ज्ञायते पूर्वस्यायं प्रतिषेध इति। अनंतरस्य विधिर्वाभवतिप्रतिषेधो वेति। कथं पु
नर्ज्ञायते सकर्मकार्थ आरंभ इति। अकर्मकाज्ज्ञानातेः सनन्तादात्मनेपदवचने प्रयोजनं नास्तीतिकृत्वा सकर्मकार्थो विज्ञायते॥ ॥
शदेः शितः॥ ॥शदेः शितः परस्मैपदाश्रयत्वादात्मनेपदाभावः। शदेः शितः परस्मैपदाश्रयत्वादात्मनेपदस्याभावः। शीयते
(शीयते॥ ॥ ॥

स्यर्थः। नवेति। पूर्वेण सकर्मकाज्ज्ञानातेः सन्नंतादात्मनेपदं विधीयते। अकर्मकात्तु परत्वात्पूर्ववत्सन इत्यनेन न॥ ॥शदेः शितः॥ ॥शदेरिति। शिद्विकरणे
मनेः पूर्वमात्मनेपदनिमित्ताभावाच्छद्यत्वात्परस्मैपदे न भाव्यं। तत्रकृते शित्यसये नानेन विहितेन परस्मैपदं निवर्त्तते अपितु शास्त्र इत्यप्रतिपादकत्वलक्षणमप्रामाण्यमस्य
अत्रायमर्थः अपरत्वेनास्य पूर्ववर्त्तमानेऽकर्मकाच्चेत्सनंतेनात्मनेपदं विहितं तत्रसन्नंते [redacted] पूर्ववत्सन इत्यात्मनेपदस्यासिद्धत्वाज्ज्ञाधातुकर्मकत्वांसन इति पूर्वेण सकर्मके अप्राप्तात्वनिषेधेतेइति।२८
गःअर्थ
(स्वसत्याप्त॥ ॥ ॥

=ननेन स्तु किमहावाक्यस्यासमाप्तत्वं शेषपदार्थानिर्देशेन शेषादिलस्याभावे यदि समस्यादिकपतमतःशाहः सप्तमीति अपंभावः। अनुदात्तङितः भावकर्मणोरिखेन हुयंविषयार्थशेषादितिचः तत्रशेषादितिसूत्रे शेषश्च मवाधायैक्स्य एवस्वरस्यानितु शेषादितिमात्रपरस्मैपदवाधनेनात्=

मा०कै०प्र० किंचमो इति। सार्वधातुकसंज्ञावृनेनञ्चितोविधानं न परस्मैपदसंज्ञावृनेन नखल्विति। सामर्थ्यादितिभावः। कः पुनरिति। समस्तमेवात्मनेपदप्रकरणं महावाक्यं नियमार्थो।

२६५ तत्रानियमेल्लादेशोप्युक्तेपुक्तिरिति विकरणेकृते नियमोयं प्रवर्तते। शादेः श्रितएवनतुशास्यतीसादाविभावः। एवमपीति। यद्यपिवाक्यपर्यालोचनेन प्रकरणस्यनि

=विकरणस्यसत्वेनिमित्ततेनोपादानसामर्थ्यात्=

२६१ किंचभोः शादेः श्रितस्परस्मैपदे श्विसुच्यतेन खलुपरस्मैपदेष्विसुच्यतेपरस्मैपदेषुनु विज्ञायते। कथं। अनुदात्तङितः आत्मनेपदंभावकर्मणो

रात्मनेपदमिस्येतौ द्वौ योगावुक्त्वा शेषात्कर्तरि परस्मैपदमिसुच्यते एवं च न परस्मैपदे पूच्यते परस्मैपदेषु विज्ञायते। कः पुनरर्हत्येतौयो

गावुक्त्वा शेषात्कर्तरि परस्मैपदं वक्तुं। किं तर्हि अविशेषेण सर्वमात्मनेपदप्रकरणमनुक्रम्य शेषात्कर्तरि परस्मैपदमिसुच्यते। एवम

पि परस्मैपदाश्रयो भवति। कथं। इदं तावदयं प्रष्टव्यः। यदीदं नोच्येत किमिह स्यादिति। परस्मैपदमिसाह। परस्मैपदमितिचे

त्परस्मैपदाश्रयोयं भवति। सिद्धं तु लङादीनामात्मनेपदवचनात् सिद्धमेतत्। कथं। शादेर्लङादीनामात्मनेपदं भवतीति वक्तव्यं। सि

ध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं शादेः श्रितः परस्मैपदाश्रयत्वादात्मनेपदाभाव इति। नैष दोषः। श्रित इति नै

षा पंचमी। का तर्हि। संबंधेषष्ठी। श्रितो यः शादिः कश्च श्रितः शादिः प्रकृतिः। शादेः श्रितप्रकृतेरिति। अपवाहायं शादेः श्रित इति। नच

१ शादिः श्रिदस्तितएवं विज्ञास्याम शादेः श्रिद्विषयादिति॥ ॥ ॥

यमार्थत्वं तथाप्येकैकसूत्रार्थपर्यालोचनकाले लवांतरव्यापारसंभवोद्भिधार्थतासंभवलेवान्यनारंभेप्रोषपक्षेनिपादारंभेनतत उद्धारात्लङादीनामिति।

आदिशब्दः प्रकारे। येषुश्रितामाभ्यंतेलङादयः श्रितप्रकृतेरिति। योगात यान्श्रितप्रकृतित्वमाश्रित्यप्रागेवश्रिउत्पन्नेरात्मनेपदं विधीयते। श्रिद्विषयादिति। श्रि राम०

१ द्विषयत्वाच्छादेरेव श्रिच्छदेनाभिधीयते॥ ॥ २६६

=ननुक्तमयपरस्मैनियमार्थत्वेतदपेक्षयाचोद्यमादित्यत्रमोक्तेपदस्यमाणेपूर्वोक्तरीत्याजातस्मपदस्मैपदस्यनिहत्वमोगात्मकतत्कृत्येविकरणोभ्योनियमोबलीयानितिस्यानाश्रयणेपिदोषप्रसनआत्मकरणमिति॰१=

अथवेति॥ प्रकरणं नियमार्थं। तत्र नियममात्रं पूर्वेणात्मनेपद परस्मैपदाभ्यां नियमेन प्रवृत्ता नितत्वे तत्र तस्यारंभसामर्थ्यात्पूर्वं विकरणः प्रवर्ततेऽपइत्याच्छितस्य वशे दे रात्मनेपदमिति नियमः। स्यविशतेति। ननु विकरणेभ्यो नियमो बलीयानिति प्रागेव विकरणोत्पत्तेर्नियमेन भाव्यं ततो निसत्वात्पूर्वं विकरणः। ततोऽडागम इ

अथवा यद्यपि तावदेतदन्यत्र भवति विकरणेभ्यो नियमो बलीयानिति। इहैतन्नास्ति। विकरणे हि हाश्रीयते शित इति। उपसर्गे पूर्वं नियमेः ड्न्यवाय उपसंख्यानं। उपसर्गात्पूर्वं नियमेः ड्व्यवाय उपसंख्यानं कर्तव्यं। स्यविशतव्यश्रीणीते। किं पुनः कारणं न सिध्यति। अटाव्यवहितत्वात्। ननु चायमड् धातुभक्तो धातुग्रहणेन ग्रहीष्यते। न सिध्यति। अंगस्य ह्ययमुच्यते विकरणं तं चांगसो सो संघात भक्तो न शक्यो धातुग्रहणेन ग्रहीतुं। एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यं अट्क्रियतां विकरणं इति। किमत्र कर्तव्यं। परत्वादडागमः। निसा विकरणः। कृतेऽपि प्राप्नुवं सकृतेऽपि। अडपि निसः। कृतेष्वपि विकरणेषु प्राप्नोत्यकृतेष्वपि प्राप्नोति। अनिसो द्व। अन्यस्य कृतेषु विकरणेषु प्राप्नोत्यन्यस्याकृतेषु। शब्दांतरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति। एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यं। अट्क्रियतां लादेश इति। किमत्र कर्तव्यं। परत्वादडागमः। नित्यो लादेशः। कृतेऽपि प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति। नित्यत्वाल्लादेशः स्यादात्मनेपद एवाडागमो भविष्यति॥

=अनाश्रित्येति॰कृतेऽपि विवेकेनमवधायकमसेवंवाप्यनायणरीत्यापिविद्यापक सावर्ण्यद्वियांकतत्वादितिभावः॥१=नानिसाइति॰अयमभुपगमवादः निस्यन्वेयेयेमेसिद्धांतविष्यते॰१=भाष्येलादेशशब्देननियमोभिप्रेतो नतिवादिविधिःतस्यांतरंगत्वस्यवक्ष्यमाणत्वात्आत्मनेपुरएवाडागमोतविष्य

तर्हि वार्तिके नाउच्यते। एतदनाश्रित्यैतन्न उक्तं। शब्दांतरस्येति। विकरणास्तु शब्दांतरादपि प्राप्नुवंतो नानित्याः। कृतेऽपि चति। धातुभक्तत्वादट्स्त द्ग्रहणेन ग्रहणाद्व्यवधानाभावात्। अडागमस्तु निसः सहितलादेशेषु कृतेषु विकरणे नित्यत्वात्प्रतिबध्यते। विकरणेषु कृतेषु शब्दांतरप्राप्त्या अनित्यः॥ ॥

=नतदिति॰एतेननिमित्तपरोपादानस्यप्रयोजनंनानवमप्यत्नीतिस्वत्वमिति॰क्वचिल्लक्षणंनतरेणनिमित्तविघातेप्यनित्यत्वस्यभावमेमित्यंतमिष्यमाणत्वात्॰१८=आदेशेष्विति॰नित्यानित्यनिमित्तेषु॰४८=अंग्येतंरंगत्वादिति॰आदेशाःनित्यानित्यविहितः॥नियमस्तु अबाधकादपिविकरणाद्दृष्टज्ञापकाद्विष्यतीत्याशयः॥ अभ्य…

भा० कौ० प्र० २७० निसनिमित्तत्वादिति॥ कृतेपिलादेशेस्यानिवद्भावात्तु उत्तरप्यपदेशोस्तीतिमदर्शनात्येनिमित्तग्रहणमुपात्तं॥ यद्यपि लादेशे कृते विकरणे न नित्यत्वादट्

बाध्यते तथापि यस्यलक्षणांतरेणनिमित्तंविहन्यते नतद् अनित्यं॥ तथोभयोर्नित्ययोः परत्वादट् प्राप्नोति॥ ननु भवतु परत्वादडागमः तस्यतु धातु भक्तत्वा

दव्यवधायकत्वान्नित्यत्वसात्मनेपदं॥ नैषदोषः॥ तत्रैवतंतरं गत्वाल्लादेशेषु पुरुतेषु नियमार्थं नित्यत्वाद्विकरणे पुरुतेषु अडागमो विकरणेन भक्तत्वाद्वा तोर्व्यव

धायक इतिन्यादिभ्यः परे विध्यादयो निरंतराःन संभवंतीत्यात्मनेपदाप्रसंग इत्येवंभाष्ये चोद्यंव्यवस्थापते॥ अंतरंगत्वादिति॥ लकारमात्रापेक्षत्वात्॥ अडागमस्तु
=लकारसामान्यापेक्षत्वाद्भावसामान्यापेक्षत्वात्तथाभेद्यमानं॰१=

नित्यत्वाल्लादेशस्यात्मनेपदे॰ ऽडागम इति चेददोनित्यनिमित्तत्वादात्मनेपदाभावः॥ नित्यत्वाल्लादेशस्यात्मनेपदे॰ ऽडागम इति

चेदेवमुच्यते अडपि नित्यनिमित्तः॥ कृतेपि लादेशे प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोति॥ अतो नित्यनिमित्तत्वादात्मनेपदस्याभावः॥ तस्मादुपसं

ख्यानं॥ तस्मादुपसंख्यानं कर्त्तव्यं॥ अंतरंगस्तर्हि लादेशः॥ नैतद्विवदामहे॰ तरंगो नांतरंगइति॥ अस्त्वयं नित्यश्चांतरंगश्च॥ तत्र

खलु लादेशेकृते त्रीणि कार्याणि युगपत्प्राप्नुवंति॥ विकरणाः अडागमः नियम इति॥ तद्यदि सर्वेनो नियमो लभ्येत कृतं स्यात् तत्तु

न लभ्यं॥ अथापि विकरणादिरिति अट् लभ्येत॥ एवमपि कृतं स्यात्॥ तत्तु न लभ्यं॥ किं कारणं॥ अंगात्सर्वे विकरणा एषितव्याः॥ तत्रतः

नित्यनिमित्तत्वादिति
=नित्यत्वादित्याशयः॥१८=

लकारविशेषापेक्षत्वाद्बहिरंगः॥ नैतदिति॥ तल्लादेशे न सह संभवात्॥ किंतु नियमेन सहेति भावः॥ तत्तु न लभ्यमिति॥ ननु पूर्वमेवज्ञापकाद्विकरणेभ्यो नियमं

णेन व्यवधायक इति॥ यद्येवं नित्य एव नियमः॥ नैतदस्ति॥ यत्र केवलो विकरणो व्यवधायकस्तत्र भवतु नित्यो नियमः यथा निवेक्ष्यते निविशत इति॥ यत्र तु विकरणे कृते॰ राम० २७०

ऽडागमस्तत्राटो व्यवधायकत्वान्नियमो न प्राप्नोति॥ नरत इति॥ अत्र एवंमिल्लेत्तत्तिद्रूपं न सिध्यति॥ ×स्वबलीयस्त्वं प्रतिपादितं तत्किमुच्यते तत्तु न लभ्यमिति॰ उच्यते॰ अन्यथा तज्ज्ञा

=स्वाश्रमीति॰अनेनयस्यलक्षणांतरेणनिमित्तंविहन्यतेतस्यानित्यमितीत्याभाष्यलतोभिमतमित्युक्तं॰१८=तत्त्विति॰नियमस्यपरत्वादट्बाधनात्विकरणेनतन्नियमयोःकल्पयोरप्यनित्यत्वाबाधनादित्यर्थः॥१८= पकं समर्थयितुं शक्यते॰ कृतोपि विकर ×

आदिकृतम् इति ॥ औपदेशिके नित्वद्धिरेकादेशः प्राप्नोति ऋच्छिभावश्च । तत्र वर्णमात्राश्रयत्वादेकादेशोऽन्तरङ्गः । नानाश्रयत्वाच्च वार्णादाङ्गं बलीय इति नास्ति । तत्रैव का-
देशे कृते तस्यादिवद्भावादृच्छिभावः प्राप्नोति । तत्र ऋच्छेदिति स्यात्त्वाच्छेदिति । ननु चेति । बलवत्त्वाद्वत्त्वात्कार्यमिह शास्त्रे संभवतीति भावः । यत्तावदिति । तत्र न इत्सत्त्वा-
नित्यमित्वं विकरणास्तु नित्य इति स एव प्रवर्तते । यत्रन्विति । यथा तत्रन्तीति । अस्तु त्वा२ इति । परत्वादृच्छिना भाव्यं । अभ्युपगम्यवादेनेदमुच्यते । चक्रे इति । व्यव-

स्थुडाडभ्यामप्यन्तरङ्गं पूर्वमेषितव्यं उपाच्छेदिसेवमर्थं । तत्र स्यारिकृतेसाट्कृतस्य ऋच्छिभावः प्राप्नोति । ननु च ऋच्छिभावे कृते शब्दान्तरस्याकृ-
तत्वादिति कृत्वा पुनराडभविष्यति । पुनः ऋच्छिभावः पुनराडिति च ऋकमव्यवस्था प्राप्नोति । नैष दोषः । यत्तावदुच्यते । आगात्पूर्वं वि-
करणा एषितव्याः तरत्रान्तरङ्गतो सेवमर्थमिति । भवेत्सिद्धं यत्र विकरणानि स्याद्व्यागमनित्यं तत्रागात्पूर्वं विकरणाः स्युः । यत्र तु खलूभयं
नित्यं परत्वात्तत्रागन्तावद्भवति । यदप्युच्यते । स्थुडाडभ्यामप्यन्तरङ्गं पूर्वमेषितव्यं उपाच्छेदिसेवमर्थमिति । अस्तु त्वाट् आरिकृतेसाट्
कृतस्य ऋच्छिभावः । ऋच्छिभावे कृते शब्दान्तरस्याकृतत्वादिति कृत्वा पुनराडभविष्यति । ननु चोक्तं पुनः ऋच्छिभावः पुनराडिति चक्र-
कमव्यवस्था प्राप्नोतीति । नैष दोषः । चक्रके शिष्टतो व्यवस्था । अथवा नेरिति नैषा पंचमी काऽतर्हि विशेषणषष्ठी नेर्योविशिष्टः कृष्वने
विशिष्टः विशेषः । व्यवहितस्यापि प्राप्ते विशेषयितु ॥ ॥ ॥

स्याकारिणा शास्त्रेणाभाव्यमित्यव्यवस्था हेतुः पुनः प्रवृत्तिर्न भविष्यतीत्यर्थः । तदेवं स्थितमेतदन्तरङ्गत्वाद्द्वादेशे पुरुकृते पुपरत्वादडागमः । नचायंन्यायः शब्दान्तरस्य
प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति ननु शब्दान्तरादिति । यतोऽडागमस्यानि सत्वं स्यात् विकरणस्य नित्यत्वं कृताकृतप्रसंगित्वात्तु द्वयोरपि नित्यत्वं । अंगत्वात्कृतसाश्रयणाद्वानास्ति शा-
ब्दान्तरप्राप्तिरटः । नेर्योडिशिरिति । व्यवहितस्यापि पर्यवधारेण विशेष्यत्वात्संबंधी भवतीत्यर्थः ॥ ॥ ॥

=अनुवादकृतः नेः परस्य विशयवयवात्मनेपदं नपरस्मा पुत्रेनयोः सामर्थ्याभावमकृत्वापन्नावा आवर्णागात् नचनेः परस्य विशयवयवपरस्यैव साधुत्वमिति नियमार्थं स्यात् आनिवृत्ता इत्यल्पं नेतदिति ॥

भा०कै०प्र० २७१ २३ अपरथेति। नेर्विशाद् रूपस्यायमर्थः। निशा हा परस्मात्मनेपदान्ते विशब्दवयं पदं साधुभवतीति स लप्प्रत्यागमेनेः पदमनंतर मेवेति दोषाभावः। विशिर् पीति। विशिशब्देन विशब्दव यवः समुदाय उपचारादभिधीयते। परिविधिस्त्वेति। न्यायप्राप्तार्थानुवादोयं न ते ततत्र रूते उपयुज्यते इत्यादुः॥ ॥पूर्ववत्सनः॥ ॥ पूर्ववेशब्दः संबंधि शब्दत्वाद्वधि मपेक्षते तत्र कोवावधिरभिप्रेत इति पृच्छति। किमिदमिति। येभ्य इति। योगस्थेभ्यो धातुभ्यो विधानात् योगेभ्यो विहितमित्युच्यते पक्षद्वयेपि तेन तुल्यमितितृतीयांता दतिः। न च पंचम्यंतात्। लक्षणाभावात्। तुल्यार्थैरिति विहिता तृतीया सर्वविभक्त्यर्थानंतर्भावयतीति पंचम्यर्थस्याग्रहणमुपपन्नमेव। यथा ब्राह्मणवद्वैश्या

अथवा नि रपि पदं विशिरपि पदं। परविधिस्तु समर्थानां। व्यवहितेपि सामर्थ्यं भवति॥ ॥ पूर्ववत्सनः॥ किमिदं पूर्ववेयहणं सन पेक्षं प्राक् सनो येभ्य आत्मनेपदमुक्तं तेभ्यः सन्नंतेभ्योपि भवतीति। आहोस्वित् योगा पेक्षं। प्रागेतस्माद्योगाद्येभ्यो योगेभ्य आत्मनेपदमुक्तं तेभ्यः सन्नंतेभ्योपि भवतीति। किं चातः। यदि सनपेक्षं निमित्तमविशेषितं भवति पूर्ववत्सनः नज्ञायते किमंताद्भवितव्यमिति। अथ योगापेक्षमुत्तरत्र विधिर्न प्रकल्पेत बुभुक्षते उपयुयुक्षत इति। यथेच्छसि तथा स्तु। अस्तु तावत् सनपेक्षं ननु चोक्तं निमित्तमविशेषितं भवतीति। निमित्तं च विशेषितं। कथं। सनमेवात्र निमित्तत्वेनापेक्षिष्यामहे। पूर्ववत्सन आत्मनेपदं भवति। कुतः। सन इति। अथवा पुनरस्तु योगापेक्षं। ननु चोक्तमुत्तरत्र विधिर्न प्रकल्पेतेति॥ ॥

तृतीयेतद् इत्यर्थः। वैश्या पादानकस्याध्ययनस्य ब्राह्मणापादानमध्ययनमुपमानं तत्र च ब्राह्मणशब्दो वर्तते तेन ब्राह्मणेन तुल्यं वैश्यादधीत इति तृतीयांताद्वति रेवमिहापि पूर्ववदिति दृष्टव्यं। किमंतादिति। ततश्चाप्रतिपत्तिः स्यात्। यदि नामात्मनेपदनियमविधानसामर्थ्यादनेन सर्वधातुभ्य आत्मनेपदं भवतीत्येतदन्य भ्यते विषयविभागस्तु नज्ञायेतेति भावः। सनमेवेति। प्रत्यासत्त्येति भावः॥ ×तिब्राह्मणादिववैश्यादधीत इ× ॥ ॥ एम० २७१

=ननु तेन तुल्यमिति क्रियायत् तेन क्रियाश्चेत् वतिरित्यनेन यत्र वतिविधानात् ब्राह्मणादिववैश्यादधीत इत्यर्थप्रदर्शनं नोचितमत आह वैश्यापादानस्याध्ययनस्य ब्राह्मणापादानमध्ययनमुपमानोपमेयभावे विभक्ति तयोरत्वादनयोरप्युपमानोपमेयभावो विवक्षि

उत्तरत्रापीति ॥ उत्तरेषु वाक्येषु वाक्यभेदेन पूर्ववत्सन इत्येतत्सम्बध्यते । यो पाभ्यां प्रयुज्येतात्मनेपदं भवति । ततः पूर्ववत्सन इति । किमर्थमिति । विधिनिषेधोभयपक्ष

= उत्तरेषु योगेषु पूर्ववत्सन इत्यस्यानुवृत्त्यसम्बन्धं तदेवात्मनेपदं स्यादित्याह उत्तरेष्वपि । अत्रापि पूर्ववत्सन इति योगविभागो भवति यो धातुर्यो वा धात्वात्मनेपदं भवति तथा सन्नन्तादपि भवतीत्युक्ते किमर्थं पूर्ववत्सन इति नान्तादिस्य पेक्षायामसत्यां निरपेक्षाणां पूर्वयोगस्य निषेधानुप्रकृति

विधिषु प्रवृत्त्यर्थम् । कथम् । उत्तरत्रापि पूर्ववत्सन इत्येतदनुवर्तिष्यते । किमर्थं पुनरिदमुच्यते पूर्ववत्सन इति ॥ शदिम्रियत्यर्थम् । शदिम्रियत्

योर्यथा माभूत् । शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं मा भूत् । इतरथा हि ताभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदप्रतिषेधः । इतरथा हि अनुच्यमा

ने स्मिन् शदिम्रियतिभ्यामात्मनेपदस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । शिशत्सति । मुमूर्षति । कथं पुनः पूर्ववत्सन इत्यनेन शदिम्रियतिभ्या

मात्मनेपदस्य प्रतिषेधः शक्यो विज्ञातुं वचनिर्देशो यं । कामचारश्च वचनिर्देशो वाक्यशेषं समर्थयितुम् । तद्यथा । उशीनरवन्मद्रेषु

युयवाः संतिन संतीति । मातृवदस्याः कला संतिन संतीति । एवमिहापि पूर्ववद्भवति न भवतीति । न भवतीत्येवं वाक्यशेषं समर्थ

यिष्यामहे । यथा पूर्वयोर्योगयोः सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं न भवति । एवमिहापि शदिम्रियतिभ्यामात्मनेपदं न भवतीति । यदित

र्हि शदिम्रियत्यर्थो यमारम्भः विधिर्न प्रकल्प्यते आशिशिषते । शिशयिषते । अयं विध्यर्थः । शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मने

पदं माप्नोति । यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावत्प्रतिषेधार्थः । ननु चोक्तं विधिर्न प्रकल्प्यत इति । विधिश्च प्रकल्प्यः । कथम् । एतदेव ज्ञापयति स

न्नन्तादात्मनेपदं भवतीति । यदयं शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदप्रतिषेधं शास्ति ॥ ॥

सम्भवात्प्रश्नः । यथा पूर्वयोरिति । ज्ञानोर्ज्ञः प्रसाद्भ्यां श्रुव इत्येतयोः ॥ इह च शदिम्रियतीत्यनुवर्तते इति भावः । य येच्छसीति निषेधपक्षेपि निषेधा

देव पूर्ववद्विधिरनुमीयते । विधिपक्षे शदिम्रियत्योः सन्नोनेत्यनुवर्त्स्यति ॥ ० ॥

= ननु सर्वमिदमुक्तं ज्ञानोर्ज्ञः प्रसाद्भ्यां मिलेतौ कथं परस्मैपदेन अत आह इह वेति एवं च शदिम्रियत्योरपेक्ष्य [illegible]

[illegible] पूर्ववत्सन इति [illegible]

भा० कै० प्र०
।२७२
२७२

एवं च कृतेति। द्वितीयसन्नयहणस्येहानुवृत्तेति भावः। न च शदिरेवेति। सामग्र्याः कारणत्वं न केवलस्य शदेः सा चेह सामग्री नास्ति सनः पूर्वस्य शदेः शितोऽभावात्। अ
थापीति। शिता विशेष्यमाणत्वाच्छदेरेव प्राधान्यात्। यत्र तर्हीति। म्रियतेर्दिः त्वात् पूर्ववत्सन इति सन्नन्तात् प्राप्तो लेवेति भावः। अत्रापीति। म्रियतेर्लुङ्लिङोश्चेति

अथवा पुनरस्तु विषयार्थः। ननु चोक्तं शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं प्राप्नोतीति। नैष दोषः। प्रकृतं सन इति सनो नेत्यनुवर्तिष्यते। क्व प्र
कृतम्। ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः। नानोर्ज्ञः। सकर्मकात् सनो न भवति। प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः। सनो न। शदेः शितः सनो न। म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च सनो
नेति। इह तदानीं पूर्ववत्सन इति सन इत्यनुवर्तते नेति निवृत्तम्। एवं च कृत्वा सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तं निमित्तमविशेषितं भवतीति। नैव वा
पुनरत्र शदिम्रियतिभ्यामात्मनेपदं प्राप्नोति। किं कारणम्। शदेः शित इत्युच्यते। न च शदिरेवात्मनेपदस्य निमित्तम्। किं तर्हि शिद
पि निमित्तम्। अथापि शदिरेव। शिस्तरत्तु निमित्तम्। न चायं सन्परः शित्सरो भवति। यत्र तर्हि शिन्नाश्रीयते म्रियतिरेव। लुङ्लिङ्पर
स्तु निमित्तम्। न चायं सन्परः लुङ्लिङ्परो भवति। किं पुनः पूर्वस्य यदात्मनेपददर्शनं तत्सन्नन्तस्यातिदिश्यते। एवं भवितुमर्हति।
पूर्वस्यात्मनेपददर्शनात् सन्नन्तादात्मनेपदभाव इति चेद् उपादिषु प्रसिद्धिः॥ × म्रियतेर्लुङ्लिङोश्चेति अत्रापि न म्रियतिरेवात्मनेपदस्य
निमित्तं किं तर्हि लुङ्लिङोः ×

नियमार्थमारब्धमिति भावः। किं पुनरिति। किमयं कार्यातिदेशः। यथा पूर्वस्यात्मनेपदं विधीयते तथा सन्नन्तादपीति। आहोस्विन्निमित्तातिदेशः पूर्वस्य य
न्निमित्तं ङित्त्वादि तत्सन्नन्तस्यातिदिश्यते। निमित्ते चातिदिष्टे तत्प्रयुक्तत्वादेव कार्यं भवतीति प्रश्नः॥ ॥ ॥७॥

एम०
२७२

नह्येतेभ्य इति॥ नित्यसन्विषयत्वात्। क्नादिष्विति। अनुपराभ्यां कृञ इत्यनेन परस्मैपदमेव विधीयते न तु त्रितयं निवर्त्यते। पूर्वेकार्ये त्वतिदिश्यमाने अन्तरो

पूर्वस्यात्मनेपददर्शनात्सन्नन्तादात्मनेपदं भवतीति चेद् गुपादिषु प्रसिद्धिः। गुपादीनां न प्राप्नोति। जुगुप्सते मीमांसत इति। न ह्येतेभ्यः प्राक्सन आत्मनेपदं नापि परस्मैपदं पश्यामः। सिद्धं तु पूर्वस्य लिङ्गातिदेशात्। सिद्धमेतत्। कथं। पूर्वस्य यदात्मनेपदलिङ्गं तत्सन्नन्तस्यातिदिश्यते। क्नादिषु तु लिङ्गप्रतिषेधः। क्नादिषु तु लिङ्गस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। अनुचिकीर्षति पराचिकीर्षतीति। अस्तु तर्हि प्राक्सनो येभ्य आत्मनेपदं दृष्टं तेभ्यः सन्नन्तेभ्योऽपि भवतीति। ननु चोक्तं पूर्वस्यात्मनेपददर्शनात्सन्नन्तादात्मनेपदभाव इति चेद् गुपादिषु प्रसिद्धिरिति। नैष दोषः। अनुबन्धकरणसामर्थ्याद्भविष्यति। अथवा अवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति। तद्यथा। गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति। यद्यवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति। जुगुप्सयति मीमांसयतीत्यत्रापि प्राप्नोति। नैष दोषः। अवयवे कृतं लिङ्गं कस्य समुदायस्य विशेषकं भवति। यं समुदायं योऽवयवो न व्यभिचरति। सनं च न व्यभिचरति। णिचं च पुनर्व्यभिचरति। तद्यथा। गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं गोरेव विशेषकं भवति न गोमण्डलस्य॥ ॥

प्राभावः परस्मैपदेनात्मनेपदस्य बाधितत्वात्। पूर्वस्यात्मनेपदकार्यादर्शनात्सन्नन्तस्याप्रसङ्गात्। अनुबन्धेति। तत्सामर्थ्यात्सन्नन्तस्य वा ज्ञापकः। अवयवेति। स
मुदाये लिङ्गासंगस्य उपायः अवयवे लिङ्गासंगः॥ ॥

प्रत्ययग्रहणमिति॥ यद्येवमतिप्रसंगः प्रणायति प्रणायतीति। तत्रकेचिदाहुः पूर्ववत्सनिर्यक्तु सन इति प्रत्ययविशेषण एव निर्देष्टव्या। अन्येत्वाहुः ए

प्रत्ययग्रहणं णियर्थ। प्रत्ययग्रहणं कर्त्तव्यं। पूर्ववत्प्रत्ययादिति वक्तव्यं। किं प्रयोजनं। णियर्थ। णियंतादपि यथा स्यादि

ति। आकुस्मयते। विकुस्मयते। हरणीयते महीयते इति। तत्र को दोषः। तत्र हेतुमण्णिचः प्रतिषेधः। तत्र हेतुमण्णिचः प्रतिषेधो

वक्तव्यः। आसयति शाययतीति। सूत्रं च भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। कथमाकुस्मयते विकुस्मयते हरणीयते महीयते इ

ति। अनुबंधकरणसामर्थ्याद्भविष्यति। अथवा अवयवे कृतं लिंगं समुदायस्य विशेषकं भवति। तद्यथा। गोः सक्थनि कर्णे

वा कृतं लिंगं समुदायस्य विशेषकं भवति। यद्यवयवे कृतं लिंगं समुदायस्य विशेषकं भवति हरणीयति महीयति अत्रापि प्रा

प्नोति। अवयवे कृतं लिंगं कस्समुदायस्य विशेषकं भवति यं समुदायं योऽवयवो न व्यभिचरति। यकं च न व्यभिचरति णिचं

तु व्यभिचरति तद्यथा। गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं लिंगं गोरेव विशेषकं भवति न गोमण्डलस्य॥ ॥ आम्प्रत्ययवत्कृञो

नुप्रयोगस्य। कृञ्ग्रहणं किमर्थं। ईहमा भूत्। ईहामास ईहामासतुः ईहामासुः। कथं चात्रात्मनेपदं। अनुप्रयोगे भवति। प्रत्यासा

त्ग्रहणं हि तत्र विज्ञायते। कथं पुनर्विज्ञायते तत्र प्रत्यासारग्रहणमिति। इह कृञ्ग्रहणात्। इह कस्मात्प्रत्यासारग्रहणं न भवति।

वं पाठमाधवाकिंचन सारख्यातं भवतीति हेतुमण्णिचः प्रतिषेध इत्यतिप्रसंगविषयोपलक्षणार्थं हेतुमण्णिज्ग्रहणं॥ ॥ आम्प्रत्यय॥ ॥ कृञ्ग्रहणम॰

णमिति। कृञ एवानुप्रयोगो विहितो नान्यस्येति भावः॥ ॥ ॥

अथेह कस्मादिति॥ स्वरितञितइत्यनेनेनेति भावः। ननु संविधानेऽनेनात्मनेपदं विधीयते यथा च यासादयः संविधानेन वर्त्तन्ते तथो ब्रुवादयोपि तत्र दर्थानुपानीच
करोतिरप्यत्रविषये संविधानेन वर्त्तते इत्यात्मनेपदस्यात्र संगः। नैषदोषः। संविधानएवात्र विषये यदो ब्रुवादयो वर्त्तन्ते शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्तदर्थाभिव्यक्तये यदा करोतिः
प्रयुज्यमानः संविधानविषयइतिमत्वाचोद्यमुपन्यस्तं। परिहृतं च पूर्वेव द्ग्रहणानुवृत्त्या वाक्यभेदेन। तत्रैकेनवाक्येनविधिः क्रियते द्वितीयेननियमः॥ ॥

अथेह कस्मान्न भवति। उदुंमां चकार उदु ब्रुंचकार। ननु चाम्प्रत्ययवदिति सुत्रेन चानाम्प्रत्ययादात्मनेपदं पश्यामः। न ब्रूमोनेने
ति। किं तर्हि। स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवतीति। नैषदोषः। इदं नियमार्थं भविष्यति। आम्प्रत्ययवदे
वेति। यदि नियमार्थं विधिर्नप्रकल्पते। ईहांचक्रे ऊहांचक्रे इति। विधिश्च प्रक्लृप्तः। कथं। पूर्ववदिति वर्त्तते। आम्प्रत्ययवत्पूर्ववच्च
चेति॥ ॥प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु॥ स्वराद्युपसृष्टादिति वक्तव्यं। उद्युंक्ते। अनुयुंक्ते। अपर आह। स्वराद्यंतोपसृष्टादिति
वक्तव्यं। प्रयुंक्ते। विनियुंक्ते॥ ॥समः क्ष्णुवः॥ ॥किमर्थं विदेशस्य सग्रहणं क्रियते न समोगमादिष्वेवोच्येत। समः क्ष्णु
वः सकर्मकार्थवचनं। सकर्मकार्थोयमारंभः। अकर्मकादिति तत्रानुवर्त्तते॥ ॥भुजोनवने॥ ॥अनवनकौटिल्ययोरिति
वक्तव्यं। इहापि यथास्यात्। प्रभुजति वाससी। निभुजति जानु शिरसी इति। तत्तर्हि वक्तव्यं। नवक्तव्यं। यस्य भुजेरवनमनवनं चार्थस्तस्य
ग्रहणं न चास्य भुजेरवनमनवनं चार्थः॥ ॥

प्रोपाभ्यां॥ ॥स्वराद्यंतोपसृष्टादिति। सम्निसदुरइत्येतान्निरस्य सर्वेउपसर्गाः संगृहीताः॥ ॥भुजोनवने॥ ॥यस्य भुजेरिति। संसर्गे वृद्धिप्रयोगो विहितविशे
षसंप्रति हेतुः। यथा दोग्ध्रीपर्यायो धेनुशब्द उपादीयमानः संसर्गिभिर्विशेषेर्व्यवस्थाप्यते। सवत्सा धेनुरानीयतां सकिशोरा सकरभा सबर्करेति। एवमवत्साश्च
किशोरा अकरभा अबर्करेति विशिष्टेव धेनुः प्रतीयते। यस्या येन दृष्टः संसर्गः सैवतत्र दुहिताऽऽनीयते॥ ॥ ॥

भा०कौ० उ०
२७४
२७५

णेरणौ॥ ॥एकस्मिन्वाक्ये कर्मान्तरनिवृत्तिरलभ्येति णेरिति वार्त्तिकारंभः। एकवाक्यतायां ह्ययमर्थः। णिजन्तादात्मनेपदं भवति अण्यन्तावस्थायां यत्कर्म ण्यन्तावस्था-
यां यदि स कर्त्ता भवति साध्यानादन्यत्रेति। भवति च कर्मान्तरसद्भावेप्यणौ कर्म णौ कर्त्ता। भाष्यकारस्तु वाक्यभेदाश्रयेणेममर्थं साधयति। णेरात्मनेपदं भवतीत्येकं वाक्यं।
ततो ऽणौ यत्कर्म णौ चेदिति द्वितीयं। अत्र वाक्ये यत्तदोर्नित्यसंबंधाद्यच्छब्देन तच्छब्द आक्षिप्यते। धर्मान्तरस्य चानिर्देशात्कर्मत्वमेव सन्निधानात्प्रतिनिर्दि-
श्यते। अणौ यत्कर्म णौ चेत्तत्कर्मेति। प्रतिनिर्देशेन च कर्मान्तरव्यावृत्तिः क्रियते न त्वणौ कर्मणो णौ कर्मत्वसद्भावः प्रतिपाद्यते। सकर्त्रेति वाक्यान्तरेण तस्य कर्तृत्वप्र-
तिपादनात् युगपदेकक्रियापेक्षया कर्मत्वकर्तृत्वविरोधादेकस्य। यथेष्टं वाक्यशेषपरिकल्पनादणौ यत्कर्म णौ चेत्तदेव कर्मेत्येवकाराध्याहारात्कर्मान्तरनिवृत्तिला-

णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्त्तानाध्याने॥ ॥णेरात्मनेपदविधाने ऽण्यन्तस्य कर्मणस्तत्रोपलब्धिः। णेरात्मनेपदविधाने ऽण्यन्तस्य
यत्कर्म यदा ण्यन्ते तदेव कर्म भवति तदा आत्मनेपदं भवतीति वक्तव्यं। इतरथा हि सर्वप्रसंगः। इतरथा हि सर्वप्रसंगः स्यात्। इहापि प्र-
सज्येत। आरोहंति हस्तिनं हस्तिपकाः। आरोहयमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यान्। तत्तर्हि वक्तव्यं। न वक्तव्यं। इदं वक्ष्यामि।
णेरात्मनेपदं भवति। ततः अणौ यत्कर्म णौ चेत्। अण्यन्ते यत्कर्म णौ चेत्स णौ यदि तदेव कर्म भवति। ततः स कर्त्ता कर्त्ता चेत्स भवति। णावि-
ति॥०॥

भः। ततः सकर्त्रेति तृतीयं वाक्यं अणौ कर्मणो णौ कर्तृत्वप्रतिपादनपरं एवमेषां वाक्यानामेकवाक्यत्वे महावाक्यं लक्ष्यसंस्कारकं संपद्यते॥ ॥यद्येव-
मिति। यथा लुनाति केदारं देवदत्तः लूयते केदारः स्वयमेति केदारः कर्मकर्त्ता तथा ण्यन्तेपि भवति लावयते केदारः स्वयमेवेति। कथमिति चेत्। उच्यते लुनातिस्ता-
वद्द्विधाभवनोपसर्जने द्विधाभावने वर्त्तते। लुनाति केदारं देवदत्तः। द्विधाभवन्तं भावयतीत्यर्थः। यदा तु केदारस्य सौकर्यातिशयविवक्षायां देवदत्तस्य व्यापारेण
विवक्ष्यते तदा द्विधाभवनमात्रे लुनातिर्वर्त्तते अनेकार्थत्वाद्धातूनां॥ ॥श्री॥

राम० २७४

= इयं प्रायोगिकी पंचमीपर्यन्तत्र्यति:। तदुक्तं· अवस्थां पंचमीमाहुर्णन्तेषां कर्मकर्तरीति· पंचमीत्वं विस्पं· य द्वितीयकक्ष्यायां फलसमानाधिकरणे व्यापारे ऽर्थः ततो णिचि तृतीयकक्ष्या· ततो णिजर्थव्यापारस्यैव प्रकृत्यर्थस्य फलसमानाधिकरणव्यापारस्य तत्

भिन्नाः एवं धातवो भिन्नार्थाः सारूप्यात्तु तत्राध्यवसायः। तत्र द्विधाभवने केदारस्य कर्तुः कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय इति कर्मकार्यं प्रतिदिश्यन्ते। तेन लूयन्ते केदाराः स्वयमेवेत्यादयः प्रयोगा उपपद्यन्ते। अत्रापि स्वयमिति सत्स्य यदात्मने ऽर्थः तदात्मापेक्षया कर्मत्वमस्त्येवेति लूयन्ते केदारा इत्यत्र न दुदाहार्यं। द्विक्रियाणां तु स्वयमिति वचनं कर्त्रन्तरस्य दासपरिविज्ञेयं। अथवा स्वयमिति सत्ते न करणत्वमात्मनः प्रतिपाद्यते न तु कर्तृत्वं। ततो यदा द्विधाभवनवृत्तेर्लुनाति देवदत्तादिप्रयोजकव्यापारे णिजुत्पद्यते तदा य एवार्थो लुनाति केदारं देवदत्त इति स एवार्थो लावयति केदारं देवदत्त इति। पुनः केदारस्य सौकर्यातिशयविवक्षायामविवक्षिते देवदत्तस्य व्यापारे द्विधाभवनमात्रवृत्तिर्लावयतिः संपद्यते। तत्र स्वय एवार्थो लूयन्ते केदाराः स्वयमेवेति स एव लावयन्ते केदाराः स्वयमेवेति। न च प्रयोज्यप्रयोजकभावनिवृत्तौ णिचो निवृत्तिः। उपायनिवृत्तावुपेयानि-

यद्येवं कर्मकर्तायं भवति तत्र कर्मकर्तृत्वात्सिद्धं। कर्मकर्तृत्वात्सिद्धमिति चेद्यक्चिणोर्निवृत्त्यर्थं वचनं। कर्मकर्तृत्वात्सिद्धमिति चेत् यक्चिणोर्निवृत्त्यर्थमिदं वक्तव्यं कर्मोपदिष्टौ यक्चिणौ मा भूतामिति। न वा यक्चिणोः प्रतिषेधात्। न वा एष दोषः। किं कारणं। यक्चिणोः प्रतिषेधात्। प्रतिषिध्येते ऽत्र यक्चिणौ। यक्चिणोः प्रतिषेधे हेतुमण्णिश्रिब्रूञामुपसंख्यानमिति॥ ॥

वर्त्तनात्। सिद्धशब्दव्युत्पत्तये हि प्रकृतिप्रत्ययकल्पना आश्रीयते। अर्थस्योपादानं सामान्याच्च स्वीक्रियते। लौकिके तु व्यवहारे सौकर्यमात्रविवक्षायां लावयन्ते केदारा इति प्रयुज्यते। एवं तावन्निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृते ऽर्थे णिजुच्यते इत्येतत्पक्षाश्रयेण कर्मकर्त्ता व्याख्यातः॥ ॥ अपरः कल्पः॥ लुनाति केदारं देवदत्तः। लुनन्तं देवदत्तं सौकर्यातिशयात्केदारः प्रयुंक्ते इति केदारव्यापारे णिजुत्पद्यते लावयति केदारो देवदत्तेनेति। पुनः प्रयोज्यप्रयोजकभावाविवक्षायां लावयते केदारः स्वयमेवेति प्रयुज्यते। तत्र पूर्वप्रक्रियाश्रयणे कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय इति सिद्धमात्मनेपदं। तथा हि। लावयति केदारं देवदत्त इत्यत्र यस्मिंल्लावयतेर्धातोर्यादृशी कर्मावस्थायां केदारस्य द्विधाभवनलक्षणा क्रिया तस्मिन्नेव धातौ तादृशी कर्त्रवस्थायामिति सिद्धं लावयन्ते केदाराः स्व-

= लावयति केदारो देवदत्तेनेति त्रिविन्निचात्मनेपदं प्राप्नोति· अणौ कर्मणो णौ कर्तृत्वामिश्रात्मनेपदं णौ कर्मणा णौ कर्तुस्तुल्यक्रियत्वात्तन्नैव दोषः। दर्शयन्ते भृत्या राजानमिति यक्ष्यमाणभाष्यादादर्शनादेव लादिसूत्रे कर्त्तृविकर्मसंतः कर्तृकरणमनुवर्त्तमानं प्रयो-
= मातरमारोपयति मनुष्याणां कर्त्ता वैमोह कर्मत्विवाक्यमेदेन मामर्थ्यान्नाणौ कर्त्तुरेव णौ कर्मत्व णौ कर्तुः ... मातरोहयति मनुष्यानिति तत्र स्थल कर्मणो व्याहृतिः मनुष्यकृपस्थाणीकर्तृणौ कर्म तोषिस्थल कर्म

एतस्मिन्नारब्धे संभवतीति प्रदर्शितानतु तस्यां कर्मवद्भावः प्राप्नोति। लावयतो केदारस्य कर्मत्वाभावात् कर्मणा समानधातौ तुल्यक्रियत्वाभावात्। यक्चिणो
र्निवृत्त्यर्थमिति। अणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्त्ता तदा णेरात्मनेपदमेव नान्यदिति नियमार्थमेतदित्यर्थः। उदपुपुच्छत पुच्छमिति। कथं पुनरत्राणौ कर्म विद्यते या
वता पुच्छशब्दो द्रव्यवचनः अत्राहुः। अस्मिन्विषये पुच्छशब्दः पुच्छकर्मिकायां उदसनक्रियायां वर्त्तते। तस्मात्तत्वार्थे णिङ्प्रत्ययः। ततो यदाभ्राम्यमा
णं पुच्छं संस्कारवशाच्चक्रमिव भ्रमणक्रियायां भूतायां स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते तदा उदपुपुच्छते स्वात्मनेपदमेव णिङः नान्यथा स्याद् इत्येवमर्थमिदं

यस्तर्हि न हेतुमण्णिच् तदर्थमिदं वक्तव्यं। तस्य कर्मोपदिष्टो यक्चिणौ मा भूतामिति। उदपुपुच्छत पुच्छं स्वयमेव। अत्रापि यथा मा
रद्वाजीयाः पठन्ति तथा भवितव्यं प्रतिषेधेन। यक्चिणोः प्रतिषेधे णिश्रिग्रन्थिब्रूञात्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानमिति।
स चावश्यं प्रतिषेध आश्रयितव्यः। इतरथा हि यत्र नियमस्ततोन्यत्र प्रतिषेधः। अनुच्यमाने ह्येतस्मिन्यत्र नियमस्ततोन्य
त्रानेन यक्चिणोः प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात्। गणयति गणं गोपालकः। गणयति गणः स्वयमेव। आत्मनेपदस्य च। आत्मनेपद
"स च प्रतिषेधो वक्तव्यः। गणयति गणः स्वयमेव॥ ॥ ॥

सूत्रे संपद्यते। गणयति गण इति। गणो णावेव कर्मणावेव कर्त्तेत्यस्य नियमस्याव्यापारात् णिश्रिग्रन्थीति वक्तव्य एव प्रतिषेधः। तस्यैव वचव्यापक
त्वान्नार्थी नेन सूत्रेणेत्यर्थः। कथं पुनरत्र कर्मवद्भावप्राप्तिः यावता कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च कर्मवद्भावो विधीयते गणनं च संख्यानि
त्मकः परिच्छेदो ज्ञानविशेषः कर्त्तरि वर्त्तते। नैष दोषः। भागशो व्यवस्थापने णिग्वर्त्तते। भागशो वतिष्ठमानं गणं गोपालको व्यवस्थापयति। तत्रानुकू
लत्वाद् गणस्यैव कर्त्तृत्वविवक्षायामस्ति कर्मस्थभावकत्वात् कर्मवद्भावः॥ ॥ ॥ राम॰ २७५

आत्मनेपदप्रतिषेधार्थमिति॥ अणौ कर्मणोऽणौ कर्तृत्वे आत्मनेपदं यथा स्यात्। णौ तु कर्मणोऽणौ कर्तृत्वे मा भूदित्येवमर्थमित्यर्थः। न चैतस्मादिति निसत्वा
णिचः केवलानां चुरादीनां प्रयोगाभावात्। णौ कर्मणः संभवात्। सेधिरिति हेतुमण्णिचोऽग्रहणं प्रतिषेधोऽप्यणाविति तस्यैव प्रसारसात्। अप्यप्रसहेतुमत्सेऽगणस्य कर्म
त्वं हेतुमत्सौ कर्तृत्वमिति सूत्रस्यायं विषयो भवत्येवेति कथमत्रानेनात्मनेपदं निवार्यते इत्यर्थः। इदं तर्हीति। नचानिर्दिष्टविषयः प्रतिषेधः शक्यते विधा
तुमिति सर्वमेव सूत्रं क्रियते। वनगुल्म स्येति। कर्मोपलक्षणमेतत्। अत्र हि वनगुल्मस्य शेषत्वेन विवक्षितत्वात्कर्मत्वाभावः। तस्मात्स्मरति वनगुल्ममिति

आत्मनेपदप्रतिषेधार्थं तु। आत्मनेपदप्रतिषेधार्थमिदं वक्तव्यं। गणयति गणः स्वयमेव। इष्यत एवात्मनेपदं। किमिष्यत एव? प्रा
होसित्वा प्रोत्सपि। इष्यते च प्राप्नोति च कथं। अणाविति कस्येदं ग्रहणं यस्मात्सेः प्राक्कर्म वा कर्ता वा विद्यते। न चैतस्मात्सेः प्राक्कर्म क
र्ता वा। इदं तर्हि प्रयोजनं। आनाध्यान इति वक्ष्यामीति। इहमाभूत्। स्मरति वनगुल्मस्य कोकिलः। स्मरयत्येनं वनगुल्मः स्वय
मेवेति। एतदपि नास्ति प्रयोजनं। कर्मोपदिष्टा विधयः कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां वा भवंति। कर्तृस्थभावकश्चायं। एवं तर्हि
सिद्धे यदनाध्यान इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः। भवत्येवं जातीयकानामात्मनेपदमिति॥ ॥ ॥

प्रदर्शनीयं। स्मरयत्येनमिति। एतदप्युपलक्षणं। अत्रत्येनमिति कर्मणः सद्भावात्कर्मवत्कर्मणामिति वचनात्कर्मवद्भावप्राप्तिर्नास्ति। नाप्यने
नात्मनेपदस्य। कर्मान्तरसद्भावात्। नस्मात्स्मरयति वनगुल्मः स्वयमेवेति प्रदर्शनीयं। भवत्येवं जातीयकानामिति। येषामण्यन्ताऽनां यत्कर्म तेषां ण्यन्तानां
यदा स कर्ता तदा कर्तृस्थभावक्रियत्वे प्यात्मनेपदं भवतीत्यर्थः। एवं च ब्रुवता भाष्यकारेण सूत्रमेतद्व्यर्थमित्यर्थादुक्तं भवति। तेनारोहयते हस्ती स्तारावनेनैवे
वात्मनेपदं सिद्धं भवति। तथाहि। दृग्गतिविशेषवचनइति॥ ॥ ॥

=कर्तृगतैवेति। कर्तृगतापीत्यर्थः। न कर्मगता। न कर्मगतैवेत्यर्थः।४= विशेषोदृश्यत इति। हस्तिनमारोहतीत्यादौ कर्तृक्रियाकृतस्य ... कर्मणि सत्येपि कर्मक्रियाकृतस्य ऊर्ध्वदेशसंयोगस्य कर्मणि विशेषादर्शनादेतदुक्तं। अथवा क्रियाकृतो विशेषो दृश्यत

भा॰कै॰प्र॰ २७६ २७८

यदिहोपरं छेदसि सत्रभाष्यकारो वक्ष्यति। एवं च कर्तृत्वस्य क्रियत्वान्न्यास्तत्र कर्मवद्भावः। एवं चारुरुक्षते हस्ती स्वयमेवेति ये कर्मवद्भावं प्रदर्शयन्ति तेन्यायं भाष्यं च बाध

मानाश्रवधीरणीयाः। तथाहि विशेषदर्शने यत्र क्रियातत्र व्यवस्थिता। क्रियाव्यवस्थालक्षणे पांशास्त्रैरेव प्रकल्पितेति। विशेषदर्शनेन शब्दार्थानुसारेण बाता

त्स्यं क्रियते क्रियायाः। एतच्चुकारणा हृदयमारोहणस्य कर्तृत्वस्य तां प्रतिपादयति न कर्मत्वस्य तां। तथाहि। हस्तिनमारोहति हस्तिमारोहति पर्वतमारोहतीत्यादौ क

र्मभेदेपि नारोहणरूपभेदः प्रतीयते। न चैतेषु प्रयोगेषु क्रियाकृतः कर्मणि कश्चिद्विशेषो दृश्यते। यानुनाच कर्तृगतैव क्रिया प्रतिपाद्यते न कर्मगता। केवलं

कर्मणः कारकत्वाद्वश्यं क्रियया भाव्यमिति क्रियानुमीयते। सर्वाणि हि कारकाणि स्वं स्वं व्यापारमनुतिष्ठन्ति प्रधानक्रियां संपादयन्ति। बहुवक्तव्यमत्रा

किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनं। पश्यन्ति भस्मारा जानं। रञ्जयते भस्मानृणं जा। आत्मनेपदं सिद्धं भवति। आत्मनः कर्मत्वे प्रतिषेधः। आत्मनः

कर्मत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः। हन्त्यात्मानं। घातयत्यात्मा इति। सत्र हि वक्तव्यः। न वा ण्यन्तेऽन्यस्य कर्तृत्वात्। न वा वक्तव्यः। किं कारणं। ण्यन्तेः

न्यस्य कर्तृत्वात्। अन्यद्वा ण्यन्ते कर्म अन्यो ण्यन्तस्य कर्ता। कथं। द्वावात्मानौ। अन्तरात्मा शरीरात्मा च। अन्तरात्मा तत्कर्म करोति

येन शरीरात्मा सुखदुःखेअनुभवति। शरीरात्मा तत्कर्म करोति येनान्तरात्मा सुखदुःखेनुभवतीति॥०॥

यमर्थः किंचित्तु प्रकृतोपयोगादुक्तमिति प्रकृतमनुसरामः। रञ्जयते भस्मानृणं जेति। ननु कर्मान्तरसद्भावादत्रात्मनेपदेन न भाव्यं। उच्यते। अस्मादेवोदाहरणाद्भा

ष्यकारस्यायमभिप्राय ऊह्यते। ण्यन्तावस्थायां ये कर्तृकर्मणी तद्व्यतिरिक्तकर्मान्तरसद्भावे आत्मनेप [illegible] देन भवति यथास्यत्त

मारोहयति मनुष्यानिति। इह तु ण्यन्तावस्थायां कर्तृणां भस्मानां णौ कर्मत्वमिति भवत्येवात्मनेपदं। एवं च स्मारयते नं वनगुल्मः स्वयमेवेति कोकिलस्य कर्मत्वेपि प्रत्यु

दाहरणं युज्यते। आत्मनः कर्मत्वे इति। यद्येकमेव वस्तु बुध्या विभज्य कर्मत्वेन च विवक्ष्यते तदा प्रतिषेध इत्यर्थः। न वेति। वस्तुत एवात्र भेदो न त्वेकस्यैव कर्मत्वं

कर्तृत्वं चेत्यर्थः। अन्तरात्मेति। सांख्यपक्षे तः करणमन्तरात्मा तस्यैव कर्तृत्वसमवायसुखदुःखस्या कर्तृत्वात्। नैयायिकानां तु मते पुरुषस्य कर्तृत्वात्स एवान्तरात्मा विवक्षितः शरीरात्मा

सुखदुःखे इति। शरीरस्याचेतनत्वात्सुखदुःखेनुभाशरीरसंबध्यत इति व्याख्येयं॥ ॥

राम॰ २७६

=पेक्षकर्मणीति। अत्र व्याख्यानं तत्पाठानुपपत्तिः ... आत्माभावस्येतुक्तं॥४=

स्वरितञितः॥ इदमात्मनेपदं संविधाने ञिद्भ्यो धातुभ्यो भवतीति केचिद्व्याचक्षते। पचते पाचयतीत्यर्थः। यजते याजयतीत्यर्थः। अनेकार्थत्वाद्धातूनां प्रकृति
रेव यदा संविधाने वर्तते तदा तस्य द्योतकमात्मनेपदं संभवतीति। यदा तु प्रकृत्या नाभिहितं संविधानं तदा तदभिधानाय णिजुत्पद्यते पाचयतीति। यदा णिच
श्चेति एवं तदात्मनेपदं भवति तदा द्वितीये संविधाने एवं तस्य वृत्तिः परिकल्पनीया। यथा राजा पाचयते इति। कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इत्यनेन संविधानलक्षण ए
व क्रियाविशेष उपलक्ष्यते क्रीणीष्व वपते धत्ते चिनुत इति च शिष्टप्रयोगेषु एष्वर्थो वगम्यते। स्वरितञित एव संविधाने प्राकृतक्रियाभाव्याद्वर्तन्ते तेनान्ये
धातव इति स्वरितञिदुदाहरणाभावे प्रत्याख्याता। अन्ये त्वाहुः॥ स्वार्थे यः क्रियामारभते तत्रात्मनेपदं परार्थारंभे तु परस्मैपदं। सा च स्वार्थपरार्थता विवक्षानिमि

स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले॥ स्वरितञित इति किमर्थं। याति वाति द्राति प्साति। स्वरितञित इति शक्यमकर्तुं। कस्मान्न भवति।
याति वाति द्राति प्सातीति। कर्त्रभिप्राये इत्युच्यते। सर्वेषां च कर्त्रभिप्रायं क्रियाफलमस्ति। त एवं विज्ञास्यामः। येषां कर्त्रभिप्रायमकर्त्रभि
प्रायं च क्रियाफलमस्ति तेभ्य आत्मनेपदं भवतीति। न चैतेषां कर्त्रभिप्रायं चाकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति॥ ॥ ॥

त्ता लौकिके प्रयोगे स्वरितञिद्विषये तत्रापि पक्षे स्वरितञिदुदाहरणस्य प्रत्याख्यानं। एवं पचमि हे लैः क्लृप्ततीति विभाषोपपदेन प्रतीयमान इति पक्षे आत्मनेपदाभावः स्वा
मिदासौ पचत इति क्रियामात्रविवक्षायां परस्मैपदं। यदा तु स्वामिगतो धर्मो दासे आरोप्यते तदा स्वामिदासौ पचेते इति आत्मनेपदं संभवत्येव। सर्वेषां चेति। सर्वत्र सं
विधानस्य सत्त्वात् सर्वत्र च स्वार्थानुष्ठानसंभवादिति भावः। येषामिति। संभवे व्यभिचारे च सति प्रकारान्तरस्य व्यवच्छेदेन विशिष्टप्रकारे कार्यविधानाय विशेषनिर्देशः
क्रियते इति भावः। न चैतेषामिति। यातादयः संविधाने वर्तितुं न प्रभवन्तीत्यर्थः। अथवा स्वाभिधेयमात्रवृत्तयो यातादयः नैषां स्वार्थता विशिष्टक्रियावाचित्वसंभवः॥

=एवमिति। पंचमि हे लैः विलुप्तपदगम्यत्वात्तस्येति भावः।४=

=विधुरेति। विधुरो विरोधी। प्रत्यवकारणं। उपनिपातः प्राप्तिः। कीर्त्तन कर्म नाशजन्य स्पर्शादिः।२९

भा०कै०प्र० २७७ २७७

तथाजातीयकाइति॥ प्रकारमात्रे थालं विधाय प्रकारवति जातीयर् विहितः। अथेति। कर्त्तारमेतिमाप्नोतीति कर्त्रायमिति निर्दिष्टस्यैव विशिष्टतोपपत्तेर्थ इतिप्रश्नः। यमेवेति॥
केचित्तु कुः। वर्त्तमानकालविवक्षास्यादिति न तद्युक्तं। कालसामान्येऽभिधानात्। तस्मादयमर्थः। द्विविधं यागादिफलं। दृष्टं अन्नपुत्ररश्मि शत्रुवधादिकं। अदृष्टं स्वर्गादि।
तत्र पूर्वं प्रत्यासन्नमवश्यंभावीति प्रधानं। इतरत्तु विधुरप्रत्ययोपनिपातसंभवेऽव्यभिचारसंभवाद्विप्रकृष्टत्वाच्चाप्रधानमिति तस्येह ग्रहणं न स्यात्। अभिप्रग्रहणा

तथाजातीयकाः खल्वाचार्येण स्वरितञितः पठिताः ये उभयवन्तः येषां कर्त्रभिप्रायमकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति। अथाभि
प्रग्रहणं किमर्थं। स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इतीयत्युच्यमाने यमेव संप्रत्येति क्रियाफलं तत्रैव स्यात् लून्नलुनीते पून्नपुनीते। इ
ह न स्यात् यजते वपते। अभिप्रग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। आभिमुख्येन प्रशस्तादिकर्मेति तेन यं चाभिप्रैति यं चाभिप्रैष्य
ति यं चाभिप्रागात्तत्र सर्वत्राभिमुख्ये सिद्धं भवति। कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इति किमर्थं। पचन्ति भक्तकराः। कुर्वन्ति कर्मकराः। यजन्ति याज
काः। कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इत्युच्यमानेऽपि प्राप्नोति। अत्रापि क्रिया कर्त्तारमभिप्रैति। याजका यजन्ति गां लप्स्यामह इति। कर्म
ऽकराः कुर्वन्ति पादिकमहर्लप्स्यामह इति॥ " "
न्तु तस्यापि ग्रहणं आभिमुख्यं फलस्य यदा कर्त्ता बुद्ध्याध्यवस्यति क्रियारम्भे तदा आत्मनेपदमिष्यते यमर्थोऽभिप्रग्रहणेन सतिलभ्यते। वपत इति। केशश्मश्रु वपत
इत्यत्रैवासन्ने फले स्यात्। धान्यं वपत इत्यत्र तु विप्रकृष्टेन स्यादित्यर्थः। पञ्चाभिप्रागादिति। अयष्टेत्यादौ। र तत्तु कालनिर्देशप्रसङ्गेनोक्तं न चात्र प्रान्तेर्निमित्तमस्ति। पादि रा०म०
ऽकमिति पादो मतिरस्येत्यत्रार्थे समासे निष्कादिभ्य इति ठक्॥ " " २७७

न चान्तरेणेति॥ नहि स्वर्गादिफलं यागमन्तरेण भवतीति तदुद्देशेनैव यागप्रवर्त्तनात्। याजका इति। प्रतिग्रहेणापीति भावः। तथा च हरिणोक्तं। यस्मार्थे सम्प्रसिध्यर्थे
मारभ्यन्ते पचादयः। तत्प्रधाने फलं तेषां न लाभादि प्रयोजनमिति॥ ॥शेषात्कर्त्तरि॥ ॥भिद्यते कुसूल इति॥ कुसूलस्य कर्मशास्त्रातिदेशेऽपि स्वाश्रयं कर्
तृत्वमनिवृत्तमिति परत्वात्परस्मैपदं प्राप्नोति। स प्रसज्यते न तु शेषग्रहणेन कर्त्तरि विशेष्यमाणे कर्मकर्त्तुः कर्मवद्भावेन कर्मशास्त्रातिदेशात्तदात्मनेपद

एवं तर्हि कर्त्रभिप्राय इत्युच्यते सर्वत्र च कर्त्तारं क्रियाफलमभिप्रैतीति तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते। साधीयो यत्र कर्त्तारं क्रियाफलमभिप्रैति। न चान्तरेण यजिं यजिफलं वर्षं वा वर्षिफलं लभन्ते। याजकाः पुनरन्तरेणापि यजिं गा लभन्ते भक्तका श्वप्रादिकमिति॥ ॥शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदं॥ ॥शेषवचनं पञ्चम्याश्चेदर्थे प्रतिषेधः। शेषवचनं पञ्चम्याश्चेदर्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः। भिद्यते कुसूलः स्वयमेव। छिद्यते रज्जुः स्वयमेवेति। सप्तम्याश्चेत्प्रकृतेः। सप्तम्याश्चेत्प्रकृतेः प्रतिषेधो वक्तव्यः। आस्ते शेते च्यवते प्लवते। सिद्धं तूभयनिर्देशात्। सिद्धमेतत्। कथं। उभयनिर्देशः कर्त्तव्यः। शेषाच्छेष इति वक्तव्यं। कर्त्तृग्रहणमिदानीं किमर्थं स्यात्। कर्त्तृग्रहणमनुपराद्यर्थं। अनुपराद्यर्थमेतत्स्यात्। अनुक्रियते स्वयमेवेति॥ ॥

विधावुपयोगादशेषत्वात्परस्मैपदाभावः सप्तम्याश्चेदिति। प्रत्ययनियमे प्रकृतीनामनियमादनुदात्तङित इत्यः परस्मैपदमपि प्राप्नोति। अनुक्रियत इति। अनुपराभ्यां कृञ इत्येतत् शेषार्थमारब्धं। गन्धनादिषु कर्त्रभिप्राये क्रियाफले च परस्मैपदार्थं। तत्रासतीह कर्त्तृग्रहणे कर्मकर्त्तर्यपि परस्मैपदप्रसङ्गः। सति तु कर्त्तृग्रहणे तु तत्र शेषग्रहणसंचानुवृत्तौ सत्यां शेषे कर्त्तरि परस्मैपदविधानात्कर्मकर्त्तरि न भवति॥ ॥
कर्त्तृग्रहणस्य

अनुपराभ्यां कृञः॥ ॥तत्रात्मनेपदप्रतिषेध इति। अयमभिप्रायः। अशेषत्वात्पूर्वेण नियमादप्राप्तं परस्मैपदमनेन प्रतिप्रसूयत इति अनुपराद्
र्वोन करोतेर्मौलेन विधिवाक्येन आत्मनेपदपरस्मैपदप्रसंगः। विधीयत इति। नियमापाकरणद्वारेण प्रतिप्रसूयत इत्यर्थः। न वेति। द्युद्भ्यो लुङि।

सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं शेषवचनं पंचम्याश्चेदर्थे प्रतिषेध इति। नैष दोषः। कर्त्रभिप्राये
प्रतिहारादेरिह स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये ग्रहणं प्रसाख्यायते तत्र कृतमुत्तरत्रानुवर्तिष्यते। शेषात्कर्तरीति। कर्त्रैव यः कर्तृगतत्वं यथा
स्यात् कर्तृगोचाप्यन्य यः कर्तृगत तत्र माभूदिति॥ ॥अनुपराभ्यां कृञः॥ ॥किमर्थमिदमुच्यते। परस्मैपदप्रतिषेधात्कृञा
दिषु विधानं। परस्मैपदप्रतिषेधात्कृञादिषु परस्मैपदं विधीयते। प्रतिषिध्यते तत्र परस्मैपदं स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये
क्रियाफले आत्मनेपदं भवतीति। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। तत्रात्मनेपदप्रतिषेधोऽप्रतिषिद्धत्वात्। तत्रात्मने
पदस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। किं कारणं। अप्रतिषिद्धत्वात्। न ह्यात्मनेपदं प्रतिषिध्यते किं तर्हि परस्मैपदमनेन विधीयते। न
वा द्युतादिभ्यो वावचनात्। न वा एष दोषः। किं कारणं। द्युतादिभ्यो वावचनात्। पदयं द्युतादिभ्यो वावचनं करोति तज्ज्ञापयत्या
चार्यः न परस्मैपदविषये आत्मनेपदं भवतीति॥ ॥ ॥

स त्वांतरेणापि वावचनानुवृत्तिं परस्मैपदं प्रसवाद्उभयस्मिन्सिद्धे स्वरितत्वेन वावचनानुवृत्तिर्लिंगं परस्मैपदं सर्वे आत्मनेपदाभावस्य॥ ॥ राम० २७८

आत्मनेपदनियमे वेति॥ साक्षादात्मनेपदनिषेधे क्रियमाणे मूलविधेः प्रतिप्रसवाशंका न भवति। यथैवं तर्हीति। आत्मनेपदापवादः परस्मैपदं विधीय
ते ननु प्रतिप्रसवद्वारेण नियमः प्रतिपाद्यते इति भावः॥ ॥बुध युध नश जनेङ् प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः॥ ॥सकर्मकार्थमिति। अकर्मका अपि धातवः सो

आत्मनेपदनियमे वा प्रतिषेधः। आत्मनेपदनियमे वा प्रतिषेधो वक्तव्यः। स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मने
पदं भवति अनुपराभ्यां कृञो नेति। सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं तत्रात्मनेपदप्रतिषेधोऽप्रति
षिद्धत्वादिति। परिहृतमेतत्। नवा द्युतादिभ्यो वा वचनादिति। अथवा इदं तावदयं प्रष्टव्यः स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले
आत्मनेपदं भवतीति परस्मैपदं कस्मान्न भवति। आत्मनेपदेन बाध्यते। यथैव तर्ह्यात्मनेपदेन परस्मैपदं बाध्यत एवं पर
स्मैपदेनाप्यात्मनेपदं बाधिष्यते॥ ॥बुध युध नश जनेङ् प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः॥ ॥बुधादिषु ये अकर्मकास्ते
॥षां ग्रहणं सकर्मकार्थं अचित्तवत्कर्तृकार्थं वा॥ ॥ ॥

प्रसर्गो अनुपसर्गो वा अर्थान्तरवृत्तित्वे सति सकर्मका भवंति। अंतर्भावितण्यर्थो वा प्रयोज्यकर्मणा। अचित्तवत्कर्तृकार्थं वेति। वा शब्दश्चार्थे तेनाकर्मकाणा
मचित्तवत्कर्तृकार्थं ग्रहणं। चित्तवत्कर्तृकाणां तु सकर्मकार्थमित्यर्थः॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥

भा०कै०प्र० अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्॥ ॥अणाविति णिमात्रस्य पर्युदासः चुरादिण्यंतो योऽकर्मकश्चित्तवत्कर्तृकश्च तस्माद्धेतुमण्ण्यंतात् परस्मैपदमिष्य
२७१ णौ इति वार्त्तिकमारब्धं। चुरादिणिचो ण्यंतादिति। चुरादिण्यंताद्द्वितीयहेतुमण्ण्यंतादित्यर्थः। अकर्मकग्रहणमिति। अणाविरस्यपद्यपि प्रयोजनमस्ति
२७१

अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्॥ ॥अणावकर्मकादिति चुरादिणिचो ण्यंतात्परस्मैपदवचनं। अणावकर्मकादिति चुरादि
णिचो ण्यंतात्परस्मैपदं वक्तव्यं। इहापि यथा स्यात्। चेतयमानं प्रयोजयति चेतयति। यदि तर्हि तत्रापीष्यते अणिग्रहणमिदानीं
किमर्थं स्यात्। अकर्मकग्रहणमण्यंतविशेषणं यथा विज्ञायेत। अथाक्रियमाणे अणिग्रहणे अकर्मकग्रहणं कस्य वि
शेषणं स्यात्। णेरिति वर्त्तते। णेरित्यस्य विशेषणं। तत्र को दोषः। इहैव यथा स्यात् चेतयमानं प्रयोजयति चेतयति। इह न स्या
त्। आसयति। शाययतीति। सिद्धं तु तस्मिन् णाविति वचनात्। सिद्धमेतत्। कथं। अतस्मिन् णौ योऽकर्मकस्तस्मादिति वक्त
व्यं॥ ॥

आरोहयमाणं प्रयुंक्ते आरोहयते इत्यत्रानेन मा भूत्परस्मैपदं तथापि प्रयोजनांतरमप्यस्तीति भाष्यकारो दर्शयति। सिद्धं त्विति तस्मिन्निति तच्छब्देन
हेतुमण्णिज्निर्दिश्यते तस्यैव प्रवर्त्तत्वात् तत्र उपादानाद्बुध्यादिभ्यस्तस्यैव संभवात्। तेनायमर्थः। अहेतुमण्ण्यंतो योऽकर्मकश्चित्तवत्कर्तृकश्च तस्माद्धेतुमण्ण्यंतात् एम०
परस्मैपदं भवति। तेन चेतयतीत्यत्रापि सिध्यति॥ ॥ २७५

यस्मात्सेरिति॥ एतच्चाणेरणा विसत्रोक्तं तदेवपुनः प्रकृतोपयोगाङ्गाप्यकारेणास्मारितं॥ ॥ नपादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः॥ ॥
समीचीइति। प्रथमादिवचनेवाछन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः॥ ॥लुटिचक्लृपः॥ ॥ स्वरितत्वादनुवृत्ताच शब्दप्रतिपाद्यस्यार्थस्य सिद्धत्वाङ्गाप्यकारः

सिध्यति। सूत्रंतर्हिमिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननुचोक्तमणावकर्मकादितिचुरादिणिचोण्यंतात्परस्मैपदवचनमिति। नैषदोषः। अणाविति कस्येदंग्रहणं यस्मात्सेः प्राक्कर्मकर्त्तावाविद्यते। नचैतस्मात्सेः प्राक्कर्मकर्त्तावाविद्यते॥ ॥ नपादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः॥ पादिषु धेट उपसंख्यानं कर्त्रभिप्रायविवक्षायां[12] धापयेते शिशुमेकंसमीची॥ ॥लुटिचक्लृपः॥ ॥ किमर्थश्चकारः स्यसनोरित्येतदनुकृष्यते। यदितर्हिनांतरेण चकारमनुवृत्तिर्भवति। द्युद्भ्योलुङीत्यत्रापिचकारः कर्त्तव्यः विभाषे [redacted] त्यनुकर्षणार्थः। ऋषेदानीमंतरेणापिचकारमनुवृत्तिर्भवति इहापिनार्थश्चकारेण। एवंसर्वेचकाराः प्रत्याख्यायंते॥ ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतंजलिविरचितेव्याकरणमहाभाष्येप्रथमाध्यायस्यतृतीयेपादेद्वितीयमाह्निकं॥०॥ पादश्चसमाप्तः॥ ॥

सर्वानेवचशब्दान्प्रत्याचष्टे॥ ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृतेमहाभाष्यप्रदीपेप्रथमस्याध्यायस्यतृतीयेपादेद्वितीयमाह्निकम्॥ ॥ पादस्तृतीयःसमाप्तः॥ ॥शुभं॥०॥ संवत् १८२९ ॥ ॥

भा०कै०प्र० २८० २८०

आकडारादेका संज्ञा। किमर्थमिति। आकडारात् सर्वा निरवकाशा च संज्ञेष्यते। तत्रांतरेणापि सूत्रं विप्रतिषेधे परमिति वचनात् एभविष्यति न पूर्वा। निरवकाशापि सावकाशां विशेषविहितत्वादेव बाधिता भविष्यति। कौ(?)ण्ड्यादिविदानमिव तक्रदानमिति प्रश्नः। अन्यत्रेति। विप्रतिषेधे परं कार्यमुच्यते। न च संज्ञानां विरोधः। युगपत्प्रवृत्तिसंभवात्। न च बाध्यबाधकभावः। भिन्नफलत्वाद्विरोधाभावाच्च। दधितक्रयोरभिन्नं फलमोदनसेकः इति तयोर्बाध्यबाधकभावः

[illegible]

आकडारादेका संज्ञा॥ ॥किमर्थमिदमुच्यते। अन्यत्र संज्ञासमावेशान्नियमार्थं वचनं। अन्यत्र संज्ञासमावेशो भवति। क्वान्यत्र। लोके व्याकरणे च। लोके तावत्। इंद्रः शक्रः पुरुहूतः पुरंदरः। कंदुः कोष्ठः कुसूल इति। एकस्य द्रव्यस्य बह्व्यः संज्ञा भवंति। व्याकरणेपि कर्तव्यं हर्तव्यमित्यत्र प्रत्ययकृत्कृत्यसंज्ञानां समावेशो भवति। पांचालः वैदेहः वैदर्भ इति प्रत्ययतद्धिततद्राजसंज्ञानां समावेशो भवति। अन्यत्र संज्ञासमावेशादेतस्मात्कारणात् आकडारादपि संज्ञानां समावेशः प्राप्नोति। इष्यते चैकैव संज्ञा स्यादिति। तच्चांतरेण यत्नं न सिध्यतीति नियमार्थं वचनं एवमर्थमिदमुच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति॥

[illegible]

अष्टाश्रिर्यूपो भवति वाजपेयस्य चतुरस्र इत्यष्टाश्रित्वचतुरस्रत्वयोस्तु विरोधात्। इन्द्रः शक्र इति। यद्यप्यत्र फलभेदो नास्ति तथापि समावेशोस्तीति प्रतिपादनायोदाहरणोपन्यासः। कर्तव्यमिति। प्रत्ययसंज्ञायाः प्रयोजनं धातोरंगसंज्ञा कृत्संज्ञायाः प्रयोजनं प्रातिपदिकत्वं। कृत्यसंज्ञाया स्तयोरेतिक एम० २८०

[illegible] ॥ मेरिविधानं॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥

=फलाभेदेपि यदि समावेशः किमुत फलभेदे इति दृष्टांतत्वे निर्भावः।१८=
=विरोधाभावबोधात्।१९=

उभयथेति। तत्र गुणदोषविचारः क्रियते अयमर्थः। तत्रैकासंज्ञे तस्मिन्पाठे कश्चित्संज्ञासमावेशाभावो यतः क्रियते अतः। परं कार्यमित्यस्मिंस्तु पाठे समावेशः सिध्य
ति। अत्र हि पाठे अयमर्थः। आकडारात्संज्ञा एकं कार्यं परं भवतीति। संज्ञाप्रकरणे तु संज्ञे वात्र सूत्रे कार्यशब्देन विवक्षिते। तत्र यस्याः संज्ञायाः परत्वाः पूर्वया

कथं त्वेतत्सूत्रं पठितव्यं किमाकडारादेका संज्ञेति आहोस्वित्प्राक्कडारात्परं कार्यमिति। कुतः पुनरयं संदेहः। उभयथा ह्याचा
र्येण शिष्याः सूत्रं प्रतिपादिताः केचिदाकडारादेका संज्ञेति। केचित्प्राक्कडारात्परं कार्यमिति। कश्चात्र विशेषः। तत्रैकसंज्ञाधि
कारे तद्वचनं। तत्रैकसंज्ञाधिकारे तद्वक्तव्यं। किं। एका संज्ञा भवतीति। ननु च यस्यापि परं कार्यं तेनापि ग्रहणं कर्तव्यं। परार्थम
म भविष्यति विप्रतिषेधे चेति। ममाप्येकग्रहणं परार्थं भविष्यति। सरूपाणामेकशेष एकविभक्ताविति। संज्ञाधिकार
श्चायं। तत्र किमन्यच्छक्यं विज्ञातुमन्यदतः संज्ञायाः॥ तत्रैतावद्वाच्यं॥ ॥ श्री॥ ॥

बाधः प्राप्नोति सा परानेन माभू ते इति विध्यर्थं सूत्रं भवति न नियमार्थं एतदेव च परसंज्ञाविधानं ज्ञापकमत्र प्रकरणे संज्ञानां बाध्यबाधकभावस्या
तेन परयानवकाशया सावकाशा पूर्वा बाध्यते द्वयोश्च सावकाशयोर्विप्रतिषेधे परया पूर्वा बाध्यत इत्येतदत्र वस्तुतत्त्वं॥ ॥ ॥ ९॥

=निरवकाशत्वेनेत्यर्थः। २=

आकडारादेकेति॥ संज्ञाप्रकरणादेकेति स्त्रीलिंगनिर्देशः संज्ञाशब्दानुच्चारणेपि न विरुद्धः॥ अस्माच्च सूत्रात्परं सरूपाणामेकशेष एकविभक्ताविति प्रकरणं कर्त्तव्यं तत्रैकेस
स्य प्राक्स्वस्वरितत्वादनुवृत्तौ लिंगविपरिणामेन संबंधे सत्येकग्रहणं पुनर्न कर्त्तव्यं भवतीत्यर्थः॥ सार्पिष्क इति। असत्यामंगसंज्ञायामंगस्यो च मानाद्वृद्धिर्न स्यात्। अंगसंज्ञा
च कर्त्तव्यमित्यादि॥ बुसावकाशाय तत्पूर्वेस्य भपदसंज्ञे न स्तः॥ ननु तद्धितेष्वचामादेः किंति चेत्यंगस्य वृद्धिविधानसामर्थ्यात्समावेशो भविष्यति। नैतदस्ति। वचनादनंगस्या

आकडारादेका॥ किमेका। संज्ञा भवतीति। अंगसंज्ञया भपदसंज्ञयोरसमावेशः॥ अंगसंज्ञया भपदसंज्ञयोः समावेशो न प्राप्नोति। सा
र्पिष्कः। बार्हिष्कः। याजुष्कः॥ धानुष्कः॥ बाभ्रव्यः॥ मांडव्य इति। अनवकाशे भपदसंज्ञे अंगसंज्ञां बाधेयाताम्। परवचने हि नियमानु
पपत्तेरुभयसंज्ञाभावः॥ यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः॥ कथं पूर्वैनस्य भपदसंज्ञे प्राप्ते
अंगसंज्ञा। कथं। एवं सवक्ष्यति। यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि। सुप्तिङन्तं पदं। नः क्ये। सिति च। स्वादिष्वसर्वनामस्थाने। यचि भं।
तसांते प्रत्ययेंगमिति। तत्रारंभसामर्थ्याच्च भपदसंज्ञे परंकार्यत्वाच्चांगसंज्ञा भविष्यति॥ ॥ ॥

पिवृद्धिः स्यात्॥ ततश्च देवदत्तो गार्ग्य इत्यत्रापि यञि परतो देवदत्तादेः समुदायस्यापि वृद्धिः प्रसज्येत। यथा डित्सम स्यात्प्रत्यनुबंधकरणसामर्थ्यात्कुमुद्वानित्यादौ एम०
टिलोपः॥ परंकार्यत्वमिति। परंकार्य मित्येतदेकदेशस्यानुकरणं परंकार्यमबृहस्तस्यानुकार्येणार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वात्तद्धितोत्पत्तिः॥ ॥ २८१

=पंरसंज्ञं भसंज्ञीति वाक्यार्थः अयमर्थः पनुपयनुद्रतिसामर्थ्यादेकासंज्ञेति नियमबाधेन समावेशः ... बाधप्रसंगोऽध्याहार्यबाधमेकसंज्ञानियमस्तेनोपजीव्यविरोधोऽनुद्रतिर्वैफल्यं चेति भावः॥१॥

अनुवृत्तिः क्रियते इति। ततस्तत्सूत्रे केवलं लभ्यते। अंगं सदू संज्ञमित्यर्थः। अत्रोत्तरमाह। पर्यायः प्रसज्येतेति। एका संज्ञेति वचनादंगसंज्ञया नित्यबाधे प्राप्ते पर्याया
र्थानुवृत्तिः स्यात्। एवं नियमो न बाधितो भवति अनुवृत्तिश्च सफला भवति। ननु न पदं तेत्यत्र स्त्रत्रे भाष्यकारेण उक्तं वेतस्तानित्यस्य सिद्धये यथैवान्यानि पदकार्याण्यु
पलब्धेन्ते एवं जश्त्वं च एवमिदमप्युपलभ्यते भसंज्ञानामेति तत्र च पदं सदू संज्ञं भवतीति विज्ञायते। भसंज्ञायां पदसंज्ञानुवृत्ताव पिभसंज्ञया पदसंज्ञाया बा
धः पदकार्यनिवृत्तये अभ्युपगन्तव्यः। इह त्वंगसंज्ञानुवृत्तौ पर्याय उक्त इति विरोधः। नैष दोषः। अंगसंज्ञानुवृत्तेः प्रयोजनान्तराभावात् पर्याय इहोक्तः। पदसंज्ञा

ननु च यस्यापेक संज्ञाधिकारस्तस्यापंगसंज्ञापूर्विके भ पदसंज्ञे कथं। अनुवृत्तिः क्रियते। पर्यायः प्रसज्येत। एकासंज्ञेति वचनान्त्रा
स्त्रियोगपद्ये न संभवः। कर्मधारयत्वेन तत्पुरुषग्रहणं। कर्मधारयत्वे तत्पुरुषग्रहणं कर्तव्यं। तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारय इति।
एकसंज्ञाधिकार इति चोदितं। अक्रियमाणे हि तत्पुरुषग्रहणे ह्यनवकाशा कर्मधारयसंज्ञा तत्पुरुषसंज्ञां बाधेत॥ ॥

=नयकरांतरसंपादकस्याप्यनुवृत्तेः समावेशोऽस्तु तथा च नोपजीव्यविरोधप्रसंगः... बाधप्रसंगात् लौकिकोपजीव्यबाधापेक्षया तत्पुरुषत्वादि तिभावः॥२॥

नुवृत्तेस्तु भसंज्ञायां प्रयोजनं पदकार्यत्वं भसंज्ञाया यथा स्यादिति तत्रश्च न पदान्तेति स्यान्निवत्वनिषेधाद्कारलोपः स्यात् सौमत्वर्थ इति भसंज्ञायां सत्यां प
दत्वप्रयुक्तरुत्वाभावे वेतस्वानिति सिध्यति। कथमिति चेत्। उच्यते। भसंज्ञाविधौ पदमिति वर्त्तते। तत्रानुवृत्तिसामर्थ्यात् पूर्वे पदसंज्ञा प्रवर्त्तते। तेन पदकार्ये
भसंज्ञा भवति। नान्यथा। एतावदेव चानुवृत्तेः प्रयोजनं ततः प्रवृत्तया भसंज्ञया पदसंज्ञा बाध्यते एकासंज्ञेति नियमात्। कर्मधारयत्व इति। एकसंज्ञावादिनं
प्रत्युच्यते तया कर्मधारयसंज्ञायामेकसंज्ञाधि॥ ॥ ॥

भा०कै०प्र० कारेऽस्मिन्नेव क्रियमाणायां तत्पुरुषग्रहणं कर्तव्यं। एकसंज्ञाधिकारे संज्ञासमावेशार्थं। प्रदेशान्तरे तु समासान्तरस्य कर्मधारयसंज्ञाया निरसनार्थं। मया त्वस्मि-
२८२ न्नेव प्रकरणे कर्मधारयसंज्ञा क्रियते समावेशश्च सिध्यतीति तत्पुरुषग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति लाघवं भवति। तस्यान्ते इति। यद्येवं समानाधिकरणस्य कथं
282 तत्पुरुषसंज्ञा सिध्यति। उच्यते। पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयानिति पूर्वं तत्पुरुष इति कर्तव्यं। ततो द्वितीयाश्रितेति। तत्पुरुष इत्यत्र च पूर्वकालैकसादिसूत्र-

परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः। यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः। कथं। पूर्वो तस्य कर्मधारयसंज्ञा परा तत्पुरुषसंज्ञा। कथं। एवं स वक्ष्यति। पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन कर्मधारय इति एवं सर्वं कर्मधारयप्रकरणमनुक्रम्य तस्यान्ते श्रितादिस्तत्पुरुषः इति। तत्रारंभसामर्थ्याच्च कर्मधारयसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च तत्पुरुषसंज्ञा भविष्यति। ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि तत्पुरुषसंज्ञापूर्विका कर्मधारयसंज्ञा। कथं। अनुवृत्तिः क्रियते। पर्यायः प्रसज्येत। एकासंज्ञेति वचनान्नास्ति योगपद्येन संभवः॥ ॥ ॥ ॥

त्रापनुवर्तते तत्पुरुषसंज्ञा विधीयते। ननु च यस्यापीति। अधिकरणानां तत्पुरुषसंज्ञां विधाय समानाधिकरणस्य तत्पुरुषसंज्ञानुवृत्त्या तत्पूर्विका राम०
कर्मधारयसंज्ञा विधायिष्यते इत्यर्थः। समावेशस्य च कारकगतीति पुंवद्भावसमासान्तौ प्रयोजनं॥ ॥ ॥ ॥ २८२

द्विगुचग्रहणमिति। द्विगोः संबंधिन श्चशब्दस्य ग्रहणं कर्त्तव्यमित्यर्थः। नन्वेकसंज्ञापक्षे द्विगुश्चेति सर्वमेव सूत्रं कर्त्तव्यं तत्र किं चशब्द एवचोद्यते। तत्रा
ह। द्विगुश्चेतिसूत्रं द्वयोरपि पक्षयोर्नेकर्त्तव्यं। एकसंज्ञापक्षे तु संख्यापूर्वो द्विगुश्चेति चशब्दः समावेशार्थः कर्त्तव्यः नपक्षांतर इत्येतद्वार्त्ति

तत्पुरुषत्वे द्विगुचग्रहणं। तत्पुरुषत्वे द्विगुचग्रहणं कर्त्तव्यं। तत्पुरुषः द्विगुश्चेति चकारः कर्त्तव्यः। अक्रियमाणे हि च
कारग्रहणे ऽनवकाशा द्विगुसंज्ञा तत्पुरुषसंज्ञां बाधेत। परत्व चनेहि नियमानुपपन्नेरुभय संज्ञाभावः। यस्य पुनः
परंकार्यत्वं नियमानुपपन्ने स्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः। कथं। पूर्वोत्तस्य द्विगुसंज्ञा परा तत्पुरुषसंज्ञा। कथं। एवं
सवक्ष्यति। तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च संख्यापूर्वो द्विगुरिति। एवं सर्वं द्विगुप्रकरणमनुक्रम्य तत्संज्ञाते श्रितादि
स्तत्पुरुषः इति। तत्रारंभसामर्थ्याद्द्विगुसंज्ञा परंकार्यत्वाच्च तत्पुरुषसंज्ञा भविष्यति। ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकार
स्तस्यापि तत्पुरुषसंज्ञा पूर्विका द्विगुसंज्ञा। कथं। अनुवर्त्तिः क्रियते। पर्यायः प्रसज्येत। एकासंज्ञेति वचनान्नास्ति योग द्विगुश्च ॥०॥

ककारस्य विवक्षितं। भाष्यमप्येवं व्याख्यायते तत्पुरुषः द्विगुश्चेति चकारः कर्त्तव्य इति। तद्धितार्थे सने नपः संख्यापूर्वः समासस्तत्पुरुषो द्विगुश्च भवतीति सं
ज्ञाद्वयं लभत इति यावत्। एतदर्थश्च कारः कर्त्तव्य इति। अयमेवार्थः परस्तात्प्रकटी भविष्यति। तस्मांतरेत्यादिभाष्यं एवं वक्रमवि पर्ययेण व्याख्येयं ॥०॥

गतिसंज्ञामिति॥ ऊर्यादिषु सावकाशमिति भावः। प्रादीनां या गतिसंज्ञेति। गतिश्चेत्यत्रापि चकारे समावेशः सिध्यति। गतिरिस्यत्र योगे प्रादी

गतिरिवः कर्मे हेतुमत्स्तु च ग्रहणं॥ गतिदिवः कर्मे हेतुमत्स्तु च ग्रहणं कर्त्तव्यं। उपसर्गाः क्रियायोगे गतिश्चेति च कारः कर्त्तव्यः। अक्रियमाणे हि चकारे अनवकाशा उपसर्गसंज्ञा गतिसंज्ञां बाधेत। परवचने हि नियमानुपपत्ते रुभयसंज्ञाभावः। यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्ते स्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः। कथं। पूर्वोक्तस्योपसर्ग संज्ञा परा गतिसंज्ञा। तत्रारंभसामर्थ्याद्धोपसर्गसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च गतिसंज्ञा भविष्यति। ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधि कारस्तस्याप्युपसर्गसंज्ञापूर्विका गतिसंज्ञा कथं। अनुवृत्तिः क्रियते। पर्यायः प्रसज्येत। एका संज्ञेति वचनान्नास्ति योगपद्येन संभवः। गतिसंज्ञाप्यनवकाशा वचनाद्भविष्यति। सावकाशा गतिसंज्ञा। कोऽवकाशः। ऊर्यादीन्यवकाशः।

ऽ प्रादीनां या गतिसंज्ञा सानवकाशा गति॥ ॥

नामनुवृत्त्या गतिसंज्ञा विधीयते। तत्र वचनसामर्थ्यात्पर्याये लब्धे सति उपसर्गसंज्ञानुवृत्तिः समावेशार्थो भविष्यतीत्यर्थः। समावेशस्य च प्रयो एम०

ऽ तमभिषिञ्चति मित्यत्र गतिस्वरो णत्वषत्वे च प्रयोजनं॥ ॥ ॥ २८३

दिवः कर्म चेति। समावेशस्य च प्रयोजनम् अक्षैर्दीव्यते देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति प्रयोज्यकर्तुर्गतिबुद्धीति नियमात्कर्मसंज्ञानिवृत्तिः अणावकर्मकादिति परस्मैपदाभा
वश्चायद्येवमक्षान्दीव्यतीति द्वितीया न प्राप्नोति। तृतीयापि परत्वाद्बाधितत्वात्। विभक्तिद्वयं चेष्यते। कर्मसंज्ञा च सावकाशा अकर्मकस्य प्रदेशव्यावृत्त्यर्थत्वात्।
करणसंज्ञापि देवना अक्षा इति ल्युडर्था। अन्यत्र तु। कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति पक्षोऽत्राश्रीयते। तेन कर्मणि द्वितीये सत्यकार्ये यत्कर्मसंज्ञाया उपस्था

दिवः कर्म साधकतमं करणं दिवः कर्म च। चकारः कर्तव्यः। अक्रियमाणे हि चकारे ऽनवकाशा कर्मसंज्ञा करणसंज्ञां बाधेत। परवचने हि नियमा
नुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः। यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयो र्भावः सिद्धः। कथं पूर्वोत्तरस्य कर्मसंज्ञा परा करणसंज्ञा। क
थं। एवं स वक्ष्यति। दिवः साधकतमं कर्म ततः करणं। करणसंज्ञं च भवति साधकतमं। दिव इति निवृत्तं। तत्रारम्भसामर्थ्याच्च कर्मसंज्ञा परं
कार्यत्वाच्च करणसंज्ञा भविष्यति। ननु च यस्मादेकसंज्ञाधिकारस्तस्मादपि करणसंज्ञापूर्विका कर्मसंज्ञा। कथं। अनुवृत्तिः क्रियते। पर्यायः
प्रसज्येत। एकासंज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः। दिवः कर्म। हेतुमत्। स्वतन्त्रः कर्ता। तत्प्रयोजको हेतुश्च। चकारः कर्तव्यः। अ
क्रियमाणे हि चकारे ऽनवकाशा हेतुसंज्ञा कर्तृसंज्ञां बाधेत॥ ॥ ॥ ॥

नैतदनवकाशमिति द्वितीया भविष्यति। अक्षाणां देवितेत्यादौ हेतुप्रयोगे षष्ठ्यादि तीयापवादत्वाद्बाध्येत तृतीया तु परत्वात्। हेतुमदिति। हेतुसंज्ञा यस्मिन्सू
त्रे विद्यते तत् हेतुमत् तत्र च ग्रहणं कर्तव्यं। समावेशस्य च प्रयोजनं कारयतीति हेतुमति च कर्तरि लकारः॥ ॥श्री॥ ॥ ॥

गुरुलघुसंज्ञे इति ॥ यदा घिनदीसंज्ञे वर्णमात्रस्य क्रियेते तदायं दोषः । यदा तु तदंतस्य तदाभिन्नविषयत्वात्सिद्धः समावेशः । तस्य तु प्रयोजनं वात्सीबंधुरि
त्यत्र नदीबंधुनीति पूर्वपदांतोदात्तत्वं नदीसंज्ञानिबंधनं भवति । वात्सीबंधो इति गुरोरनृत इति प्लुतो गुरुसंज्ञानिबंधनः । घिलघुसंज्ञासमावेशस्य च प्र

परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः । यस्य पुनः परं कार्यं तं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथं ।
पूर्वोत्तस्य हेतुसंज्ञा परा कर्तृसंज्ञा । कथं । एवं स वक्ष्यति । स्वतंत्रः प्रयोजको हेतुरिति । ततः कर्त्ता । कर्तृसंज्ञश्च भवति स्वतंत्रः प्रयोज
क इति निवृत्तं । तत्रारंभसामर्थ्याच्च हेतुसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च कर्तृसंज्ञा भविष्यति । ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि कर्तृसं
ज्ञापूर्विका हेतुसंज्ञा । कथं । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एकासंज्ञेति वचनान्नास्ति योगपद्येन संभवः । गुरुलघु
संज्ञे नदीघिसंज्ञे । गुरुलघुसंज्ञे नदीघिसंज्ञे वा धेयातां । गार्गीबंधुः वात्सीबंधुः । वैत्रं विनिप्य परवचने हि नियमानुपपत्ते
रुभयसंज्ञाभावः । यस्य पुनः परं कार्यं तं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथं । पूर्वे तस्य नदीघिसंज्ञे परे गुरुल
घुसंज्ञे । तत्रारंभसामर्थ्याच्च नदीघिसंज्ञे परं कार्यत्वाच्च गुरुलघुसंज्ञे भविष्यतः ॥ ॥ ॥ ॥

योजनं विस्पष्टनाच विनशविति घिलक्षणः पूर्वनिपातः । विद्वोर्भावो वैन्नमिति इगंताच्च लघुपूर्वादित्यण् । द्वंद्वमनोज्ञादित्वाद्वुञि मात्रेनदमावक्षिं
सः । विनश्चायश्चष्टे इति णिचि टिलोपे च कृते विविनप्येति ल्यपि लघुपूर्वादिसपादेशः ॥ ॥ ॥

=विंनावीजं तु रनिघय्कमपरार्थप्रधानमनोज्ञाद साहचर्यादिः सामासिकस्यचेति भगवद्वाक्ये वुञापवाद एकशेषप्रसंगोपि सिद्धत्वाच्च द्वंद्वमनोज्ञादिभ्यश्चेत्यत्र द्वंद्वशब्देनोभयपदार्थप्रधानेतरेतरयोगस्यैव ग्रहणाद्विनशाद्ययोःसमाहारद्वंद्वपक्षे वुञोऽप्रसंगाद्गिर्वैन्न सिद्धिः । भाष्ये एतदेव स्पष्टं चापि तु

नदीघिसंज्ञापूर्विके इति॥ ननु विशेषविषये नदीघिसंज्ञे गुरुलघुसंज्ञे तु सामान्यविषये तेन कथं नदीघिसंज्ञापूर्विके युज्येते। एवं मन्यते। वाक्यभेदेन संबंधः करिष्यते। ह्रस्वम
क्षरं लघुसंज्ञं भवति। ततो घि। घिसंज्ञं च लघुसंज्ञमिति। एवं दीर्घं गुरुसंज्ञं। ततो नदी। नदीसंज्ञं च गुरुसंज्ञमिति। पर्याय इति। नदीघिसंज्ञाभ्यां गुरुलघुसंज्ञयोर्निसे बा
धे प्राप्ते तयोरनुवृत्तिः पर्यायार्थैव स्यादित्यर्थः। परस्मैपदसंज्ञामिति। ननु चक्रामतीत्यादौ दीर्घत्वं न स्यात्। शातथैव तु स्यात्। ननु च सिचि वृद्धिरिति ज्ञापकात्समावेशो भविष्य

ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि नदीघिसंज्ञापूर्विके गुरुलघुसंज्ञे। कथं। अनुवृत्तिः क्रियते। पर्यायः प्रसज्येत। एका संज्ञेति वचनान्नास्ति
यौगपद्येन संभवः। परस्मैपदसंज्ञा पुरुषसंज्ञा। परस्मैपदसंज्ञा पुरुषसंज्ञां बाधेत। परवचने हि नियमानुपपत्ते रुभयसंज्ञाभावः। यस्य पुनः परं
कार्यत्वं नियमानुपपत्ते स्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः। कथं। पूर्वोत्तरस्य पुरुषसंज्ञा परा परस्मैपदसंज्ञा। कथं। एवं सर्वं वक्ष्यति। तिङस्त्रीणि त्रीणि
प्रथममध्यमोत्तमा इति। एवं सर्वं पुरुषनियममनुक्रम्य तस्यां ते लः परस्मैपदमिति। तत्रारंभसामर्थ्याच्च पुरुषसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च परस्मैपदसंज्ञा
भविष्यति। ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि परस्मैपदसंज्ञापूर्विका पुरुषसंज्ञा। कथं। अनुवृत्तिः क्रियते। पर्यायः प्रसज्येत। एका संज्ञेति वच
नान्नास्ति यौगपद्येन संभवः। परस्मैपदसंज्ञाप्यनवकाशा वचनाद्भविष्यति। सावकाशा परस्मैपदसंज्ञा। कोऽवकाशः। शातृक्वसू अवकाशः॥०॥

ति। नैतदस्ति। अस्माद्वचनादस्मिन्कार्ये पर्यायः स्यान्न समावेशः। ततश्च प्राप्तिकी वृद्धिः स्यात्। परस्मैपदसंज्ञापीति। ततश्च पर्याये त्वबाधे अनुवृत्तिः समावेशार्थो भवि
ष्यतीति भावः॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥

भा० कै० प्र०
२८५
285

कृत्वियइति। भसंज्ञायां सत्यामोर्गुणः स्यात्। पदसंज्ञा त्ववग्रहार्था स्यात्। गतिबुध्यादीनामिति। एकसंज्ञाधिकारेण सादिसूत्रं कर्मसंज्ञायां नियमार्थं तथा हि। प्रयोज्यः
स्वव्यापारे स्वतन्त्रः प्रयोजकव्यापारेणाप्यते इति संज्ञाद्वयप्रसंगे एकसंज्ञाधिकारादन्यतरस्याभावे। तत्र परत्वात्प्राधान्याच्च प्रयुक्तया कर्मसंज्ञया भवितव्यं। गुण
प्रधानसन्निधौ प्रधानस्य प्रयोजकत्वे संभवति पचयतो गुणस्तद्धि रूढं स्वकार्ये न प्रयुज्यते। तत्रस्थसिद्धायां प्रयोज्यस्य कर्मसंज्ञायां गत्यर्थादीनामेवाण्यन्तानां क
र्तृकर्मसंज्ञो भवति नान्येषामिति नियमः क्रियते। तेन पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति कर्मसंज्ञा न भवति। प्रधानप्रयुक्तकर्मसंज्ञाभावे गुणक्रियानि

परवचने सितिपदं भं। परवचने सितिपदं भसंज्ञमपि प्राप्नोति। त्वयं तेयो निकेत्वियः। प्रजोविन्तमकृत्वियां। आरंभसामर्थ्याच्च
पदसंज्ञापरं कार्यत्वाच्च भसंज्ञा प्राप्नोति। गतिबुध्यादीनामण्यन्तानां कर्मकर्तृसंज्ञं। गतिबुध्यादीनामण्यन्तानां कर्मकर्तृसंज्ञमपि प्राप्नो
ति। आरंभसामर्थ्याच्च कर्मसंज्ञापरं कार्यत्वाच्च कर्तृसंज्ञा प्राप्नोति। नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न कर्मसंज्ञायां कर्तृसं
ज्ञा भवतीति। यदयं हृक्रोरन्यतरस्यामित्यन्यतरस्यांग्रहणं करोति। शेषवचनं च घिसंज्ञानिवृत्त्यर्थं। शेषवचनं च कर्तव्यं। शेषो घ्य
सखि। किं प्रयोजनं। घिसंज्ञानिवृत्त्यर्थं नदीसंज्ञायां घिसंज्ञा मा भूदिति। शाकट्यै पद्धत्यै बुध्यै धेन्वै। इतरथा हि परं कार्यत्वाच्च घि

॥ संज्ञारंभसामर्थ्याच्च॥ ङिति ह्रस्वश्चेति नदीसंज्ञा॥१०॥

मित्ताकर्तृसंज्ञा प्रवर्त्तते। यदा तु परं कार्यमिति पाठस्तदा। विरोधात्सर्वत्र संज्ञाद्वयप्रसंगे गत्यादीनामेवेति नियमेन ण्यन्तधातोरन्तरप्रयोज्यात् कर्मसंज्ञा व्या
वर्त्यते। गत्यर्थादिप्रयोज्यस्य तु संज्ञाद्वयप्रसंग इत्यर्थः। यदयमिति। यदि तु गत्यर्थादिप्रयोज्यस्य संज्ञाद्वयं प्राप्स्यत्तदैव सूत्रे हृक्रोर्वकरिष्यत् तानाकरिष्यत
न्यतरस्यांग्रहणमित्यर्थः। शाकट्यै इति। शकटिशकटान्ते। प्रत्यये कृते परत्वान्नदीसंज्ञानिमित्ते आटि कृते तत्र ङि। कृत्वा द्वैङि। ङितिगुणः प्राप्नोति॥

एम०
२८५

=तत्रधीत्यगुणेननदीत्वमिति निर्दिनाशरकत्वमूपरिभाषयानदीत्वाप्रसक्तेःपरत्वाद्गुणेनबाधाबाधकेतेवानदीसेनत्वार्यापेक्षयाघिसंज्ञाकार्यस्यांतरंगसंज्ञानिमित्तत्वादंतरंगत्वाद्गुणेकृतेकार्यकालपक्षेपुनःह्रस्वत्वेननदीकार्येकर्त्तव्यासंज्ञानप्राप्नोतीतिभावः।१=

नवासंभवादिति॥ अयं भावः। यद्यत्र घिसंज्ञाप्रवर्त्तेत तदांतरंगत्वात्पूर्वमेव तस्याः प्रवृत्तिः स्यात्। नदीसंज्ञा तु ङि. आसयापेक्षा बहिरंगा। तत्र घित्वस्वरोगुणे कृते ह्रस्वाभावाद्गत्विविधित्वाच्चस्थानिवत्वाभावान्नदीसंज्ञानैव प्रवर्त्तेत इति नदीसंज्ञाविधानं ह्रस्वस्यानर्थक्यमेव स्यात्। तस्मान्नदीसंज्ञाविधानसामर्थ्याद्दत्र घिसंज्ञा न भवतीत्यर्थः। नद्याश्रयत्वादिति। यं विधिं प्रत्युपदेशो ऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यत इति भावः। उन्मत्तगंगमिति। उ

नवासंभवात्॥ न वा कार्यं। नदीसंज्ञायां घिसंज्ञाकस्मान्न भवति। असंभवात्। कोसावसंभवः। ह्रस्वलक्षणा हि नदीसंज्ञा घिसंज्ञायां च गुणः। ह्रस्वलक्षणा हि नदीसंज्ञा घिसंज्ञायां च गुणेन भवितव्यं। तत्र वचनप्रामाण्यान्नदीसंज्ञायां घिसंज्ञाभावः। तत्र वचनप्रामाण्यान्नदीसंज्ञायां घिसंज्ञा न भविष्यति। किंकारणं। आश्रयाभावात्। आश्रयाभावान्नदीसंज्ञायां घिसंज्ञानिवृत्तिरिति चेद्यणादेशाभावः। आश्रयाभावान्नदीसंज्ञायां घिसंज्ञानिवृत्तिरिति चेदेवमुच्यते यणादेशोपि न प्राप्नोति। नैष दोषः। नद्याश्रयत्वाद्यणादेशस्य ह्रस्वस्य नदीसंज्ञाभावः। नद्याश्रयो यणादेशः। यदा नदीसंज्ञया घिसंज्ञा बाधिता तत उत्तरकालं यणादेशेन भवितव्यं। नद्याश्रयत्वाद्यणादेशस्य ह्रस्वस्य नदीसंज्ञा भविष्यति। बहुव्रीह्यर्थं तु। बहुव्रीहिप्रतिषेधार्थं तु शेषग्रहणं कर्त्तव्यं। शेषो बहुव्रीहिरिति। किं प्रयोजनं। प्रयोजनमव्ययीभावोपमानद्विगुकल्लोपेषु। अव्ययीभावे। उन्मत्तगंगं लोहितगंगं उपमाने। शस्त्रीश्यामा। कुमुदश्येनी॥

तबहुव्रीहिसंज्ञायां सत्यां शेषे पदप्रकृतिस्वरः प्राप्नोति कष्वकं समासांतः प्राप्नोति। शस्त्रीश्यामेति। यदा श्यामाशब्दः शस्त्र्यामेव वर्त्तते उपमेयं तु समासवाच्यं तदान्यपदार्थवृत्तित्वाद्बहुव्रीहिसंज्ञाप्रसंगात्तन्निबंधनः प्राक्षिककप्रसंगः। स्वरस्तु तत्पुरुषे तुल्यार्थेति विधीयते तत्र नास्ति विशेषः॥ ॥

=कप्समासांतःप्रतिषेधाद्विनाबहुत्वेनन-नसंज्ञायामितिनिषेधस्तुन-नञ्चयोवादिस्स्तुबर्सानु[illegible]न्त समासांतादित्यर्थकस्यतस्यप्रयोजनाभावात्संज्ञानुपत्तिःबहुव्रीहेःसंज्ञायांकप्प्रसर्वादप्राप्नोतिसामान्यात्स्त्रीभ्यादिसम्यानबुहवतौतुस्वरएवदोषःप्रसक्तः।२=

=विशेष्यरूपः। १ = तद्धितार्थेति त्रिपदः समासोऽनेनैव सम्बन्धसाधनेन समासान्तात् अस्येत्यर्थः। १ = गजगवी सादिर्भुक्तलुक् तेनु असमानो नन्त्वाल्लिङ्गे च्यावधितं विधुरः प्रधुरः साङ्घ्रि विनातिगवः अस्य समर्थपदानि ... इत्यनति ...

पंचगव मिति। यदा समाहारो भाव रूपो वाच्यः तदान्यपदार्थस्याभावः समाद्रियमाणार्थत्वेन तु तद्भावः। बहुव्रीहिसंज्ञायां सत्यां तन्निबंधनस्य स्वरप्रसंगः कप्त्वं शेषत्वात्प्रसंगाभावः। नन्वत्र टच्चाप्यल्लुकरणाद्बहुव्रीहिस्वरेण भविष्यति। एवंतर्ह्युदाहरणं द्विगियं। इदं त्वत्रोदाहरणं पंचपात्रमिति। निष्कौशांबिरिति। कौ तस्मान्यपदार्थस्य समासवाच्यत्वे बहुव्रीहिसंज्ञायां तन्निबंधनो नदीलक्षणः कप्प्रसंगः। यदा तु पूर्वे पदमेव क्रांताद्यर्थं हन्ति तदान्यपदार्थो भावः क्रियमाणे

द्विगुपंचगवं दशगवं। कल्लोपे। निष्कौशांबिः निर्वाराणसिः। तत्र शेषवचनाद्दोषः संख्यासमानाधिकरणनञ्समासेषु बहुव्रीहि प्रतिषेधः। तत्र शेषवचनाद्दोषो भवति। संख्यासमानाधिकरणनञ्समासेषु बहुव्रीहेः प्रतिषेधः प्राप्नोति। संख्या। द्वीरावतीको देशः त्रीरावतीको देशः। समानाधिकरण। वीरपुरुषको ग्रामः। नञ्समासे। अब्राह्मणको देशः। अवृषलको देशः। कल्लोपे च शेषव चनात्प्रादिभिर्न बहुव्रीहिः। कल्लोपे च शेषवचनात्प्रादिभिर्बहुव्रीहिर्न प्राप्नोति प्रपतितपर्णः प्रपर्णः कः। प्रपतितपला शः प्रपलाशक इति। अथैकसंज्ञाधिकारे कथं सिध्यति। एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद्बहुव्रीहिः। एकसंज्ञाधिकारे विप्र ॰ तिषेधाद्बहुव्रीहिर्भविष्यति॥ ॥

विशेषग्रहणे दोषांतरप्रसंगमाहात्रेति। एकसंज्ञावादी तु शेषग्रहणं न करोतीति अनवकाशामिरव्ययीभावादिसंज्ञाभिर्बहुव्रीहिसंज्ञाभावस्य सिद्धत्वा त्। द्वीरावतीकादिषु तु परत्वाद्बहुव्रीहिर्भविष्यति। द्वीरावतीक इति। नदीभिश्चेत्यव्ययीभावः प्राप्नोति। तस्य त्ववकाशः पंचनदमिति पदार्थसमाद्रियमाणे र्थे वा च्यः। प्रपतितपर्णः प्रपर्णकइति। प्रपर्णक इत्युदाहरणं। कल्लोपप्रदर्शनार्थं तु प्रपतितपर्णा इत्युक्तं। यथा निष्कौशांबिरिति तत्पुरुषसंज्ञा भवति एवं प्रप ॰ र्णक इत्यत्रापि स्यादित्यर्थः॥ ॥

=ननु निष्कोशांबिरित्यत्र यथा निरर्थस्य स्वार्थत्वाभावेपि निरर्थविशेषणत्वात्कार्थता [redacted] त्समासस्य संज्ञा पर्णत्वात्समासार्थविशेषणं

तत्पुरुषो नेति॥ परिगणनं मन्नसिद्धत्वादाह। इतरेतरविशेषणमिति पद्याह। तत्पुरुष इतीति। सिद्धं त्विति। कार्थीयत्र समासार्थस्तत्र तत्पुरुषसंज्ञा। प्रपर्णक इत्यत्र तु कार्थः पर्णविशेषणं समासार्थस्त्वन्य एवेति बहुव्रीहिर्भवति। कानि पुनरिति। अस्मिन्प्रकरणे पठितानां संज्ञानां या सांसमावेशो नेष्यते तासां प्रयोजनं। प्रकरणान्तरविहिता अपि निष्प्रमाणसमावेशा उपसंख्यानत्वेन प्रयोजनानि भवन्तीति प्रत्यग्रपूर्वकं दर्शयितुमाह। ह्रस्वसंज्ञामिति ऊकालोऽच् ह्रस्वसंज्ञः इत्युक्ते। उकारस्य ग्रहणत्वाद्द्विमात्रत्रिमात्रयोर्ग्रहणं इति तयोरपि ह्रस्वसंज्ञा प्राप्ता दीर्घप्लुतसंज्ञाभ्यां बाध्यते। स च बाधस्तत्रैव सूत्रे विस्तरेण प्रतिपादितः। तिङ् सार्वधातुकमिति। लिङ्लिटोः स्थसार्वधातुकसंज्ञायां सत्यां

एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद्बहुव्रीहिरिति चेत्कार्थे प्रतिषेधः। एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद्बहुव्रीहिरिति चेत्कार्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः। निष्कौशांबिः। निर्वाराणसिः। तत्पुरुषोऽत्र बाधको भविष्यति। तत्पुरुष इति चेदन्यत्र कार्थात्प्रतिषेधः। तत्पुरुष इति चेदन्यत्र कार्थात्प्रतिषेधो वक्तव्यः। प्रपतितपर्णः प्रपर्णकः प्रपतितपलाशः प्रपलाशक इति। सिद्धं तु प्रादीनां कार्थे तत्पुरुषवचनात्। सिद्धमेतत्। कथं। प्रादीनां कार्थे तत्पुरुषो भवतीति वक्तव्यं। कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि। प्रयोजनं ह्रस्वसंज्ञां दीर्घप्लुतौ। ह्रस्वसंज्ञां दीर्घप्लुतसंज्ञे बाधेते। तिङ्सार्वधातुके लिङ्लिटोरार्धधातुकं। तिङ्सार्वधातुकसंज्ञां लिङ्लिटोरार्धधातुकसंज्ञा बाधते। अपसंप्रदानं युवा। अपसंप्रदानं युवसंज्ञा बाधते॥ ॥ ॥

तन्निबंधनाः शबादयः मा भूवन्निति। आर्धधातुकसंज्ञा तु तन्निबंधनेडागमयोः। छंदस्युभयथेति तु तिङामार्धधातुकसंज्ञार्थो शेषस्यापि सार्वधातुकसंज्ञार्थस्यादिसंज्ञापकमसमावेशस्य। अपसंप्रदानमिति। अत्र न समावेशो सति शालंकेः पैल स च पूर्वः ग्राम्याइति विवक्षितेगोत्रे ऽलुगचीति प्रकृतिप्रत्ययोरलुक्प्रसज्येत प्रकृतिप्रत्ययोरन्यतरस्यामिति यं तु लुग्विकल्पस्थाने तयोर्यूनि लुगिसेतमेव लुकं बाधते न तु पैलादिभ्यश्चेसेतमपि॥ ॥श्री॥ ॥ ॥

=अचेति। शालंकोर्गोत्रापत्यं वाक्यादीञ् शलंकादेशश्च। ततो यूनि प्रतिज्ञोऽस्येति फक् पैलादिभ्यश्चेति लुक्। पीला शब्दात्सीलाया वेत्यण्। ततो युन्यप्यणो युचश्चेति फिञ्न्तस्य युवैर्ण लुक्। न च गोत्रे लुगचीत्यनेनालुकापि यूनि लुगिति परो लुग्भविष्यतीति शालंकः

= अपायेति। धनुर्निर्गतशरदकरणकवेधे धनुषः साक्षात्करणत्वासंभवादवश्यं निर्गमनपूर्वकवेधे विधिस्तिंवर्नयित्वा तद्धनुष्क निर्गमनस्यावधिभावेनैव निर्वर्तकं धनुर्वेधे परंपरया करणमिलवश्यं वाच्यमिति भावः ॥१८॥

घिन्नदीतिशाशक दैवइस्तत्र घिलक्षणगुणाभावः लघ्विति। अतत्र क्ष दिसादौ सन्त्वङ्गावा भावः। धनुषा विध्यतीति। अपाप विवक्षया विना धनुषोऽपा

घिन्नदी॥ घिसंज्ञां नदीसंज्ञा बाधते। लघुगुरू। लघुसंज्ञां गुरुसंज्ञा बाधते। पदंभं। पदसंज्ञां भसंज्ञा बाधते। अपादानमुत्तराणि। अपादानसंज्ञामुत्तराणि कारकाणि बाधंते। यथा। धनुषा विध्यति कंसपात्र्यां भुङ्क्ते गां दोग्धि धनुर्विध्यति। धनुषा विध्यतीत्यपाययुक्तत्वाद् ध्रुवमपायेऽपादानमित्यपादानसंज्ञा प्राप्नोति साधकतमं करणमिति च करणसंज्ञा। करणसंज्ञा सा परा भवति। कंसपात्र्यां भुंक्ते इत्यत्रापाययुक्तत्वाद्ध्रुवमपायेऽपादानमित्यपादानसंज्ञा प्राप्नोति। आधारोऽधिकरणमिति चाधिकरणसंज्ञा। अधिकरणसंज्ञा सा परा भवति। गां दोग्धीत्यत्रापाययुक्तत्वाच्चापादानसंज्ञा [प्राप्नोति] कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति कर्मसंज्ञा। कर्मसंज्ञा परा सा भवति। धनुर्विध्यतीत्यत्रापाययुक्तत्वाच्चापादानसंज्ञा प्राप्नोति। स्वतंत्रः कर्तेति कर्तृसंज्ञा। कर्तृसंज्ञा सा परा भवति। क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्मसंप्रदानं। क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्मसंज्ञा संप्रदानसंज्ञां बाधते। करणं पराणि। करणसंज्ञा पराणि कारकाणि बाधंते। यथा। धनुर्विध्यति। असिश्छिनत्तीति। अधिकरणं कर्म। अधिकरणसंज्ञां कर्मसंज्ञा बाधते। यथा। गेहं प्रविशतीति। अधिकरणं कर्त्रा। अधिकरणसंज्ञां कर्तृसंज्ञा बाधते। यथा। स्थाली पचतीति। अध्युपसृष्टं कर्म अध्युपसृष्टं कर्म अधिकरणसंज्ञाम्बाधते ॥ ॥श्री॥ ॥

धेः साधकतमत्वाभावात् संज्ञाद्वयप्रसंगे परत्वात्करणसंज्ञा भवति॥ ॥श्री राम जी सहाए॥ ॥श्री॥ ॥०॥ ॥

गत्युपसर्गसंज्ञे इति॥ तेन सुसिक्तमित्यादौ षत्वं न भवति सूपमानात्क्त इति गतिसंज्ञकस्तु शब्दः श्रूयमाणो दात्तत्वं च। पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव तु भवति। परस्मैपदसंज्ञामिति। तेना
च्योष्टाक्रमत इत्यादौ वृद्धिदीर्घयोरभावः। समाससंज्ञा चेति। तेन लोहितगंगमित्यव्ययीभाव एव द्वीपवतीक इति बुद्धीहिरेव भवति। गुणवचनं चेति। एकविषयत्वाचकारकरणाच्च
गुणवचनप्रातिपदिकसंज्ञयोः समावेशो भवति। उत्तरास्तु च संज्ञास्तु प्रातिपदिकमित्यनुवृत्तेनाभिः प्रातिपदिकसंज्ञा समाविशति। गुणवचनसंज्ञा तु ताभिर्बाध्यते तस्मा च

=तद्धितपरस्य समासेन तद्धितपरत्वात् प्रातिपदिकत्वादिविशेषे गुणवचनसंज्ञायाम् बाधः इति बोध्यं=

गत्युपसर्गसंज्ञे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा। गत्युपसर्गसंज्ञे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा बाधते। परस्मैपदमात्मनेपदं परस्मैपदसंज्ञामात्मनेपदसं
ज्ञा बाधते। समाससंज्ञा च। समाससंज्ञा च या या पराऽनवकाशा च ताः ताः पूर्वाः सावकाशा च बाधते। अर्थवत्प्रातिपदिकं। अर्
थवत्प्रातिपदिकसंज्ञं भवति। गुणवचनं च। गुणवचनसंज्ञं च भवत्यर्थवत्। समासकृत्तद्धिताव्ययसर्वनामा० सर्वलिंगा जातिः
। समास। समाससंज्ञा वक्तव्या। कृत्। कृत्संज्ञा च वक्तव्या। तद्धित। तद्धितसंज्ञा च वक्तव्या। अव्यय। अव्ययसंज्ञा च वक्तव्या। स
र्वनाम। सर्वनामसंज्ञा च वक्तव्या। असर्वलिङ्गा जातिरिति। एतच्च वक्तव्यं। संख्या। संख्यासंज्ञा च वक्तव्या। डु च। डुसंज्ञा च वक्त
व्या। का पुनर्डुसंज्ञा। षट्संज्ञा। एकद्रव्योपनिवेशिनी संज्ञा। एकद्रव्योपनिवेशिनी संज्ञा इसे तच्च वक्तव्यं। किमर्थमिदमुच्यते। य
थान्यास एव भूयिष्ठाः संज्ञाः क्रियन्ते। सन्ति चैवात्र काश्चिदपूर्वा अपि। एतेनानुपूर्व्येण सन्निविष्टानां बाधनं यथा स्यात्। गुणवच

त्रिविधिः प्रयोजनं। ब्राह्मणादिग्रहणं तु समासादिसंज्ञाविषयार्थं प्राणंज्ञासादित्वक्षणप्रत्ययबाधनार्थं तु वाद्यगणसमावेशार्थं च। असर्वलिंगा जाति
रिति। लिंगानां च न सर्वभागिति लक्षणलक्षितां जातिमाश्रयति। चित्रगुत्वं कारकत्वमौपगवत्वं उच्चैस्त्वं सर्वत्वं गोत्वं पंचत्वं डित्थत्वमिति गुणवचनसंज्ञायाः समासा
दिसंज्ञाभिर्बाधनात्स्वत्वं न भवति। ऐकं राजपौरुष्यमित्यादौ तु ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ्॥ ॥ बहुतं ॥ ॥

=न संजप्रतीति विरोधवाचिनो ... आचार्यवचनेषु मामारणं प्रसज्येतेति भावः ॥१॥=

सर्वेषां १

भा०कै०प्र० विप्रतिषेधे परं कार्यम् ॥ ॥ आचार्यवचनानां प्रामाण्याभ्युपगमाल्लौकिकार्थस्य विरोधवाचिनो विप्रतिषेधशब्दस्येह ग्रहणं न संभवतीति मत्वा पृच्छति । विप्रतिषेध इति

२८८ कोयं शब्द इति । इतरस्तु लौकिकार्थवृत्तिरेवोपात्तो न त्वयं सांज्ञान्योर्थः परिभाषित इति मत्वाह । विप्रतिपूर्वादिति । कर्मव्यतिहार इति । सिधे र्विशेषणं व्यतिहारवि

२४४ शिष्टक्रियावचनात्सेधते र्भावे घञ्त्रिलघ्वः । इतरेतरप्रतिषेधो न्योन्यप्रतिषेध इति । स एवार्थः पर्यायाभ्यां प्रदर्श्यते । यद्वा पर्यायप्रयुक्तौ शब्दद्वयेन प्रदर्श्यते

विप्रतिषेधे परं कार्यम् ॥ विप्रतिषेध इति कोयं शब्दः । विप्रतिपूर्वात्सिधेः कर्मव्यतिहारे घञ् । इतरेतरप्रतिषेधो विप्रतिषेधः । अन्योन्य
प्रतिषेधो विप्रतिषेधः । कः पुनर्विप्रतिषेधः । द्वौ प्रसंगावन्यार्थावेकस्मिन्स विप्रतिषेधः । द्वौ प्रसंगौ यदान्यार्थौ भवतः एकस्मिंश्च युग
पत्प्राप्नुतः स विप्रतिषेधः । क्व पुनरन्यार्थौ क्व चैकस्मिन्युगपत्प्राप्नुतः । वृक्षाभ्यां वृक्षेष्विति अन्यार्थौ वृक्षेभ्य इत्यत्र युगपत्प्राप्नुतः । किं
च स्यात् । एकस्मिन्युगपदसंभवात्पूर्वपरप्राप्तेरुभयप्रसंगः । एकस्मिन्युगपदसंभवात्पूर्वस्याश्च परस्याश्च प्राप्तेरुभयप्रसंगः
। इदं विप्रतिषिद्धं यदुच्यते एकस्मिन्युगपदसंभवात्पूर्वपरप्राप्तेरुभयप्रसंग इति । कथं ह्येकस्मिंश्च युगपदसंभवः स्यात्पूर्वस्याश्च
परस्याश्च प्राप्तेरुभयप्रसंगश्च स्यात् । नैतद्विप्रतिषिद्धम् । यदुच्यते एकस्मिन्युगपदसंभवादिति । कार्ययोर्युगपदसंभवः शास्त्रयोरु
भयप्रसंगः । तजादिभिस्तुल्यम् । तजादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोति । तद्यथा तजादयः पर्यायेण भवन्ति ॥ ॥ ॥

ते । विरोधं पूर्वोक्तेन न्यायेनासंभावयन्पुनः पृच्छति । कः पुनरिति । द्वौ प्रसंगाविति । सर्वस्याचार्यवचनस्य प्रामाण्ये पि लब्धावकाशयोर्वचनयोरेकस्मिन्विषये विरुद्धकार्यद्वय
समर्पणात्स्वेव विरोधः प्रसज्येतेति प्रसंगौ विधी । अन्यार्थाविति । अन्यत्र सावकाशौ । स विप्रतिषेध इति । युगपत्प्राप्तौ साविरोधनिमित्तत्वात् भेदोपचाराद्विप्रतिषे एमं०
धशब्देनोक्ता । किं च स्यादिति । यदीदं नारभ्येतेति भावः । इतरो व्यक्तिपदार्थाश्रयेण पर्यायमाह । एकस्मिन्निति ॥ ॥श्री॥ ॥ २८८

अनवयवप्रसंगादिति॥ सर्वेभ्य ज्ञुदेशेन शास्त्रस्य प्रवर्त्तनादित्यर्थः। प्रतिपदविधेश्चेति। अनेनोत्सर्गापवादवैधर्म्यं प्रदर्शयति। न ह्युत्सर्गः प्रतिपदं विधीयते। तत्र प
र्यायप्रसंगे नियमार्थमिदं परमेव भवति न पूर्वमिति। एतत्सूत्रारंभाच्च पूर्वस्य लक्षणस्य तत्रानारंभो नुमीयते। तदुच्यते सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति। इ
दानीं जातिपक्षाश्रयेणाह। अप्रतिपत्तिर्वेति। अत्र पक्षे विध्यर्थमिदं। परं भवतीति। तस्मिन्कृते यदि पूर्वस्य प्राप्तिनिमित्तमस्ति तत्तदपि प्रवर्त्तते। तदुच्यते पुनः प्र

किं पुनः कारणं तजादयः पर्यायेण भवंति। अनवयवप्रसंगात्। प्रतिपदविधेश्च। अनवयवेन प्रसज्यंते प्रतिपदं च विधीयंते। अप्र
तिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वात्। अप्रतिपत्तिर्वा पुनरुभयोः शास्त्रयोः स्यात्। किं कारणं। तुल्यबलत्वात्। तुल्यबले ह्युभे शास्त्रे। तद्य
था। द्वयोस्तुल्यबलयोरेकः प्रेष्यो भवति स तयोः पर्यायेण कार्यं करोति। यदा तु तमुभौ युगपत्प्रेषयतो नानादिक्षु च कार्ये भवतस्
तदा यद्यसावविरोधार्थी भवति उभयोर्न करोति। किं पुनः कारणमुभयोर्न करोति। यौगपद्यासंभवात्। नास्ति यौगपद्येन सं
भवः। तत्र प्रतिपत्त्यर्थं वचनं। तत्र प्रतिपत्त्यर्थमिदं वक्तव्यं। तव्यदादीनां तप्रसिद्धिः। तव्यदादीनां तु कार्यस्याप्रसिद्धिः। नहि किंचि
त्तव्यदादिषु नियमकारि शास्त्रमारभ्यते येन तव्यदादयः स्युः। यश्च भवता हेतुर्व्यपदिष्टः अप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वादिति तुल्यः
स तव्यदादिषु। नैष दोषः। अनवकाशास्तव्यदादयः। उच्यंते च ते वचनाद्भविष्यंति। यश्च भवता हेतुर्व्यपदिष्टः तजादिभिस्तुल्यं प
र्यायः प्राप्नोतीति तुल्यः स तव्यदादिषु। एतावदिह सूत्रं विप्रतिषेधे परमिति। पठिष्यति ह्याचार्यः सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधि
॥तमेवेति। पुनश्च पठिष्यति पुनः प्रसङ्ग विज्ञानात्सिद्धमिति॥

संगविज्ञानात्सिद्धमिति। तव्यदादीनां तु कार्यसेति परत्वादेः साधुलस्यैवेत्यर्थः एकवा
क्योपात्तत्वादनवकाशत्वाच्च नास्येषां परत्वेन व्यवस्था। तजादिभिरिति। आदिशब्दस्य प्रकारार्थत्वात्तजादिभ्यस्तव्यदादयो न भिन्ना इत्यर्थः॥ ॥

सकृद्गताविति। यथा कुरुतात्त्वमिति हेस्तुङ् च प्राप्नोति तिताताङ् चेति। परत्वात्तातङ्। तस्य स्थानिवद्भावात्तुङ् न प्रवर्त्तते। द्वारमिति। अप्रतिपत्तपनयने न परशास्त्रप्र

किं पुनरियता सूत्रेणोभयं लभ्यं। लभ्यमित्याह। कथं। इह भवता द्वौ हेतू व्यपदिष्टौ। तजादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोतीति। अप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वादिति च। तद्यदा तावदेष हेतुस्तजादिभिस्तुल्यपर्यायः प्राप्नोतीति। तदा विप्रतिषेधे परमित्यनेन किं क्रियते। नियमः। विप्रतिषेधे परमेव भवतीति। तदेतदुपपन्नं भवति। सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति। यदा त्वेष हेतुरप्रतिपत्तिरुभयोस्तुल्यबलत्वादिति। तदा विप्रतिषेधे परमित्यनेन किं क्रियते। द्वारं। विप्रतिषेधे परं तावद्भवति। तस्मिन्कृते यदि पूर्वमपि प्राप्नोति तदपि भवति। तदेतदुपपन्नं भवति। पुनः प्रसंगविज्ञानात्सिद्धमिति। विप्रतिषेधे परमित्युत्सर्गाधिकारे पूर्वमिति वक्तव्यं। किं कृतं भवति पूर्वविप्रतिषेधा न पठितव्या भवंति। गुणवृद्ध्यौत्वतृज्वद्भावेभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषिद्धं। नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुडिति। कथं ये परविप्रतिषेधाः। इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेनेति। सूत्रं च भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। कथं ये पूर्वविप्रतिषेधाः। विप्रतिषेधे परमित्येव सिद्धं। कथं। परशब्दोऽयं बह्वर्थः। अस्त्येव व्यवस्थायां वर्त्तते। तद्यथा। पूर्वः पर इति। अस्त्यन्यार्थे वर्त्तते। परपुत्रः परभार्या। अन्यपुत्रोऽन्यभार्येति गम्यते। अस्ति प्राधान्ये वर्त्तते। तद्यथा। परमियं ब्राह्मण्यस्मिन्कुटुंबे। प्रधानमिति गम्यते। अस्तीष्टवाची परशब्दः। तद्यथा। परं धाम गतः। इष्टं धाम गत इति गम्यते। तद्य इष्टवाची परशब्दस्तस्येदं ग्रहणं विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति॰॥ ॥

वृत्तेर्द्वारमुपायः क्रियत इति यावत्। पुनः प्रसंगविज्ञानादिति। ईजतुरिति परत्वात्संप्रसारणे कृते द्विर्वचनं भवति। लक्ष्यानुरोधेन च प्रवृत्ताद्धृतिपदार्थोऽश्रयणादनयोः
॥ परिभाषयोर्विषयविभागोऽवसेयः। तद्य इष्टवाचीति। इष्टानिष्टविभागश्च व्याख्यानाद्बोध्यः॥ ॥

अन्तरङ्गं चेति। अन्तर्मध्ये अङ्गानि निमित्तानि यस्य तदन्तरङ्गमित्युच्यते। एवं बहिरङ्गानि यस्य तद्बहिरङ्गं। एतच्च न्यायसिद्धमेवानूदितं। कार्यमित्यत्रार्हे कृत्यः। करणार्हे कार्ये तुल्यबलं च करणार्हमिति नित्यानित्योत्सर्गापवादान्तरङ्गबहिरङ्गेषु स सूत्रस्य व्यापारः। स्योन इति। सिवेर्बाहुलकान्नप्रत्यये कृते ऽपवादत्वाद्गुणं प्रबाधित्वा गुणात् पूर्वमन्तरङ्गत्वादूठ् भवति। तत्र कृते ऽन्तरङ्गत्वाद्यणा गुणो बाध्यते। बहिरङ्गस्य पूर्वगोयणादेशे कृते ऽप्यसिद्धत्वं न भवति। नाजानन्तर्ये इति वचनात्। द्यौकामिरिति। ननु कृते यणादेशे ऽन्तरङ्गत्वाद्वृद्ध्या भाव्यमिति नास्ति युगपद्ग्रहणे वृद्ध्योः प्राप्तिः। एवं तर्हि कृतमूहः पाणिनीया इति दिउकाम इति स्थिते अत्र यणवृद्ध्योर्युगपत्प्रसङ्गः। अथवा द्यौकामिरिति पदं यदा विभज्य व्याख्यायते दिवुकाम इति तदा दिव उदित्युत्वे कृते यणवृद्धी प्राप्नुतः। उद्यूषतीति। दिवेः सन्। सनीवन्तर्द्धे इति

अन्तरङ्गं चान्तरङ्गं च बलीयो भवतीति वक्तव्यं। किं प्रयोजनं। प्रयोजनं यणेकादेशेत्वानि गुणवृद्धिद्विर्वचनाल्लोपस्वरेभ्यः। गुणाद्यणादेशः। स्योनः स्योना। गुणश्च प्राप्नोति यणादेशश्च। परत्वाद्गुणः स्यात्। यणादेशो भवत्यन्तरङ्गतः। वृद्धेर्यणादेशः। द्यौकामिः स्योकामिः। वृद्धिश्च प्राप्नोति यणादेशश्च। परत्वाद्वृद्धिः स्यात्। यणादेशो भवत्यन्तरङ्गतः। द्विर्वचनाद्यणादेशः॥ उद्यूषति। सुस्यूषति। द्विर्वचनं च प्राप्नोति यणादेशश्च। नित्यत्वाद्द्विर्वचनं स्यात्। यणादेशो भवत्यन्तरङ्गतः। अल्लोपस्य च यणादेशस्य च नास्ति संप्रधारणा॥ ॥

पक्षे इडभावः। हलन्ताच्चेति कित्वं। ऊठादेशः। तत्र यणश्च प्राप्नोति द्विर्वचनं च। नित्यत्वाद्द्विर्वचनं स्यात्। एतद्भाष्यं दूषयन्ति द्विः प्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठिकं व्यवस्थापिते। तत्र प्रागन्तरप्राप्त्या द्विर्वचनमनित्यं यणस्तु नित्य इति वदन्तः। अल्लोपस्येति। ननु गाङ्गीवधन्वने ऽस्त्यत्रास्ति संप्रधारणा। गाङ्गीवधनुः अन् आ इति स्थिते यदि पूर्वं यणादेशः ततो न संयोगादूमन्तादिति अल्लोपनिषेधाद्रूपं सिध्यति। अथ तु परत्वादल्लोपः स्यात्ततो यण न स्यात्। एवं तर्हि नित्यत्वात्पूर्वमत्र यण् भवतीति मन्यते। कृते ऽप्यल्लोपे तस्य स्थानिवत्त्वाद्यणः प्राप्त्या नित्यत्वं। यणि कृते नास्त्यल्लोपः प्रतिषेधादिति तस्यानित्यत्वं॥ ॥ ॥

=स्थाने द्विर्वचनपक्षे यणो विशेषान्तरप्राप्त्या नित्यत्वं स्यादिति भावः।३= द्विर्वचने कृते ऽनन्तरत्वं ऽयणः प्राप्ताविप्रत्यर्वत्वं ... तदप्राप्त्या अनित्यत्वे तिवृ भगवतो ऽभिप्रायः।४=

द्यौकामिरिति। दिउकाम इति स्थिते यण् च प्राप्नोति त्रित्वादिर्नित्यमिति स्वरश्च। तत्र यदि पूर्वस्वरः स्यात्तदोदात्तस्वरितयोर्यण इत्यौकारः स्वरितः स्यात्। उदात्तश्चेष्यते।
द्युकाम इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽपि यण्यन्तरङ्गत्वाद्बाध्यते तथैव दिव उदित्सुत्वेन। का इवेय इति। कडुश्शब्दात्संज्ञायामिति कृते स्त्री प्योढ कृ इयच इति ढकि एयादे
शे ढलोपे। कद्रु इति लोपप्रतिषेधादोर्गुण इति गुणश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च। नन्वकृते एकादेशे प्रसज्य इति निषेधात् प्रातिपदिकत्वाभावात्तद्धितः एव न स्यात्।
=नागमातुः संज्ञायां...=

स्वरयणुगणादेशाः॥ द्यौकामिः सौकामिः। स्वरश्च प्राप्नोति यणादेशश्च। परत्वात्स्वरः स्याद्यणादेशो भवत्यन्तरङ्गतः॥ गुणादेकादेशः॥ काद्र
वेयो मन्त्रमपश्यत्। गुणश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च। परत्वाद्गुणः स्यात्। एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः॥ वृद्धेरेकादेशः॥ वैक्षमाणिः सौत्थितिः
। वृद्धिश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च। परत्वाद्वृद्धिः स्यादेकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः॥ द्विर्वचनादेकादेशः॥ जायायाः प्रोदनः जौदनः। जौदनमि
च्छतीति जौदनीयति। जौदनीयतेः सन्। जुजौदनीयिषति। द्विर्वचनं च प्राप्नोत्येकादेशश्च। नित्यत्वाद्द्विर्वचनं स्यादेकादेशो भवत्य
न्तरङ्गतः॥ अल्लोपादेकादेशः॥ मुनाप्रुने। अल्लोपश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च। परत्वादल्लोपः स्यादेकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः॥ नैतद
स्ति प्रयोजनं। नास्त्यत्र विशेषः अल्लोपेन वा निवृत्तौ सत्यां पूर्वत्वेन वा। अयमस्ति विशेषः। अल्लोपेन निवृत्तौ सत्यामुदात्तनि
॥ वृत्तिस्वरः प्रसज्येत॥ ॥ ॥ ॥
कृते त्वेकादेशे तस्यान्तवद्भावात्प्रातिपदिकत्वात्तद्धितोत्पत्तिरित्याशुः पूर्वाऽसिद्धत्वात् प्रयोजनमेतदित्यारुः॥ अन्त्रोऽन्यते ज्ञृते ष्पेकादेशे नोङ्धात्वोरिति ढलो
पोऽकद्रु इति निषेधाच्च ताप का इवि प्यतित द्धित इत्स दोषः॥ मुनेति। ननु प्रयुवेति से प्रसारणे कृते तस्यासिद्धत्वान्न संयोगाद्वमन्तादिति निषेधादल्लोपस्य
नास्ति प्राप्तिः॥ एवं तर्हि आभ्भादिस सिद्धत्वमाश्रित्येत उक्तं प्रयोजनं। प्रसाख्यानवाधाहा। नैतदस्तीति। प्रयोजनवाधाहा। अयमस्तीति॥ ॥ ॥

राम०
२९०

=यघथिर्ग्रंथथ्यापमा प्रत्याख्यानवादिन इयमत्र तर्हीमादिग्रंथस्तथापि पुनः पक्षेपतु दाहरणेन गोश्वन्निसत्यस्याप्रसक्तेरुदात्तनिवृत्तिस्वरेनिष्प्रत्ययेइ इति प्रयोजनवादिन एवायं ग्रंथइत्याहुः प्रएवेति· इनीकादिस्यान्तिकस्यलक्षणविशेषानादरे लक्षर्णस्य निषेधइ

=नगोप्रवन्निसत्र ततीयादिदिर्दिनक्ति वितिविधिरानुवर्ति दिति नामः। एवंतर्हि निवरूप्यमाणपक्षे विभक्तिरित्येवानुवर्तितेनततीयादिदित्सपियदिपुनरितितलीयपक्षेनचविनक्ति विरूपिनानुवर्तितेइतिविकर्णः॥२=

प्रत्याख्यानवाद्याह। नाव्रेति। प्रयोजनवाद्याह। नैष इति। एव वाह। यत्र तर्हीति। यत्रपुनरित्यर्थः। मुनः प श्येति। अत्र हि नगोश्वन्नित्रिति प्रतिषेधाभावाद ल्लोपे सत्युदात्त निवृत्तिस्वरप्रसंगः। तस्मात् पूर्वमेकादेश एष्टव्यः। प्रत्याख्यानवाद्याह। एवं तर्हीति। प्रयोजनवाद्याह। यत्र तर्हीति। बहुमुनीति। बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नीत्यंतोदात्तः तस्मान्ङीपि कृते ऽल्लोपे क्रियमाण उदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात्। प्रत्याख्यानवाद्याह। यदि पुनरिति। प्रयोजनवाद्याह। नैवं शक्यमिति। कुमारशब्दः सावकार्णो त इति ङीप उदात्तस्वरो न स्यात्। प्रत्याख्यानवाद्याह। एवं तर्हीति। मुनीत्यत्र ङीप उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य सिद्धत्वात् किं ङीष्विधानेनेत्यर्थः। तदेवमल्लोप

नात्वोदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति। किं कारणं। नगोश्वन्त्साववर्णा इति प्रतिषेधात्। नैष उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधः। कस्य तर्हि। तृतीयादि स्वरस्य। यत्र तर्हि तृतीयादिस्वरो नास्ति। मुनः प श्येति। एवं तर्हि न लाक्षणिकस्य प्रतिषेधं शिष्मः। किं तर्हि येन केन चित्प्राप्तस्य विभक्ति स्वरस्य प्रतिषेधः। यत्र तर्हि विभक्तिर्नास्ति बहुमुनीति। यदि पुनरयमुदात्तनिवृत्तिस्वरस्यापि प्रतिषेधो विज्ञायेत। नैवं शक्यं। इहापि प्र सज्येत कुमारीति। एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नोदात्तनिवृत्तिस्वरः शुन्यवतरतीति। यदयं श्वन्शब्दं गौरादिषु पठति ङीबन्तोदात्ता र्थे यत्नं करोति। सिद्धं हि स्यान्ङीपैव। स्वरो देकादेशः। सोप्युक्तिः वैक्षमाणाः। स्वरश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च। परत्वात्स्वरः स्यादेकादेशो भवत्स देकादेशस्य स्वरार्थत्वं द्रष्टव्यं। प्रयोजनांतरं त्वस्येव। यद्यत्राल्लोपो भवति तदा नउपधालोपिन इति ङीपि सति बहुमुनीति भवति। यदा त्वेकादेशे नाल्लोपो बाध्य ते तदोपधालोपित्वाभावान्ङीब भावाद्बहुश्चेति। गौरादित्वस्त्वणो ङीष् नास्ति। अनुपसर्जनादित्यधिकारात्। भाष्ये तु बहुमुनीः प्रत्याख्यानवादिमते नोपन्यस्तं। तत्र ह्येक त्वे ङीपाभाव्यमिति। न्यायमूलत्वेचेदं मतं तरंगवलीयइति। न च न्यायं त्रस्तो केनचिद्बाधोस्तीति बहुश्चेत्येव भाव्यमिति न्यायविदश्चाहुः। सौत्यिति रिति। सु उत्थित इ इ ति स्थिते यद्यत्र पूर्वमुकारस्योदात्तत्वं स्यात्तदा स्वरितो वानुदात्ते पदादा विति पक्षे स्वरितत्वं प्रसज्येत। पूर्वं त्वेकादेशे कृते नित्यमाद्युदात्तमेतद्भवति॥ ॥

[illegible] ॥२॥

मा०कौ०पू० गुणास्येति। परत्वाद्वृद्धिगुणेन भाव्यं। सेर्गिरिति। विभज्यान्वाख्याने स्तृ तद् इति स्थिते तरंगत्वादित्वं ततो वृद्धिः। स्वर इति। सेर्गिरिति यदि पूर्वं स्वरः ततइत्वं तथापि तरतम्यात् उ
२५१ रात्त्वं सिध्यति। नवेति। इड्रागमि सात्गुणः प्राप्नोति कुमारी ईहते इत्यादौ यणादेशइत्यवकाशं सवर्णदीर्घत्वेन विधं तरंबाध्यं। नैतदिति। एकनिमित्तप्राप्तविध्यं तरबाधने
२७१ न सावकाशः सवर्णदीर्घो तरंगं बाधितुं न शक्नोतीति भावः। निरवकाशेन तु विध्यं तरेण सावकाशों तरंगो पि विधिर्बाध्यते यथा गोत्रे लुगचीत्यलुकालुकः। नवा परत्वादिति।

गुणासचेत्लोलत्वयोस्त्वनास्ति संप्रधारणा वृद्धेरित्वोत्वे। सेर्गिः पौर्तिः। वृद्धिस्त्वप्राप्नोतीत्वोत्वे च। परत्वाद्वृद्धिः स्यादित्वोत्वे भवतोंतरंगतः। द्विर्वेच
नादित्वोत्वे। अत्रातेस्तीर्यते। अपोपूर्यते। द्विर्वचनं च प्राप्नोतीत्वोत्वे च। नित्यत्वाद्द्विर्वचनं स्यादित्वोत्वे भवतोंतरंगतः। अभ्यासोपसचेत्वोत्वयोस्त्वना
स्ति संप्रधारणा। सर्वेनास्ति विप्रतिषेधः। इणदिः शीणमादुणः सवर्णदीर्घत्वात्। इणदिः शीणमादुणः सवर्णदीर्घत्वात् प्रयोजनं। अयजइ
ड्र अवयइंद्र। वृक्ष इंद्र प्लक्ष इन्द्र। तरइंद्र यइंद्र। आदुणस्त्व प्राप्नोति सवर्णदीर्घत्वं च। परत्वात्सवर्णदीर्घत्वं स्यात्। आदुणो भवत्यंतरंगतः।
नवा सवर्णदीर्घत्वस्यानवकाशत्वात्। नवा एतदंतरंगे णापि सिध्यति। किं कारणं। सवर्णदीर्घत्वस्यानवकाशत्वात्। अनवकाशं सवर्णदी
र्घत्वमादुणं बाधेत। नैतदस्ति। अनवकाशं परमिति। इहापि स्योनः स्योनेति प्रवकाशं वृक्षे। नवा परत्वादुणस्येति। उऊपोरेकादेश ईत्वलो
पाभ्यां। ऊऊ पोरेकादेश ईत्वलोपाभ्यां भवत्यंतरंगतः प्रयोजनं ईत्वादेकादेशः। खट्वीयति मालीयति। ईत्वं च प्राप्नोत्येकादेशस्त्व। परत्वादीत्वं
स्यादेकादेशो भवत्यन्तरंगतः॥ ॥ ॥

यथा लत्र परत्वेन नन्यवस्थाप्यपि लंतरंगत्वेन तथा आदुणोपि समानकक्ष्यो दीर्घेण बाध्यते नत्वंतरंगइतिभावः। खट्वीयतीति। खट्वा आय इति स्थिते यदि एम०
पूर्वमीत्वं स्यात्ततआदुणः प्रसज्येत। नन्वाकारस्थानिके तु ईत्वे यस्येति लोपो भविष्यति। नैतदस्ति। पूर्वविधावितीत्वस्य स्थानिवद्भावात्॥ ॥ ॥ २६१

नलोपे ल्वाभ्यामिति। ऊड्। ईलासंभवादयं क्रमः। पुनः आश्रयितुमिति भावः। यद्यप्यजाद्यदंतमिति ईलशाद्वस्य पूर्वनिपातो न्याय्यः। तथापि लक्षणैकचक्षुष्केणासौ नाद्रि
यते। चौ दीर्घ इति। पूर्वमाकारलोपे सति तस्य स्थानिवत्त्वादसिद्धत्वाच्चाकारलोपाभावादाद्गुण इति गुणस्य प्रसंगः॥ स्नानीयमिति। विभज्यान्वाख्याने स्नै स्नानीय इति
स्थिते। नैमित्तिकत्वादात्वमंतरंगं भवति। स्नाछत्रमिति। स्ना म्ला इति क्विबंतो। अत्रापि तथा विभज्यान्वाख्याने स्नैछत्र इति स्थिते यदि पूर्वं तुक् स्यात्तदैजंतत्वाभा

ल्लोपादेकादेशः। कामंडलेयः। माद्रबाहेयः। लोपश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च। परत्वाल्लोपः स्यादेकादेशो भवत्यंतरंगतः। अथ किमर्थमीत्वलो
पाभ्यामित्युच्यते नत्लोपेलाभ्यामित्येवोच्येत। संख्यातानुदेशो मा भूदिति। आपोऽप्येकादेशो लोपे प्रयोजयति। चौ दिः। बात्वाक्किः। अपात्व
नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वानि च यथायावेकादेशात्तु विधिभ्यो भवंत्यंतरंगतः। वेञ्। वानीयं। श्यै। श्यानीयं। स्नै। स्नानीयं। म्लै। म्लानी
यं। स्नाछत्रं। म्लाछत्रं। आत्वं च प्राप्नोति तेच्छविधयः। परत्वादेतद्विधयः स्युः। आत्वं भवत्यंतरंगतः। नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं च प्रयो
जनं। अतियैत्रः। अतिन्वत्रः। अतिरिछत्रं। अतिनुछत्रं। आराशस्त्रीदं। धानाशष्कुलीदं। निः कौशांबीदं। निर्वाराणसीदं। निष्को
शांबिछत्रं। निर्वाराणसिछत्रं। नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं च प्राप्नोति तेच्छविधयश्च। परत्वादेतद्विधयः स्युः। नपुंसकोपसर्ज
नह्रस्वत्वं भवत्यंतरंगतः। तुक्प्रत्येकादेशगुणवृद्ध्यौत्वदीर्घत्वेत्वमुमेत्वरीविधिभ्यः। यणेकादेशगुणवृद्ध्यौत्वदीर्घत्वेत्वमुमेत्व
वादात्वं न स्यात्। यथा ढौकितेति। उपदेशग्रहणानपेक्षया चैतदुदाहरणं। अतिर्य ॥ रीविधिभ्यः तुग्भवत्यंतरंगतः॥ ॥
त्रेति। अतिरैछत्र इति स्थिते आयादेशे सति सनजंतत्वाद्ध्रस्वो न स्यात्। आराशस्त्रीदमिति। आराशस्त्री इदमिति स्थिते यद्यत्र पूर्वमेकादेशः स्यात्तदा तस्यां
॥ तवद्भावाद्ध्रस्वे कृते रूपं न सिध्येत्॥ ॥७॥ ॥

भा०कौ०पु० २९१ 292

अग्निचिदत्रेति। परसमुदायस्य विभज्यान्वाख्याने अग्निचित् अत्र इति स्थिते यदि पूर्वं यणा स्यात्तदा तुङ् स्यात्। नपुंसकं चात्राग्निचिदिति द्रष्टव्यं। पुंसि विभक्त्या व्यवधानात्। सुकृद् तुक् कृतानि। कथं पुनरत्रानङ् प्राप्नोति। यावता विद्यायोनिसंबंधवाचिनामृदन्तानां द्वंद्वे स विहित इति चिंत्यमेतत्। धियतीति। धि धारणे इति

यणादेशात्। अग्निचिदत्र। सोमसुदत्र। एकादेशात्। अग्निचिदिदं सोमसुदिदं। गुणात्। अग्निचिते सोमसुते। वृद्धेः। प्रकृच्छकः मार्च्छकः। औत्वात्। अग्निचिति सोमसुति। दीर्घत्वात्। जगद्भ्यां जनगद्भ्यां। ईत्वात्। जगत्सति जनगत्सति। मुमः। अग्निचिन्मन्यः सोमसुन्मन्यः। एत्वात्। जगद्भ्यः जनगद्भ्यः। रीविधेः। सुकृत्सति पापकृत्सति। अनङ् नङ् भ्यां चेति वक्तव्यं। सुकृत्। सुकृद्दुःकृतौ। तुकश्च माप्नोत्वेते विधयश्च। परत्वादेते विधयः स्युः तुग्भवत्यन्तरंगतः। इयङादेशो गुणात्। इयङादेशो गुणात् भवत्यन्तरंगतः। प्रयोजनं धियतीति रियतीति। इयङादेशः प्राप्नोति गुणश्च। परत्वाद्गुणः। इयङादेशो भवत्यन्तरंगतः। उवङादेशश्चेति वक्तव्यं। प्रादुद्रुवत्। प्रासुस्रुवत्। ण्वेः संप्रसारणपूर्वत्वं यणादेशात्। ण्वेः संप्रसारणपूर्वत्वं यणादेशात् भवत्यन्तरंगतः। प्रयोजनं शुशुवतुः शुशुवुः पूर्वत्वं च माप्नोति यणादेशश्च। परत्वाद्यणादेशः स्यात्पूर्वत्वं भवत्यन्तरंगतः। ऊङाकारलोपात्। ऊङाकारलोपात् पूर्वत्वं भवत्यन्तरंगतः। प्रयोजनं जुरुवतुः जुरुवुः। पूर्वत्वं च माप्नोत्याकारलोपश्च परत्वादाकारलोपः स्यात्पूर्वत्वं भवत्यन्तरंगतः। स्वरो लोपात्। स्वरो लोपाद्भवत्यन्तरंगतः। प्रयोजनं औपगवी सौदामनी। स्वरश्च माप्नोति लोपश्च परत्वाल्लोपः स्यात्स्वरो भवत्यन्तरंगतः॥ ॥ ॥

पिशेकृतेति वाश्रयो गुणः प्राप्नोति। विकरणाश्रय इयङ् भवत्यन्तरंगत्वात्। यणादेशश्चेति। इरनेकाच इति यण्। जुरुवतुरिति। ह्वा अनुस्वा ह्वः संप्रसारणं अभ्यस्तस्य चेति संप्रसारणे कृते यथाकारस्य लोपः स्यात् तदास्यानिवत्त्वादसिद्धत्वाच्चोवङ् न स्यात्। औपगवीति। उपगोरियमित्यणि ङीपि च कृते यदि प्रसयोगुस्तत्वादितः॥ ह्रासत्वादापूर्वलोपः स्यात्तदोदात्तनिवृत्तिस्वर ईकारस्य न स्यात्॥ ॥ राम० २९१

= उपगोरियमिति अनंतरपस्य मिति शेषः। गोत्राणि कुजा विताना भेदस्यादि तिन स्वरः प्रयोजनं स्यात्। २ =

= तन्नेति ऽनयोः पिसति धिष्टत्वादिदं सिद्धं तथाप्यंतरंगत्वादपीष्टसिद्धिरिति भावः ॥ २ =

अग्निरिंद्र इति। यद्यपि प्रत्ययरहिताया: प्रकृते: प्रयोगो नास्ति तथापि वाक्यस्य विभज्यान्वाख्याने क्रियमाणे ऽयं विचार: क्रियते। यद्यपि प्रत्ययस्य नित्यत्वं तथाप्यंतरंगेणैव सिद्धत्वान्न तदाश्रितं। पचतत्वेति। यद्यत्र पूर्वं यणा स्यात् तदा नल्लिड्धाविति स्यान्निवृत्तनिषेधात् उत्वं न स्यात्। पूर्वशालाप्रिय इति। पूर्वा शाला प्रिया अस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते तद्धितार्थेति द्वयो: पदयोस्तत्पुरुष:। तत्र त्रिपदाश्रयबहुव्रीहिनिमित्त: पूर्वपदप्रकृतिस्वरो बहिरंगत्वान्न प्रवर्तते। तेन तत्पुरुषसमासाश्रयं शाला

प्रत्ययविधिरेकादेशात्। प्रत्ययविधिरेकादेशाद्बलवत् अंतरंगत्वात्। प्रयोजनं अग्निरिंद्र: वायुरुदकं। प्रत्ययविधिश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च। परत्वादेकादेश: स्यात् प्रत्ययविधिर्भवत्यंतरंगत्वात्। यणादेशाच्च। यणादेशाच्चेति वक्तव्यं। अग्निरत्र वायुरत्र लादेशो वर्णविधे:। लादेशो वर्णविधेर्भवत्यंतरंगत्वात्। प्रयोजनं पचतत्र पठतत्र। लादेशश्च प्राप्नोति यणादेशश्च। परत्वाद्यणादेश: स्याल्लादेशो भवत्यंतरंगत्वात्। तत्पुरुषांतोदात्तत्वं पूर्वपदप्रकृतिस्वरात्। तत्पुरुषांतोदात्तत्वं पूर्वपदप्रकृतिस्वराद्भवत्यंतरंगत्वात्। प्रयोजनं पूर्वशालाप्रिय: अपरशालाप्रिय:। तत्पुरुषांतोदात्तत्वं च प्राप्नोति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च। परत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं स्यात् तत्पुरुषांतोदात्तत्वं भवत्यंतरंगत्वात्। एतान्येतस्या: परिभाषाया: प्रयोजनानि यदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या। यदि संति प्रयोजनानीत्येषा क्रियते। ननु चेयं कर्तव्या असिद्धं बहिरंगलक्षणमंतरंगलक्षण इति। किं प्रयोजनं। पचावेदं पचामेदं। बहिरंगलक्षणगुणत्वं मांतरंगलक्षणमैत्वं माभूदिति। उभे तर्हि कर्तव्ये। नेत्याह। अनयैव सिद्धं। इहापि स्योन: स्योनेति असिद्धत्वाद्बहिरंगलक्षणस्य गुणस्यांतरंगलक्षणो यणादेशो भविष्यति॥ ॥ ॥

शब्दस्यांतोदात्तत्वं भवति। पूर्वं शब्द: स्वांगशिटामदंतानामित्याद्युदात्त:। पचावेदमिति। अंतरंगबलीयस्त्वे नैतत्सिध्यति। बहिरंगे कृते आद्गुणे एत ऐ इति प्राप्नोति। अनयैवेति। इयं हि व्यापिका। पूर्वोक्तप्रयोजननिष्पादनात्। शास्त्रासिद्धत्वाश्रयणाद्बहिरंगलक्षणं नतावत्प्रवर्तते। अंतरंगलक्षणेन तु प्रवृत्ते यत्र निमित्तसद्भावस्तत्र बहिरंगलक्षणप्रवृत्ति:॥ ॥

नाजानंतर्य इति। अचोरानंतर्यमाश्रित्य यत्र कार्यं विधीयते तत्रैषा परिभाषा नोपतिष्ठते। पदद्वयमिति। कोसि चद् धीसेति बहिरंगस्यैकादेशस्यासिद्धत्वात्सत्वं न प्रविष्यति तु कृत्वा प्रवर्तिष्यत इति
क्रिमसिद्धवचनेन। यद्द्वयमिति। दिसवाह् अस् इति स्थिते वाहः संप्रसारणमेव कर्त्तव्यं। तत्र कृते पूर्वैकादेशे च राव्यात्र्ये गुणो वृद्धिरेचीति वृद्धौ सिद्धं दित्यौह इति। अनकारांते चोपपदे वहेर्ण्व्
न्द्रसि शिविर्न दृश्यते। प्रयोगदर्शने वा सत्सूहतेः क्विपि प्रयोगो भविष्यति क्विमूठादेशविधानेनेति परिभाषया ज्ञापकं ऊठ् विधिः। तस्यां हि सत्यां बहिरंगस्य संप्रसारणस्यासिद्धत्वा

यद्यसिद्धं बहिरंगलक्षणमंतरंगलक्षण इत्युच्यते अक्षद्यूः हिरण्यद्यूः असिद्धत्वाद्बहिरंगलक्षणस्योठोंतरंगलक्षणो यणादेशो न प्राप्नोति। नैष दोषः।
असिद्धं बहिरंगलक्षणमंतरंगलक्षण इत्युक्त्वा ततो वक्ष्यामि नाजानंतर्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिरिति। सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्त्तव्या। न कर्त्तव्या। आचार्यप्रवृत्ति
र्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति। यदयं षत्वतुकोरसिद्ध इत्याह। इयं तर्हि परिभाषा कर्त्तव्या। असिद्धं बहिरंगलक्षणमंतरंगलक्षण इति। एषा च न कर्त्तव्या
आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति। यदयं वाह ऊठ् इति ऊठं शास्ति। तस्यैतदोषः पूर्वपदोत्तरपदयोर्वृद्धिस्वरावेकादेशात्। तस्यैतस्य लक्ष
णस्य दोषः पूर्वोत्तरपदयोर्वृद्धिस्वरावेकादेशादंतरंगत्वाद्विप्रतिषिद्धत्वान्न प्राप्नुतः। पूर्वैषुकामशमः अपरैषुकामशमः। गुडोदकेति लोदकं। उदके केवलेइ
ति पूर्वोत्तरपदयोर्व्यपवर्गाभावान्न स्यात्। नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति पूर्वोत्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति नैकादेश इति। यदयं नेंद्रस्य परस्ये
ति प्रतिषेधं शास्ति। कथं कृत्वा ज्ञापकं। इंद्रे द्वावचौ। तत्रैकोयस्येतिलोपेनापह्रियते। परएकादेशो नततो न च कुरुत्वः संपन्नः तत्र कः प्रसंगो वृद्धेः प
श्यति त्वाचार्यः पूर्वपदोत्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति नैकादेश इति ततो नेंद्रस्य परस्येति प्रतिषेधं शास्ति॥ ॥ ॥

दंतरंगे गुणो न स्यादित्यत इद् विधीयते। पूर्वैषुकामशम इति। पूर्व इषुकामशमी अ इति स्थिते यद्यंतरंगत्वाद्गुणः स्यात्तदा पूर्वोत्तरपदयोर्व्यपवर्गाभावादुभयत आश्रयणेंता
दिवद्भावनिषेधाच्च दिशोमद्राणां प्राचां ग्रामनगराणामित्युत्तरपदवृद्धिर्न स्यात्। उत्तरपदवृद्धौ सर्वं चेति च शब्दाद्दिक्शब्दाच्चेतितत्ये वपूर्वपदांतोदात्तत्वं न स्यात्। सावकाशं चैतदुभ
यं पूर्वकाम्यमृत्तिकइति। गुडोदकमिति। उदकेकेवले इति पूर्वपदांतोदात्तत्वं न स्यात्। उदश्विदुदकमित्यादावेतु स्यात्॥ ॥ ॥ राम०
२९३

= परिनिष्ठानं जेदोषास दिआशानकार्ये नियस्यमतं नस्यमते नामादायदेषोऽवनमयुक्तमितीदं चिंतानीजं २ =

प्रसंगेन व्याकरणांतरेलक्षणं विचारयितुमाह। यणादेशादिति। लोपो भविष्यतीति। ननु बहिरंगत्वादियुवोरसिद्धत्वाल्लोपेन प्राप्नोतीत्यत आह। समुदायस्यासिद्धत्वेना वयवस्येति। समुदायस्यासिद्धत्वे सामर्थ्यात्तदवयवस्याप्यसिद्धत्वमिति चिन्त्यमेतत्। पचेयुरिति। पच् इयाउस् इति स्थिते यद्यप्यंतरंगत्वात्पररूपं क्रियेत तदाप्यपवर्गाभावादियादेशो न स्यात्। एकादेशस्यांतवत्त्वाद्भविष्यतीति चेत्। एवमपि रूपं न सिध्येत्। यासिलस्येति। सलोपापवाद इयादेशः। अकृते सलोपे नास्ति पररूपप्रसं

यणादेशादियुवौ। यणादेशादियुवौ अंतरंगतोपि निर्वृत्तौ न प्राप्नुतः। वैयाकरणः सौवश्वः इति। लक्षणं प्रवर्ति। य्वोर्वृद्धिप्रसंगे इयुवौ भवत इति। नैष दोषः। अनवकाशावियुवौ। अचीत्युच्यते। किं पुनः कारणमचीत्युच्यते। इह मा भूतां। ऐतिकायनः औपगव इति। स्तामत्रेयुवौ लोपो व्योर्वलीति लोपो भविष्यति। यत्र तर्हि लोपो नास्ति। श्रेयमेधः श्रैयंगव इति। उसि पररूपाच्च। उसि पररूपादंतरंगतोपि निर्वृत्तादियादेशो न प्राप्नोति। पचेयुः यजेयुः। नैष दोषः। नैवं विज्ञायते यासेः तस्य इय् भवतीति। कथं तर्हि। यासिसेः तस्य इय् भवतीति। लुक् लोप यण् यवायावावेकादेशेभ्यः। लोपयण्यवायावावेकादेशेभ्यः लुक् बलीयानिति वक्तव्यं। लोपात्। गोमान्प्रियो यस्य गोमत्प्रियः। गोमानिवाचरति गोमत्यते यवमत्यते। यणादेशात्। ग्रामण्यः कुलं ग्रामणिकुलं। सेनान्यः कुलं सेनानिकुलं। अयवायावेकादेशेभ्यः। गवे हितं गोहितं। रायः कुलं रैकुलं। नावः कुलं नौकुलं। वृकाद्भयं वृकभयं। लुक् प्राप्नोति सेते विधयः परत्वादेते विधयः स्युः। लुग्बलीयानिति वक्तव्यं। लुक् यथा स्यात्॥ ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतंजलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकं॥ ॥ ॥

गः गोमत्प्रिय इति। यद्यत्र लोपः स्यात्तदा प्रत्ययलक्षणेन नुमादि स्यात्। ग्रामणिकुलमिति। यणादिषु कृतेषु लुकि सति रूपं न सिध्येत्। वृकादिति। एवमेकादेशे कृते तस्यादिवद्भावात् लुकि सति रूपं न सिध्येत्। अंतरंगानपि विधीन्बहिरंगो लुग्बाधत इत्यस्य प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्यत्र ज्ञापितत्वात्सिद्धं॥ ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकं॥ ०॥

=ननु ह्रस्वसमासविधाः अमात्रे इतिमत्संगो वैयर्थ्यं चन्द्रमात्रादिषु विवचनस्येत्यत आह तस्मात्तमित्याद्यः १= स्वदेः क्वचित् प्रसादितत्वात् २= अन्यस्येदं निःअर्थभेदस्य वदनेच्छेति भावः ३=

भा०कै०प्र०

२५४

यू स्त्र्याख्यौ नदी॥ यू इति किमर्थमिति। स्त्र्याख्यं नदीसंज्ञा भवेदेवास्तु। ज्ञापकात् आपो न भविष्यतीति प्रश्नः। एषस्वरइति। पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा पूर्वपदान्तोदात्तत्व मित्यर्थः। इष्यते च पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वं। खट्वा शब्दस्य नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वात्। मातुरिति। मातृशब्दः संबंधि वचनः स्त्रीविषय एवेति ना स्याग्रह णे न निवर्त्यते। परिच्छेत्तृवाचीत्वन्य एव मातृशब्दः। न घनश्चेति। ऋत्यग्रहणमस्यार्थं स्यात् बहुपितृक इत्यज्ञापकमृकारान्तानां नदीसंज्ञाभावस्य। किं पुनरिति। ननु समानधर्मोऽनुपपत्त्यासंदेहाभावात्तस्मात् उपपत्तिः। न हि दीर्घे निर्दिश्येत यू इति निर्देशोपपत्तिः। एवं तर्हि युक्तायुक्तत्वनिरूपणाय प्रश्नः। उत्तरत्रेति। ह्रस्व

यू स्त्र्याख्यौ नदी॥ यू इति किमर्थं। खट्वा माला। किं च स्यात्। खट्वाबंधुः मालाबंधुः। नदीबंधुनीत्येष स्वरः प्रसज्येत। इह च ब्रह्मबन्धू कइति। नद्यृतश्चेति नित्यः कप्प्रसज्येत। नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नापो नदीसंज्ञा भवतीति। यदयं ङेराम्नद्याम्नीभ्यः इति पृथगाप्ग्रहणं करोति। इह तर्हि मात्रे मातुरित्याण्नद्याः इत्याट् प्रसज्येत। किं पुनरिदं दीर्घयोर्ग्रहणमाहोस्विद्ध्रस्वयोः। किं चातः। य दि दीर्घयोर्ग्रहणं यू इति निर्देशो नोपपद्यते। दीर्घाज्जसि पूर्वसवर्णदीर्घः प्रतिषिध्यते। उत्तरत्र च संप्रति विशेषणं न प्रकल्पेत यू ह्रस्वा विति। यदि ह्रस्वयोः ग्रहणं यू इति निर्देशो नोपपद्यते। ङिति ह्रस्वश्चेति विप्रतिषिद्धं। अथ ह्रस्वयोः हे शकटे। अत्रापि प्रसज्येत। नैष दोषः॥ ॥

निर्देशे ह्रस्व इत्येकत्वस्याविवक्षितत्वाद् यू ह्रस्वाविति विशेषणविशेष्यभावोपपत्तिः। अप्रसक्तिस्तु विशेषणे मात्रे मातुरित्यत्रापि प्रसंगः। अथ ह्रस्वयोरि ति। दीर्घयोरपकर्षणसवर्णग्रहणं नाह्नातीति सिध्यति। ननु चोकालत्वः इत्यतो ऽणुदित्सवर्णस्येत्यत्राप्रत्यय इति संज्ञाग्रहणमनुवर्त्तते। ननु तस्य सवर्णग्रहणे न न भाव्यं। नैष दोषः। नेयङुवङ्स्थानाविति प्रतिषेधात्सवर्णग्रहणं भविष्यतीति। न हि ह्रस्व इयङुवङ्स्थानः स्त्र्याख्यो स्ति। अप्रवृत्तिस्तु अयमपि निषेध एव प्र युदासः सवर्ण ग्रहणस्य ज्ञापकः॥ ॥ राम० २५४

=ननु सति निर्देशे पि ह्रस्वइति निर्देशवचनकत्वात् समानाधिकरणानुपपत्तिरत आह अविवक्षितत्वादिति ननु वेदप्रमाणत्वाल्लिङ्गोपदेशो नेकवचनेत्यनुवृत्तिः प्रतिपत्तिसाधनप्रमाणत्वस्य चारित्र्येण विवक्षितत्वानुपपत्तिरिति ... कारेकारो भवतीति मतस्य एकत्वस्य समानाधिकरणत्वादिति भावः =

=पाठाभावे विसर्गलोपः किन्नर्थादितिङीविधानार्थं शङ्कसमासाधुत्वबोधः २=अस्मिन्नस्त्रीति एवं चोभाभ्यामभ्यवयवपदवचनं कार्यमिति तस्य कनाभ्यनेकदेशयुक्तिरिति भावः ३=अस्मिन्पक्षे हे शकटीति ङी विभाविष्यति ४=

अवश्यमङ्क्ते ति॥ तत्र दीर्घग्रहणपक्षे शकटिशब्दस्याप्राप्तपक्षे नदीसंज्ञा विधेया। ह्रस्वपक्षे तु नित्यप्राप्तपक्षे बाध्येति नास्ति विशेषः। अथ तु बह्वादिषु शकटिशब्दो विभाषा ङी
प्रत्यर्थः पठ्यते तदा दीर्घनिर्देशपक्षे पाक्षिके ङी विहे शकटिरिति भवति शकटिशब्दस्य हे शकटे इति ह्रस्वनिर्देशे तु ङीविषयस्यापि हे शकटीति प्राप्नोति सति भेदः॥ एषु स्वर इति। श

अवश्यमत्र विभाषा नदीसंज्ञेषितव्या। उभयं ही ष्यते। हे शकटि हे शकटे इति च। इह तर्हि शकटिबंधुरिति नदीबन्धुनीत्येष स्वरः प्राप्नोति। इह च बहुश
कटिरिति न घृतश्चेति कप्प्रसज्येत। नैष दोषः। ङि. ति ह्रस्वश्चेत्ययं नियमार्थो भविष्यति। ङि. ति एव यू ह्रस्वौ नदीसंज्ञौ भवतः नान्यत्रेति। कैमर्थ्यान्नियमो
भवति विधेयं नास्तीति कृत्वा। इह चास्ति विधेयं। किं। नित्या नदीसंज्ञा प्राप्ता सा विभाषा विधेया। तत्रापूर्वो विधिरस्तु नियमो वास्त्विति। अपू
र्व एव विधिर्भविष्यति न नियमः। अथायं नित्यो योगः स्यात् प्रकल्प्येत नियमः। बाढं प्रकल्प्येत। नित्यस्तर्हि भविष्यति। तत्कथं। योगविभागः करि
ष्यते इदमस्ति यूस्त्र्याख्यौ नदी। नेयङुवङ्स्थानावस्त्री। वामि। ततः ङि. ति। ङि. ति च इयङुवङ्स्थानौ यू वा अस्त्री नदीसंज्ञौ न भवतः। ततो ह्रस्वौ।
ह्रस्वौ च यू स्त्र्याख्यौ ङि. ति नदीसंज्ञौ भवतः। इयङुवङ्स्थानौ वा नेति निवृत्तं॥ ॥ ॥

वे पदं तेनोदात्तत्वं। पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण तु शकटिशब्दे त्रयोप्यचः पर्यायेणोदात्ता भवंति। शकटि शकघोरक्षरमक्षरं पर्यायेणेति वचनात्। इह चेति। शेषाद्विभा
षेति विभाषा कब्विष्यते नित्यस्य प्राप्नोति। कैमर्थ्यादिति। को र्थोस्येति किमर्थं तस्य भावः कैमर्थ्यं। अस्य विषयविषयिसंबंधो भावप्रत्यये नोच्यते। यत्र तस्याप्यस्यार्थस्याप्ति
(१) इत्याकिमर्थमितिप्रश्नस्तस्यैव नियमार्थत्वं न तु प्रयोजने सतीत्यर्थः॥ ॥ ॥

मा॰कौ॰ प्र॰ २९५ 295

यद्येवं शकटय इति। नित्यया नदीसंज्ञया घिसंज्ञाया बाधितत्वात्। ततो घीति। एकविषयत्वाच्च घिनदीसंज्ञयोरेकसंज्ञाधिकार एव पर्यायेण प्रवृत्तौ शकटयै शकटये इति च सिध्यति। अविशेषेणेति। ह्रस्वयोर्दीर्घयोश्चेत्यर्थः। बाध्यत्वादुत्सर्गसामान्यादुत्सर्ग इत्युक्तं। परत्वान्नपुंसकयोः कृतार्था घिसंज्ञा

यद्येवं शकटये अत्रगुणो न प्राप्नोतीति द्वितीयो योगविभागः करिष्यते। शेषग्रहणं न करिष्यते। कथं। इदमस्ति। यूस्त्र्याख्यौ नदी। नेयङु-वङ्स्थानावस्त्री। वामि। ततः ङिति। ङिति चेयङुवङ्स्थानौ यू वा अस्त्री नदीसंज्ञौ न भवतः। ततः ह्रस्वौ। ह्रस्वौ च यू स्त्र्याख्यौ ङिति नदीसंज्ञौ भवतः। इयवङुवङ्स्थानौ वा नेति निवृत्तं। ततो घि। घिसंज्ञौ भवतः स्त्र्याख्यौ यू ह्रस्वौ ङिति। ततोऽसखि। असखि वर्जितौ च यू ह्रस्वौ घिसंज्ञौ भवतः। स्त्र्याख्यौ ङितीति च निवृत्तं। यदि तर्हि शेषग्रहणं न क्रियते नार्थ एकेनापि योगविभागेन। अविशेषेण नदीसंज्ञोत्सर्गः। तस्याः ह्रस्वयोर्घिसंज्ञा बाधिका। तस्यां नित्यं प्राप्तायां ङिति विभाषारभ्यते अथवा पुनरस्तु दीर्घयोः। ननु चोक्तं निर्देशो नोपपद्यत इति। दीर्घाज्जसि पूर्वसवर्णदीर्घः प्रतिषिध्यत इति। वा छन्दसीत्येवं भविष्यति। छन्दसीत्युच्यते। न चेदं छन्दः। छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीति। यदप्युच्यते। उत्तरत्र विशेषणं न प्रकल्पेत यू ह्रस्वाविति। यदि यू न ह्रस्वौ अथ ह्रस्वौ न यू यू ह्रस्वाविति च विप्रतिषिद्धमिति। नैतद्विप्रतिषिद्धं। आहायं यू ह्रस्वाविति। यदि यू न ह्रस्वौ अथ ह्रस्वौ न यू तत एवं विज्ञास्यामः। य्वोर्यौ ह्रस्वाविति। को च य्वो

नदीसंज्ञाया बाधिका। तस्यामिति। अङिति तु शकटिं धेनुं शकटिरित्यादौ घिसंज्ञया नदीसंज्ञाया बाधितत्वाद्दोषाभावः। छन्दोवदिति। नादध्योत्सूत्रे सुपि छेदः प्रशस्तोऽवगन्तव्य इति छेदो विषयं कार्यं सूत्रेष्वपि प्रवर्तते। गौणमुख्यन्यायमंछेदः प्रदेशेषु निर्देशान्यथानुपपत्त्या नाश्रीयते॥ ॥७॥ ॥

=दोषाभाव इति=ऐसा कटौ तितुङी बिभविष्यती तिमागुक्तं॥२॥

राम॰ २९५

=यथार्थेति आख्यानमाख्याः आतश्चोपसर्गं इत्यङ्प्रत्ययः आख्या भ्रैस्मात्स्याद्विसेवं तु पाद संस्कारसंभवे ऽभिमतार्थलाभः ॥१८=
पो:

अयेति॥ यथार्थोभिप्रेतस्तथानशब्दसंस्कारोस्तीति प्रश्नः। अनुपसर्गे हीति। यस्मात् आतश्चोपसर्गे इति कः सपरत्वाल्ल कर्मण्यणित्यणा बाध्यते नन्वहीति। शिष्टप्रयो
गादस्मिन्विषये कप्रत्ययस्य साधुत्वमेष्टव्यमिति भावः। छन्दोवत्कवय इति। तेन छान्दसत्वादुर्विष्यति। नह्येषेति। असाधव एवैवमादयः नतु तत्सामाण्या
त्साधुत्वमवस्था। आख्यायेतेइति। घञर्थे कविधानमिति कप्रत्ययः। साधनं कृतेति सप्तमीसमासः। कृत्स्त्रियाइति। नहितयोरीकारोकारो स्त्रियां विहि

अथ स्त्र्याख्याविति कोयं शब्दः। स्त्रियमाचक्षाते स्त्र्याख्यौ। यद्येवं स्त्र्याख्यायाविति प्राप्नोति। अनुपसर्गे हि को विधीयते। नतर्हीदानीमिदं भवति।
यस्मिन्दशसहस्राणि पुत्रेजाते गवान्ददौ। ब्राह्मणेभ्यः प्रियाख्येभ्यः सोयमुञ्छेन जीवति। छन्दोवत्कवयः कुर्वन्ति। नह्येषा इष्टिः। एवं तर्हि कर्म
साधनो भविष्यति। स्त्रियामाख्यातेयें स्त्र्याख्यौ। यदि कर्मसाधनः कृत्स्त्रियाधातुस्त्रियाश्च न सिध्यति। तं श्रैलक्ष्म्यै श्रियै भ्रुवै। एवं तर्हि बहु
व्रीहिर्भविष्यति। स्त्रियामाख्या अनयोः स्त्र्याख्यौ। एवमपि कृत्स्त्रियाधातुस्त्रियाश्च न सिध्यति। तं श्चैलक्ष्म्यै श्रियै भ्रुवै। एवं तर्हि द्विवचनं भवि
ष्यति। अथवा पुनरस्तु कृ एव। स्त्रियमाचक्षाते स्त्र्याख्याविति। ननु चोक्तं स्त्र्याख्यायाविति प्राप्नोति अनुपसर्गे हि को विधीयत इति। मूलवि
भुजादिपाठात्को भविष्यति। एवंच कृत्वा सोप्यदोषो भवति। यदुक्तं। यस्मिन्दशसहस्राणि पुत्रे जाते गवान्ददौ। ब्राह्मणेभ्यः प्रियाख्येभ्यः
नोयथा इङ्दूङाविति भावः। एवं तर्हीति। आख्यानमाख्या। आतश्चोपस "सोयमुञ्छेन जीवतीति। अपाख्याग्रहणं किमर्थम्॥ ॥
गे इत्यङ्। स्त्रियामाख्यानमनयोरिति बहुव्रीहिः। अत्रपक्षे सूत्रे गौणप्रत्ययः समासश्च सिध्यतीति भावः। स्त्रियांस्त्रीविषये आख्याप्रतिपादनमित्यर्थः। एवम
पीति। नहितस्याः स्त्रियां विधानमित्यर्थः। एवं तर्हीति। असरूपत्वाद्गुणपक्षे विजनबाध्यते समुदायधर्मस्यावयव आरोपात् कृत्स्त्रियाश्च अत्रपक्षे संज्ञा सिध्यति। आ
ख्यायहणमिति। विघपक्षे आख्याशब्द एवार्थः। कृप्रत्ययपक्षे तु प्रवृत्तिनिमित्तनिर्देशः। स्त्रियामित्येव स्त्र्यर्थे वर्तित्वं लभ्यत इति प्रश्नः॥ ॥ ॥

=वर्णयोर्नदीसंज्ञेति पक्षे इदं=२

मा० कौ० पु०
२९६
296

स्त्रीविषयार्थमिति॥ आख्याग्रहणसामर्थ्यान्नियमऽश्रीयते। स्त्रियमेवाचक्षाणेन तु लिङ्गान्तरयुक्तमपीत्यर्थः॥ ग्रामण्ये इति। ग्रामणीशब्दः क्रिया शब्दत्वात्त्रिलिंगत्वात्स्त्री
विषयो न भवतीति स्त्रियामपि वर्त्तमानो नदीसंज्ञो न भवति। यद्येवमियुवङ्स्थानिप्रभृतीनामुभयलिंगानां पट्वादीनां च गुणवचनत्वात्सर्वलिंगानां स्त्रीविषयत्वाभावात्स्त्रियां हत्वौ दिति ह्र
स्वश्चेति नदीसंज्ञा न प्राप्नोति। एवं तर्हि ङिति ह्रस्वश्चेत्यत्रैवं विधो नियमो नाश्रीयते। केवलस्य स्त्रीशब्दस्यानुवर्त्तनात् इत्यदोषः। प्रथमलिंगग्रहणमिति। यः शब्दः प्रथमं स्त्रीत्वविशिष्टार्थ
माह पश्चात्तु प्रकारान्तरेणार्थान्तरे लिंगान्तरयुक्ते तस्य तदानीमप्याख्यत्वादप्राप्ता नदीसंज्ञाऽनेन वचनेन विधीयते। क्विबिति। कुमारीमिच्छत्यात्मनः कुमारीयति। ततः कर्त्तरि

नदीसंज्ञायामाख्याग्रहणं स्त्रीविषयार्थम्। नदीसंज्ञायामाख्याग्रहणं क्रियते स्त्रीविषयार्थम्। स्त्रीविषयावेव यौ नित्यं तयोरेव नदीसंज्ञा यथा स्यात्। इह मा
भूत्। ग्रामण्ये सेनान्ये स्त्रियै इति। प्रथमलिंगग्रहणं च। प्रथमलिंगग्रहणं च कर्त्तव्यम्। प्रथमलिंगे यौ स्त्र्याख्यौ इति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। प्रयोजनं
क्विब्लुप्समासाः। क्विप्। कुमार्यै ब्राह्मणाय। लुप्। खरकुट्यै ब्राह्मणाय। समासः। अतिलक्ष्म्यै ब्राह्मणाय। अतिलक्ष्म्यै ब्राह्मणाय। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न
वक्तव्यम्। अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धम्। अवयवो ह्यत्र स्त्रीविषयः। तदाश्रया नदीसंज्ञा भविष्यति। अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमिति चेदियुङ्वुङ्स्था
नप्रतिषेधे यण्स्थानप्रतिषेधप्रसंगोऽयवस्येयुङुवङ्स्थानत्वात्॥ ॥ ॥ ॥

क्विप्। अथवा कुमारीवाचरतीत्याचारे क्विपं विधाय कर्त्तरि क्विब्विधेयः। खरकुट्यै इति। खरकुटीवेति वार्थे संज्ञायामिति कनो लुम्मनुष्य इति लुप्। यद्यप्यत्र युक्तवद्भावात्स्त्रीत्वम
स्ति तथापि स्त्र्याश्रयस्य पुंस्त्वस्यानिवर्त्तनान्नायं स्त्रियामेव वर्त्तते किं तर्हि पुंस्यपीत्याख्याग्रहणान्नियमाद्धी प्राप्ता नदीसंज्ञा विधीयते। अतितन्त्र्यै इति। तन्त्रीमतिक्रान्त इति तत्पुरुषः। अ एम०
वयवस्त्रीविषयत्वादिति। अन्तरंगत्वात्पूर्वमेव स्त्र्याख्यत्वात्प्रवृत्ता नदीसंज्ञा पश्चादुपजायमानेन लिंगान्तरयोगेन बहिरंगेन निवर्त्तत इति भावः॥ ॥ ॥ २९६

=नचरखरकुटीः ... (small marginal line, partly illegible) ... अतिदिश्यमानधर्मदितस्य ... क्रियामिति ... अत्रापि पक्षे ... लिंगमिति ... =

=आसमंतात् ध्यानं यस्मै इति विग्रहे तु भाष्यमदीर्घं ॥ [illegible]

आध्यै इति॥ आध्यायतीति ध्यायतेः संप्रसारणं क्विपि इति क्विप् संप्रसारणं च। अत्रावयवो धीशब्द इयङ्स्थानः समुदायस्य त्वनेकाच्त्वादियणा बाधितत्वादियङ्स्थानत्वाभावः। नन्वाधीप्रधी शब्दौ क्रिया शब्दत्वात्त्रिलिंगत्वात्स्त्रीविषयौ न भवतः। यथैव ग्रामणी सेनानी शब्दाविति नदीसंज्ञयानभाव्यमिति पूर्वापरव्याघातदर्शनाच्चिन्त्यमेतत्। सिद्धं त्विति। अचि श्नुधात्विसनेन अंगस्येयङुवङ्विधानात्सामर्थ्यात्क्षिप्रमंगं तेन यस्यांगस्येयङुवङौ निर्वर्त्येते तस्य नदी संज्ञा निषेधः।

अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमिति चेदियङुवङ्स्थानप्रतिषेधप्रसंगे यणास्थानयोरपि य्वोः प्रतिषेधः प्रसज्येत। आध्यै ब्राह्मण्यै। किं कारणं। अवयवस्य इयङ्स्थानत्वात्। अवयवोऽत्र इयङ्स्थानः। सिद्धं त्वंगरूपग्रहणात् यस्यांगस्य य्वौ तत्प्रतिषेधात्। सिद्धमेतत्। कथं। अंगरूपं गृह्यते यस्यांगस्य इयुवौ भवतस्तस्येदं ग्रहणं। न चैतस्यांगस्य इयुवौ भवतः। ह्रस्वे युवस्थानप्रवृत्तौ च स्त्रीवचने। ह्रस्वौ च इयुवस्थानौ च प्रवृत्तौ च प्राकृचप्रवृत्तेः स्त्रीवचनावेव नदीसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यं। शकृद्यै अतिशकृद्यै ब्राह्मण्यै। कमाभूत्। शकटये अतिशकटये ब्राह्मणाय। धेन्वै अतिधेन्वै ब्राह्मण्यै। कमाभूत्। धेनवे अतिधेनवे ब्राह्मणाय। श्रियै अतिश्रियै ब्राह्मण्यै। कमाभूत्। श्रियेऽति श्रियेऽब्राह्मणाय। भ्रुवै अतिभ्रुवै ब्राह्मण्यै। कमाभूत्। भ्रुवे अतिभ्रुवे ब्राह्मणाय॥ ॥ ॥

आध्यै इत्यत्रावयवस्यांगत्वं नास्ति। अंगस्य च एरनेकाच इति यणा विधानात् इयङुवङ्स्थानता नास्तीति निषेधाभावः। एतदर्थमेव स्थानग्रहणं कृतं। इयङुवङोर्यदा प्राप्तिस्तदा प्रतिषेधोपयासात् यदात्वपवादेन बाधस्तदा माभूत्। ह्रस्वेति। अवयवस्त्रीविषयत्वा सिद्धमित्यस्यापवादः। ह्रस्वे इयङुवङ्स्थानानां प्रवृत्तिरर्थान्तरसंक्रान्तिः तस्यां सत्यां स्त्रीवचने एव संज्ञा भवति न लिंगान्तरवचने च शब्दात् प्रवृत्तौ चेति ज्ञेयं। एतदेव प्राक्प्रवृत्तेरिति भाष्ये स्पष्टीकृतं॥ ॥ ॥

=[illegible]

=नहि भाष्यकृतोक्तमिति अस्यासंभवः क्रियाभिसंबन्धस्यैव विशेषणं आहुस्ता ईदूतोरपि विशेषणे क्रमभाणाभावः स्पष्टं चेदं ह्रस्वनद्यन्ते अतिस्त्र्ये अतियवक्रियै ब्राह्मण्यै इत्यत्र नदीत्वाभावस्तु न फलं तेषामनभिधानात् नदीसंज्ञाया अभिधायकत्वेनेति १ = नियमार्थत्वादि निपातानामनेकार्थत्वाच्च ह्रस्वेत्यार्थता

अपर आहेति॥ चशब्दोऽत्र न पठ्यत इति पूर्वस्मादविशेषः। नहि प्राकृ प्रवृत्तेः किंचिदनिष्टमापद्यते यदर्थः समुच्चयः क्रियते। पठ्यमानोऽपि च शब्दः स्त्रीवचनशब्देन संबध्यते स च नियमार्थः। क्वचिद्भाष्ये पठ्यते अस्त्रीवचनावेव नदीसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यं। शकृद्ध्यै अतिशकृद्ध्यै ब्राह्मण्यै। क्रमाभूत्। शकृटये अतिशकटये ब्राह्मण्यै इत्यादि। एष तत्र पाठः। उप

अपर आह। ह्रस्वौ च इयुवस्थानौ च प्रवृत्तौ स्त्रीवचनावेव नदीसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यं। किं प्रयोजनं। शकृद्ध्यै अतिशकृद्ध्यै ब्राह्मण्यै क्रमाभूत्। शकृटये अतिशकृटये ब्राह्मणाय। धेन्वै। अतिधेन्वै ब्राह्मण्यै। क्रमाभूत्। धेनवे अतिधेनवे ब्राह्मणाय। श्रियै अतिश्रियै ब्राह्मण्यै। क्रमाभूत्। श्रिये अतिश्रिये ब्राह्मणाय। भ्रुवै अतिभ्रुवै ब्राह्मण्यै क्रमाभूत्। भ्रुवे अतिभ्रुवे ब्राह्मणाय। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। प्रथमलिंगग्रहणं चोदितं। तद्वै रूपं विजानीयात् सर्वमेतद्विकल्प्यत इति। तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे ह्रस्वौ चेयुवस्थानौ च प्राकृ च प्रवृत्तेः स्त्रीवचनावेवेति॥ ॥षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा॥ ॥योगविभागः कर्तव्यः। षष्ठीयुक्तश्छन्दसि। षष्ठीयुक्तः पतिशब्दश्छन्दसि घिसंज्ञो भवति। ततो वा। वा छन्दसि सर्वे विधयो भवन्ति। सुपां व्यत्ययः। तिङां व्यत्ययः। वर्णव्यत्ययः। लिंगव्यत्ययः। कालव्यत्ययः। पुरुषव्यत्ययः। आत्मनेपदव्यत्ययः। परस्मैपदव्यत्ययः। सुपां। युक्ता माता सीद्धुरि दक्षिणायाः। दक्षिणायामिति प्राप्ते। तिङां व्यत्ययः। चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति। तक्षन्तीति प्राप्ते॥ ॥

=यद्यपि सामान्यतो वाच्यस्य जातिविशेषस्य बहुत्वे एकवचनं स्यात्तथापि =

संहारस्यान्यथाभिधानात्॥ ॥षष्ठीयुक्तः॥ ॥योगविभाग इति। तेन परिभाषा संपद्यते। यावदिह शास्त्रे कार्यं तच्छन्दसि वा भवति। तत्रानयैव सिद्धत्वाद् बहुलं छन्दसीत्यादि न वक्तव्यं। एतदर्थं च व्यत्ययो बहुलमित्यत्र योगविभागो न व्याख्येयः। उभयत्र विभाषा चेयं विज्ञेया। सुपामिति। कर्मणि द्वितीयेत्यादेर्नियमस्य विकल्पनादनि

॥यमोऽपि छन्दसि भवतीति सुपां व्यत्ययसिद्धिः॥ ॥ ॥

=प्रथमलिंगग्रहणं चोदितं तद्वै न्यस्त सर्वं ह्रस्वसंस्थानिर्देशमनपीयर्वानित्यविकल्पं स्त्रीलिंगभाष्यपाठस्यापपाठत्वं नन्यातः अतिशकटये ब्राह्मण्यै इत्यत्र आम्नानिर्देशविषयत्वं यदादिना ह्रस्वत्वात् तस्मात् क्रियाभिसंबन्धेन संबन्धो वाक्यस्य

कालप्रत्ययइति॥ कालविहितप्रत्ययप्रत्ययइत्यर्थः॥ ॥यस्मात्प्रत्ययविधिः॥ ॥यस्मादितिपञ्चपदे शायेति। संज्ञिन इति शेषः। सति हि यस्मादित्यस्मिंस्तदादौ सनेनसं
ज्ञीनिर्दिष्टः स्याद्। शक्यतेनान्यथा। परमत्र प्रत्ययसंज्ञस्य निर्देशेन तदिति परामर्शाभावात्तदादौ तत्संबन्धमेव स्यात्। स्त्रीयतीति। स्त्री शब्दात्तत्शब्दस्य तल्लोपस्य च विधिः। स्त्रीसंगसंज्ञा
स्यादुभ्यं ज्ञाचेतिसंज्ञा द्वयनिमित्तोयस्येतिलोपः प्रसज्येत। इ शब्ददमादेशस्य यस्येतिलोपस्याप्रसिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वं नास्ति। प्राग्भादसिद्धत्वमिति केचिदभ्यु

वर्णोऽप्रत्ययः। त्रिष्टुभौ जः स्तुभितमुग्रवीरं। स्तुहितमिति प्राप्ते। लिंगप्रत्ययः। मधोस्तृप्ता इवासते। मधोर्गृह्णाति मधुन इति प्राप्ते। कालप्रत्य
यः। म्वोऽग्नीनाधास्यमानेन। श्वः सोमेन यक्ष्यमाणेन। म्वत्राधाता श्वोयष्टेति प्राप्ते। पुरुषप्रत्ययः। अधासवीरैर्दशभिर्वियूयाः। वियूयादि
ति प्राप्ते। आत्मनेपदप्रत्ययः। ब्रह्मचारिणमिच्छते। इच्छतीति प्राप्ते। परस्मैपदप्रत्ययः। प्रतीपमन्यऊर्मिर्युध्यति। अन्वीपमन्यऊर्मिर्युध्यति।
युध्यतइति प्राप्ते॥ ॥यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्ययेंगं॥ ॥यस्मादितिपञ्चपदे शायः। अथ प्रत्ययग्रहणं किमर्थं। यस्माद्विधिस्तदादि
प्रत्ययेंगमितीयत्युच्यमाने स्त्री इयती स्त्रीयतीत्यत्रापि प्रसज्येत। प्रत्ययग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। अथ विधिग्रहणं किमर्थं। यस्मात्प्र
त्ययस्तदादि प्रत्ययेंगमितीयत्युच्यमाने दधि अधुना मधु अधुनात्रापि प्रसज्येत। विधिग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति॥ ॥

पांगमात्। पदांतरनिरपेक्षपदसंस्कारपक्षे स्थानिवद्भावोनास्ति। नानादिष्टाद चः पूर्वैः स्त्रीशब्द[redacted]इति। अथ येति। यस्मात्प्रत्ययइत्युक्ते विधीयतइ
त्यध्याहरिष्यतइति प्रश्नः। दधि अधुनेति। असति विधिग्रहणे परशब्दस्याप्यध्याहारः स्यात्। इदमो यदा अधुना प्रत्ययो निपात्यते इदमादेशस्य चेशोयस्येति
लोपस्तदेदं प्रत्युदाहरणं। यदा त्विदमोऽश्भावः धुनाच प्रत्ययः। तदा स्त्रीयतीत्येतदेव प्रत्युदाहरणं॥ ॥ ॥ ॥

=द्वितीयस्येति लोपस्य स्त्रीशब्दोपक्षत्वात्स्नानाश्रयत्वाभावाच्च एवमियऽपन्निरपिदोषः॥ इयङिमदंत विधौ द्विविधा वा ३=

भा०कौ०प्र० २९८ 298

ननु क्रियमाणेऽपि विधिग्रहणेऽङ्गसंज्ञा प्राप्नोति। अस्ति हि दधिशब्दात्सुप्रत्ययविधिः अधुना प्रत्ययस्य परः ततश्चाङ्गसंज्ञायां भसंज्ञायां च सत्यां यस्येति लोपः प्राप्नोतीत्या
ह। तदेतदिति। प्रत्यासत्तिन्यायाश्रयणाद्यस्माद्घः प्रत्ययो विहितस्तस्मिन्नेव प्रत्यये परतस्तदादि अङ्गमित्यर्थः। करिष्याव इति। विकरणान्तस्याङ्गसंज्ञायां सत्यां तन्निबन्धनमतो
दीर्घो यञीति दीर्घत्वं भवति। अन्यथा पापाव इत्यादावेव स्यात्। पचधातोर्यङ्‌लुगन्तस्य वसि लोपो व्योर्वलीति यलोपे दीर्घत्वे च रूपं। कुण्डानीति। यदा नुम्प्रागादिस्तदा
न सुपि चेति दीर्घत्वं सिध्यति। दधीनीत्यादौ तु अनकारान्तत्वान्न सिध्यति। पूर्वोक्तपक्षे सामानीत्यादि व सिध्यति। यदा त्वभक्तत्वपक्षस्तदेदं प्रयोजनमादिग्रह
णस्य। पूर्वोक्तपक्षस्तु स्थापित इत्यप्रयोजनमेतत्। भित्तुं तोरिति। भित्त्वा तोः कृतयोरित्यर्थः। भाष्यकारस्तु वस्तुतोऽर्थं व्याचष्टे। भिल्वत इति। भिनत्तीति। रूपोदाहरण

तदेतत्प्रत्ययग्रहणे न विधिग्रहणे न च समुदितेन क्रियते सन्नियोगः। यस्माद्घः प्रत्ययो विधीयते तदादि तस्मिन्नङ्गसंज्ञं भवतीति। अथ तदादिग्र
हणं किमर्थं। अङ्गसंज्ञायां तदादिग्रहणं स्यादित्यनुमर्थं। अङ्गसंज्ञायां तदादिग्रहणं क्रियते स्याद्यर्थं नुमर्थं च। स्याद्यर्थं तावत्। करिष्यावः करि
ष्यामः। नुमर्थं। कुण्डानि वनानि। भित्तुं तोरूपसंख्यानं। भिल्वतः सुतुत्वश्चोपसंख्यानं कर्तव्यं। भिल्वतः। भिनत्ति छिनत्ति। अभिनत्। अच्छिन
त्। सुतुत्वतः। [redacted] संचस्करतुः संचस्करुः। किं पुनः कारणं न सिध्यति। इहतस्य वा ग्रहणं तदादेर्वा। न चेदं तत् नापि तदादि॥ ॥

मेतत्। कार्योदाहरणं च अभिनदिति। नित्यत्वादम् मिकृते अङ्गसंज्ञायां असत्यां अड्‌आगमो न स्यात् इत्यङ्गसंज्ञोपसंख्यायते। संचस्करतुरिति। द्विर्वचनेऽचीति [redacted]ऽड
भ्यासस्य वा येऽपीति सुट्चानङ्गत्वाद्दन्त्यसंयोगादेरिति गुणो न स्यात्। यदा तु पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यत इत्येष पक्षस्तदान्तरङ्गत्वात्सुट्कृते तदङ्गस्य तद्ग्रहणेन
ग्रहणात्स्कृशब्दादेव प्रत्ययविधिरित्यङ्गसंज्ञा सिध्यत्येव स्कृशब्दस्य द्विर्वचनेऽकृते शर्पूर्वाः खय इति खयः शेषे संचस्करतुरिति सिध्यति। किं तु सं स्कृशब्दस्यैक्रि
यत इति इड् गुणनिवृत्तये कार्यः पूर्वग्रहणे नाभक्तत्वं सुटो ज्ञापितमिति पूर्वमपि प्रत्ययोत्पत्तेः सुट्कृते नासिद्धं हि तस्याङ्गसंज्ञेति गुणो न स्यादित्युपसंख्यानं। तस्य वेति। व एम० २९८

गर्याद्दिवादाधवयुवः किं त्वनेन नमथंप्रवेशितः इत्यत्र॥

१ पदेऽपि वृद्धावादिति भावः॥ ॥

तस्मादिरिति॥ भिदृत्त्रपादिर्भकारः सत्त्र्यादिभिर्न दिसमे ति भवसंग संज्ञा। एवं करोते द्विवचने कृते च स्कृशाद्धे स्थिते यस्मात्कृशाह्वात्प्रत्ययविधिस्तसादिष्वकारः स एवा
दिश्चत्कृशाब्दस्य। उष्ट्रमुख इति। यथागतार्थत्वान्मुखशब्दनिवृत्तिस्तथा पूर्वं प्रतिपादितं। इहापि प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदात्तद्वयवेत च्छोद्वो वर्त्तते इति तद्वय

सिद्धं तु तदाद्यादिवचनात्। सिद्धमेतत्। कथं। तदाद्यायंगसंज्ञं भवतीति वक्तव्यं। किमिदं तदाद्यादीति। तस्मादिस्तदादि स्तदादिरादिर्यस्य तदि
दं तदाद्यादीति। सतर्हि तथा निर्देशः कर्त्तव्यः। न कर्त्तव्यः। उत्तरपदलोपोत्र द्रष्टव्यः। तद्यथा। उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य उष्ट्रमुखः। खरमुखः। ए
वं तदाद्यादितदादीति। तदेकदेशविज्ञानाद्वा सिद्धं। तदेकदेशविज्ञानाद्वा सिद्धमेतत्। तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यते। तद्यथा। गंगाय
मुनाद्देवदत्तेति। अनेका नदी गंगां यमुनां प्रविष्टा गंगायमुनाग्रहणेन गृह्यते। तथा। देवदत्तास्थो गर्भो देवदत्ताग्रहणेन गृह्यते। वि
षम उपन्यासः। इह केचिच्छब्दा अकृतपरिमाणानामर्थानां वाचका भवंति। य एते संख्याशब्दाः परिमाणशब्दाश्च। पंच सप्तेति। त एकेना
प्यपाये न भवंति। द्रोणः खारी आढकमिति। नैवाधिके भवंति न च न्यूने। केचिद्यावदेव तद्भवति तावदेवाहुः। यथैते जातिशब्दा गुणशब्दाश्च तैलं घृतमिति। खा
र्यामपि भवति द्रोणेपि। शुक्लो नीलः कृष्ण इति हिमवत्यपि भवति वटकणिकामात्रेपि द्रव्ये। अंगसंज्ञा चाप्यकृतपरिमाणानां क्रियते सा केनाधिकस्य स्या
त्। एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यत इति। यदयं नेदमदसोरकोरिति सकृकारयोः प्रतिषेधं शास्ति। कथं कृत्वा ज्ञापकं। इदमदसोः
कार्यमुच्यमानं क्व प्रसंगो यत्सकृकारयोः स्यात्। पश्यति त्वाचार्यः तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यत इति ततः सकृकारयोः प्रतिषेधं शास्ति॥ ॥

दि
वात्वान्विमस्तुदोः कृतयो रंगसंज्ञा सिध्यति। एकेनाप्यपाये इति। अपाये तस्य रूपस्यापगमे। एकेन करणेन एकाभावेनेत्यर्थः। यथा वर्षकृतं दुर्भिक्षं इति वर्षमभवत्कारणं संपद्यते। चां
गसंज्ञा चापीति। यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादीति विशिष्टरूपपरिग्रहात्। तदेकदेशभूतमिति। तन्मध्यपतितत्वात्तदेकदेशत्वावसायः॥ ॥ ॥

स्त्र्यर्थमिति। असतीति द्वितीये प्रत्ययग्रहणे प्रत्ययविधानमात्रमतिवद्धांगसंज्ञा स्त्रीशब्दस्य प्राप्नोति। ततश्चतुर्थीविधानात् ततश्चांगाश्रय इयङ् स्यात्। पुनः प्रत्यय-
ग्रहणे तु यस्माद्यः प्रत्ययो विहितः स एवायं यदि परो भवति तदांगसंज्ञा भवति। पश्चात्प्रत्ययो विहितः नासौ परः लुप्तत्वात्। न च प्रत्ययलक्षणं भवति। न लुमतां-
गस्येति निषेधादियङादेशकार्यस्यांगत्वात्तस्मिन्कर्त्तव्ये निषेधप्रवर्त्तनात्। परिमाणार्थं चेति। अन्यथा देवदत्त ओदनमपाक्षीदिति देवदत्तशब्दात्तु प्रत्यय-
विधिरिति तदादेः संघातस्यांगसंज्ञायां सत्यां देवदत्तशब्दात्पूर्वोऽडागमः स्यात्। प्रत्ययग्रहणे तु सति यस्माद्यः प्रत्ययो विहितस्तस्मिन्नेव परतस्तदाद्यंगमिति विज्ञा-

अथ द्वितीयं प्रत्ययग्रहणं किमर्थं। प्रत्ययग्रहणं पदादावप्रसंगार्थं। प्रत्ययग्रहणं क्रियते। पदादावंगसंज्ञा माभूदिति। किं च स्यात्। स्त्र्यर्थे
स्त्र्यर्थं भ्रूवर्थं। अंगस्येतीयङुवङौ स्यातां। परिमाणार्थं च। परिमाणार्थं च द्वितीयं प्रत्ययग्रहणं क्रियते। यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदाद्यंगमि-
तीयत्युच्यमाने दाशतयस्याप्यंगसंज्ञा प्रसज्येत। तत्र हि कर्त्तव्यं। न कर्त्तव्यं। केनेदानीमंगकार्यं भविष्यति। प्रत्यय इति प्रकृतांगकार्यम-
ध्येष्यते। यदि प्रत्यय इति प्रकृतांगकार्यमधीषे प्राकरोत् उपेहितः उपसर्गात्पूर्वो वडाटौ प्राप्नुतः। सिद्धं तु प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादि-
तदंतविज्ञानात्। सिद्धमेतत्। कथं। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्प्रत्ययो विहितस्तदादेस्तदंतस्य च ग्रहणं भवतीत्येषा परिभाषा कर्त्तव्या॥०॥

यमाने भवत्यतिप्रसंगदोषः। दाशतयस्येति। दश अवयवा येषां ते दशतये। तेषु भवो दाशतयः। गणे तच्चानियमप्रतिपादनार्थं न त्वत्र दशसंख्या विवक्षिता।
अवयवान्विचार्य सूत्रमाक्षेप्तुं प्रश्नं करोति। तत्र हीति। सूत्रमित्यर्थः। प्रत्यय इति प्रकृतेति। तेन ब्राह्मणमिस्साक्रिमिणांपश्येत्यादावैसदीर्घाद्यभावः। प्राकरो-
दिति। लङि परतः पूर्वस्यानियतावधेरडागमो विधीयमान उपसर्गादेः स्यात्। सिद्धं त्विति। यत्र पूर्वः कार्यित्वेनाश्रीयते तत्र तदादेः कार्यं भवति। यत्र तु प्रत्ययांतः संघा-
तः आश्रीयते तत्र तदादेः प्रत्ययांतस्य ग्रहणं भवतीत्यर्थः॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥

प्रत्ययग्रहणं वेति। प्रत्यये गृह्यते यस्मिन्सूत्रे तत्र अङ्गसंज्ञा सूत्रमित्यर्थः। अवश्यमिति। क्रियमाणेऽस्मिन्सूत्रे परिभाषावश्यं कर्त्तव्येति व्यापित्वात्परिभाषैवाश्रयणीया न तु सूत्रमित्यर्थः। संघातस्येति। ततश्चास्य नुक् प्राप्नोति। महान्तं पुत्रमिति। समुदायस्यान्ते सुपः श्रवणात्सुबन्तत्वात्। समासे तु परिभाषायां समुदायस्यासुबन्तत्वात् अवयवस्य सापेक्षत्वादसामर्थ्यान्न भवति प्रत्ययः। ऋद्धस्येति। सुप्सुपेति विवक्षितायामपि संख्यायां समुदायस्य सुबन्तत्वात्समासप्रसंगः। परिभाषायां तु सत्यां समुदायस्या

कः पुनरत्र विशेषः एषा परिभाषा क्रियेत प्रत्ययग्रहणं वा। अवश्यमेषा परिभाषा कर्त्तव्या। बहून्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि। प्रयोजनं धातुप्रातिपदिकप्रत्ययसमासतद्धितविधिस्वराः। धातु। देवदत्तश्चिकीर्षति। संघातस्य धातुसंज्ञा प्राप्नोति। प्रातिपदिक। देवदत्तो गार्ग्यः। संघातस्य प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति। प्रत्यय। महान्तं पुत्रमिच्छति। संघातात्प्रत्ययोत्पत्तिः प्राप्नोति। समास। ऋद्धस्य राज्ञः पुरुषः। संघातस्य समाससंज्ञा प्राप्नोति। तद्धितविधि। देवदत्तो गार्ग्यायणः। संघातात्तद्धितोत्पत्तिः प्राप्नोति। स्वर। देवदत्तो गार्ग्यः। संघातस्य ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेर्ग्रहणं भवतीति न दोषो भवति। सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्त्तव्या। न कर्त्तव्या। एवं वक्ष्यामि यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये गृह्यमाणे गृह्यते। ततः अङ्गम्। अङ्गसंज्ञं च भवति यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये॥० ॥

सुबन्तत्वात्सुबन्तसमुदायस्य च संख्याविवक्षायां समासाप्रसंगात्। अवयवस्य च सापेक्षत्वात्समासाभावः। संघातात्तद्धितोत्पत्तिरिति। ततश्च वृद्धिस्वरौ स्यातां पूर्वस्य च सुपो लुक्॥ एवं वक्ष्यामीति। योगविभागोऽत्र क्रियते। यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यय इत्येकं सूत्रम्। अत्र सोपस्कारत्वात्तदादिग्रहणं गृह्यमाणे गृह्यत इति वाक्यशेषः समर्थ्यते। प्रत्यये गृह्यमाणे यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि गृह्यत इत्यर्थः॥ ॥ ॥श्री॥ ॥

 कूटिन्निसेतस्मान्निरुक्तेपक्षे ऽणत्तमवति॥ गतिकारकसमवधाने विशिष्टादेव भवति तदसवधाने तत्पिशाच्छाके वलादिति कृद्ग्रहणपरिभाषायाम्स्योपाध्याये श्वतृर्थेभि धास्समासत्वात्॥ १ =

भा०कै०प्र० सांकूटिनमिति॥ अणिनुण इतिघदिकूटिन्निसेतस्मात्क्रियेतत्तदातस्मैवादित्रिढ्डिः स्यात्॥ दूरादागत इति॥ आगम्यतेस्मेतिकर्मणिक्तः॥ तत्र गतिस्वरेणाद्युदात्त आगतश्च
३०० ब्दः॥ ततोदूरशब्दस्य स्तोकांतिकेतिसमासः॥ पंचम्याः स्तोकादिभ्य इत्यलुक्॥ अत्र समासांतोदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादकृत्स्वरेणाद्युदात्ते आगतशब्दे प्राप्ते सगतेरपिक्तांतत्वात्स्थानां
३०० तरप्राप्तत्वाद्गतिस्वरस्य बाधकस्यापि बाधकत्वात् थाथघञ्क्तेतिसिद्धमंतोदात्तत्वं॥ यदयमिति॥ अनंतरग्रहणस्य प्रयोजनमभ्युद्धृतमित्रा भिशब्दस्य व्यवहितस्यप्रकृतिस्व

यदिप्रसयग्रहणेयस्मात्सतदादेर्यहणं भवतीत्युच्यते॥ अव्यवन्नेन कुत्स्थितेतत एतत्॥ उदकेविशीर्णतएततत्॥ सगतिकेन सनकुत्लेनच
समासोन प्राप्नोति॥ एवं तर्हि प्रसयग्रहणेयस्मात्सतदादेर्यहणं भवतीत्युक्ता ततो वक्ष्यामि कृद्ग्रहणेगतिकारकपूर्वस्यापिग्रहणं भवतीत्येषा परिभा
षाकर्त्तव्या॥ कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि॥ प्रयोजनं समासतद्धितविधिस्वरः॥ समासः॥ अव्यवंतन्नेन कुत्स्थितेतत एततः॥ उदकेविशी
र्णत एततः॥ सगतिकेन सनकुत्लेनच समासः सिद्धो भवति॥ समासः॥ तद्धितः॥ सांकूटिनं॥ व्यावक्रोशी॥ संघातात्तद्धितोत्पत्तिः सिद्धा भवति॥ त
द्धितविधिः॥ स्वरः॥ दूरात् आगतः॥ दूरागतः॥ इति॥ अंतं थाथघञ्क्ताजबित्रकाणामित्येषः स्वरः सिद्धो भवति॥ कृद्ग्रहणेगतिकारकपूर्वस्या
पिग्रहणं भवतीति॥ सातर्ह्येषा परिभाषा कर्त्तव्या॥ न कर्त्तव्या॥ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति॥ यदयं गतिरनंतर इत्यनंतरग्रह
१ णंकरोति॥ ॥ ॥

णमासूदिति॥ यदिचैषा परिभाषा न स्यात् ततत उद्धृतशब्दस्य अक्तांतत्वात्क्तांत उत्तरपदे ऽनंतरे परतो गतिस्वरोविधीयमानो नैव प्राप्नोतिकिमनंतरग्रहणेन॥ तत् एम०
क्रियमाणमस्याः परिभाषायाः सद्भावं ज्ञापयतीत्यर्थः॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥ ३००

=पुंवद्भावं बाधिष्यते इति । स्त्रियाः पुंवद् इति पुंवद्भावं बाधिष्यते इत्यर्थः । तद्विलादिषु चिस्य तु न भाति । अन्तग्रहणाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधान्नवं तेऽसम्भावात् । एतेन कुमारिगौरितरेति प्राप्नोति । तियं चेपुंवद्भावप्रासुपपत्तिर्व्यर्थप्राता ॥ २८

सुप्तिङन्तं पदं ॥ ॥ अन्तग्रहणमिति । असत्यन्तग्रहणे सुप्तिङामेव पदसंज्ञा स्यात् । ततश्चाग्निचित्सोमसुत् इत्यादौ घोरिति पत्वनिषेधप्रसंग इत्येतदर्थम् अन्तग्रहणं क्रियते तन्न कर्तव्यं ।
प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणमिति परिभाषया तदन्तविधेर्लब्धत्वादिति प्रश्नः । कुमारीगौरितरेति । तरबन्तस्य घसंज्ञायां सत्यां तदन्तोत्तरपदे परतो ह्रस्वत्वं कुमारीशब्दस्य पर
त्वात्पुंभावं बाधित्वा स्यात् । तरपि तु परतो गौरीशब्दस्य न स्यात् । ततः कुमारिगौरतरेति प्राप्नोति । कुमारगौरितरेति चेष्यते । भाष्ये तु समासप्रदर्शनपरं वाक्यमुपात्तं । सनाद्यन्ता धात
व इति । अन्यथा सनादीनामेव केवलानां धातुसंज्ञा स्यात् । ततश्च चिकीर्षतीत्यादौ सन एव धातुत्वात्तस्य योऽसन्तो तदादेरेवाङ्गत्वात्ततः प्रवृत्तं स्यात् । कृत्तद्धितेषु चास्यान्तग्रहणे
केवलयोः कृत्तद्धितयोः प्रातिपदिकसंज्ञा स्यात् । ततश्च भिदुच्छिद इतिक्विबन्तस्य न स्यात् । अर्थवत्सूत्रेणान्तु न भवति । अधातुरिति निषेधात् । नापि प्रत्ययलक्षणेन प्राप्नोति । प्रत्ययनि

सुप्तिङन्तं पदं ॥ अन्तग्रहणं किमर्थं । न सुप्तिङ् पदमित्येवोच्येत । केनेदानीं तदन्तानां भविष्यति । तदन्तविधिना । अत उत्तरं पठति । पदसंज्ञायामन्तग्रहण
मन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधार्थं । पदसंज्ञायामन्तग्रहणं क्रियते । ज्ञापकार्थं । किं ज्ञाप्यं । एतज्ज्ञापयत्याचार्यः अन्यत्र संज्ञावि
धौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं । तरप्तमपौ घः । तरप्तमबन्तस्य घसंज्ञा न भवति । किं च स्यात् । कुमारीगौरितरा ।
घादिषु नद्या ह्रस्वो भवतीति ह्रस्वत्वं प्रसज्येत । यद्येतज्ज्ञाप्यते । सनाद्यन्ता धातव इत्यन्तग्रहणं कर्तव्यं । कृत्तद्धितसमासाश्च । अन्तग्रहणं कर्तव्यं । इदं
तृतीयं ज्ञापकार्थं । द्वितीयं क्रियेते न्यास एव । यदप्युच्यते । कृत्तद्धितसमासाश्चेत्यन्तग्रहणं कर्तव्यमिति । न कर्तव्यं । अर्थवदिति वर्तते । कृत्तद्धितान्तं चे

"वार्थवत् । न केवलाः कृतस्तद्धिता वा ॥ ० ॥

मित्त्वमन्यस्य कार्यं विधीयते तत्र प्रत्ययलोपे भवति न तु प्रत्ययस्यैव प्रत्ययत्वात् कार्यं तदपि । न ह्यसत् कार्यित्वेन वक्तुं न शक्यते
नापि शक्नुमाश्रयितुं । केवलस्य च तद्धितस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यामोपगव इत्यत्र विभक्त्याः प्रातिपदिकेऽन्तर्गतत्वाल्लुक् स्यात् । तदन्तविधौ तु दोषाभावात् । न केवला इति । न
नु यद्यर्थवत्ता लौकिकाश्रीयते सा पदस्यैव न तु कृत्तद्धितान्तस्यापि । पदस्यैव लोके प्रयोगार्हत्वात् । अन्वयव्यतिरेकगम्यात्वर्थवत्त्वात्केवलानामपि कृत्तद्धितानामस्तीति
किमुच्यते न केवला इति । एवं तर्हि शास्त्रार्थवद्ग्रहणात् इतिसामर्थ्याल्लौकिकार्थप्रत्यासत्त्यो भिव्यक्तेतरेयोर्थः प्रत्ययान्तेषु लक्ष्यते स आश्रीयते इत्यदोषः ॥ ॥

मा०कौ०प्र० नः क्ये॥ ॥किमर्थमिति॥ तुङ्गेपि सुपि प्रसयलक्षणेन सिद्धा पदसंज्ञेति प्रश्नः। नांतमेवेति। कुत एवं नांतमिति विपरीतनियमो न भवति। न हि संबुद्ध्योरिति न लोप नि
३०१ षेधाज्ज्ञापकात्। वाच्यतीति। नन्वेवं क्यचा नाम धं। गोसमानाक्षर नांतादिति वचनात् एकीयमतेन तदिसदो वृ। तन्मतेनतु क्यङ् क्यषो र नांतं व्यावर्त्तितं पपस्यती सादौ॥ ॥
३०१ स्वादिष्वसर्वनामस्थाने॥ ॥राजेति। प्रसयलक्षणेन सर्वनामस्थान परत्वात्। नाप्रतिषेधादिति। प्रसज्यप्रतिषेधः प्रतिषेध शब्देनोक्तः। अप्राप्तेर्वेति। प्रसज्यप्रतिषे
धाश्रयणेपि न दोष इत्यर्थः। ननु चेयमिति। परत्वादिति भावः। स्वादिष्विति प्राप्तिं प्रतिषेधो बाधते। तत्र यथा देवदत्तस्य हंतरि हतेपि न पुनः प्रादुर्भावः एवं पदसंज्ञा न स्या

नः क्ये॥ ॥किमर्थमिदमुच्यते। न सुबंतं पदमित्येव सिद्धं। नियमार्थोयमारंभः। नांतमेव क्ये पदसंज्ञं भवति नान्यत्। क्व माभूत्। वाच्यति स्रुच्यति॥
॥स्वादिष्वसर्वनामस्थाने॥ असर्वनामस्थान इत्युच्यते तत्रते राजा तक्षा। असर्वनामस्थान इति प्रतिषेधः प्रसज्येत। नाप्रतिषेधात्। नायं प्र
सज्यप्रतिषेधः सर्वनामस्थाने नेति किं तर्हि पर्युदासोयं यदन्यत् सर्वनामस्थानादिति सर्वनामस्थाने ऽव्यापारः। यदि केनचित् प्राप्नोति तेन
भविष्यति पूर्वेण च प्राप्नोति। अप्राप्तेर्वा। अथवा अनंतरा या प्राप्तिः सा प्रतिषिध्यते। कुत एतत्। अनंतरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति।
पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तया भविष्यति। ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वां प्राप्तिं बाधते। नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुं। अथवा योगविभागः करिष्यते। स्वादि
षु पूर्वं पदसंज्ञं भवति। ततः सर्वनामस्थानेऽयचि॥ पूर्वं पदसंज्ञं भवति। ततः भं। भसंज्ञं च यजादावसर्वनामस्थान इति॥ ॥ ॥

तानोत्सहत इति। स्वादिष्विति प्राप्तिः किं पूर्वस्याः प्राप्तेर्बाधिका स्तव्य निषेधस्य बाध्येति। तत्र प्राप्तौ बाधो न युज्यते इत्यस्य प्राप्त्यनुमानं बाध इत्यपवाद विषयपरिहारेण उ
त्सर्गस्य प्रवर्त्तनात् स्वादिष्विति प्राप्तिस्तत्रासती कथं बाधकत्वमासादयेत्। यथा वृक्षादिसन्नतादिचीति प्रतिषेधारंभात्तद्विषये पूर्वसवर्णदीर्घस्याभावात् वृद्धिं प्रतिबाधकत्वाभा
वात् वृद्धिः प्रवर्त्तते तत्र थेह सुबंतं पदमिति पदसंज्ञे सत्यर्थः। सर्वनामस्थानेऽयचीति। सर्वनामस्थाने इत्यत्र नञ् श्रुतोपची सन्नेन संबंधं नीयते। यकारादि सर्वनामस्थानं राम०
नास्तीति यच्ग्रहणमुत्तरार्थं। तेनाजादौ सर्वनामस्थाने पदसंज्ञा निषिध्यते न तु हलादौ इति राजसु आपि भवति। भसंज्ञं चेति। भसंज्ञाविधौ सर्वनामस्थाने नैव नञ् संब ३०१
ध्यते॥ ॥

गौरिति॥ अत्र स्वादिष्विति पदसंज्ञायां ससां पूर्वस्यार्द्धस्य उत्तरस्य उतावितिप्रसज्येत। वा क्यपदयोरिति। वाक्यस्य चात्र विसर्जनीयं सोन त्लौकारः। भुवद्वद्भ्यु इति गतः सो
मत्वर्थे इति भसंज्ञा प्राप्नोतीति पदसंज्ञा विधिः॥ ॥यचि भं॥ षडिक इति। षडंगुलिशब्दात् तु कंपायां वह्वचो मनुष्यनाम्न इति ठचि कृते ठाजादावूर्द्ध्वमिति द्वितीयादचो लोपे यस्य
ति चेत्यकारलोपे च कृते तुल्याव्धिकया भसंज्ञया प्रसयत्लक्षणे नप्राप्तायाः स्वबंतमिति पदसंज्ञायाः बाधनाज्जश्त्वं न स्यादिति वचनं। सिद्धमचइति। चोर्ऋलोपस्येत्यर्थः॥
तत्र भसंज्ञायां विधीयमानायां अकारलोपस्यस्यासिद्धत्वादकारांतमेतद्भसंज्ञाप्रतीतिभिन्नावधिविषयत्वाद् पदसंज्ञयोर्बाध्यबाधकभावाभावः। न पदांतेति स्यान्निवृत्त

यदिति र्हिसावपि पदं भवतिएचः प्लुतविकारे पदांतग्रहणं चोदितं। इहमाभूत् भद्रं करोषि गौरिति। तस्मिन् क्रियमाणेपि प्राप्नोति। वाक्यपदयोरंत्यस्येत्ये
वं तत्। भुवद्वद्भ्यो धारयद्वद्भ्यः पदसंज्ञा। एतयोः पदसंज्ञा वक्तव्या। भुवद्वद्भ्यः धारयद्वद्भ्यः॥ ॥यचि भं॥ भसंज्ञायामुत्तरपदलोपे षषः प्रति
षेधः। भसंज्ञायामुत्तरपदलोपे षषः प्रतिषेधो वक्तव्यः अनुकंपितः षडंगुलिः षडिकः। सिद्धमचः स्थानिवत्वात्। सिद्धमेतत् कथं। अचः
स्थानिवद्भावाद् संज्ञा न भविष्यति। इहापि तर्हि प्राप्नोति। वाग्याशीर्दत्तः वाचिक इति। वक्ष्यत्येतत् षष्ठ्याजादिवचनात्सिद्धमिति। नभों
गिरोमनुषां वसुपसंख्यानं। नभोंगिरोमनुषां वसुपसंख्यानं कर्त्तव्यं। नभस्वत्। अंगिरस्वत्। मनुष्वत्॥ ×सिद्धमेकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपद
×लोपवचनादिति॰इहापि तर्हि प्राप्नोति षडंगुलि [illegible]
निषेधोत्र न भवति। यत्र पदांतो विधीयते तत्रासौ निषेधः यथा कौस्तः कानिसंतीति। अत्र हि वकारो यकारश्च पदांतो विधेयः। इहतु पूर्वमेव जश्त्वं प्रवर्त्तन
त्विदानीं विधेयं। सिद्धमिति। उत्तरपदलोपस्य हल्त्वजादेशत्वान्नास्ति स्थानिवत्वमिति तुल्यावधिकयान्न संज्ञया पदसंज्ञा बाध्यते। मनुष्वदिति। सलां
पदसंज्ञायां रुत्वं स्यात् न तु षत्वं अपदांतस्येति वचनात्॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥

वृषण्वसुरिति। पदत्वे सति पदान्तस्येति निषेधाण्णत्वं न स्यात्, नलोपश्च प्रसज्येत। भत्वे सत्यल्लोपो न, इसकारस्य लोपोऽत्र न भवति। अङ्गसंज्ञाया अभावात्। अङ्गस्येति च तत्राधिका
रात्। उपसंख्यानमन्येनानिष्ठेऽविषयाणीत्याहुः॥ ॥ तसौ मत्वर्थे॥ ॥ अर्थग्रहणमिति। स्वादिष्विति वर्त्तते तत्रैवं संबन्धः क्रियते। मत्वोयः स्वादिर्वर्त्तते इति। शब्दे च वर्त्तसंभवात्तदर्थ
ग्रहणं विज्ञायत इति प्रश्नः॥ इहैव स्यादिति। मतौ स्वादावित्ति सामानाधिकरण्येन मुख्यकल्पनया संबन्धे संभवति अर्थग्रहणं न लभ्यत इति भावः। पयस्वानिति। मत्वर्थीयप्रकरणोऽ
न्यतरस्यांग्रहणानुवर्त्तनात् विनिना मतुप् न बाध्यते। न हि मतुब्विति। उपलक्षणस्यान्योपलक्षणेऽचरितार्थत्वात्स्वतः कार्यप्रतिनिमित्तत्वावगमाभावात्। मतुबपीति। अ

वृषण्वस्वश्वयोश्च॥ वृषन् इत्येतस्य वस्वश्वयोर्भसंज्ञा वक्तव्या। वृषण्वसुः। वृषणश्वस्य यश्चिरः। वृषणश्वस्य मेने॥ ॥ तसौ मत्वर्थे॥ ॥
अर्थग्रहणं किमर्थं। न तसौ मतावित्येवोच्येत। तसौ मतावितीयत्युच्यमाने इहैव स्यात् पयस्वान् यशस्वान्। इह न स्यात्। पयस्वीय यशस्वी। अर्थग्रहणे पु
नः क्रियमाणे मतुपि च सिद्धं भवति यश्चान्यस्तेन समानार्थस्तस्मिंश्च। यद्यर्थग्रहणं क्रियते। पयस्वान्, अत्र न प्राप्नोति। किं कारणं। न हि मतु
प् मतुबर्थे वर्त्तते। मतुबपि मतुबर्थे वर्त्तते। तद्यथा। देवदत्तशालायां ब्राह्मणा आनीयन्तामित्युक्ते यदि देवदत्तोऽपि ब्राह्मणो भवति सोऽप्यानी
यते॥ ॥ ॥

स्यादस्मिन्नितिमतुपोऽर्थः। स च विन्नादीनामिवमतुपोऽपीति भावः। तद्यथेति। अयमत्रार्थः। यत्र रूपान्तरेणोपलक्षणत्वं रूपान्तरेण च कार्ययोगः प्रतिपाद्यते तत्रोपलक्षणस्या
प्युपलक्ष्यरूपसद्भावे सति कार्ययोगो भवति। तद्यथा। देवदत्तशालायां ब्राह्मणा आनीयन्तामित्युक्ते सति ब्राह्मणे देवदत्तस्याप्यानयनं भवति। कार्यनिमित्तरूपान्तराभावे तु न भव
त्युपलक्षणस्य कार्ययोगः। यथा देवदत्तशाला भिद्यतामिति॥ ॥ श्री॥ ॥ ॥ राम० ३०२

=प्रकृतेऽपि मतुत्वेनोपलक्षणेनामत्वर्थत्वेन कार्ययोगः। दृष्टान्ते च देवदत्तत्वेनोपलक्षणेनाब्राह्मणत्वेन कार्ययोगः। २= रूपान्तराभावे त्विति। उपलक्ष्यतावच्छेदकरूपस्योपलक्षणे अभावे इत्यर्थः। यथा शालात्वेन देवदत्त इति भावः। २=

अयस्मयादीनि॥ आनंतर्याद्भसंज्ञाद्वारेणैव निपातनेन प्राप्तमित्याह। उभयसंज्ञान्यपीति॥ कृतेति। पदत्वात्कुत्वं भत्वाज्जश्त्वं न भवति। जश्त्वविधानार्थं पदसंज्ञाबा
धनाय भसंज्ञा भवन्तीना तत्र निबंधनकार्याभावः॥ ॥ बहुषु बहुवचनं॥ केषु बहुष्विति। जात्यादीनां सत्त्वनिष्ठत्वे। जातेः प्रातिपदिकार्थत्वे तस्या एकत्वाद्बहुत्वा
संभवात्तत्सहचरितद्रव्यगतं बहुत्वमाश्रयणीयं। तत्र वृक्षत्वस्यावयवबहुत्वसद्भावात्स्याद्बहुवचनं इति भावः। अत्रोत्तरं। अर्थेष्विति। अस्यायमाशयः। द्रव्यं पदा
र्थः तत्राभिधेयगतमेव बहुत्वमाश्रीयते वृक्षशब्दस्य चावयवी वाच्यः न त्ववयवाः। आकृतिपक्षेपि प्रत्यासत्त्या तदाधारद्रव्यगतं बहुत्वमाश्रीयते न त्ववयवगतं
दाराइत्यादौ त्ववयवावयव्यभेदविवक्षायां बहुत्वमाकृत्याधारगतमेव बहुवचनवाच्यमित्यदोषः। इतरोऽनुगृहीताभिप्रायमाह। यद्येवमिति। अर्थशब्दोभ

अयस्मयादीनि छंदसि॥ उभयसंज्ञान्यपीति वक्तव्यं। सत्सुष्टुभा स ऋक्वता गणेन॥ ॥ बहुषु बहुवचनं॥ बहुषु बहुवचनमित्यु
च्यते। केषु बहुषु। अर्थेषु। यद्येवं वृक्षः प्लक्षः। अत्रापि प्राप्नोति। बहवस्तेऽर्थाः मूलं स्कन्धः फलं पलाशमिति। एवं तर्हि एकवचनं
द्विवचनं बहुवचनमिति शब्दसंज्ञा एताः। येष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते तेषु बहुषु। केषु च स्वादयो विधीयन्ते। कर्मादिषु॥ ॥

वृत्तावस्तुपर्यायः प्रयुक्तः। मूलादीनि च बहूनि वस्तूनि इति मन्यते। एवं तर्हीति। अयमर्थः। नेदं स्वातंत्र्येण विधायकं किं तर्हि विहितानामनेन नियमः क्रिय
ते। बहुवचनादिभिर्निर्दिष्टानां शब्दसंज्ञाभिः सुप्तिङोऽत्र प्रत्याय्यंते। तेषां च शास्त्रांतरेण स्थिते विधाने इदमारभ्यमाणं नियमाय भवति। न त्विदमेव विशिष्टार्थानुवादे
न सुप्तिङो विधायकमित्येतच्छब्दसंज्ञा एता इत्यनेन प्रदर्श्यते। येष्वर्थेष्विति। क्वचित्तु पाठः एवं तर्हि येष्वर्थेष्विति। एकवचनमित्यादिनु भाष्यं नास्त्येव। अयम
र्थः। पंचकः प्रातिपदिकार्थः। तथाहि। दधिपश्येत्यादौ विभक्तिश्रवणमंतरेणापि पंचार्थाः प्रतीयंते स्वार्थादयः। विभक्तयस्तु क्वचिद्द्योतकत्वेनापेक्ष्यंते। त
त्रानिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवंतीति संख्यायां कर्मादिषु च सिद्धा एव स्वादयः। अनेन तु नियम्यंते। तत्र कर्मादिशक्त्यैकार्थसमवेतएव बहुत्वे बहुवचनं भवति

= नेदमिति- अवयवबहुत्वाश्रयेण बहुवचने प्रसंजिते एकवचनादीनां शब्दसंज्ञात्वकथनम् असंगतं इदमत्र यत्ते- विहितानामिति- ... यद्यपि ... विधा ... यकमेवेदं- अन्योन्याश्रयपरिहाराय भाविसंज्ञाविज्ञानाश्रयणफले:। ५ = निष्पन्नेति- निष्पन्नस्य ...
= नदर्पलंत इति- नियमस्याश्रयणे नैकता दिषु ... एव- कर्मादिष्वनेकतादिषु च तेषां प्राप्तिरिति नियमः ... बहुत्वे भवंतीति भावः। ३ = तत्र कर्मादिशक्त्येति- अयं भावः। संख्याकारकयोरैक्येन ... कारकस्यैव संख्यायां ...

= इत्येअदर्शितामिप्रायस्त्रिकंमातिपदिकार्थः संख्या = येरकत्वमिति· एवंचसंख्याविभक्त्यर्थइतिपक्षेऽनभिहितइतिसूत्रंकर्त्तव्यमितिस्थितमन्यथाकर्मण्यउक्तेपितद्गतसंख्याबोधनाय विभक्तिःस्यात्तस्याअनुक्तत्वादिति· २=
कानकेविभक्त्यर्थइत्युक्तमनेनेतिमतांतद्दूषयति·नचाहेति·सरपसमाधत्ते·एकत्वादिष्वपीति· ३=

आ·के·प्र· ३०३ नवैकर्मोदयइति॥ अनभिहितइतिसूत्रारंभसामर्थ्यात्कर्मादीनांनैवविभक्तिवाच्यत्वमितिमन्यते। तेषांहिविभक्त्यर्थत्वेतिङ्कृत्तद्धितसमासैरुक्ते पुनस्तदर्थत्वाद्वितीयादीनां
प्रसंगएवनास्तिकिमनभिहिताधिकारेण। एकत्वादिष्वपीति। वाक्येकवाक्यत्वेसतिमहावाक्यंसंपद्यते। कर्मण्यनभिहितेयदेकत्वंतत्रैकवचनमित्यादिसत्तहीति। बहुत्वेद्वित्वे वृत्ति

३०३ = त्वाभावेति·अयंभावः·पंचकप्रातिपदिकार्थपक्षेकेचिद्विभक्त्यर्थाकत्वेनापेक्षिताः तत्रापिकारकसंबंधेउभयोसेउत्संबन्धमात्रमितिविकल्पाधपक्षेऽनभिहिताधिकारवैयर्थ्यप्रसंगादुननपक्षःत्वनक्तमतः एवंचसमानम

नवैकर्मोदयोविभक्त्यर्थाः केतर्हि। एकत्वादयः। एकत्वादिष्वपिवैविभक्त्यर्थेषुवक्ष्यं कर्मादयोनिमित्तत्वेनोपादेयाः। कर्मणएकत्वेकर्मणोद्वित्वेक
र्मणो बहुत्वेइति। सतर्हितथानिर्देशः कर्तव्यः। नह्यंतरेणभावप्रत्ययंगुणप्रधानोभवतिनिर्देशः। इहचद्वित्वेकेमन्यंतेतदेकेमन्यंते
इतिपरत्वादेकवचनंप्राप्नोति। बहुषुबहुवचनमित्येषयोगः परः करिष्यते। सूत्रविपर्यासः कृतोभवति। इहचबहुषुएदनोबहुः सूपइतिपरत्वा
द्बहुवचनंप्राप्नोति। नैषदोषः। यत्रावरुच्यतेनह्यंतरेणभावप्रत्ययंगुणप्रधानोभवतिनिर्देशइति। तत्र। अंतरेणापिभावप्रत्ययंगुण
प्रधानोभवतिनिर्देशः। कथं। इहकदाचिद्गुणोगुणिविशेषकोभवति। तद्यथापटुः पटइति। कदाचिच्चगुणिनागुणोव्यपदि

श्यतेपटस्यपटुत्वइति॥ ॥ श्री॥ ॥ ॥

सर्थः। एकेमन्यंतइति। प्रातिपदिकार्थएकत्वमत्रास्तिबहुत्वंचषेकयोरिसत्त्वचविशेषानुपादानाद्यावत्कश्चिदेकशब्दार्थः तस्यग्रहणेनमान्यं। तत्रपरत्वादे
कवचनप्रसंगः। इहचेति। इहयदिष्वेकयोरितियोगात्सरोयंयोगः क्रियते तदाविशेषाभावाद्वैपुल्यरूपसापिबहुत्वस्यग्रहणेसतिपरत्वाद्बहुवचनप्रसंगः। गुणि
विशेषकइति। अतएववचनादनिस्तःषष्ठीसमासप्रतिषेधः। शेषषष्ठ्यावासमासः॥ ॥ ॥

राम० ३०३

सामानाधिकरण्यमिति। मतुब्लोपादमे दोषश्चारणाद्वा। तदानीं तदनन्तरेणेति। गुणवाचिनः शुक्लशब्दाद्भावप्रत्यये कृते गुणः प्रतीयते नान्यथेत्यर्थः। द्रव्ये
षष्ठीति। षष्ठीग्रहणं व्यतिरेकविभक्तेरुपलक्षणार्थं। गुणिनो ह्याधारत्वविवक्षायां सप्तम्यपि भवति। यथैवेह कर्मणि या संख्येति। कथमिति। बहुत्वस्यैक
त्वयदा नाबहुत्वे गुणो गुणिविशेषको भवति पटः शुक्ल इति तदा सामानाधिकरण्यं गुणगुणिनोः। तदानीं तदनन्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो
भवति निर्देशः। यदा तु गुणिना गुणो व्यपदिश्यते पटस्य शुक्ल इति। स प्रधानस्तदा गुणो भवति। तदा द्रव्ये षष्ठी। तदानीं तदनन्तरेण भावप्र
त्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः। न चेह वयमेकत्वादिभिः कर्मादीन्विशेषयिष्यामः। किं तर्हि कर्मादिभिरेकत्वादीन्विशेषयि
ष्यामः। कथं। एकस्मिन्नेकवचनं। कस्यैकस्य। कर्मणः। द्वयोर्द्विवचनं। कयोर्द्वयोः। कर्मणोः। बहुषु बहुवचनं। केषां बहुषु। क
र्मणामिति। कथं बहुषु बहुवचनमिति। एतदेव ज्ञापयत्याचार्यः नानाधिकरणवाची यो बहुशब्दस्तस्येदं ग्रहणं न वैपुल्य
वाचिन इति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं। य उक्तं बहुरोदनो बहुः सूप इति परत्वाद्बहुवचनं प्राप्नोतीति न स दोषो भवति। यदप्यु
च्यते। इत्येकमन्यन्ते तदेकमन्यन्ते इति परत्वाद्बहुवचनं प्राप्नोतीति॥ ॥

त्वाद्बहाविति भाव्यमिति प्रश्नः। एतदेवेति। आश्रयगतं बहुत्वं बहुत्वे गुणेऽध्यारोप्य निर्देशः कृतः। तस्यैतत्प्रयोजनं भिन्नवस्त्वाधारस्य बहुत्व
स्य संख्यारूपस्य ग्रहणं यथा स्यात्। एकाश्रयवर्त्तिनो वैपुल्यरूपस्य माभूदिति॥ ॥श्री॥ ॥ ॥

= संबंधार्थकतं तुक्काचित्कमप्रसिद्धमित्याशयः॥२॥ स्यादिति। घेकाना मिति स्यात् द्वंद्वे चेति सर्वनामत्वनिषेधात्। एतेनद्येकेषामिति स्यादिति द्वितीयचरणेनव्याविवरणो क्तिः प्रत्युक्ता॥२॥

मा०कै०उ० एकशेषोयमिति॥ द्व्येकयोरित्यत्र संख्यापदे न द्विशब्देन साहचर्यादेकशब्दस्यापि संख्यावाचिनो ग्रहणं। द्विश्चैकश्च द्व्येकौ तयोः द्व्येकयोरिति द्विवचनेन निर्देशः।

३०४ अन्यथा बहुवचनं स्यात्। प्रसिद्धा च संख्येयार्थत्वमेकादीनाम् एकादशान्तानामुच्यते। किमर्थमिति। लौकिकादेव प्रयोगात् द्व्यादिषु बहुवचनादीनां व

३०४ स्याभविष्यतीति प्रश्नः। सुप्तिङामिति। सुप्तिङ्विधानवाक्ये संख्याविशेषानिर्देशात् विशेषानुपादानेन नैषां विधानमित्यर्थः। यद्यपीति। शास्त्रेऽनुपा

नैषदेशः। एकशेषोयं बह्वर्थः। अस्त्येव संख्यावाची। तद्यथा। एको द्वौ बहव इति। अस्त्यसहायवाची। तद्यथा। एकाग्नयः। एकहलानि।

एकाकिभिः क्षुद्रकैर्जितमिति। अस्त्यन्यार्थे वर्त्तते। तद्यथा। सधमादो द्युम्न एकास्ताः। अन्या इत्यर्थः। तद्योऽन्यार्थे वर्त्तते तस्यैष प्रयो

गः। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। सुप्तिङामविशेषेण विधानाद्दृष्टविप्रयोगाच्च नियमार्थं वचनं। सुपश्च विशेषेण प्रातिपदिकमात्राद्वि

धीयन्ते तिङश्चाविशेषेण धातुमात्राद्विधीयन्ते तत्र तस्माद्यद्यप्यविशेषेण विधीयन्ते नैव विप्रयोगो लक्ष्यत इति। दृष्टविप्रयोगाच्च। दृश्य

ते खल्वपि विप्रयोगः। तद्यथा। अक्षीणि मे दर्शनीयानि पादा मे सुकुमारा इति। सुप्तिङोरविशेषविधानाद्दृष्टविप्रयोगाच्च व्यतिक

रः प्राप्नोति। इष्यते चाव्यतिकरः स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति नियमार्थं वचनं। एवमर्थमिदमुच्यते॥ ॥ ॥

नोपपद्यते प्रयोगादेव व्यवस्थापयत इत्यर्थः। सुपस्तावत्स्वार्थे विधीयमानाः स्वार्थे द्रव्यलिंगसंख्याकर्मादिलक्षणः पंचकः प्रातिपदिकार्थ इति दर्शने संख्या

याः सिद्धाः। संख्याविशेषावगतिस्तु लोकात्सिद्धा। तिङोपि कर्त्रादिकर्मणोर्विधीयमानाः संख्यायुक्तयोरेव तयोर्वाचका भविष्यन्ति। स्वभावतः संख्याविशेषः प्रयोगदर्शना राम०

देवगम्यत इति भावः। अक्षीणीति। द्विवेपि लोके बहुवचनं दृश्यत इत्यर्थः। विरुद्धः प्रयोगो विप्रयोगः॥ ॥ ॥ ॥ ३०४

तत्र प्रत्ययनियम इति। प्रत्ययविशिष्टायां संख्यायां नियतता इति निःसंख्येभ्योऽव्ययेभ्यस्तेषामनुत्पादात्तद्वाच्याभावान्निबंधनत्वाद्यभावप्रसंगः। अर्थे नियम इति। अर्था नियताः इति नेषु वचनान्तराभावः। प्रत्ययास्त्वनियतत्वादव्ययेभ्योपि सिध्यंतीत्यर्थः। सुपामिति। कर्मणि द्वितीयेत्यादेः प्रकरणस्य बहुषु बहुवचनमित्यादेश्च स्वादिसूत्रेण सहैकवाक्यता। तिङर्थे लिङ्हन स्याङ्गेदेन सूत्रद्वयसुपान्तं। तत्रैकस्मिन्कर्मणीत्येवं गुणगुणिनोः सामानाधिकरण्येन संबंधे सति संख्याक

अथैतस्मिन्नियमार्थे सति किंपुनरयं प्रत्ययनियमः एकस्मिन्नेवैकवचनं द्वयोरेव द्विवचनं बहुष्वेव बहुवचनमिति। आहोस्विदर्थनियमः। एकस्मिन्नेकवचनमेव द्वयोर्द्विवचनमेव बहुषु बहुवचनमेवेति। कश्चात्र विशेषः। तत्र प्रत्ययनियमेऽव्ययानां पदसंज्ञाभावोऽसुबंतत्वात्। तत्र प्रत्ययनियमेऽव्ययानां पदसंज्ञा न प्राप्नोति। उच्चैः नीचैरिति। किं कारणं। असुबंतत्वात्। अर्थनियमे सिद्धं। अर्थनियमे सिद्धं भवति। अस्त्वर्थनियमः। अथवा पुनरस्तु प्रत्ययनियमः। ननु चोक्तं तत्र प्रत्ययनियमेऽव्ययानां पदसंज्ञाभावोऽसुबंतत्वादिति। नैष दोषः। सुपां कर्मादयोप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङां। सुपां संख्या चैवार्थः कर्मादयश्च। तथा तिङां प्रसिद्धो नियमस्तत्र प्रसिद्धस्तत्र नियमः। नियमः प्रकृतेषु वा। अथवा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः। के च प्रकृताः। एकत्वादयः। एकस्मिन्नेवैकवचनं न द्वयोर्न बहुषु। द्वयोरेव द्विवचनं नैकस्मिन्न बहुषु। बहुष्वेव बहुवचनं न द्वयोर्नैकस्मिन्निति। अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति उत्पद्यन्तेऽव्ययेभ्यः स्वादय इति। यदयमव्ययादाप्सुप इत्यव्ययाल्लुकं शास्ति॥ ॥इति श्री द्वितीयमाह्निके॥०॥

र्मादयश्च सुपामर्था मतेति। प्रसिद्धो नियम इति। अर्थे नियम इत्यर्थः। नियमः प्रकृतेषु वेति। तुल्यजातीयस्य नियमेन व्यावृत्तिः क्रियत इत्यव्ययेभ्यः स्वादीनामव्यावृत्तिः। अथवेति। भवतु प्रत्ययानां साम्येन नियमस्तथापि ज्ञापकादव्ययेभ्यः स्वादिसिद्धिरित्यर्थः॥ ॥इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकं॥ ॥श्री॥ ॥७॥ ॥ ॥

=धीमादर्थः। अन्यथाव्ययमाणांनियमार्थत्वंनप्रकल्प्येतेषां। धोसत्तेनुपत्थेषांनियमार्थत्वंतथामाख्यातंमागुपाख्यांशेः।२=

= विधेयाभिधानात् तात्पर्याद् अधिकारत्वेन व्यवस्थिते सदसंभवभावः सप्तमीति। १ = अर्थेति। कारक इत्यस्य क्रियायामित्यर्थो विषयसप्तमी चेयमिति भावः। १ =

मा० कै० प्र० ३०५ 305

कारके॥ किमिदमिति। सप्तमीनिर्देशान्न भावत्संज्ञात्वेनाधिकारः। संज्ञायामाख्यमानत्वात् प्रथमानिर्देशस्याप्यत्वात्। अर्थविशेषणत्वेनाधिकारः। तदा कारकाद् अन्
श्रुतयोरित्यादावपादानादिसंज्ञाविकलस्यापि कारकस्य ग्रहणं प्राप्नोति। षड्विधस्यैव चेष्यते। न च्छमिति किं च कारकमस्ति प्रधानस्य स्मरणोतीति प्रश्नः। संज्ञानिर्देश इ
ति। सुपां सुपो भवन्तीति प्रथमायाः स्थाने सप्तमीकृतेति भावः। किं वक्तव्यमिति। सप्तमीनिर्देशाद् युक्तः संज्ञापक्ष इति भावः। नहीति। सुब्व्यत्यय उक्तः। न चायमि
ति। शास्त्रे लोके च प्रसिध्यमावाद् उत विभक्त्यनुपसामाख्यमानविभक्तेः प्रथमायाः स्थाने सप्तमीकृतेति भावः। संज्ञिनो निर्देश इति। यद्यपि वक्ष्यमाणा ध्रु

कारके॥ किमिदं कारके इति। संज्ञानिर्देशः। किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। इह हि व्याकरणे ये वा एते लोके प्रतीतपदार्थकाः शब्दास्तैर्निर्देशाः क्रियन्ते। या वा एताः कृत्रिमाष्टिघुभसंज्ञाः। न चायं लोके ध्रुवादीनां प्रतीतपदार्थकः शब्दः। न खल्वपि कृत्रिमा संज्ञा अन्यत्राविधानात्। संज्ञाधिकारश्चायं। तत्र किमन्यच्छक्यं विज्ञातुमन्यदतः संज्ञायाः। कारक इति संज्ञानिर्देशश्चेत् संज्ञिनो निर्देशः। कारक इति संज्ञानिर्देशश्चेत् संज्ञिनोऽपि निर्देशः कर्तव्यः। साधकं निर्वर्तकं कारकसंज्ञं भवतीति वक्तव्यं॥ ०॥ = ध्रुवमपायेऽपादानम्। १ =

वादयः संज्ञिनो लभ्यन्ते तथापि विशिष्टः संज्ञी निर्दिष्टव्यः। यत्क्रियायाः साधकं ध्रुवादि तत्कारकसंज्ञं अपादानसंज्ञं च भवतीति। ननु संज्ञापक्षे कारकसंज्ञाया अ
पादानादिसंज्ञाभिः समावेशो न प्राप्नोति। एकसंज्ञाधिकारात्। नैष दोषः। ध्रुवमपाय इति योगविभागेन कारकसंज्ञा क्रियते। ततः अपादानमित्यत्र कारकग्रहणमनुव
र्तते ध्रुवमपाय इति च। तेन कारकं सदपादानसंज्ञमित्येवं समावेशः सिध्यतीति। उत्तरेष्वप्यनुवृत्तिं वचनसामर्थ्यात् ये ये सिद्धे समावेशार्थानुवृत्तिर्विज्ञायते। ए
वं संप्रदानादिसंज्ञास्वपि समावेशो व्याख्येयः। समावेशस्य च प्रयोजनं स्तम्बेरम इत्यादावधिकरणत्वात् सप्तमी। कारकत्वात् कृदन्तस्योत्तरपदस्य प्रकृतिस्वरः॥ ०॥ राम० ३०५

= न च कारकमिति महासंज्ञाकरणबलाद् अपादानादीनां पृथक्संज्ञाकरणेन पर्याये सिद्धे उत्तरसूत्रेषु कारके इत्यनुवृत्तिः समावेशार्था स्यात् किं योगविभागेन। क्रियाजनकमात्रेण ध्रुवमित्यादौ चरितार्थायाः कारकसंज्ञायाः परत्वादपादानादिसंज्ञाभिर्बाधापत्तावनुवृत्तिः ... संज्ञाः ... समावेशः ... १ =

ग्रामस्य समीपादिति। यथा यो वृक्षस्य शाखायाः पतति वृक्षादप्यसौ पतति। एवं यो ग्रामसमीपादागच्छति ग्रामादप्यसावागच्छति। ततश्चापाये ग्रामस्य ध्रुवता भवति। आगमने तु निर्व
र्त्तकत्वाभावः। समीपविशेषणेनोपात्तत्वात्। नात्र ग्राम इति। समीपविशेषणेनोपादानादेव ग्रामस्यापाययोगो नास्ति। स हि संश्लेषपूर्वकः। संश्लेषश्चासन्नसत्त्वाबुध्या
कल्प्यते। स च समीपस्यैव विवक्षितो न ग्रामस्येत्यर्थः। ग्रामात्समीपादिति चोक्ते वस्त्वन्तरापेक्षं ग्रामस्यैव सामीप्यं प्रतीयते न तु ग्रामापेक्षमन्यस्य सामीप्यं। संचक्ष्येति।

इतरथा ह्यनिष्टप्रसंगो ग्रामस्य समीपादागच्छतीति अकारकस्य। इतरथा ह्यनिष्टं प्रसज्येत। अकारकस्याप्यपादानसंज्ञा प्रसज्येत क्व। ग्राम
स्य समीपादागच्छतीति। नैष दोषः। नात्र ग्रामोऽपाययुक्तः। किं तर्हि समीपं। यदा च ग्रामोऽपाययुक्तो भवति तदाऽपादानसंज्ञा। तद्यथा। ग्रामादा
गच्छतीति। कर्मसंज्ञाप्रसंगोऽकथितस्य ब्राह्मणस्य पुत्रं पंथानं पृच्छतीति। कर्मसंज्ञा च प्राप्नोत्यकथितस्य। क्व। ब्राह्मणस्य पुत्रं पंथानं पृच्छती
ति। नैष दोषः। अयमकथितशब्दोऽस्त्येवासंकीर्तिते वर्त्तते। तद्यथा। कश्चित्कंचित्संचक्ष्याह। असावत्राकथितः। असंकीर्तित इति गम्यते।
अस्त्यप्राधान्ये वर्त्तते। तद्यथा। अकथितोऽसौ ग्रामे अकथितोऽसौ नगरे इत्युच्यते यो यत्राप्रधानो भवति। तद्यदायमप्राधान्येऽकथितशब्दो
वर्त्तते तदैष दोषः। कर्मसंज्ञाप्रसंगो॰ ब्राह्मणस्य पुत्रं पंथानं पृच्छतीति। अपादानं च वृक्षस्य पर्णं पततीति। अपादानसंज्ञा च प्राप्नोति। क्व। वृक्षस्य प
कथितस्य॰
॰र्णं पतति कुड्यस्य पिंडः पततीति॥ ०॥

वर्जयित्वेत्यर्थः। वर्जनं प्रतिषेध इति व्याख्यातदेशाभावः। वर्जनं च प्रसक्तस्य सजातीयस्यैव कर्मसंज्ञा भवति न तु ब्राह्मणस्य पुत्रं प्रति विशेषणत्वेनोपात्तस्यात तद्दे
ति। अप्राधान्यस्य प्रसंगनिरपेक्षत्वात् ब्राह्मणोऽपि पुत्रवद्भावात्। पंथा हीप्सिततमत्वात्प्रधानं न पुत्रो नापि ब्राह्मणः। वृक्षस्य पर्णमिति। ग्रामस्य समीपादित्यत्रापाययु
क्तोऽर्थान्तरसद्भावान्नास्ति ग्रामस्यापाययोगः। इह त्वर्थान्तरस्यानिर्देशाद्वृक्षस्यैवापाययुक्तत्वमिति भावः॥ ×भवतीतिकारकस्यैव×२ " "

=वर्जितापादानादिसंज्ञकं कृत्वेत्यर्थः। २=

=यत्र विभागजनकत्वं संयोगजनकव्यापारे प्रतीयते तत्रापायो भवति ॥ प्रकृते च संयोगानुकूलव्यापार एव प्रतीयते न तु विभागो यस्यापीति भावः ॥ २ = पर्णेति ॥ पायो भिप्रायमेतत् ॥ नातः कं कस्य वा कुरस्य वेति प्रश्नविरोधः ॥ २ =

भा०कै०प्र० ३०६ 306

नवा ॥ पायस्येति ॥ पर्णविशेषणत्वेनैव वृक्षस्याविवक्षितत्वात् ॥ तथाहि ॥ वृक्षमजहत्स्वपि पर्णेशाखास्येष्वस्मिंस्तु शतिर वृक्षस्य पर्णो पतीतिप्रयोगो भवति ॥ सन्निधावधौगतिरपायो भवतिनाम्य याग इतिविशेषत्वादपायस्य ॥ न ज्ञायत इति ॥ शब्दे नास्पृष्टत्वं संबंधविशेषस्येति भावः ॥ प्रत्तासत्तानुवृक्षस्य संबंधित्वेन प्रतीयते ॥ कर्मसंज्ञाप्रसंग इति ॥ अप्रधानवाच्यकथितशब्दाश्रयणं इति भावः ॥ अन्वर्थसंज्ञेति ॥ महत्याः संज्ञायाः करणादनुमीयते नू ने विशिष्टा धुवादयः संज्ञित्वेन निर्दिष्टाः ॥ यद्विशेषदर्शनान्तरनुरूपा तेषां संज्ञा क्रियते ॥ करोतीति कारकमिति ॥ साध्य

नवा ॥ पायस्याविवक्षितत्वात् ॥ नवा एष दोषः ॥ किं कारणं ॥ अपायस्याः विवक्षितत्वात् ॥ नात्रापायो विवक्षितः ॥ किं तर्हि संबंधः ॥ यदा चापायो विवक्षितो भवति तदाः पादानसंज्ञा ॥ तद्यथा ॥ वृक्षात्पर्णं पततीति ॥ संबंधस्तु यदा न विवक्षितो भवति ॥ न ज्ञायते कं कस्य वा कुररस्येति ॥ अयं तर्हि दोषः ॥ कर्मसंज्ञाप्रसंगश्चाकथितस्य ब्राह्मणस्य पुत्रं पंथानं पृच्छतीति ॥ नैष दोषः ॥ कारक इति महती संज्ञा क्रियते ॥ संज्ञा च नाम यतो न लघीयः ॥ कुत एतत् ॥ लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणं तत्र महत्याः संज्ञायाः करणे एतत्प्रयोजनं अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत करोतीति कारकमिति ॥ अन्वर्थमिति चेदकर्तरि कर्तृशब्दानुपपत्तिः ॥ अन्वर्थमिति चेदकर्तरि कर्तृशब्दो नोपपद्यते करणं कारकं अधिकरणं कारकमिति ॥ सिद्धं तु प्रतिकारकं क्रियाभेदात्पचादीनां करणाधिकरणयोः कर्तृभावः ॥ सिद्धः करणाधिकरणयोः कर्तृभावः ॥ कुतः ॥ प्रतिकारकं क्रियाभेदात् ॥ पचादीनां हि प्रतिकारकं क्रिया भिद्यते ॥ किमिदं प्रतिकारकमिति ॥ कारकं कारकं प्रति

=न तु करोतीति कारकमिति निर्वचने करोतीत्यस्य क्रियां करोतीत्यर्थः ॥ आत्माश्रयादीनां प्रसंगात् ॥ किं तु क्रियाया आश्रयतीत्यर्थः ॥ क्रियाश्रयस्तु कर्मसाकांक्षतया न स्वपत्तकं ९ प्रतिकारकं ॥ ॥ ॥ ॥ कारकं प्रत्यक्षसाधारणास्वरूप स्तेन मनीषमानधात्वर्थरूपं जनकत्वमनुगतमिलाह ॥ माध्यंतेनेत्यादि ॥ २ =

त्वेन क्रियैव शब्दात्प्रतीयते इति क्रियानिर्वर्तकस्य कारकसंज्ञाः पादानादिसंज्ञा च प्रवर्तते ॥ अन्वर्थमिति चेदिति ॥ करोतीति कारकमिति यदाश्रीयते तदा स्वतंत्रस्यैव कर्तृसंज्ञावत्कारकसंज्ञापि प्राप्नोति न तु करणादीनां कर्तृपरतंत्राणां ॥ कर्तृशब्द इति ॥ कर्तृवाची कारकशब्द इत्यर्थः ॥ सिद्धं त्विति ॥ स्वव्यापारे सर्वेषां स्वातंत्र्यात्तदनुष्ठानद्वारेण प्रधानक्रियायामुपयोगात्कर्तृ रा०म० ३०६

सन्निधावपि स व्यापारसानिवर्तनात्पारतंत्र्यावस्थायामप्यनिवृत्तं कारकत्वमित्यर्थः ॥ ॥ ॥ ॥

संभवनक्रियामिति। यद्गुणक्रियामित्यर्थः। धारणक्रियामिति। स्थिरत्वादाक्रियासमाप्तेस्तन्दुलानां धारणमित्यर्थः। एधाः पक्ष्यन्तीति। भविष्यन्निर्देशः कर्तृगतसंभा
वनापेक्षः। कर्त्री हि संभावितक्रियाः नियुज्यन्ते। नियुक्ता स्वयापि च यतेतन्नतु प्रागेव। नत्वत्र भविष्यन्निर्देशस्तत्र। अनेकार्थत्वाद्धातूनां तादर्थ्याद्वा तद्रूपासंगात्करण

कोऽसौ प्रतिकारकं क्रियाभेदः पचादीनां। अधिश्रयणोदकासेचनतण्डुलावपनैधोपकर्षणक्रियाः प्रधानस्य कर्तुः पाकः। अधिश्रयणोदकासेच
नतण्डुलावपनैधोपकर्षणादिक्रियाः कुर्वन्नेवं देवदत्तः पचतीत्युच्यते। तत्र तदा पचिर्वर्तते। एष प्रधानकर्तुः पाकः। एतत्प्रधानकर्तुः कर्तृत्वं
। द्रोणं पचसाढकं पचतीति संभवनक्रियाधारणक्रियाचाधिकरणस्य पाकः। द्रोणं पचसा ढकं पचतीति संभवनक्रियां धारणक्रियां च कु
र्वती स्थाली पचतीत्युच्यते। तत्र तदा पचिर्वर्तते। एषोऽधिकरणस्य पाकः। एतदधिकरणस्य कर्तृत्वं। एधाः पक्ष्यन्त्यास्विक्लिन्ने ज्वलिष्यन्तीति ज्व
लनक्रिया करणस्य पाकः। एधाः पक्ष्यन्त्यास्विक्लिन्ने ज्वलिष्यन्तीति ज्वलनक्रियां कुर्वन्ति काष्ठानि पचन्तीत्युच्यन्ते। तत्र तदा पचिर्वर्तते। एष क
रणस्य पाकः। एतत्करणस्य कर्तृत्वं। उद्यमननिपातनानि कर्तुश्छिदिक्रिया। उद्यमननिपातनानि कुर्वन्नेवं देवदत्तश्छिनत्तीत्युच्यते।
तत्र तदा छिदिर्वर्तते। एष प्रधानकर्तुश्छेदः। एतत्प्रधानकर्तुः कर्तृत्वं। यत्तन्नतरणेनतत्सरणोश्छेदनं। यत्तत्समाने उद्यमने निपतने
च परशुना छिद्यते न तरणेनतत्सरशोश्छेदनं। एवं प्रपंचेन तदेवं विज्ञेयं। इतरथा ह्यसितरणयोश्छेदने विशेषः स्यात्। यो हि मन्यते उ
द्यमननिपतनादेवेनद्भवति छिनत्तीति असितरणयोश्छेदने न विशेषः स्यात्। यदसिना छिद्यते तत्तरणेनापि तच्छिद्येत॥ ॥

दिवापारे पचेर्वृत्तिर्दृष्टव्या। यत्तन्नतरणेनेति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां करणस्य विशिष्टव्यापारावेशनिदर्शनाय दर्शयति॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥

= नन्वेवमेधाः पचंतीति वद्ग्रामं आयातीत्यपि स्यादत आह ग्राममद्रत्यादि। अर्थान्तरावगमः। ग्रामेसंयोगाश्रयत्वावगमः॥ २ = = धूमज्योतिः सलिलमरुतां सन्निपातः क्व मेघ इत्यभियुक्तोक्तेरिति भावः॥ ३ = ननु ग्रामे संयोगाश्रयत्वं न विवक्षितं किंतु विभागाश्रयत्वं तदा ग्राममागच्छतीति किं स्यान्ने त्यत आह आशयेति॥

मा०कौ०प्र०
३०७
307

नत्र चेति। न त्वपादाने ग्रामे ग्राममागच्छतीति प्रयोगोस्ति। बलाहकादिति। निःसरणांगे विद्योतने द्युतिर्वर्तते। एष ग्मा वद्युद्विवक्षित इत्यपादानत्वं। बलाहकइति। स्थितांगे द्योतने त्र द्युतिर्वर्तते। बलाहके स्थित्वा ज्योतीरूपा विद्युत् विद्योतत इत्यर्थः। बलाहकइति। विद्युतो बलाहकस्य चाभेदविवक्षायामयं प्रयोगः। पर्याप्रभृतिति। स्वव्यापारानुष्ठाने स्वतंत्रेण प्रधानक्रियायामुपयोगाभावात्। यां मन्त्रागच्छतीत्यर्थान्तरावगमादपादानव्यापारानवकाशायास्त्रयोगाभावः। एवं ब्राह्मणाय ददातीत्यर्थे ब्राह्मणो ददातीति प्रयोगाभावः। शौ

[redacted] अपादानादीनां त्वप्रसिद्धिः। अपादानादीनां कर्तृत्वस्याः प्रसिद्धिः। यथा हिमवतः करणादीनां कर्तृत्वं निदर्शितं न तथापादानादीनां निदर्श्यते। नवा स्वतंत्रपरतंत्रत्वात्तयोः पर्यायेणवचनं वचनाश्रया च संज्ञा। न वा एष दोषः। किं कारणं। स्वतंत्रपरतंत्रत्वात्। सर्वत्रैवात्र स्वातंत्र्यं पारतंत्र्यं च विवक्षितं। तयोः पर्यायेण वचनं। तयोः स्वातंत्र्यपारतंत्र्ययोः पर्यायेण वचनं भविष्यति। वचनाश्रया च संज्ञा भविष्यति। तद्यथा। बलाहकाद्विद्योतते विद्युत्। बलाहके विद्योतते। बलाहको विद्योतत इति। किं तर्ह्युच्यते ऽपादानादीनां त्वप्रसिद्धिरिति। एवं तर्हि न ब्रूमोऽपादानादीनां कर्तृत्वस्याप्रसिद्धिरिति। पर्याप्तं करणाधिकरणयोः कर्तृत्वं निदर्शितमपादानादीनां कर्तृत्वनिदर्शनाय। पर्याप्तो ह्येकः पुलाकः स्थाल्या निदर्शनाय। किं तर्हि संज्ञाया अप्रसिद्धिः। यावता सर्वत्रैवात्र स्वातंत्र्यं विद्यते पारतंत्र्यं च। तत्र परत्वात्कर्तृसंज्ञैव प्राप्नोति॥ ॥ ॥ ॥

दृशक्रियायामापादानसंप्रदानव्यापारे धातुर्न वर्तते। वस्तुतस्त्वपादानस्यावधिभावेनावस्थानं व्यापारोस्ति। संप्रदानस्याप्यनुमननादिलक्षणः प्रतीयमानोपि व्यापारः कारकव्यपदेशनिबंधनं। यथा प्रविश पिंडीमिति। परत्वादिति। अपादानादीनामन्यत्रावकाशः। यदा स्वातंत्र्यं नास्ति। कर्तृसंज्ञाया अवकाशः। देवदत्तः पचतीति। ननु सर्वत्र स्वातंत्र्यस्य सद्भावान्नास्ति कर्तृविषुक्तोऽपादानादीनामन्यत्रावकाशः। सत्यमेतत्। पूर्वपक्षस्त्वयं तत्र चन्याया मासेनैवमाक्षमन्यथा पूर्वपक्ष एव न स्यात्॥ ॥ ॥ राम० ३०७

=अत्रेति। उद्भूतं स्वप्रधानीभूतं धात्वर्थानुयायि स्वातन्त्र्यं विवक्षितं तद्विपरीतं पारतन्त्र्यमनुद्भूतत्वं। १=तदुपयोगि राजस्वामित्वानुपयोगि। १=स्वकार्यं स्वातन्त्र्यलक्षणं। २=भाष्ये पाकजननमित्यादि। पाकजनकधारणादिक्रियायां कर्तृप्रेरणेऽपि स्थाल्याः तज्जनकप्रक्षालना

अत्रापीति॥ उद्भूतस्वातन्त्र्यविवक्षायां कर्तृसंज्ञा यथा स्थाली पचतीति। उद्भूतपारतन्त्र्यविवक्षायां तु न्यग्भावात्सदपि स्वातन्त्र्यं स्वकार्येन प्रयुङ्क्ते। यथा राजसन्निधौ तदुपयोगिस्वकार्यममात्या नारभन्ते। न वा एवमर्थमिति। प्रक्षालनाद्यभावेऽपि पाकनिष्पादनात्तेषां तत्रानङ्गत्वात्। किं पुनः प्रधानमिति। सामग्रीतः क्रियोत्पादात्सर्वेषां तत्र सामान्या

अत्रापि न वा स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वात्तयोः पर्यायेणावचनं वचनाश्रया च संज्ञा इत्येव। यथा पुनरिदं भवता स्थाल्याः कर्तृत्वं निदर्शितं संभवनक्रियां धारणक्रियां च कुर्वती स्थाली स्वतन्त्रेति क्वेदानीं परतन्त्रा स्यात्। यत्तत्प्रक्षालनं परिवर्तनं वा। न वा एवमर्थं स्थाल्युपादीयते प्रक्षालनं परिवर्तनं च करिष्यामीति। किं तर्हि संभवनक्रियां धारणक्रियां च करिष्यतीति तत्रासौ स्वतन्त्रा। एवं तर्हि स्थालीस्थे यत्ने कथ्यमाने स्थाली स्वतन्त्रा। कर्तृस्थे यत्ने कथ्यमाने परतन्त्रा। ननु च भोः कर्तृस्थेऽपि यत्ने कथ्यमाने स्थाली संभवनक्रियां धारणक्रियां च करोति तत्रासौ स्वतन्त्रा क्वेदानीं परतन्त्रा स्यात्। एवं तर्हि प्रधानेन समवाये स्थाली परतन्त्रा व्यवाये स्वतन्त्रा। तद्यथा। अमात्यानां राज्ञा सह समवाये पारतन्त्र्यं व्यवाये स्वातन्त्र्यं। किं पुनः प्रधानं। कर्ता। कथं पुनर्ज्ञायते कर्ता प्रधानमिति। यत्सर्वेषु साधनेषु सन्निहितेषु कर्ता प्रवर्तयिता भवति। ननु च भोः प्रधानेनापि वै समवाये स्थाल्या अन्येनार्थः। अधिकरणं कारकमिति। न हि कारकमित्यनेनाधिकरणत्वमुक्तं अधिकरणमिति वा कारकत्वं॥ ॥

त्वकस्य चित्प्राधान्यमिति भावः। कर्ता प्रवर्तयितेति। तदधीनप्रवृत्तिनिवृत्तित्वात्करणादीनां तस्य च प्रागन्यतः शक्तिलाभात्प्रतिनिध्यदर्शनात्करणाद्यभावेऽप्यास्ते शेते इत्यादौ केवलस्य कर्तुर्दर्शनात्कर्तृरहितानां करणादीनामदर्शनात्प्राधान्यं कर्तुरित्यर्थः॥ ॥श्री॥ ॥ ॥

=भाष्ये अनेनेति। कारकव्यपदेशेनेत्यर्थः। अयं व्यवहारः इष्यते तत्रोद्भूतस्वातन्त्र्याभावात् यथा कर्तृ। शब्दाः प्रवृत्तिं प्रधानदर्शककारकशब्दस्याप्रवृत्तिः स्यादिति भावः। ३ =करणादीनां हि सोमादीनां प्रतिनिधिदर्शनात् कर्तुरिति भावः। २=भाष्ये नन्वेवं व्यवहारः पुनः

भा०कै०प्र०
३०८
308

उभौ चान्योन्यविशेषकाविति। तत्र स्वातंत्र्यपारतंत्र्ययोर्युगपद्विरोधाद्विशेषणविशेष्यत्वेन प्रकल्पेते इत्यर्थः। एवं तर्हीति। सर्वेषां कारकाणां साध्यत्वेन साधारणी क्रिया। तत्र स्वसर्वेषां तस्यां कर्तृत्वं। अवांतरव्यापारविवक्षायां तु करणादिरूपत्वं। यथा मातापि चौरप्रलोभात् अनेककर्तृत्वभेदविवक्षायां तु अयमसामियमस्मात् न यतीत्यधिकरणत्वमपादानत्वं च व्यवतिष्ठते। कर्तृसंज्ञा तु करणत्वाद्यवस्थायां न भवति। स्वतंत्रः कर्तेत्यत्र कारकत्वादेव स्वातंत्र्ये लब्धे पुनः स्वतंत्रश्रुतिर्नियमार्था। तेन स्वतः स्वातंत्र्यमेव यस्य कर्तृसंज्ञा तस्य न तु पारतंत्र्यसहितस्वातंत्र्ययुक्तस्य। कारकसंज्ञा तु वस्तुस्थित्या विद्यमानमुद्भूतत्वेनाविवक्षितमपि स्वातंत्र्यमाश्रित्य करणादीनां विधानसामर्थ्यात्प्रवर्तते। यच्च चरणे नीनां निमित्तनिमित्तिभावेन युगपद्विवक्षा तत्र संज्ञानां विप्रतिषेध उच्यते। यथा धनुषा विध्यतीति विनापायविवक्षया धनुषः साधकतमत्वाभावात् संज्ञाद्वयप्रसंगे परत्वात्करणसंज्ञा। अपि स्मि

उभौ चान्योन्यविशेषकौ भवतः। कथं। एकद्रव्यसमवायित्वात्। तद्यथा। गार्ग्यो देवदत्त इति। न हि गार्ग्य इत्यनेन देवदत्तत्वमुक्तं देवदत्त इत्यनेन वा गार्ग्यत्वं। उभौ चान्योन्यविशेषकौ भवतः। एकद्रव्यसमवायित्वात्। एवं तर्हि सामान्यभूता क्रिया वर्तते तस्या निर्वर्तकं कारकं। अथवा यावद्ब्रूयात्क्रियायामिति तावत्कारक इति। एवञ्च कृत्वा निर्दिश्यते उपपन्नो भवति कारक इति। इतरथा हि कारके ष्विति ब्रूयात्॥ ॥ ॥

नन्वीतिसस्येव साधकतमत्वे स्वातंत्र्यस्याविवक्षितत्वात्परत्वात्कर्तृसंज्ञा तदा तु तैक्ष्ण्यादीनां करणत्वं। तैक्ष्ण्यादीनां तु कर्तृत्वविवक्षायामात्मनः करणत्वं। तैक्ष्ण्यमेव हि विवक्षा व शब्देऽधावतिष्ठते। कर्तृत्वेन करणत्वेन चा वस्तुस्थित्या लेक एवार्थोत्येति कर्तृत्वं करणत्वस्य बाधकमुच्यते। अथ वेति। क्रियात्वत्वेकारकशब्देनोच्यते। साहिक्रिया दीर्निविशिष्टव्यपदेशयुक्ता निकरोति। विषयत्वेन चायमधिकारः। क्रियायां विषये यद्ध्रुवमित्यादि वस्तु संपद्यते। एवं च कृत्वेति। निर्द्धारणसप्तम्यां हि कारकेष्विति वाच्यं। निर्द्धारणस्यानेकाश्रयत्वात् कारकादन्नश्रुतयोरित्यादौ तु कारकशब्दस्य स्त्रीत्वार्दधिकारे पाद्मानामपानादीनां ग्रहणं॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥ एम० ३०८

=भेरकस्यादिगवादिरूपस्य एणायचंक्रमणमात्रमपेक्षितमिति तस्यैव प्राधान्यं ४= शकटेनेति शकटसंक्रमतस्यैव प्रसाधनत्वमित्यादि ४= तात्पर्यमिति शिष्यसंबंधि चंक्रमणास्यन्तरीयाध्ययनमयोग्यत्वाभावे पितुरुक्तसंबंधिगोनखपरप्रयोजक शिष्यचंक्रमणस्य साधनत्वात्

ध्रुवमपाये॥ ॥ध्रुवग्रहणमिति। अध्रुवस्य परत्वात्संज्ञान्तरं प्रवर्त्स्यति इति प्रश्नः। शकटेनेति। अपाये शकटस्यापि साधनत्वादपादानसंज्ञा प्राप्नोति। करणसंज्ञेति। यथा धनुषा विध्यतीति क्रियमाणेऽपि ध्रुवग्रहणे परत्वात्करणसंज्ञा भवति एवमक्रियमाणेऽपि शकटस्य भविष्यतीत्यर्थः। इदं तर्हीति। ननु कंसपात्री साधनमेवागमनेन भवति भुजिक्रियायां तु साधनं ध्रुवा च तत्र परत्वादधिकरणसंज्ञेति कथं सूत्रे उक्तं। एवं तर्हि वस्तुस्थित्या सा वागमनं प्रधानं तदंगं तु भोजनं। शब्दात्तु विपरीतो गुणप्रधानभावः प्रतीयते। तदुक्तं हरिणा। चंक्रम्यमाणोऽधीयान्न्नजपं स्त्रुं क्रमणं कुरुतां दर्थ्यस्याविशेषे विशब्दाद्भेदः प्रतीयत इति। तत्र कंसपात्री भुजेः साधनत्वात्तद्वारेणागमनस्यापि भवत्येव साधनं। अत्रापीति। शब्देन भोजनस्यैव प्राधान्यं प्रतीयते

ध्रुवमपायेऽपादानं॥ ध्रुवग्रहणं किमर्थं। ग्रामादागच्छति शकटेन। नैतदस्ति। करणसंज्ञात्र बाधिका भविष्यति। इदं तर्हि ग्रामादागच्छन् कंसपात्र्यां पाणिनौदनं भुंक्ते इति। अत्राप्यधिकरणसंज्ञा बाधिका भविष्यति। इदं तर्हि वृक्षस्य पर्णं पतति कुड्यस्य पिंडः पततीति। जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानं जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानं कर्तव्यं। जुगुप्सा अधर्मात् जुगुप्सते। अधर्माद्बीभत्सते। विराम। अधर्माद्विरमति। अधर्मान्निवर्तते। प्रमाद। धर्मात्प्रमाद्यति। धर्मान्मुह्यति। इदं चोपसंख्यानं कर्तव्यं। सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इति। तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यं॥ ॥

इति तत्प्रयुक्त्यैव संज्ञया भाव्यं। यथा भोक्तुं ग्राममभिनिविशत इति प्रधानक्रियापेक्षया ग्रामस्य कर्मसंज्ञा भवति न तु भुज्यपेक्षयाऽधिकरणसंज्ञा। वृक्षस्येति। अत्रास्त्यपाय इति भावः। न च तत्कारकत्वाभावात्संज्ञा न भविष्यति अपायाभावाच्च। सत्येव वृक्षवद्ध्रुवापायो भवतीति पूर्वसूत्रे उक्तत्वात्। तत्र केचिदाहुः। सुज्ञानत्वात्पूर्वसूत्रे उक्तत्वाच्च भाष्यकारेणायमर्थो नोक्तः। अन्ये त्वाहुः। सतीह ध्रुवग्रहणे विश्लिष्टोपायो लभ्यते असति तु तस्मिन्पातमात्रस्य लोके प्रायत्वेन प्रसिद्धत्वात्कारकाधिकारानपेक्षया च प्रत्युदाहरणमुपपन्नं स्यात्। जुगुप्सेति। संश्लेषपूर्वको विश्लेषोऽपायः स चात्र नास्ति। बुद्धिकल्पितस्तु गौण इति भावः। कारकशेषत्वाच्चात्र षष्ठी प्राप्नोति। यथा नटस्य शृणोतीति। सांकाश्यकेभ्य इति। पंचमी विभक्ते इत्यस्यानपेक्षत्ववचनं। अत्र च तस्मान्निर्द्धारणमिति षष्ठीसप्तम्योः प्राप्तेः॥ ॥

=वृक्षस्य पर्णं त्वया भिप्रायेणैवमुक्तं पततीत्यनेनान्वयो व धिलंचयाचार्यस्याभिप्रायस्तु भाष्यकारस्य नहस्य कारकाधिकारानपेक्षयाचेति ३=

=बुद्धौ परिकल्प्य प्राप्यैव निवर्त्तत इति प्राप्तिपूर्वकत्वाभिप्रायेण विश्लेषोऽत्र गम्यते इति भावः ।२=

भा० कै० प्र० नवक्तव्यमिति । साधकतमं करणमिति तमब्ग्रहणेन सूत्रितेनाधिकार इत्यधिकः कारोऽधिकार इत्यस्मादर्थात् स्वाश्रयणेन च बुद्धिव्यवस्थितापायाश्रयाऽपादानसंज्ञा प्रवर्त्त-

३०८ ते । अधर्माज्जुगुप्सत इति । जुगुप्सादयो निवृत्त्यङ्गे जुगुप्सादौ वर्त्तन्ते । संभिन्नबुद्धिरिति । धर्माधर्मयोरेकाकारबुद्धिर्नास्तिक इत्यर्थः । यस्तैरिति । तैः सांकाश्यकैः पाटलि-

309 पुत्रकाणां समगुणत्वाद्यः साम्यगतत्वात् प्रकर्षाश्रयेण पुनः एष रूपत्वाद्वा कथं प्रयुङ्क्ते इत्यर्थः । त्रिविधं चेदमपादानं । निर्दिष्टविषयमुपात्तविषयमपेक्षितक्रि-

यं चेति । तत्र निर्दिष्टविषयं । यत्र धातुनापायलक्षणो विषयो निर्दिष्टः यथा ग्रामादागच्छतीति । उपात्तविषयं । यत्र धातुर्धात्वन्तरार्थाङ्गं स्वार्थमाह । यथा बला-

नवक्तव्यं । इह तावदधर्माज्जुगुप्सते अधर्माद्बीभत्सते इति । य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यति दुःखोऽधर्मो नानेन कृत्यमस्तीति । स बु-

द्ध्या संप्राप्य निवर्त्तते । तत्र ध्रुवमपायेऽपादानमित्येव सिद्धं । इह अधर्माद्विरमति अधर्मान्निवर्त्तते इति । धर्मात्प्रमाद्यति धर्मान्मुह्यतीति । इह =पूर्वपक्षाद्ध्येयमिति=

य एष मनुष्यः संभिन्नबुद्धिर्भवति स पश्यति नेदं किंचिद्धर्मो नाम नैनं करिष्यामीति स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्त्तते । तत्र ध्रुवमपायेऽपादानमि- =शेषोक्तेयं ।२=

त्येव सिद्धं । इह च सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इति यस्तैः साम्यं गतवान् भवति स एतत्प्रयुङ्क्ते । गतियुक्तेष्वपादानसंज्ञा नोपप-

द्यतेऽध्रुवत्वात् । गतियुक्तेष्वपादानसंज्ञा नोपपद्यते । रथात्प्रवीतात्पतितः । अश्वात्त्रस्तात्पतितः । सार्थाद्गच्छतो हीन इति । किं कारणं । अध्रु-

वत्वात् ॥ ॥ ॥

हत्कादिद्योतत इति । निःसरणाङ्गे द्योतने द्युतिर्वर्त्तते । यथा वा कुसूलात्पचतीत्यादौ आदानाङ्गे पाके पचिर्वर्त्तते । अपेक्षितक्रियं । यत्र क्रियावाचिपदं न श्रूयते केवलं

क्रिया प्रतीयते । यथा सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इति । गतियुक्तेष्विति । अचलं ध्रुवमेकरूपं चेति परिस्पन्दे ध्रुवता नास्तीति मन्यते । अश्वात्त्रस्तादिति । राम०

त्रासपूर्वके परिस्पन्दे ऽनेकार्थत्वाद्धातूनां त्रसिर्वर्त्तते । त्रस्तादश्वात्पातस्य निमित्तमिति पूर्वमश्वस्य चलत्वेन संबन्धः पश्चात्पतितत्वेनेति ध्रुवताश्वस्य नास्ति ॥ ॥ ३०९

=बुद्ध्यारोहन्तीति विशिष्टा क्रिया प्रतीयते ।२=

=अपाये यदवशिष्टमिति· अपाये सा ध्येयत्वरूतधातुपातगत्यनाविष्टमित्यर्थः। उत्तरत्र अपायानावेशादित्यस्यापायेऽसमनावेशादित्यर्थः।१= सामयिकीति· न केवला प्रकृतिः प्रकृतिः प्रयोक्तव्येति समयेन कृतेत्यर्थः।२= आद्यपक्षस्येव मुक्तत्वबोधनाय पुनः संस्कारयत्यथवेति· ४= विशेषणस्य

नवेति। अयमर्थः। ध्रुवमेकरूपमुच्यते। तच्च ध्रौव्यमपायविषयमाश्रीयते न तु नववृच्छिन्नं। ततोऽपाये यदवशिष्टं तदपाये ध्रुवमुच्यते। देवदत्तकर्तृके च पाते अश्वस्याप्यश्वस्यापायाना वेशात् ध्रुवत्वं। देवदत्तस्यैवापायावेशाद् ध्रुवत्वं। अथवा अश्वस्य त्रस्तताद् ध्रौव्यं तत्प्रथमम विवक्षितं इत्यर्थः। तथाहि। कारकस्य शब्दैक्रियासमन्वयः। स च श्रुतिमापित उच्यते। पश्चा द्विशेषणेन वाक्यीयः संबंधः। तत्र पश्चात् अश्वात्पतित इति संबंधेनास्य अश्वस्य ध्रुवत्वं। पश्चात्त्रस्तत्वेन संबंधे सत्यपि अध्रौव्यं तदंगासंज्ञानं निवर्तते। विशेषणस्यासत्यप्यपादानत्वे सा मधि क्री विभक्तिः। सा च विशेष्यानुरोधेन प्रवर्तते न तु नियमेन। अथवात्राश्वस्याप्यपादानत्वं। सत्यपि त्रासापेक्षे ध्रुवत्वे पातं प्रति ध्रुवत्वात्। यथोक्तं प्राक्। आशुगामित्वमिति।

=त्रस्तापतार्थस्य·१=

नवा ध्रौव्यस्याविवक्षितत्वात्। न वा एष दोषः। किं कारणं। अध्रौव्यस्याविवक्षितत्वात्। नात्र ध्रौव्यं विवक्षितं। किं तर्हि ध्रौव्यं। इह तावद् अश्वात्त्रस्तात्पतित इति यत् तद् अश्वे अचलत्वमाशुगामित्वं तद् ध्रुवं तच्च विवक्षितं। रथात् प्रवीतात्पतित इति। यद् रथे रथत्वं रमंते अस्मिन् रथ इति तद् ध्रुवं तच्च विवक्षितं। सार्थाद्धीनो हीन इति। यत् तत्सार्थे सार्थत्वं सहार्थी भावः तद् ध्रुवं तच्च विवक्षितं। यद्यपि तावद् अत्रैतच्छक्यते वक्तुं। ये त्वेते त्वं तगतियुक्तास्तत्र कथं। धावतः पतितः त्वरमाणात्पतित इति। अत्रापि न वा ध्रौव्यस्याविवक्षितत्वादित्येव। कथं पुनः सतो नामाविवक्षा स्यात्। सतोऽप्यविवक्षा भवति। तद्य
था ॥० ॥

अयमर्थः। आशुसक्तिमात्रमाशुगामित्वमिति तदपेक्षया ध्रौव्यं नाशंकनीयं। जातिरेव शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति नास्यात्र ध्रौव्यं। आशुगामित्वशब्दे नैकार्थसमवायात्साहचर्याद् अचलत्वमेवोच्यते। यद्यपीति। यत्र क्रिया न प्रवृत्तिनिमित्तं किंतु खु सक्तिमात्रं निमित्तं तत्रैतद् वक्तुं युज्यते। यत्र तु शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं क्रिया तत्र कथं नाध्रौव्यमिति प्रश्नः। अत्रापीति। सरणक्रियोपलक्षितं द्रव्यमात्रमपादानत्वेन विवक्षितं। तच्च देवदत्तकर्तृके पाते पूर्वोक्तन्यायाद् ध्रुवमेवेत्यर्थः। कथं पुनरिति। शब्दोपात्तमपि सरणं द्रव्योपलक्षणार्थत्वाद् ध्रौव्यनिमित्तं न भवतीति कुत एतदिति प्रश्नः॥ ॥ ॥श्री॥ ॥ ॥

=यदाशुगामित्वं तदचलत्वमेव· रूढिर्योगमपहरतीति न्यायात् आशुगामित्वस्य चपगतानात्· सा चेयं निरूढलक्षणा कुशलादिपदेष्विवेत्याह· एकार्थसमवायादित्यादि· २= सरणक्रियोपलक्षणमिति· अनेन प्रवृत्तिनिमित्तस्याप्यविवक्षा सूचिता·१=

भा०कौ०प्र० अलोमिकेति॥ अस्त्वत्वान्नौ मांतत्कार्याकरणदेवमुच्यते। असत्त्वेति। निदर्शनार्थमिदमुच्यते। यथा सतोऽविवक्षा भवति एवं सतोप्यविवक्षेत्यर्थः। समुद्रः कुंडिकेति।
३१० कुंडिकायां पानीयबाहुल्यात्समुद्रत्वं विवक्षितं। समुद्रस्य वा सुतरां त्वकुंडिकात्वं। विंध्यो वृद्धिंगतकमिति। पूर्ववदन्यतररूपारोपेण व्याख्येयं मेषो मेषादपसर्पतीत्यत्रै
३१० कस्मिन्मेषस्य कर्तृत्वविवक्षा अपरस्यापादानविवक्षा। यदा तु मेषावपसरत इति प्रयोगस्तदा ध्रुवं तरमपेक्षणीयं॥ ॥भीत्रार्थानां॥ ॥कथमिति। भयमाकु

अलोमिका एडका॥ अनुदरा कन्येति। असतश्च विवक्षा भवति। समुद्रः कुंडिका विंध्यो वर्द्धितकमिति॥ ॥भीत्रार्थानां भयहेतुः॥ ॥ अयं योगः शक्योऽवक्तुं। कथं वृकेभ्यो बिभेति दस्युभ्यो बिभेति चोरेभ्यस्त्रायते दस्युभ्यस्त्रायत इति। इह तावद्वृकेभ्यो बिभेति दस्युभ्यो बिभेतीति य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यति यदि मां वृकाः पश्यंति ध्रुवो मे मृत्युरिति स बुध्या संप्राप्य निवर्त्तते तत्र ध्रुवमपायेऽपादानमित्येव सिद्धं। इह चोरेभ्यस्त्रायते दस्युभ्यस्त्रायत इति य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी सुहृद्भवति स पश्यति यदीमं चोराः पश्यंति ध्रुवमस्य वधबंधनादिपरिक्लेशा इति स बुध्या संप्राप्य निवर्त्तयति तत्र ध्रुवमपायेऽपादानमित्येव सिद्धं॥ ०॥

=चोरमध्यगतस्य चोराभ्यधिकनिरतिसुधेर्वधितत्वात्चोरेभिः२=

लीभावः त्राणमनर्थप्रतिघात इति तत्र च नास्ति मुख्योऽपाय इति प्रश्नः। प्रेक्षापूर्वकारीति। बुद्धिमवस्थितो त्रापायोऽस्तीति भावः। तत्र निवृत्तं गेभयेबि मेत्यादयो वर्त्तत इति उपात्तविषयमे[illegible]नं। चोरेभ्यस्त्रायत इत्यनर्थपरिहाराय निवर्त्तयतीत्यर्थः। चोरमध्यगतस्य पित्रादेश्चोरसंपर्कफलस्य वधबंधनापहरणादेर्निवर्त्तनात्तेभ्यो निवर्त्तयतीत्युच्यते। वारणार्थानामीप्सित इत्यनेनात्रापादानसंज्ञा न प्राप्नोति। चोराणामनीप्सितत्वात्। सूत्रारंभपक्षे तु कारकशेषत्वात्षष्ठ्यां प्राप्तायामिदं वचनं॥ ॥

=षष्ठीतत्पुरुषः। भयजन्यमित्यर्थः=
=निर्बिभेतेरर्थत्वर्थः।१=

राम० ३१०

=साम्प्रतीतेः।२=

(=फलप्राप्ती आदिविषयत्वाभावादितिभावः।१=)

=अनीप्सितत्वादिति। तदर्थं फलानाश्रयत्वात् मदेभोगं वारयतीत्यादौ यथा संयोगानुकूलव्यापाराभावानुकूलव्यापारस्य [illegible] तदर्थं संयोगरूपफलवधवानामपादानसंज्ञा न भवतीत्येवं प्रकृते अनर्थपरिहारजनकनिरजनकव्यापाराश्रये

=अभिभवइति·स्वीकरणेइत्यर्थः।१=असोढमहणादिति·शत्रून्पराजयतइत्यत्रशत्रूणांसोढुंशक्तत्वेनतथात्वाभावादितिभावः।१=नतिति·अभीष्टेभीप्सितंप्ष्यमितिकोशात्सोपसर्गस्यैवरूढिशद्वत्वमितिभावः।४=

पराजे॥ ॥परा जिः कचिदृभिभवेवर्त्तते। यथा शत्रून्पराजयतइति। इहतु सोढग्रहणान्नूनीमावृत्तिर्गृह्यते। अध्ययनात्पराजयतेइत्यसति। अध्येतुंग्लायतीत्यर्थः। अत्र चार्थेऽकर्मकत्वात्स्यंभाषाप्राप्तायांवचनं। पूर्ववदस्यापिप्रत्याख्यानेनिवृत्तंगे पराजये पराजेर्वर्त्तनात्॥ ॥वारणार्थानां॥ ॥किमुदाहरणमिति। अव्याप्तिं मन्यमानस्य प्रश्नः। भवेद्यस्येति। यस्मात्तीयामाषास्तस्य तईप्सिता इत्यर्थः। अभिप्रेतपर्यायमीप्सितशब्दंमन्यते। यस्यलिति। यस्मात्तीयागावः परकीयास्तुमाषास्तस्यनत ईप्सिताः। तस्यापीति। ईप्सितशब्दः क्रियाशब्दस्त्राश्रीयते न तुरूढिशब्दः। तत्र वारणक्रिययापरकीया अपिमाषावारयितुंमिष्टा भवेतिमानशान्त्येतेइत्येतेभ्यो

पराजेरसोढः॥ अयमपियोगः शक्योऽवक्तुं। कथं। अध्ययनात्पराजयतेइति। य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारीभवतिसपश्यतिदुःखमध्ययनं दुर्धरंचगुरवश्चदुरुपचाराइतिसबुध्वासंप्राप्य निवर्त्ततेतत्रध्रुवमपायेऽपादानमित्येवसिद्धं॥ ॥वारणार्थानामीप्सितः॥ ॥किमुदाहरणं ।माषेभ्योगावारयति। भवेद्यस्यमाषानगावस्तस्यमाषाईप्सिताःस्युः। यस्यतुखलुगावोनमाषाः कथंतस्यमाषाईप्सिताःस्युः। तस्यापिमाषाएवेप्सिताः। अपातस्त्वेप्सिताःयदेभ्योगावारयति। इहकूपादंधंवारयतीतिकूपेऽपादानसंज्ञानप्राप्नोति। नहितस्यकूपईप्सितः। कस्तर्हि। अंधः। तस्यापिकूपएवेप्सितः। पश्यत्ययमंधःकूपंमामाप्तदिति। अथवायथैवास्यान्यत्रापश्यतईप्सा एवंकूपेऽपि॥ ॥

सोगावारयति। माषाएवेति। एवकारेणभिन्नक्रमः। ईप्सिताएवेत्यर्थः। कूपादिति। अंधसंबंधेकूपस्यनविनाशः नापिराजभयमितिप्रश्नः। कस्तर्हीत्यधइति। तेप्रस्तनुकंपायाः सद्भावात्तस्येप्सिततत्वंमन्यते। तस्यापीति। वारणक्रियया आप्तुमिष्ट इत्यर्थः। अथवेति। ईप्सितइत्यनेनकर्मणाकंर्तैमात्रस्याक्षेपात्रिवार्येमाणस्यांधस्यगमनादिक्रिययाकूपस्याप्तुमिष्टोभवतीतिप्रवर्त्ततेअपादानसंज्ञा। अंधस्यचप्रवृत्तस्यनुमेयेप्सा। तदाह। अन्यत्रापश्यतइति। अंधस्येत्यर्थः। ॥सद्यपश्यन्नपिगंतव्यंजिगमिषति। अन्यथानकचित्तस्यप्रवृत्तिःस्यात्॥ ॥ ॥

=नन्वेवंमाषाएवेतिभाष्याद्गवामीप्सितत्वाभावोलभ्यतेतत्कुतरामीप्सिततमत्वाभावात्कर्मत्वाभावइतीय … मुख्यतयोद्देश्यत्वेननताश्रयत्वेनेच्छाविषयत्वात्तासांकर्मत्वमितिभावः।३=कर्त्तमात्रस्येति·फलजनक

इदानीमतिप्रसंगमुद्भावयति। इहाग्नेरिति। कर्मसंज्ञात्रेति। परत्वादिति भावः। कर्मसंज्ञाया अवकाशो वारणार्थेभ्योऽन्ये धातवः। अपादानसंज्ञाया अप्रकर्षे रहितमीप्सितं। ईप्सितमस्तत्र भयप्रसंगे परत्वात्कर्मसंज्ञा। अप्याव पीति। कारकाधिकारे प्रकर्षो न विवक्ष्यते इत्यतं तं तम निर्देशं मन्यते। कर्मणो यदीप्सितमिति। तत्र कर्मसंज्ञा निमित्तमेवाऽपादानसंज्ञाया इति भाग एवके पवन्ते। ततस्तस्येप्सितस्याग्नेरपादानसंज्ञेत्यर्थः। ईप्सिते प्सितमिति। वारयितुर्यदीप्सितं कर्मतत्स्य यदीप्सितमित्यर्थः। शेषषष्ठ्या चात्र समासः। अन्यथा

इहाग्नेर्माणकं वारयतीति माणकेऽपादानसंज्ञा प्राप्नोति। कर्मसंज्ञात्र बाधिका भविष्यति। अप्यावपि नर्हि बाधिका स्यात्। तस्माद्वक्तव्यं कर्मणो यदीप्सितमिति। ईप्सितेप्सितमिति वा। वारणार्थेषु कर्मग्रहणानर्थक्यं कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति वचनात्। वारणार्थेषु कर्मग्रहणमनर्थकं। किं कारणं। कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति वचनात्। कर्तुरीप्सिततमं कर्मेत्येव सिद्धं। अयमपि योगः शक्योऽवक्तुं। कथं माषेभ्यो गा वारयतीति। पश्यत्ययं यदीमा गावस्तत्र गच्छन्ति ध्रुवः सस्यविनाशः सस्यविनाशेऽधर्मश्चैव राजभयं च। स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तयति तत्र ध्रुवमपायेऽपादानमित्येव सिद्धं॥ ॥

अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति॥ ॥अयमपि योगः शक्योऽवक्तुं। कथं उपाध्यायादन्तर्द्धत्त इति। पश्यत्ययं यदि मामुपाध्यायः पश्यति ध्रुवं मे प्रेषणमुपालम्भो वेति स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्त्तते तत्र ध्रुवमपायेऽपादानमित्येव सिद्धं॥ ॥ ॥

केन चप्रज्ञायामिति निषेधः स्यात्। कर्तुरिति। प्रकर्षप्रसङ्गयोपादानसामर्थ्यात्कर्मसंज्ञायां प्रकर्षो विवक्ष्यत एवातस्तु द्वयोः संज्ञयोः सावकाशयोः परत्वादीप्सिततममस्य कर्मसंज्ञा॥ ॥अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति॥ ॥अन्तर्द्धत्त इति। तिरोभवतीत्यर्थः॥ ॥श्री॥ ॥ए॥ ॥०॥

आख्यातोपयोगे॥ उपयोगो व्यापारः स चाविशिष्टो नटोपाध्याययोरिति मत्वा पृच्छति। उपयोग इति किमर्थमिति। आरं भकारं गं गच्छतीति। रंगं सामाजिकस्थानं। आरं भकायत्वेन प्रवृत्ति
मन्तो गच्छतीत्यर्थः। प्रकर्षेण गतिरिति। व्यापारमात्रे लब्धे उपयोगग्रहणं विशिष्टव्यापारपरिग्रहार्थं नियमेन ग्रन्थार्थधारणार्थं यद्ग्रहणं स उपयोगः। अध्ययनेति। उपयोगशब्दस्यैवायमर्थः। नि

आख्यातोपयोगे॥ ॥ उपयोग इति किमर्थं। नटस्य शृणोति ग्रन्थिकस्य शृणोति। उपयोग इत्यनुच्यमाने अत्रापि प्राप्नोति। एषोऽपि ह्युपयोगः। आत श्चोपयोगः।
यदारं भकारं गं गच्छति नटस्य श्रोष्यामः ग्रन्थिकस्य श्रोष्याम इति। एवं तर्ह्युपयोग इत्युच्यते सर्वश्चोपयोगः। तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते साधीयो य उपयोग इति
। क श्च साधीयः। योऽयं ग्रन्थार्थयोः। अथवा उपयोगः को भवितुमर्हति यो नियमपूर्वकः। तद्यथा। उपयुक्ता माणवका इत्युच्यन्ते य एते नियमपूर्वकमधीतवन्तो
भवन्ति। किं पुनराख्यातानुपयोगे कारकमाहोस्विदकारकं। कश्चात्र विशेषः। आख्यातानुपयोगे कारकमिति चेदकथितत्वात्कर्मसंज्ञाप्रसंगः। आख्या
तुपयोगे कारकमिति चेदकथितत्वात्कर्मसंज्ञा प्राप्नोति। अस्तु तर्ह्यकारकं। अकारकमिति चेदुपयोगवचनानर्थक्यं। यद्यकारकं। उपयोगवचनमनर्थ
कं। अस्तु तर्हि कारकं। ननु चोक्तमाख्यानुपयोगे कारकमिति चेदकथितत्वात्कर्मसंज्ञाप्रसंग इति। नैष दोषः। परिगणनं तत्र क्रियते। दुह्याचिरुधि
प्रच्छिभिक्षिचित्रामिति। अयमपि योगः शक्यो वक्तुं। कथमुपाध्यायादधीत इति। अपक्रामति तत्तस्मादध्ययनं। यद्यपक्रामति किं न्वात्यन्ताय पक्रामति॥ १८॥ ॥१०॥

यमपूर्वकं विद्याग्रहणं। किं पुनरिति। उभयथा संभवाद्दोषदर्शनाच्च प्रश्नः। यद्यपक्रामतीति। यथा फलं वृक्षादपक्रान्तं न पुनर्वृक्षे तद्भवति एवं शब्देऽपि प्रसंग इत्यर्थः॥

(१)॥ श्री॥ ॥७॥ ॥७॥

=शब्दस्यापक्रमणं न युक्तमिति शंकते। यद्यपेति।=

=पुनःपुनरुत्पाद्यमानत्वेन संततत्वमिति भावः।१२= शब्दरूपता। भति। जातिस्फोटपक्षे इदं। तन्मते हि शब्दस्यानित्यत्वेपि तद्गतिजातेर्बोधकतात्वरोध इति भावः।२= =वकुरिच्छायत्नाभिप्रदेशाभिहतो वायुस्तत्स्थाने अभिहत स्तत् वर्णरूपशब्दं प्रतिपद्यते। एवं शब्दतन्मात्रा=
=उत्पत्तिरित्यादि। नष्टस्यश्शब्दस्य जातीत्यादिनोक्तशुद्धिकतापायविवक्षातत्त्वनभिधानात्वेतिनातिप्रसंगः।२= =ज्ञानस्येति। ज्ञानान्येवकत्वरवत्वादिनत्तत्स्तुपहिताजिककारखकाराद्यात्मना प्रवर्तन्ते। दर्शनं। सिद्धांतः। प्रवादः। शास्त्रम्।२=

भा०कै०प्र० ३१२ /312

संततत्वादिति। शब्दव्यंजकाध्वनयउपाध्याये नोत्पाद्यमाना भिन्ना अपि सादृश्यात्तत्वेनाध्यवसीयमानाः श्रोतुः पुनःपुनः श्रोत्रप्रदेशं गच्छंतो व्यक्तिस्फोटरूपं जाति
स्फोटरूपं वा शब्दमभिव्यंजयंतीत्यर्थः। अथ वेति। ज्वालारूपं ज्योतिरविच्छेदेनोत्पाद्यमानं सादृश्यात्तत्वेनाध्यवसीयमानं संततं तत्तथैवोपाध्याय ज्ञाना निभिन्ना निभिन्न
शब्दरूपतामापद्यमानानि संततत्वात्युच्यंते। ज्ञानस्य शब्दरूपापत्तिरिति दर्शनमतं भाष्यकारस्य तथा चोक्तं। वाग्योरं रूपं ज्ञानस्य शब्दत्वापत्तिरिष्यते॥ केश्विद्
दर्शनभेदो हि प्रवादेष्वनवस्थित इति॥ ॥जनिकर्तुः॥ ॥अपक्रामंतितात इति। लोकप्रसिद्ध्याश्रये गौनदुच्यते। लोके हि यद्यस्माज्जायते तत्तस्मान्निर्गच्छतीत्यु
च्यते। नक्काश्रयास्तु प्रक्रियाभिद्यते। वैशेषिकदर्शने परमाण्वादिसमवेतं कारणोम्यो ऽपृथग्देशं कार्यमुत्पद्यत इति नास्तिकार्यस्यापक्रमः। सांख्यदर्शने प्याविर्भाव

संततत्वात्। अथ वा ज्योतिर्वज्ज्ञानानि भवंति॥ ॥जनिकर्तुः प्रकृतिः॥ अयमपि योगः शक्योऽवक्तुं। कथं गोमयाद्वृश्चिको जायते गोलोमा
विलोमभ्यो दूर्वा जायंत इति। अपक्रामंतितास्ते भ्यः। यद्यपक्रामंति। किं नासंतताया पक्रामंति। संततत्वात्। अथवान्याश्चान्याश्च प्रादुर्भवंति
॥ ॥भुवः प्रभवः॥ ॥अयमपि योगः शक्योऽवक्तुं। कथं हिमवतो गंगा प्रभवतीति। अपक्रामंतितास्तस्मादापः। यद्यपक्रामंति। किं ना
संतताया पक्रामंति। संततत्वात्। अथवान्याश्चान्याश्च प्रादुर्भवंति॥ ॥श्री॥ ॥०॥ ॥

तिरोभावलक्षणजन्मनाशरूपपरिणामाभ्युपगमान्नास्ति अपक्रमः। यदीति। यद्यतोपक्रामतितत्स्तुनस्तत्र न दृश्यते इति प्रसिद्धं। इह तु तत्रास्ति दर्शनमिति प्र नरा२
श्नः। संततत्वादिति। अविच्छेदादित्यर्थः। यथा बिलाद्दीर्घभोगे भोगीनिःक्रामन्नप्यविच्छेदात्तत्रोपलभ्यते तथा दूर्वापीत्यर्थः। अथ वेति। क्षणिकपक्षे द्वयोरेवपक्षे
वा परिणामपक्षं वाश्रित्यैतदुक्तमित्याहुः। ननु सतो जन्मायोगादसतश्चकर्तृत्वासंभवात् क्षणांतराभावाच्च कथमंकुरो जायत इति प्रयोगः। नैषदोषः। बुद्धिवस्थापि राम०
तस्यार्थस्य क्रियायां कारकरूपोपगमात्॥ ॥भुवः प्र॥ संततत्वादिति। सादृश्यनिबंधनतत्त्वाध्यवसायादविच्छेदेनतासामुपलंभादित्यर्थः। अथ वेति। वस्तुतोत्र भेदेप ३१२
१ त्वापामिति भावः॥ ॥ ॥श्री॥

=सांख्यमते प्रतिक्षणोपरिणामित्वात् सर्वार्थानां गोलोमादेस्तत्तद्वस्य दूर्वारूपेण परिणाम इति भावः।२= ननु भिन्नानामपां संततत्वमनुपपन्नमत आह। अथवेति। भेदस्यैवेति स्वाध्यपमूलकात्वेदस्याभिन्नत्वे प्रतीतिर्भ्रान्तीत्यर्थः।२= =खंडपत्वादित्येतत्यर्थः।२=

कर्मणा यं ॥ ॥ कर्मग्रहणमिति । उपाध्यायाय गां ददातीत्यत्र गोरूपाध्यायस्याप्यभिप्रेयमाणत्वं यतो गौर्दानक्रियया करणभूतयाऽभिप्रेयते गवा तूपाध्यायः । तत्र परत्वाद्गोः कर्मसंज्ञेति पारिशेष्यादुपाध्यायस्यैव संप्रदानसंज्ञा भविष्यतीति प्रश्नः । कर्मणा एवेति । सत्यप्युभयसंभवे तत्र गत्वात् कर्मणा एव गवादेः स्यादित्यर्थः । न चैवं कर्मसंज्ञानवकाशा स्यात् । वचनसामर्थ्यान्न हि पर्यायः स्यात् । कारकप्रकरणे च प्रकर्षयोगो नाश्रीयते नेदं तरं गब हि रंग व्यवहारः । ननु पर्याये सति गत्यर्थकर्मणीत्यारंभो नर्थकः स्यात् । तस्य प्रसाख्यानत्वादिति दोषः ॥

कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानं ॥ कर्मग्रहणं किमर्थं । यमभिप्रैति स संप्रदानमितीयत्युच्यमाने कर्मणा एव संप्रदानसंज्ञा प्रसज्येत । कर्मग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । कर्मनिमित्तत्वेनाश्रीयते । अथ यं स ग्रहणं किमर्थं । कर्मणाभिप्रैति संप्रदानमितीयत्युच्यमाने अभिप्रयत एव संप्रदानसंज्ञा प्रसज्येत । यं स ग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । यं स ग्रहणादभिप्रयतः संप्रदानसंज्ञा निर्भज्यते । अथाभिप्रग्रहणं किमर्थं । कर्मणा यमेति स संप्रदानमितीयत्युच्यमाने यमेव संप्रसेति तत्रैव स्यात् । उपाध्यायाय गां ददातीति । इह न स्यात् उपाध्यायाय गामदात् उपाध्यायाय गां दास्यतीति । अभिप्रग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ ॥ ॥ ॥

अथ येति । अध्याहारेणापि सर्वनामद्वयार्थो लभ्यत इति प्रश्नः । अभिप्रयत एवेति । श्रुतपदार्थसंबंधे नैव निराकांक्षत्वेऽध्याहारानुपपत्तिरिति भावः । कर्तृत्वे संज्ञाया स्वकर्मको धातुरवकाशः स्यात् । ततश्चोपाध्यायाय शिष्येण गौर्दीयत इत्यत्रार्थे शिष्यायोपाध्यायस्य गौर्दीयत इति स्यात् । ननु शिष्यस्य कर्तृत्वाभावे कथं गोः कर्मसंज्ञा । नैष दोषः । कर्मसंज्ञायां सत्यां तेऽस्य कर्तृग्रहणे नोपलक्षणात् । तथा च सति दीयत इत्यत्र कर्मणि लकारोत्पत्तिः । निर्भज्यत इति । आलभ्यत इत्यर्थः । अथेति । कर्मणा यमेति गच्छति प्राप्नोति संबध्नातीत्यर्थः । अभिप्रैतीत्युक्ते सत्यार्थ इति प्रश्नः ॥ ॥ ॥

= नाम्नः पाकर्तृत्याप्यत्रानुगमः क्रियत इति पंक्ति विंशती तिस्रश्चेनाख्यो क्केदिति भावः ॥ २ = भिंदन्नीति गर्हकुत्सायामिति पाणिनः २ = निश्चयमिति उद्देश्यतप्रदर्शनायेदं एवमुक्तरत्रोपन्निलेस्यपि २ =

आभिमुख्य इति। उपसर्गद्वयोपादानसामर्थ्यात्कालानवच्छिन्नाक्रियाश्रीयत इत्यर्थः। ननु यथा तेन दीयतीसादौ संख्याकालयोर्न विवक्षा तथेहापि संख्यावत्कालस्याविवक्षा भविष्यतीति मुपसर्गद्वयोपादानेन। एवं तर्हि स्यायसिद्धएवार्थ उपसर्गद्वयोपादानेन प्रदर्श्यत इति भाष्यकारस्याभिप्रायः। आद्रियेति। आदृ निन्दति नास्तिकत्वात् इत्यर्थः। युद्धायेति। युद्धविषये सन्नद्धनपूर्वकं निश्चयं करोतीत्यर्थः। पत्ये शेत इति। पतिमुपसृत्य शेते इत्यर्थः। न सिध्यतीति। क्रियान्तरानुपादानुपादानादिति भावः। कथं च नामेति। क्रियान्तरानुपादाने

अपि राभिमुख्ये वर्त्तते प्रशब्द आदिकर्मणि। तेनायं चाभिप्रैतियं चाभिप्रैष्यतियं चाभिप्रागादाभिमुख्यमात्रे सर्वत्र सिद्धं भवतिगक्रियाग्रहणमपि कर्त्तव्यं। इहापि यथा स्यात्। आद्रियनिगर्हते। युद्धायसंनह्यते। पत्ये शेते इति। तत्तर्हि वक्तव्यं। न वक्तव्यं। कथं। क्रियां हि नाम लोके कर्मेत्युपचरंति। कां क्रियां करिष्यसि किं कर्म करिष्यसीति। एवमपि कर्त्तव्यं। कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्ययो भवति। क्रियापि कृत्रिमं कर्म। न सिध्यति। कर्तुरीप्सिततमं कर्मेत्युच्यते। कथं च नाम क्रियया क्रियेप्सिततमा स्यात्। क्रियापि क्रिययेप्सिततमा भवति। कया क्रियया। संदर्शनक्रियया प्रार्थयतिक्रियया ध्यवस्यतिक्रियया च। इह य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स बुध्या तावत्कंचिदर्थं पश्यति संदृष्टे प्रार्थना प्रार्थनायामध्यवसायः अध्यवसाये आरंभः आरंभे निर्वृत्तिः निर्वृत्तौ फलावाप्तिः। एवं क्रियापि कृत्रिमं कर्म। एवमपि कर्मणः करणसंज्ञावक्तव्या संप्रदानस्य

= एकात्मनीति एकनिरूपितः स्वनिरूपितः कर्मकरणभावो नास्तीत्यर्थः १ =

च कर्मसंज्ञा ॥ ० ॥

एकस्या एव क्रियायाः कर्मकरणभावएकदा एकात्मन्येव नोपपद्यत इति भावः। क्रियापीति। प्रतीयमानक्रियापेक्षः कारकभावः प्रविश पिण्डीमित्यादाविवात्रेत्यर्थः। यदा तु संदर्शनादयो धात्वर्थाद्भेदेन विवक्ष्यंते तदा संप्रदानसंज्ञा अन्यदा तु कर्मसंज्ञैव यथा कटं करोतीति। भेदाभेदविवक्षा प्रयोगदर्शनवशेन नियतविषयैवाश्रीयत इति प्रयोगस्यासंकरः। कर्मणः करणसंज्ञेति। एतच्छंदो विषयं। सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यंत इति यथा प्राप्तमपि प्रयोगो भवति ॥ " " एम० ३१२

पशुना रुद्रं यजत इति॥ रुद्रं देवतामुद्दिश्य पशुं सृजतीत्यर्थः। कैश्चिदन्वर्थसंज्ञाविज्ञानाद्दाति विषय एव संप्रदानसंज्ञेत्यभ्युपगतं। दानं च स्वत्वनिवृत्तिः परस्वत्वापत्तिपर्यन्तेति प्रसज्ञापि। त
दुभयमप्ययुक्तं। अन्यत्रापि महाभाष्यकारेण संज्ञाया अभ्युपगमात्। तथा च क्रियाग्रहणस्यागस्त्यर्थकर्मणीति सूत्रस्य प्रत्याख्यानं कृतं। तथा खलु निवृत्तसमावेऽपि ददातेः प्रयोगो दृश्यते। न शू
द्राय मतिं दद्यादिति। खंडिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददातीति च॥ ॥क्रुधद्रुह॥ ॥किमेतदिति। ननु लोकव्यवहारे देवार्थावगमात्तत्संदेहानुपपत्तिः। एवं तर्हि चिन्त्यदोषरूपता सर्वेषाम
स्तीति सामान्यापेक्षायामेकार्थत्वं अवान्तरभेदविवक्षायां तु भिन्नार्थत्वमित्यदोषः। किमर्थमिति। एकेनैव धातुनार्थस्योपलक्षितत्वादन्येषां वैयर्थ्यप्रसंगः। नानार्था इति। क्रोधो रोषः। द्रो
हो[?]भिचारः। ईर्ष्या परगुणासहनं। असूया परगुणविध्वंसनं। कुपाविति। कुपो धातौ वाच्ये तेन यद्वस्थितं तद्देनेषां साधारणमित्यर्थः। क्रोधपूर्वकाणां सर्वेषां ग्रहणार्थं यं प्रति कोप इ

पशुना रुद्रं यजते। पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः। अग्नौ किल पशुः प्रक्षिप्यते रुद्रायोपह्रियत इति॥ ॥क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः॥ ॥
किमेत एकार्था आहोस्विन्नानार्थाः। किंचातः। यद्येकार्थाः किमर्थं पृथङ्निर्दिश्यन्ते। अथ नानार्थाः। कथं कुपिना शक्यन्ते विशेषयितुं। एवं त
र्हि नानार्थाः। कुपौ त्वेषां सामान्यमस्ति। न ह्यकुपितः क्रुध्यति। न वाऽकुपितो द्रुह्यति। न वाकुपित ईर्ष्यति। न वाकुपितोऽसूयति॥ ॥साधक
तमं करणं॥ ॥तमब्ग्रहणं किमर्थं। न साधकं करणमित्येवोच्येत॥ ॥ ॥

तिविशेषणमित्यर्थः। तेनेह न भवति भार्यामीर्ष्यति। परैर्दृश्यमानां न सहत इत्ययमत्रार्थ इति नास्ति कोपप्रभवत्वमत्रेर्ष्यायाः। न ह्यकुपितः क्रुध्यतीति। ननु कोपः क्रोध
एवेति भेदाभावाभावात्कथं पौर्वापर्यं। एवं तर्हि प्रथममनुद्भूतां कोपावस्थां द्वितीयां चोद्भूतां विकृतवाक्कायव्यापारानुमीयमाना माश्रित्यैतदुक्तमित्यदोषः। न वा
कुपितो द्रुह्यतीति। यत्र विषये संप्रदानसंज्ञेष्यते तदुद्देशेनैतदुच्यते ननु सर्वविषयापेक्षया अन्यथा व्यभिचाराभावाद्यं प्रतिकोप इति विशेषणमनुपादेयं स्या
त्। भार्यामीर्ष्यतीति विनापि कोपात्मायेण दर्शनाच्च। अस्मान्नेष्टीत्यत्र संप्रदानसंज्ञा न भवति द्विषेरक्रोधार्थत्वात्। अनभिनंदने हि द्विषिर्वर्ततेऽयथोपधं[?] ष्टीति॥ ॥
साधक॥ ॥तमब्ग्रहणमिति। कारकाधिकारात्साधकत्वे लब्धे पुनः साधकश्रुतिः प्रकर्षमवगमयतीति प्रश्नः॥ ॥ ॥

भा॰कै॰प्र॰ ३१४ .314

सर्वेषामेवेति॥ प्रकर्षगतिरुत्तरत्र प्रतिपादयिष्यते। तत्रैवं च न सामर्थ्यादेकसंज्ञाधिकाराच्च करणसंज्ञायाः संज्ञान्तराणां च विकल्पः स्यात्। नन्वसति विशेषाश्रयणे करण
कारकसंज्ञाद्वयोपादानमनर्थकं स्यात्। तर्हि संज्ञाद्वयविधानसामर्थ्यात्करणसंज्ञा क्वचिदेव विषये परिहरतीति लभ्यते न तु निर्दिष्टविषयपरिहारेणेष्टविषये तत्स्याः प्रवृत्ति
र्लभ्या। परत्वादनवकाशत्वाच्चेति। विषयभेदापेक्षो हेतुद्वयोपन्यासः। सावकाशत्वे सति परत्वं हेतुः। अन्यत्र निरवकाशत्वं। इह तर्हीति। अत्र संज्ञाद्वयप्रसंगे निरवका
शत्वादपादानसंज्ञैव स्यात्। करणसंज्ञायाः पादानादन्यत्र सावकाशा। तमग्रहणे तु सति विकल्पविषयलाभादुभयोर्धनुषा विध्यतीत्यत्र परत्वात्करणसंज्ञा सिध्यतीति। उ

साधकं करणमितीयत्युच्यमाने सर्वेषामेव कारकाणां करणसंज्ञा प्रसज्येत। सर्वाणि हि कारकाणि साधकानि तमग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भ
वति। नैतदस्ति प्रयोजनं। पूर्वास्तावत्संज्ञा अपवादत्वाद्बाधिका भविष्यन्ति। पराः परत्वादनवकाशत्वाच्च। इह तर्हि धनुषा विध्यतीति अपाययुक्तत्वा
च्चापादानसंज्ञा साधकत्वाच्च करणसंज्ञा प्राप्नोति। तमग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। एवं तर्हि लोकत एतत्सिद्धं। तद्यथा लोके अभिरूपायोद
कमानेयमभिरूपाय कन्या देयेति। न चानभिरूपे प्रवृत्तिरस्ति। तत्राभिरूपतमायेति गम्यते। एवमिहापि साधकं करणमित्युच्यते। सर्वाणि च कारका
णि साधकानि न चासाधके प्रवृत्तिरस्तीति तत्र साधकतममिति विज्ञास्यते। एवं तर्हि सिद्धे सति यत्तमग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः कारकसंज्ञायां तर
तमयोगो न भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं। अपाययमाचार्यः किं न्याय्यमन्यत्रेयत्र संप्रापनिवृत्तिः। तेनै [illegible] ते। ग्राममागच्छति। सांकाश्यके
भ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इत्यत्र न स्यात्। कारकसंज्ञायां तरतमयोगो न भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति॥ ॥ ॥

दकमानेयमिति। कन्यादानार्थं। न चानभिरूप इति। दृष्टादृष्टप्रयोजनत्वात्कन्यादानस्येति भावः। तरतमयोगेनास्तीति। कथं पुनः केवलयोः प्रत्यययोः प्रयोगः। नैष प्रे
षः प्रत्ययात्प्रकरणात्तत्राप्युक्तकरणाभ्यामनुकार्यप्रत्ययौ प्रतीयेते ताभ्यामपि साहचर्यात्तदर्थौ लक्ष्येते। तत्र तमश्रुतिरेतज्ज्ञापयति प्रकर्षप्रत्ययमन्तरेणैव करणे साम
मर्थ्यगम्यः प्रकर्षो नाश्रीयते। सांकाश्यकेभ्य इति। बुद्धिकल्पितो ह्यपायो न तु मुख्यः॥ ॥ श्री॥ ॥ ॥ राम॰ ३१४

=आक्षेपार्थं दधिमथाकार्थी भक्तद्वासादौ प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजकाप्तत्वस्यार्थशब्देद्दर्शनात्सामर्थ्यादिह निवृत्तिपरत्वमित्याह॥ अर्थशब्द इति॥ निवृत्तिवाचीति॥ अथान्यस्थानोः प्रयोगनिवृत्तिनिप्रयोजको भक्षणाभाव इत्यर्थ स्यान्यार्थशब्देन बोधादितिभावः॥ अश्यर्थस्येति॥ भक्षणाभाव इत्यर्थः

पक्षकृत्स्न इति। सर्वैरवयवैः सह यत्रावयवी व्याप्त इत्यर्थः। गंगायामिति। गोभिर्गंगाया आसमावान्न स्यादधिकरणसंज्ञा। अस्माज्ज्ञापकात् सामीप्यमात्राश्रयेण प्रकल्पिता धा
र निबंधना सा भवति। अथ सामग्री साध्यायां क्रियायां कोतिशयः करणस्येति चेत्। यद्व्यापारानंतरं क्रियाप्रसिद्धिः यस्य च यदातिशयविवक्षा तत्तस्य करणत्वं यथा स्था
ल्यापच्यत इति। कारकांतरापेक्षस्य च करणस्यातिशयो न तु स्वकक्षायामित्यस्ये नदीपिकया यथा व्रजतीति सर्वेषां क्रियानिष्पत्तौ सन्निपत्योपकारकत्वात्करणत्वं सि
द्धं॥ ॥उपान्व॥ ॥वसेरश्यर्थस्येति। अर्थशब्दो निवृत्तिवाची। व्यधिकरणे षष्ठ्यौ। अश्यर्थस्य वाचको यो वसिस्तस्येत्यर्थः। अथवा शीङोर्थः श्यर्थः। नञ्समासः अश्यर्थः
।तस्य अस्थानार्थस्येत्यर्थः। स्थाने हि शीङ्वृत्तेनेयथा जलाशय इति। तेन ग्रामेति वृत्तीसत्रार्थे ग्राममुपवसतीति प्रयोगः। अस्थानार्थे त्वेतु ग्राम उपवसती

तथा ऽधारमाचार्यैः किं न्याय्यं मन्यते यत्र कृत्स्न आधारात्मा आप्तो भवति। तेनेह न स्यात् तिलेषु तैलं दध्नि सर्पिरिति। गंगायां गावः कूपे गर्गकुल
मिति तत्र न स्यात्। कारकसंज्ञायां तरतमयोगो न भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति। उपान्वध्याङ्वसः॥ ॥वसेरश्यर्थस्य प्रतिषेधः। वसेरश्यर्थ
स्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। ग्रामे उपवसतीति। स तर्हि वक्तव्यः। न वक्तव्यः। नात्रोपपूर्वस्य वसेर्ग्रामोऽधिकरणं। कस्य तर्हि अनुपसर्गस्य। ग्रामे सो
वसंस्त्रिरात्रमुपवसतीति॥ कर्तुरीप्सिततमं कर्म॥ ॥तमब्ग्रहणं किमर्थं। कर्तुरीप्सितं कर्मेतीयत्युच्यमाने इहाग्नेर्माणवकं वारयतीति
माणवके ऽपादानसंज्ञा प्रसज्येत। नैष दोषः। कर्मसंज्ञात्र बाधिका भविष्यति। अत्रापि तर्हि बाधिका स्यात्। इह पुनस्तमब्ग्रहणे क्रियमा
णेन उपपन्नं भवति यदुक्तं वारणार्थेषु कर्मग्रहणानर्थक्यं कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति वचनादिति॥ ॥ ॥

ति। नात्रेति। विशिष्टाधारावस्थितत्वेन निश्चिते देवदत्ते भोजननिवृत्तिं विशिष्टकालं प्रसाधयितुमिदं प्रयुज्यते ग्राम उपवसतीति। तत्रांतरंगत्वात्प्रतीयमानक्रियापेक्षो
ग्रामस्याधिकरणभावः। उपवसनं तु स्वरूपेणैव कालमपेक्षत इति कालेनैवासांतरंगः संबंधः। ग्रामादिना तु बहिरंग इत्यर्थः॥ ॥कर्तुरीप्सित॥ ॥तमब्ग्रहणमिति॥
असत्यपि तमब्ग्रहणे ग्रामं गच्छतीत्यादौ कर्मसंज्ञा सिध्यतीप्सिततमस्यापीप्सितत्वसद्भावादिति प्रश्नः। माणवक इति। विशेषविहितत्वादपादानसंज्ञायाः। कर्मसंज्ञेति। प
रत्वात्। अत्रावधीति। अग्निमाणवकयोरीप्सितत्वसद्भावात्। कर्मापादानसंज्ञाविषयविभागाज्ञानेपरमेतत्। न तु निरवकाशा अपादानसंज्ञा सावकाशा या कर्मसंज्ञया बा

=विषयविभागाज्ञानमाह॥ नन्वेवमपि कर्तुराप्यतमं कर्मेत्येव वक्तव्यं॥ ईप्सार्थकस्यानुपादानं तु व्यर्थमिति चेन्न ... संबंधेनेप्सामात्रेणाकर्मत्वस्येष्टत्वात्॥ एवं वारणार्थानामीप्सितद्वारा वर्पीतिबोध्यं॥ १=

भा॰कै॰प्र॰
३१५
315

इहेति॥ लोकः शास्त्रं च सामान्येन निर्दिश्यते। लोके प्रयुज्यमानत्वात् शास्त्रे चोदाह्रियमाणत्वात्। द्रव्यान्तरमिति। ओदनशब्दस्य तण्डुलविकारे प्रयुज्यमानत्वात्तस्य च विक्लि-
त्युपसर्जनविक्लेदनवचनत्वान्निर्वृत्तस्यौदनस्य विक्लेदनान्तरकारणात्। ओदनार्थ इति। गौणत्वाश्रयणेनैव सर्वलोकस्य प्रयोगदर्शनादिदमत्र न चोदनीयं मुख्यस्यै-
व त्वोदनस्य पुनर्विक्लित्तिनिरूपणे कस्मादयं प्रयोगो न भवतीति। विकारविशेषमिति पादनाय गौणार्थे परिग्रहः। तण्डुलान्पचतीत्युक्ते विकारान्तरमपि प्रतीयते।
अयं प्रत्येहेति। उभयथा प्रयोगदर्शनात्प्रकृतिविकृत्योः साक्षादुपादानात्तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यानुपपत्त्या विक्लेदनवचनेन तु पचौ तण्डुलानामोदनं पचतीति प्रयोगा-
योगाद्द्रव्यान्तरनिर्वृत्तिप्रसङ्गप्रसङ्गाच्च निर्वर्तनवचने तु पचौ तण्डुलानां कर्मभावाघटनात्तण्डुलानोदनं पचतीति प्रयोगाभावप्रसङ्गाच्च प्रश्नः। द्व्यर्थः पचिरिति। विक्ले-

इहोच्यते। ओदनं पचतीति यद्योदनः पच्यते द्रव्यान्तरमभिनिर्वर्तेत। नैष दोषः। तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति। ओदनार्थास्तण्डुला ओदन इति। अथ वा-
यं हेतुकर्तृभविन्नव्यं तण्डुलानोदनं पचतीत्याहोस्वित्तण्डुलानामोदनं पचतीति। उभयथापि भवितव्यम्। कथम्। इह हि तण्डुलानोदनं पचतीति द्व्यर्थः
पचिः। तण्डुलान्पचन्नोदनं निर्वर्तयतीति। इहेह कश्चिल्लकिञ्चिदामन्त्रयते सिद्धं भुज्यतामिति। स आमन्त्र्यमाण आह प्रभूतं भुक्तमस्माभिरिति। आमन्त्र-
यमाण आह दधि खलु भविष्यति पयः खलु भविष्यति। आमन्त्र्यमाण आह दधा खलु भुञ्जीय पयसा खलु भुञ्जीयेति। अत्र कर्मसंज्ञा
प्राप्नोति। तद्धि तस्येप्सिततमं भवति। तस्मात्प्योदनं एवेप्सिततमः। ननु गुणोऽस्यानुरोधः॥ ×दानीं तण्डुलानामोदनं पचतीति द्व्यर्थश्चैव पचिर्विकारयो-
दनोपसर्जने निर्वर्तने पचिर्वर्तते। तण्डुलान्विक्लेदयन्नोदनं निर्वर्तयतीत्यर्थः। तत्रोपसर्जनविक्लेदनक्रियापेक्षं तण्डुलानां कर्मत्वं प्रधानभूततत्क्रियापेक्षं
त्वोदनस्य। द्व्यर्थश्चैवेति। तण्डुलानां सम्बन्धिनं विकारविशेषं ओदनं विक्लित्त्या निर्वर्तयतीत्यर्थः। सा च विक्लित्तिः सामर्थ्यात्तण्डुलानामेव विज्ञायते। इह कश्चिदिति। अ-
न्वयव्यतिरेकाभ्यां दधिपयसोरीप्सिततत्वं न त्वोदनस्येति दर्शयति। तस्मात्प्योदन इति। दधिपयसोस्तु संस्कारकत्वात्करणभावः। ननु गुणेष्विति। गुणेषूपकारकेषु
(१ केवलेषु नास्यादरः किं तर्हि तत्संस्कृत ओदन इत्यर्थः॥ ॥

एम॰
३१५

=निष्कर्मिका विकारो घटादेः। संस्कारः प्रोक्षणादिना व्रीह्यादेः। प्रतिपत्तिर्दर्शनादिना रव्यादेः। २= वक्ष्यमाणग्रन्थमपनितन आह कर्मभावमयुक्ति। १= यदीति। एवं च कर्त्रनिष्ठव्यापारजन्यफलेन संबंधुमिच्छाविषय ओदनोऽपि भवतीति भवति तस्य कर्मत्वं। दधिपयसोस्तु नैयायिकं भ्रासस

मृदुविशद इति। मृदुस्पर्शो विशदः स्पष्ट इति कर्मधारयः। यदि मार्दवमात्रे आदरः स्यात्तं कमपि भक्षयेत्। विशदत्वादरे सिकता अपि। ईप्सितस्येति। ईप्सिततममेवेप्सितपदेन सामान्य शब्देन निर्दिष्टं। विशेषेषु सामान्यस्य भावात्। तत्र च निर्दिष्टेन क्रियाः नाथे यद्विकारं क्रिया निष्पन्नस्यार्थे केवलमुपादीयते तत्क्रियासंबंधात् प्राप्यमपि नेप्सितमिति तस्य कर्मसंज्ञा न प्राप्नोति। यत्र हि कर्मार्थो क्रिया निष्पत्तिसंस्कारप्रतिपत्तिभिः तत्र कर्मेप्सिततमं। अन्यत्र तु क्रियैव प्रतीयमानसंदर्शनादिक्रियापेक्षयाईप्सितेति भावः। गुडं भक्षयतीति। भक्षणाय गुडस्योपादानं न तु गुडाय भक्षणानुष्ठानं। नवेति। गुडभक्षणं यस्येप्सिततमं तस्य गुडो भक्षणक्रियये प्सितः। यस्मान्नासौ गुडस्य दर्शनस्पर्शनादिना कृती भवति नापि लोष्टादिभक्षणे

तद्यथा। भुंजीयाहमोदनं यदि मृदुविशदः स्यादिति। एवमिहापि दधिगुणमोदनं भुंजीय पयोगुणमोदनं भुंजीयेति। ईप्सितस्य कर्मसंज्ञायां निर्दिष्टेत्तस्य कारले कर्मसंज्ञाप्रसंगः क्रियेप्सितत्वात्। ईप्सितस्य कर्मसंज्ञायां निर्दिष्टेत्तस्य कारकत्वे कर्मसंज्ञा प्राप्नोति। गुडं भक्षयतीति। किं कारणं। क्रियेप्सितत्वात्। क्रिया तस्येप्सिता। नवोभयेप्सितत्वात्। न वा एष दोषः। किं कारणं। उभयेप्सितत्वात्। उभयं हि तस्येप्सितं। आतश्चोभयं। यस्य हि गुडभक्षणे बुद्धिः प्रसक्ता नासौ लोष्टं भक्षयित्वा कृती भवति। यद्यपि तावदयं नैतच्छक्यते वक्तुं येन राजकर्मिणो मनुष्यास्तेषां कश्चित्कंचिदाह कटं कुर्विति स आह नाहं कटं करिष्यामि घटो मयाऽऽहृत इति। तस्य क्रियामात्रमीप्सितं। यद्यपि तस्य क्रियामात्रमीप्सितं यत्त्वसौ प्रेषयति तस्योभयमीप्सितमिति॥ ॥

नेति न भक्षणमात्रमीप्सितं नापि गुडमात्रमित्यर्थः। येनेत इति। ते हि यं कंचित् क्रियामनुष्ठाय कालमतिवाहयंति। न तेषां द्रव्यविशेषे तात्पर्यं। ततश्च नाहं कटं करिष्यामीत्यत्र कटस्य कर्मत्वानुपपत्तेर्द्वितीया न प्राप्नोतीति अकर्मिका क्रिया न निषिद्धा भवेत्। तथा घटो मयाऽऽहृत इत्यत्र घटस्य कर्मत्वाभावादाहृत इत्यत्र कर्मणि निष्ठा न प्राप्नोति। यत्त्वसौ प्रेषयतीति। प्रयोजकश्चित्तानुवर्त्तनेन तस्य स्वार्थसिद्धये कर्त्ता। यदा च विशिष्टकर्मिका क्रिया तेन संपाद्यते तदाज्ञानुष्ठिता भवतीति प्रयोजकस्य प्रयोज्यस्य चोभयमीप्सितमिति भाष्यकारस्याभिप्रायः। अन्ये तु प्रयोजककर्त्रपेक्षया प्रयोज्यस्य कर्तुरनीप्सितमपि कर्मेत्याचक्षते। तत्तु प्रयोजकव्यापारस्य शाब्दार्थत्वात्पूर्वोक्त उदाहरणे युक्तमिति न्यायवि

=विधीयमानायाः क्रियायाः शब्दार्थत्वनीतिर्न स्यादित्यर्थः। २= अन्यं तमति वस्तुतो यद्यप्येवमादौ तथाप्येतस्मिन्नेन सिद्धिर्वक्तुं शक्या तथापि न्याय्यं समाधानं वक्तुमयमुपक्रम इत्याकूतः। १= दो मन्येते॥ ॥ ०॥

=विषभक्षणेप्सानीसाभ्यां विषस्येप्सानीप्से अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रदर्श्य नन्वतो न तस्य तयास्तां क्रियाविशेषविषयेन स्थाभायाः सत्वादिसाधकपीति।१=

भा० कै० प्र० तथायुक्तं॥ ॥कस्य च नामेति। विषमिति वक्तव्ये विषभक्षणमिति क्रियमर्थः। उच्यते। यदि भक्षणमीप्सितं तदा विषमपीप्सितं विषभक्षणस्य त्वनीप्सितत्वे विषमपि प्राणहरत्वा

३१६ दनीप्सितं भवति। भक्षणक्रियया च विषं नेप्सितं परिहारादिक्रियापेक्षया तदीप्सितं भवतीति भक्षणग्रहणेन प्रदर्श्यते। विषभक्षणमपीति। यथा लोकस्य सुखप्राप्त्यर्थो क्रि

318 यायां प्रवृत्तिस्तथा भयादिभ्यो दुःखनिवृत्त्यर्थापि विषादिविषयेत्यर्थः। चोरान् पश्यतीति। विषयेन्द्रियसंबंधसामर्थ्याद्दर्शनेनाप्रमनिष्टतमा अपि चोरास्तथायुक्ताः पूर्वेणासि

=ईप्सिततमं ईप्सिततममितिसनादिर्देशात् क्रियाजन्यफलसंबंधाभावे विनाशिया मा ईप्स्य कर्मसंज्ञाप्रयोजकत्वम् दित्याप्यनीप्सितपदेनेप्सितकादृशन्यफलानुसन्नाविफलसंबंधयोग्यमानादन्नेत्येण कर्मसंज्ञाभावार्थमनीप्सितग्रहणं अपत्वनीप्सितपदाभावे बाधाणर्थानामीप्सितात्समानकाकार्यस्य भिन्ना...

तथायुक्तं चानीप्सितं॥ ॥किमुदाहरणं। विषं भक्षयतीति। नैतदस्ति। पूर्वेणाप्येतत्सिध्यति। न सिध्यति। कर्तुरीप्सिततमं कर्मेत्युच्यते। कस्य च नाम वि
ष भक्षणमीप्सितं स्यात्। विषभक्षणमपि कस्यचिदीप्सितं भवति। इह य एष मनुष्यः दुःखार्तो भवति। सोऽन्यानि दुःखान्यनुनिशम्य विषभक्षणमेव
ज्यायो मन्यते आतश्चेप्सितं यत्तद्भक्षयति। यत्त्वर्थं न लप्स्यामीत्यत्करोतीति तदुदाहरणं। किं पुनस्तत्। ग्रामान्तरमयं गच्छन् चोरान् पश्यति अहिं
लंघयति कंटकान्मृद्नातीति। इहेप्सितस्यापि कर्मसंज्ञा आरभ्यतेऽनीप्सितस्यापि यदि तानि नैवेप्सितं नाप्यनीप्सितं तत्र कथं। ग्रामान्तरमयं गच्छन् वृ
क्षमूलान्युपसर्पति। कुड्यमूलान्युपसर्पतीति। अत्रापि सिद्धं। कथं। अनीप्सितमिति नायं प्रसज्यप्रतिषेधः ईप्सितं नेति। किं तर्हि पर्युदा
सोयं। यदन्यदीप्सितात्तदनीप्सितमिति। अन्यच्चैवेदमीप्सितादन्नैवेप्सितं नाप्यनीप्सितमिति॥ ॥ ॥

दु कर्मभावात्। अनेन कर्मसंज्ञया संबध्यते। ईप्सितस्यापि। ईप्सिततमस्यापीत्यर्थः। नायं प्रसज्यप्रतिषेध इति। यथा धर्मान्नतादिमिदं न्नरप्रदार्थप्रतिपक्षभूतं वस्तु तत्प्रतिषेधद्वारेण
प्रतिपाद्यते तथानीप्सितशब्देनापि द्वेष्यं वस्तु पदमिधीयते तदेव नञ् गत्यन्ते किं तु सर्वमीप्सितादन्यदित्यर्थः॥ ॥ ॥श्री॥ ॥ प्राम० ३१६

=ननु प्रसज्यप्रतिषेधे ईप्सितं कर्म नेत्यर्थः स्यात् तथायुक्तः पूर्वेण कार्मतस्य तन्नेष्टत्वात् =धर्मनिम्नबोधे विनैवतत्प्रसक्तेः किंतु धर्मविरोधिनणाचनेत्यर्थः विरोधस्येवतदन्यतस्यापि नञर्थत्व स्मरणात्।१=
आतः यथेति एवं च नायं प्रसज्यप्रतिषेधः स्यस्य नायं प्रतिपादना ...

अकथितं च॥ ॥ केनेति। किं सा धारणाकारकसंज्ञया अथ विशेषसंज्ञाभिरपादानादिभिरिति प्रश्नः। अपादानादिभिरिति। कर्त्तरि करणे वा तृतीया। भूतकाले श्रावणे विवक्ष्यते। यथा पराजेरसोढ इत्यत्रासहिष्यमाणस्याप्यपादानसंज्ञा भवति अध्येयनाख्यानजेष्यत इति। तेनेहेतुकर्त्रे संज्ञाभ्यां कथयिष्यमाणस्यापि कर्मसंज्ञा न भवति। इहकारक इत्यनुवर्त्तनात् तस्येव कारकत्वे कथितस्य कर्मसंज्ञया भाव्यमिति सामर्थ्याद्विशेषकथाभिरकथितत्वमाश्रीयते। प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां चासंकीर्त्तितवचनोऽकथितशब्दो न तु प्रधानवाची रूढिशब्दोऽत्राश्रित इति दर्शितं। रूढिषु हि श्रुतस्यार्थमेव क्रियोपादीयते न तु प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन। तथा च गच्छतीति गौरित्युक्ते केनेति प्रश्ने रथेनेति प्रतिवचने भवतितथा गौरित्युक्ते प्रश्नप्रतिवचनेन भवतः। किमुदाहरणमिति। न टस्य ग्रणोतीत्यादा[?]वपि कर्मसंज्ञाप्रसंगः। अपवादः पादानादिभिः सर्वस्य विषयस्याव्याप्तनादुदाहरणसंभवं मत्वा पृच्छति। उपयोगनिमित्तमिति। उपयुज्यत इत्युपयोगः पयः फलादि तस्य निमित्तं गवादि। अनेन गां दोग्धि पय इत्यत्र पयस उपयुज्यमानत्वादीप्सिततमत्वं गोस्तु पयोर्थत्वादुपादानस्यानीप्सिततमत्वं दर्श्यति। तथा युक्तत्वाभावाच्च गोस्तथा युक्तमित्यनेनापि कर्मसंज्ञा न सिध्यति। अपूर्वविधाविति। पूर्वत्वमन्योपल

अकथितं च॥ ॥ केनाकथितं अपादानादिभिर्विशेषकथाभिः। किमुदाहरणं दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ॥ ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्त्तितमाचरितं कविना॥ दुहि। गां दोग्धि पयः। नैतदस्ति। कथितात्रपूर्वोऽपादानसंज्ञा। दुहि॥ ०॥ ॥

क्षणमिति परविधावपीयं संज्ञा न भवति। ब्रुविशासिगुणेनेति। ब्रुविशास्योर्गुणः साधनं प्रधानकर्म धर्मादिकं तेन यत्सचते यत्संबध्यत इत्यर्थः। क्रियायाः साध्यत्वात्प्राधान्यं। तदर्थत्वात्प्रवृत्तेः कारकान्तराणां गुणत्वात् कविनेति। कविशब्दो मेधाविवचनः। क्रान्तदर्शनात्। उत्पत्त्यादीनां चार्थोपलक्षणायोपादानात्पर्यायप्रयोगेऽपि कर्मसंज्ञा भवति। ननु गां दोग्धि पय इत्यस्यायमर्थः। गोः पयस्य जतिरेव दत्तो गवा पयस्साजयति तत्र प्रयोजकव्यापारेणाप्यमानत्वाद्गोः कर्मत्वं सिद्धं। नैतदस्ति। यथा एषु तेषु धातुषु क्रियावि[?]ष्टः प्रयुज्यत इति प्रतीतिः नैवमिह निष्क्रिय[?]स्यापि गवादेरीहनादिषु विनियोगात् गां दोग्धीति। दोहेना पयमानत्वे पि गोरीप्साप्रकर्षाभावान्नमपउपादाना त्प्रकर्षस विवक्षितत्वादेशप्राप्ता कर्मसंज्ञानेन विधीयते। उत्पत्त्यादिपरिगणना न्नटस्यग्रणोतीत्यादौ न भवति। कथिता त्वेति। गोः पयः इत्यादत्त इत्यर्थावगमात्॥

भा० कै० प्र०
३१७
३१७

पौरवं गां मिति॥ पौरवेण गां दिदृक्षुर्यांचत इत्यर्थः प्रतीयते। गौस्त्वेप्सिततमत्वेन पौरवस्य। कथितान्नेति। पौरवाद् गां जिघृक्षत इत्यर्थे संप्रसज्यात्। न याचनादेवेति। यौरितापि याचनक्रालेनाध्ववस्तिनूनमस्मादिदं वस्तु निर्गत्य मां प्राप्नोतीति भावः। अन्ववरुणद्धीति। गो व्रजं प्रविशति गा व्रजं प्रवेशयतीत्यर्थः। कथितेति। गा व्रजस्थापयतीति संप्रसज्यात् व्रजस्याक्रियापेक्षमाधारत्वं। माणवकमिति। शौचिरमापयिषति पंथानं माणवके नेत्यर्थः। कथितेति। माणवकान्मार्गो परेशं जिघृक्षत इति संप्रसज्यात्। न प्रश्नादेवेति। प्रश्नमान

याचितइदंतर्हि पौरवं गां याचत इति। नैतदस्ति। कथितान्नपूर्वोऽपादानसंज्ञा। न याचनादेवापायो भवति याचितो सोयदि ददाति ततोऽपायेन युज्यते। याचि। रुधि। अन्ववरुणद्धि गां व्रजं। नैतदस्ति। कथितान्नपूर्वोधिकरणसंज्ञा। रुधि। प्रच्छि। माणवकं पंथानं पृच्छति। नैतदस्ति। कथितान्नपूर्वोप दानसंज्ञा। न प्रश्नादेवापायो भवति पृष्टो सोयद्याचष्टे ततोऽपायेन युज्यते। प्रच्छि। भिक्षि। पौरवं गां भिक्षते। नैतदस्ति। कथितान्नपूर्वोऽपादानसंज्ञा। न भिक्षणादेवापायो भवति भिक्षितो सो यदि ददाति ततोऽपायेन युज्यते। भिक्षि। चिञ्। वृक्षमवचिनोति फलानि। नैतदस्ति। कथितान्नपूर्वोऽपादानसंज्ञा। ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना। ब्रुविशासिगुणेन यत्सचते तच्चोदाहरणं। किं पुनस्तत्। पुत्रं ब्रूते धर्मं। पुत्रं अनुशास्ति धर्ममिति। नैतदस्ति। कथितान्नपूर्वो संप्रदान संज्ञा। तस्मान्नीण्येवोदाहरणानि। पौरवं गां याचते माणवकं पंथानं पृच्छति पौरवं गां भिक्षत इति॥

[redacted]

मनंगीकृतापायं घात्वर्थ इत्यर्थः। भिक्षिर्याचिवद्व्याख्येयः। अपयाचिभिक्ष्योः एकार्थत्वात् किमर्थमुभयोरुपादानं। उच्यते। अनुनयार्थस्यापि याचेर्ग्रहणार्थं। तेनाविनीतं विनयं याचत इत्यत्राप्यकर्मसंज्ञा भवति। वृक्षमिति। वृक्षेण साञ्जयति फलानीत्यर्थः। कथितेति। वृक्षात्फलान्यारुणद्ध इत्यर्थो वसायात्। पुत्रमिति। पुत्रो धर्मं प्रतिपद्यते पुत्रं धर्मं प्रतिपादयतीत्यर्थः। कथितेति। धर्मे एव वचनानुशासनकर्मणा पुत्रस्याभिप्रेयमाणत्वात्॥ ॥ ॥ ॥

राम०
३१७

अथेति। सर्वोदाहरणव्याख्याचार्य उदाहरणत्रयवादिनं स्वमतानुव्याख्यापयितुमाह। इहासंकीर्तितपर्यायस्याकथितशब्दस्य ग्रहणे विवक्षाभेदात् द्वौ दोग्धि पय इत्याद्यपि भवति। गां दोग्धि पय इत्याद्यपि। पूर्वोक्ते तूदाहरणत्रये कर्मसंज्ञैव सेषा व्यवस्था। अप्रधानवचनात् कथितशब्दोपादाने त्वपादानसंप्रदानसंज्ञे बाधित्वा दुह्यादिषु कर्मसंज्ञैव स्यात्। इह संकीर्तितमकथितमिहाश्रितं। तत्र कर्मणि लादयस्त्वस्य प्रधानाः प्राधान्याप्राधान्याभ्यां भिन्नकक्ष्यमनेकं कर्म युगपदभिधातुमसमर्थाः। किं प्रधानकर्मण्युत्पद्यन्ते अथ गुणकर्मणीति प्रश्नः। कथित इति। प्रधाने ईप्सितमे इत्यर्थः। प्रधानाप्रधानसन्निधौ प्रधानस्यैवाभिधानस्य न्याय्यत्वात्। अथवा परः कथितस्यैवाभिधानं मन्यते। अकथितस्य तु कारकत्वा

अथ ये धातूनां द्विकर्मकास्तेषां किं कथिते लादयो भवन्त्याहोस्विदकथिते। कथिते। कथिते लादिभिरभिहिते गुणकर्मणि का कर्तव्या। कथिते लादयश्चेत्स्युः षष्ठी कुर्यात्तदा गुणे। कथिते लादयश्चेत्स्युः षष्ठी गुणकर्मणि तदा कर्तव्या। दुह्यते गोः पयः। याच्यते पौरवस्य कंबल इति। कथं। अकारकं ह्यकथितात्। अकारकं ह्येतद्भवति। किं कारणं। अकथितत्वात्। कारकं चेत्तु नान्यथा। अथ कारकं नाकथितं। अथ कारके सति का कर्तव्या। कारकं चेद्विजानीयाद्यां यां मन्येत सा भवेत्। कारकं चेद्विजानीयाद्यां यां प्राप्नोति सा सा कर्तव्या। दुह्यते गोः पयः याच्यते पौरवात्कंबल इति। कथितेऽभिहिते त्वविधिस्त्वमतिर्गुणकर्मणि लादिविधिः सपरे। कथिते लादिभिरभिहिते त्वविधिरेष भवति। किमिदं त्वविधिरिति॥ ॥

भावात् अभिधानासंभवमवेति यद्वक्ष्यति षष्ठी कुर्यात्तदा गुणे इति। अकारकमिति। अपादानादिष्वेव विशेषेषु कारकत्वं सामान्यं स्थितं न तु विशेषरहितस्य सामान्यस्य स्थितिरस्तीति भावः। अथ कारक इति। यदा विशेषाश्रयणात् सामान्यमित्यर्थः। यां यामिति। उद्देश एव वीप्सा प्रतिपन्नेति सा भवेदिति प्रतिनिर्देशे न विवक्षिता। दुह्यते गोरिति। अपादानं गोः। याच्यते पौरवादिति। ननूदाहरणत्रयवादी पौरवस्य कर्मत्वमिच्छत्येवेति कथं पौरवादित्युक्तं। उच्यते। न्यायस्य समानत्वादत्राप्यपादानत्वं मन्यते। तथा हि। याच्यते पौरवात्कंबल इत्यस्य पौरवात्कंबलमादित्सत इत्यर्थः। ततो बुद्धिकृतस्यापायस्यात्र संभवः। कथित इति। प्रधानकर्मणि लादिभिरभिहिते त्वयं मतिर्यदुक्तं गुणे षष्ठी भवति चतुर्थीपंचम्यौ चेति॥ ॥ ॥

तवविधिरिति॥ अस्य पदेन विग्रहः। त्वशब्दस्त्वन्यवाची। यथोतत्वः प्रपन्निति पस्पशायामुक्तं। सुप्सदर्थे सापि त्वपेक्षा वशादन्यत्वमस्तीसेव मुक्तं। इदानीन्त्याप्यंपक्षं दर्शयति। गुणकर्मणीति। त्वादयो त्वकृ सन्ति खलर्थाः। गौर्दुह्यते पयः। गोर्दोग्धव्या पयः। गौर्दुग्धा पयः। गोः सुदोहा पयः। अनेन दुह्यादयः सर्व एवोदाहरणानीति दर्शितं। तत्र सम्प्रपापायोयदा न विवक्ष्यते निमित्तभावमात्र विवक्षैव तु गोस्तदा नेन क्रमेता। अपादानादि विशेषनिर्मुक्तं च विद्यते कारकं यथानट सम्प्रणोतीति। यत स्व पयोर्थी प्रथमं ग विप्रवर्त्तते ततो तरंगत्वा दुह्यादिषु गुणकर्मणि त्वादयो भवंति। सत्यपि चात्तरंगत्वे गवादीनामीप्सिततमत्वाभावो ऽन्यार्थत्वात्तत्र क्रिया प्रवृत्तेः। पयसस्तु विवक्षायां गोरेवेप्सिततमत्वं। यथोक्तमपादानमुत्तराणि गां दोग्धीति। पयो विवक्षायां च प्राधान्येप्यंतरंगत्वाद्गुणे त्वादयः। उक्तं च। गुणकर्मणि त्वादिविधिः पूर्वं गुणकर्मणा भवतियोगात्। मुख्यकर्म प्रेप्सुर्यस्मादुक्तेवयतत्तेपाकू। तस्माच्छुद्धस्य दुहेर्भवति गवा पूर्वमेव संबंधः। गोर्दुहिना पयसस्तु पाकृ तस्मात्त्वादयस्तस्मिन्निति। अ

तवविधिस्त्वविधिः। त्वमतिः। किमिदं त्वमतिरिति। तवमतिस्त्वमतिरिति। नैवमन्ये मन्यंते। कथं तर्ह्यन्येमन्यंते। गुणकर्मणि त्वादिविधिः सपरे गुणकर्मणि त्वादयो भवंति सह परेण योगेन। गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थ शब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्तासणाविति। ध्रुवचेष्टितयुक्तिषु चाप्यगुणे तदनल्पमतेर्वचनं स्मरत। ध्रुवयुक्तिषु चेष्टितयुक्तिषु चाप्यगुणे कर्मणि त्वादयो भवंतीसेतदनल्पमतेराचार्यस्य वचनं स्मर्यतां॥ ॥

पादानविवक्षायां तु पंचमी भवति। गोर्दुह्यते पय इति। यदा तु पयो विशेषणत्वेन विवक्षा तदा षष्ठी। गोः पयो दोग्धीति। माणवकाय धर्मं ब्रूत इत्यपि भवति यदा धर्मेण माणवकस्याभिप्रेयमाणत्वेन त्वक्ष्यते तदविवक्षायां त्वनेन क्रमेत्वं। सपरइति। उत्तरसूत्रेप्ययमेव विधिरित्यर्थः। बोध्यते माणकं धर्मः। आख्यते माणवकं श्लोकः। भोज्यते माणवकमोदनः इति। प्रयोजकव्यापारेणाप्यमानत्वात् माणकस्य प्राधान्यं धर्मादेस्तु गुणभावः। ध्रुवेति। अगुणे प्रधानकर्मणि। ध्रुवयुक्तिष्वकर्मकेषु चेष्टितयुक्तिषु च गत्यर्थेषु च त्वादयो भवंति। पूर्वाचार्यप्रसिध्या ध्रुवयुक्तयोऽकर्मका उच्यंते। तेषां हि क्रियास्वात्मन्येवावस्थितानतु कर्मार्था। तत्र ध्रुवनिष्ठोऽकर्मको धात्वर्थ उच्यते। तेन मासमास्यते देवदत्तः। शाय्यते क्रोशं देवदत्त इति प्रयोज्ये देवदत्ते प्रयोजकव्यापारस्य तत्रैवपर्यवसित्रिपाता त्वादयो भवंति। तथा गम्यते ग्रामं देवदत्त इत्यत्रापि। अनल्पमतेरिति। मेधाविन आचार्यस्येत्यर्थः। स्मरतेति। आगमस्याविच्छेदमनेन दर्शयति॥ ॥श्री॥ ॥ ॥

आगमप्रत्यायनस्य मतिपरिकल्पनेनेति दर्शयितुमाह। अपर इति। अजा नीयत इति। अजायाः प्राधान्ये तु ध्रुवत्वात्तस्यामेव पूर्वं क्रियाप्रवर्तनादन्तरंगत्वाच्च तस्यामेव लादयः। ण्यन्ते कर्तुः स्वकर्मण इति। कर्तुः सतो ण्यन्ते धातोः कर्मणो वाचकाल्लादयो भवन्ति। गतिबुद्धीत्यनेन प्रयोज्यस्य कर्मसंज्ञा विधीयते न तस्मिन्वाक्ये सर्वेषु गत्यर्थादिषु धातुषु लादयो भवन्तीत्यर्थः। पूर्वश्लोके तु भेदेनोक्तं गत्यर्थाकर्मकेषु प्रधाने कर्मणि। बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकेषु तु सपर इत्यनेन लादयो गुणकर्मणि। प्रयोज्यकर्मण्येव लादयो दर्शयन्त इत्येकेषांमतं। माणवकं धर्मं ब्रूते माणवकं धर्मं बोधयतीत्यादौ अनियतो गुणप्रधानभाव इत्याह। धर्मप्रतिपादनपरत्वे वाक्यस्य धर्मस्य प्राधान्यं माणवकस्य गुणभावः। माणवकसंस्कारपरायां प्रवृत्तौ माणवकस्य प्राधान्यं धर्मस्य गुणभावः। तथाऽभिधानव्यापारे प्रयोजकव्यापारस्य प्राधान्यात्प्रयोज्यस्यैव कर्मणः प्राधान्यं। गुणभूतप्रयोज्यव्यापारकर्मणस्तु गुणभावः। अर्थे नतु न्यायेन प्रयोज्यव्या

अपर आह। प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणां। प्रधानकर्मण्यभिधेये द्विकर्मणां धातूनां कर्मणि लादयो भवन्तीति वक्तव्यं। अजां नयति ग्रामं। अजा नीयते ग्रामं। अजा नीता ग्राममिति। अप्रधाने दुहादीनां। अप्रधाने दुहादीनां कर्मणि लादयो भवन्तीति वक्तव्यं। दुह्यते गौः पयः। ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः। लादयो भवन्तीति। गम्यते यज्ञदत्तो ग्रामं देवदत्तेन। केषुचिदर्थान्तरे द्विकर्मकाः। नीवह्योर्हरतेश्चापि गत्यर्थानां तथैव च। द्विकर्मकेषु ग्रहणं। अजां नयति ग्रामं। भारं वहति ग्रामं। भारं हरति ग्रामं। गत्यर्थानां। गमयति देवदत्तं ग्रामं। यापयति देवदत्तं ग्रामं। सिद्धं वाप्यन्यकर्मणः। सिद्धं वा पुनरेतद्भवति। कुतः। अन्यकर्मणः। अन्यस्या अजा कर्म अन्यस्य ग्रामः। अजामसौ गृहीत्वा ग्रामं नयति॥ ॥ ॥

पारस्य प्राधान्यं। तदर्थत्वात्प्रयोजकव्यापारस्य तत्प्राधान्यात्तत्कर्मणोऽपि प्राधान्यं वदन्त आचार्याः। दुह्यादिपरिगणनादन्यत्र द्विकर्मकत्वं न प्राप्नोतीति दृश्यते चेति मत्वा पृच्छति। के पुनरीति। गत्यर्थानामिति। उत्तरसूत्रोपात्तधातूपलक्षणं गत्यर्थग्रहणं। तथैव चेति। चकारेण जयत्यादयः समुच्चीयन्त इत्याह। शतं जयति देवदत्तं। शतं मुष्णाति देवदत्तं। शतं दण्डयति देवदत्तं। सिद्धं वेति। अन्यस्याश्रूयमाणस्य क्रियाविशेषस्य कर्मणः संभवादित्यर्थः। अथवा कर्मशब्देन कर्मत्वमुच्यते। अन्यकर्मत्वादित्यर्थः। विभाषा गुणे इति पंचमी। यथा प्रविश पिण्डीमिति भक्षणापेक्षं पिण्ड्याः कर्मत्वं तथाऽजां ग्रामं नयतीत्यत्र ग्रहणापेक्षमजायाः कर्मत्वं। नयतिस्तु प्राप्तिमात्रवाची तेनाजां गृहीत्वा ग्रामं प्राप्नोतीति वाक्यार्थः संपद्यते॥ ॥ ॥

भा०कै०प्र० ३१५ 319

परसाधन इति॥ नीयते इति नयतेः परेणालङ्कारेण नयति कर्मैवाभिधानीयं। ग्रहणसत्त्वजा कर्मेन नयते रिति कथं सा लेनाभिधीयते। तस्मादन्यकर्मत्वमजायाने ष्टव्यं। काले ति।
मासादय एव कालवाचित्वेन लोके प्रसिद्धाः ननु गोदोहनपाकादय इति सत्त्वपि भावस्य कालत्वे पृथगुपादानं कृतं। निर्ज्ञातपरिमाणा हि क्रिया अनिर्ज्ञातपरिमाणायाः क्रि-
यायाः परिच्छेदायोपादीयमाना मासगोदोहादिशब्दवाच्या काल इति निदर्शनं। अध्वाचासौ गन्तव्योऽध्वगन्तव्यः। अत एव निपातनात् विशेषणस्यापि परनिपातः।
गन्तव्यतया लोके यः प्रसिद्धः क्रोशयोजनादिनियतपरिमाणः तस्यैव कर्मत्वं नान्यस्यैव स्याध्वानं स्वपितीति न भवति। केचिदध्वगसंज्ञा इति पठन्ति। तत्रायमर्थः। गन्ते रन्तो
निष्ठानिष्ठयोर्वा येषु ते गसंज्ञाः क्रोशयोजनादयः। अध्वनो गसंज्ञा इति षष्ठीसमासः। कर्मसंज्ञा हीति। ननु कालाध्वनोरिति द्वितीया सिद्धेति किं कर्मसंज्ञया। गोदोहादीनां
कालत्वेनाप्रसिद्धत्वात् द्वितीया न प्राप्नोतीति भावस्य तावत्कर्मसंज्ञा विधेया। कालाध्वनोरपि लादिविधानार्थं कर्मत्वमेषितव्यं। आस्यते मासः। आसितव्यो मासः। आसितो मा-

अन्यकर्मेति चेद् ब्रूयाल्लादीनामविधिर्भवेत्। अन्यकर्मेति चेद् ब्रूयात् लादीनामविधिरयं भवेत्। अजा नीयते ग्राममिति। परसाधनउत्पद्यमानेन लेनाजाया अभि-
धानं न प्राप्नोति। कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणां। कालभावाध्वगन्तव्या अकर्मणां धातूनां कर्मसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यं। कालः। मासमास्ते। मासं स्वपिति। भावः। गो-
दोहमास्ते गोदोहं स्वपिति। अध्वगन्तव्यः। क्रोशमास्ते। क्रोशं स्वपिति। देशश्चाकर्मकाणां। कर्मसंज्ञो भवतीति वक्तव्यं। कुरून् स्वपिति पञ्चालान् स्वपिति। विपरीतं तु यत्क-
मेतत्कल्पकवयोविदुः। किमिदं कल्प इति। अपरिसमाप्ते कर्मकल्पं। न वा अस्मिन्सर्वाणि कर्मकार्याणि क्रियन्ते द्वितीयैव॥ ॥ ॥

सः। स्थासोमासः। एवं शय्यते क्रोश इत्यादि द्रष्टव्यं। यदा लङ्गीकृतसकर्मकधातुत्वं तदार्थे आसनादावास्यादयो वर्त्तन्ते तदा पूर्वेणैव कर्मत्वं सिद्धं। तथा हि। मासमास्त इत्यस्यायमर्थः। मासमासने-
न व्याप्नोतीति। तथा च वक्ष्यति। मा कृतमेवेदं कर्म यथा कटं करोतीति। अत्र दर्शनेन केवलमकर्मकाणां कालादयः कर्मत्वं प्रतिपद्यन्ते अपि तु सकर्मकाणामपि न्यायस्य तुल्यत्वात्। देशश्चेति। संस्था-
य विशेषः कुरुपाञ्चालादिर्देश इह गृह्यत इति भाष्य उदाहरणाद्विज्ञायते। इदानीमकथितस्य पूर्वाचार्यकृतं संज्ञान्तरं दूषयितुमुपन्यस्यति। विपरीतमिति। कर्मधर्माणां विपर्ययत्वाद्विपरीतमुच्यते।
ईप्सिततमं हि द्वयं इतरच्चेति पूर्वं त्रिविधं निर्दिष्टं इदं तद्विपरीतं। कपित्तकादित्वाच्च लत्वे कल्प इति भवति। अपरिसमाप्तमिति। ईप्साभकर्षोभावादिसर्थेः। नवेति। लकृतस कृत्स्नलघो नामवि- एम० ३१५
धानात् प्रधानकर्मण्यभिधेय इति पूर्वेण मुक्तत्वात्। दुहादीनां तु अप्रधानकर्मणि लादिविधानानुग्रहणं एवायं पक्षः। तथा च परस्ताद्दूषयिष्यते॥ ॥ — — ॥

तस्यैव विपरीतकर्मणो लक्षणं दर्शयति। यस्मिंस्त्विति। यस्मिन्नगवादौ कर्मणि सत्यन्य स्ययः प्रभृत्युपजायते तत्कर्म कल्प्यं धात्वर्थयोगेति। धातुशब्देन धात्वर्थ उच्यते। तस्यार्थः प्रयो
जनं पयः प्रभृति तेन योगो यस्याः सा षष्ठी यत्र भवति। गोर्दुह्यते पयः पौरवस्य कंबलो याच्यत इति। प्रधाने तु न भवति षष्ठी दुह्यते पयसो गौरिति। इदानीं संज्ञान्तरमनारभमाणऽऽ
हा। कल्प्यं नोक्तमिति। यस्मात्तत्कर्मैव तस्मात्षष्ठ्या नोक्तेऽस्मिन्शास्त्रे। दुहादीनामप्रधानकर्मणि लादिदर्शनात्। सर्वकर्मकार्योपपत्ताऽपरिसमाप्तताभावात्।
भेदेन च कल्प्यसंज्ञाविधाने कर्मकार्याप्रसंगादिति भावः। धातोर्हि हृत्तिरिति। रेफस्य लत्वमात्रेण धातोरर्थान्तरे हृत्तिर्नास्तीत्यर्थः। क्वचित्तु पाठः धातोर्निर्हृत्तिरिति। त
त्रायमर्थः। धातोः कल्पेतेरेफस्य लत्वमात्रेण स्वार्थान्निर्हृत्तिर्नास्तीति। एतदुक्तं भवति। वर्णविकारेऽपि कृते कर्मकल्प्यशब्दयोः पर्याय एव। यथा पांसुर पांसुलशब्दयोः।
तत्र किं संज्ञाभेदेनेत्यर्थः। एतेनेति। अकथितं कर्मेत्येवास्तु माभूत्सूत्रद्वयं तद्विषये नैव कर्मसंज्ञायाः सिद्धत्वात्। परिगणनं च न करिष्यत इति प्रश्नार्थः। यस्त्विति।

यस्मिंस्तु कर्मण्युपजायते स्त्रद्धात्वर्थयोगापि च यत्र षष्ठी। तत्कर्म कल्प्यमिति च कल्प्यं नोक्तं धातोर्हि हृत्तिर्नेरलत्वतोऽस्ति। एतेन कर्मसंज्ञा सिद्धा भवत्यकथि
तेनात्रेप्सितस्य किं स्यात्प्रयोजनं कर्मसंज्ञायाः। यत्तु कथितं पुरस्तादीप्सितयुक्तं च तत्स्यासिध्यर्थं। ईप्सितमेव तु यत्स्यात्तस्य भविष्यत्यकथिते
ऽऽ नाऽप्येह कथं भवितव्यं नेताश्वस्य स्रुघ्नमिति साहोस्विन्नेताश्वस्य स्रुघ्नस्येति॥ ॥

यदेभ्यो गावारयतीति निगदं कथितत्वात्कर्मसंज्ञा तस्मात्त्वा रणाद्यो नामिसपादान संज्ञैव तु स्यादिति कर्तुरीप्सिततममिति साधारं व्यर्थं। नन्वतथायुक्तस्यानेन भविष्यति।
नेतदस्ति। दुह्यादिपरिगणनं नरस्य प्रणोतीसादौ ऽतिप्रसंगनिवृत्त्यर्थमवश्यं वक्तव्यं। ईप्सितयुक्तं चेति। ईप्सितेनयवादिना युक्तं पदवादिवार्यमाणं तस्य कर्मसंज्ञा
सिध्यर्थं पूर्वसूत्रं कर्तुरीप्सितार्थः। चशब्दात्कर्मोपादानसंज्ञयोर्विषयविभागसिध्यर्थं चेत्युक्तं भवति। ईप्सितमेवेति। अवधारणेन पक्षप्रकर्षाभावं दर्शयति। अकथितेनेति।
सूत्रैकदेशानुकरणमेतत्। अनेन सूत्रेणेत्यर्थः। अप्येहेति। प्रधानकर्मण्यभिधेये लादीनाहुरिति सूक्तं। तत्र लादिग्रहणेन किं षष्ठ्यपि गृह्यते उत न। यद्यादिशब्दोऽव्यवस्था
यां तदा ल्तः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इत्यनयोरेव कृत्संस्कृत खलर्थाः इत्येतेषां ग्रहणं स्यात्। अथ प्रकारे तदा षष्ठ्यपि लादिग्रहणेन गृह्यते इति प्रधानकर्मण्येव सा भवतीति मत्वा
ऽऽ प्रश्नः॥ ॥

उभयथेति। गुणकर्मणि षष्ठीद्वितीयादर्शनादुभयमपि स्मर्यते। वाचनिकं चेदं नतुन्याय्यं। यत्र ह्येकेनैव शब्देनभिन्नकर्तृकयोर्गुणप्रधानयोः कर्मणोरभिधानं न संभवति तत्र प्रधानकर्मण एवाभिधानं न्याय्यं। षष्ठीतु प्रत्युत प्रधानाभ्यां द्वितीयावद्विधीयते इति विशेषाभावादुभाभ्यां प्राप्तिरिष्टसमरणाद्गुणकर्मणि विकल्प्यते॥ ॥गतिबुद्धि॥ ॥कथमिति। कर्मशब्देन कश्चित्क्रियागृह्यते। यथा कर्त्तरि कर्म व्यतिहार इति। कश्चित्तु साधनं कर्म यथावेः शब्दकर्मण इति। ततश्चोभयथाप्यवहारदर्शनात्संशयानः पृच्छति। हृयत्यादीनामिति। हृयत्यादयो धातवः साध्यमानावस्थंक्रियारूपं शब्दमभिदधतीति शब्दकर्मत्वादतिप्रसंगे सति प्रतिषेधो विधेयः। हृय

उभयथागोतिकापुत्रः॥ ॥गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माऽकर्मकाणामणिकर्त्ता स णौ॥ ॥शब्दकर्मेति कथमिदं विज्ञायते शब्दो येषां क्रियेत्याहो
स्विच्छब्दो येषां कर्मेति। कश्चात्र विशेषः। शब्दकर्मनिर्देशे शब्दक्रियाणामिति चेत् हृयत्यादीनां प्रतिषेधः। शब्दकर्मनिर्देशे शब्दक्रियाणामि
ति चेत् हृयत्यादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः। के पुनर्हृयत्यादयः। हृयति क्रन्दति शब्दायते। हृयति देवदत्तः ह्वाययति देवदत्तेन। क्रन्दति देवदत्तः। क्र
न्दयति देवदत्तेन। शब्दायते देवदत्तः शब्दाययति देवदत्तेन। शृणोत्यादीनामुपसंख्यानमशब्दक्रियत्वात्। शृणोत्यादीनां चोपसंख्यानं कर्त्त
व्यं। के पुनः शृणोत्यादयः। शृणोति विजानात्युपलभते। शृणोति देवदत्तः। श्रावयति देवदत्तं। विजानाति देवदत्तः। विज्ञापयति देवदत्तं। उपल
भते देवदत्तः। उपलंभयति देवदत्तं। किं पुनः कारणं न सिध्यति। अशब्दक्रियत्वात्॥ ॥

ति देवदत्त इति। पुत्रादेः कर्मणोऽभावादकर्मकत्वं हृयतेर्नोच्यते। कनीयां शब्दायत इति शब्दं करोतीति शब्दवैरेति क्यङ्। शब्दलक्षणस्यात्र कर्मणोऽन्तर्भावात् कर्मान्तरायो
गाच्चाकर्मकत्वादपि कर्मसंज्ञाप्रसंगः। शृणोत्यादीनामिति। शब्दोपलब्धिरूपेऽर्थे वर्त्तमानाः शृणोत्यादयः शब्दक्रिया न भवन्ति। शब्दसाधनकर्मणस्तु तद्विषयत्वेन प्रयोग
त्। नचैषां बुध्यर्थत्वं। शृणोत्यादयो हि न ज्ञानमात्रवचनाः बुध्यर्थास्तु जानात्युपलभत इत्येते यद्यप्युपलब्धिमात्रवचनौ तथापि प्रयोजककर्मापारविवक्षायां मकरणादि
व शाब्दसमग्रविषयामेवोपलब्धिं प्रत्याययतस्ततः साधनकर्मग्रहणेऽसिध्यति नतु क्रियाग्रहण इत्युपसंख्यानं कर्त्तव्यं। एवं तु बुध्यर्थत्वादनयोः सिध्यतीति चिंत्यमेतत्॥ ॥

जल्पतिप्रभृतीनामिति। जल्पत्यादयः शब्दनक्रियावचनेन इति क्रियाग्रहणे सिध्यति न तु साधनकर्मग्रहणे। पुत्रं जल्पतीत्यादौ शब्दकर्मत्वाभावात्। दृशेः सर्वत्रेति। यदि क्रियाग्र
हणमथ साधनग्रहणमथोभयग्रहणमाश्रयणं सर्वत्र दृशेः न प्राप्नोतीति भावः। पश्यति रूपतर्क इति। चक्षुःप्रणिधानद्वारकउपलंभे यदा दृशिर्वर्त्तते तदैतदुक्तं। अन्यत्र तु
बुध्यर्थत्वात्सिध्यति। तत्र साधनकर्मग्रहणमिति सेषपक्ष आश्रीयते। क्रियाग्रहणे कर्मग्रहणानर्थक्यप्रसंगात्। गतिबुद्धिशब्दप्रत्यवसानार्थाः कर्मकाणामिति सेव सिद्धत्वा

अस्तु तर्हि शब्दो येषां कर्मेति। शब्दकर्मण इति च जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानं। अशब्दकर्मण इति च जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानं कर्त्तव्यं। के पु
नर्जल्पतिप्रभृतयः। जल्पति विलपति आभाषते। जल्पति देवदत्तः जल्पयति देवदत्तं। विलपति देवदत्तः विलापयति देवदत्तं। आभाषते देवदत्तः
आभाषयति देवदत्तं। दृशेः सर्वत्र। दृशेः सर्वत्रोपसंख्यानं कर्त्तव्यं पश्यति रूपतर्कः कार्षापणं। दर्शयति रूपतर्कं कार्षापणं। आदिखादिनीव
ह्वीनां प्रतिषेधः। आदिखादिनीवहीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः। अत्ति देवदत्तः। आदयति देवदत्तेन। अपर आह। सर्वमेव प्रत्यवसानकार्यमदेर्न
भवतीति वक्तव्यं परस्मैपदमपि। इदमेकमिष्यते। क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः। इदमेषां जग्धं। खादि। खादति देवदत्तः खा
दयति देवदत्तेन। नी। नयति देवदत्तः नाययति देवदत्तेन। वहेरनियंतृकर्तृकस्य। वहेरनियंतृकर्त्तृकस्येति वक्तव्यं। वहति भारं देवदत्तः। वा
हयति भारं देवदत्तेन। अनियंतृकर्तृकस्येति किमर्थं। वहंति बलीवर्दा यवान्। वाहयति बलीवर्दान् यवान्॥ ॥ ॥

तत्पुत्रादिकर्मत्वे जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानं कर्त्तव्यमेव। श्लोकादिशब्दविशेषकर्मकत्वे तु शब्दकर्मत्वात्सिद्धिः। दृशेर्बुध्यर्थत्वादेव ग्रहणं सिध्यति। आदिखाद्योरिति।
आदिखाद्योः प्रत्यवसानार्थत्वात्प्राप्तिः। नीवह्योर्गत्यर्थत्वात्। यद्यपि नगतिर्हिंसार्थेभ्य इत्यत्र न वहिर्गत्यर्थ इत्युक्तं भाष्ये। तथापि वहेरनियंतृकर्तृकस्याभिधानाय
॥ वहे रूपक्षेपः। परस्मैपदमिति। निगरणचलनार्थेभ्यश्चेति मात्रं। वहेरिति। नियंता सारथिः॥ ॥ ॥

भक्षेरिति। अणिकर्त्तेति हेतुमण्णिचो निषेधाच्छुद्धादिरण्यन्तोप्यण्यन्तएवेति शंमा(?)प्तिः। भक्षयन्तियवानिति। इहेत्रस्थानां परोक्ष्यावस्थायां पशूनां भक्षणाद्धिंसा भवति। नद्यवस्थायां
कैश्चिच्चेतनत्वस्याभ्युपगमात्। परकीययवभक्षणे वा परो हिंसितो भवति। हिंसांगे भक्षणे तु भक्षिर्वर्त्तते। कालकर्मणामिति। कालग्रहणेन साहचर्यात्सर्वे सह निर्दिष्टत्वा
द्भावाध्वदेशानामपि ग्रहणं। वक्ष्यमाणन्यायस्य तुल्यत्वाद्वा। सिद्धं त्विति। ते न मासमासयते देवदत्तेनेत्यादावकर्मकेभ्यो भावे विधीयमानो लादयः सिद्धा भवन्ति। स्वा
श्रयं चाव्याहृतं कर्मत्वं। तेन मासमास्यते देवदत्तेनेत्यादौ कर्मण्यपि भवन्ति। न च केचिदिति। ननु क्रियामात्रविवक्षायां कालादीनामविवक्षितत्वात्तेरप्यकर्मकत्वं

भक्षेरहिंसार्थस्य। भक्षेरहिंसार्थस्येति वक्तव्यं। भक्षयति पिंडीन्देवदत्तः भक्षयति पिंडीन्देवदत्तेन। अहिंसार्थस्येति किमर्थं। भक्षयंतियवान्ब
लीबर्द्दाः भक्षयति बलीबर्द्दान्यवान्। अकर्मकग्रहणे कालकर्मणामुपसंख्यानं। अकर्मकग्रहणे कालकर्मणामुपसंख्यानं कर्त्तव्यं। मासमास्ते
देवदत्तः। मासमासयति देवदत्तं। मासं शेते देवदत्तः मासं शाययति देवदत्तं। सिद्धं तु कालकर्मणामकर्मकवद्वचनात्। सिद्धमेतत्। कथं। कालक
र्मका अकर्मकवद्भवंतीति वक्तव्यं। तत्तर्हि वक्तव्यं। न वक्तव्यं। अकर्मकाणामित्युच्यते। न च केचित्कालभावाध्वभिरकर्मकाः तएवं विज्ञास्यामः॥

=अस्त्येति॰ एवं च न च केचित्कालभावाध्वभिरकर्मकाः (?) … कर्मकाः … (marginal gloss, partly illegible) १२=

१ क्वचिद्येऽकर्मका इति॥ =भवेयुरिति॰ ॥ श्री॥ … अनेनकर्मत्वादीनि॰ ॥ ७॥ … इति॰ … ॥

भवसेवाययाशेते देवदत्तो न भुंक्ते इति। अपराहुः। अपसंतमाविद्यमानकर्माणो धातवोऽकर्मकग्रहणेनगृह्यंते न त्वविवक्षितकर्माणः। अन्यथा पचादीनामपि
कर्माविवक्षायामकर्मकत्वनिबंधनानि कार्याणि भवेयुः। अकर्मकशब्दस्य च धातवोऽन्यपदार्थत्वेनाश्रीयते न त्वर्थाः। अर्थाश्रयणे हि कर्माविवक्षायामर्थस्याक
र्मकव्यपदेशः स्यात्। धातुधाश्रीयमाणेषु कचिदपि कर्मसंबंधदर्शनेन सारूप्यात्त एवेम इति तत्व भक्षयविषयाणां कर्मत्वेन व्यपदिश्यंते। अर्थांस्तु कौरकादिभेदाद्भि
न्ना एवेत्यस्य सकर्मका अन्य एवाकर्मका इति स्याद्व्यपदेशः। पदार्थस्य पिरुत्वो नास्ति भेद इति दर्शनेन तदर्थे धर्मान्यपदार्थेषु व्यपदेशः क्वचिदिति। द्वय एव कर्मणि सत्सकर्मका

=फलव्यापारो … मात्रेण॰ ९=

१ इत्यर्थः॥ ॥

=पदंनरहि॰ म … स१

कर्मकत्वरणमत्र … कर्मकाणं … कर्मत्वं … कर्मकग्रहणेन … ॥

राम० ३२१

अथवायेनेति। असंभवव्यभिचाराभ्यां विशेषणविशेष्यभावे सर्वे त्रयस्त्वस्थिताः विवक्षिता अपि कालादयः संतीति न तैः केचिदकर्मका इत्यर्थः। अथवेति। अकर्मकधातुसांतरंगं द्रव्यकर्मेनि षिध्यते न बहिरंगं कालादिकर्म। तथा हि। पूर्वं क्रियया द्रव्यकर्मणा सह संबंधो भवति पश्चात्कालादिभिः परिमाणनिर्द्धारणाय। तथा चोक्तं। शक्तिप्रमाणसंख्यादेर्द्रव्यधर्मान्प्रवर्त्तते। क्रिया सुकालयोगेनतः प्राग्यो[गो]द्रव्यकर्मणा इति। सूत्रं चेदं नियमार्थमिति कडारसूत्र उक्तं तत एवावधार्यं॥ हृक्रोर॥ ॥उभयत्र विभाषेयमिति न वेति विभाषेत्युक्तं। अभिवादिदृशो रिति।

अथवा येन कर्मणा सकर्मकाश्चाकर्मकाश्च भवंति तेनाकर्मकाणां। न चैतेन कर्मणा कश्चिदप्यकर्मकः। अथवा यत्कर्म भवति न च भवति तेनाकर्मकाणां। न चैतत्कर्म क्वचिदपि न भवति॥ हृक्रोरन्यतरस्यां॥ हृक्रोर्वावचने ऽभिवादिदृशोरात्मनेपद उपसंख्यानं। हृक्रोर्वावचने अभिवादिदृशोरात्मनेपद उपसंख्यानं कर्त्तव्यं। अभिवदति गुरुं देवदत्तः अभिवादयते गुरुं देवदत्तेन अभिवादयते गुरुं देवदत्तं। पश्यंति भृत्या राजानं दर्शयते भृत्यैराजा दर्शयते भृत्यान्राजा। कथं चात्रात्मनेपदं। एकस्य णेरणाविति अपरस्य णिचश्चेति॥ ॥स्वतंत्रः कर्त्ता॥ ॥किं यस्य स्वं तंत्रं सः स्वतंत्रः। किं चातः। तंतुवाये प्राप्नोति। नैष दोषः। अयं तंत्रशब्दः स्त्येव वितानेवर्त्तते। तद्यथा। आस्तीर्णं तंत्रं प्रोतं तंत्रमिति। वितानमिति गम्यते॥ ॥ ॥

=वितानमितिः स्वचनन्निवेषाभिप्रायस्तंतुमकृणेवोध्यः।१२

अभिवादयतावप्राप्ता कर्मसंज्ञा पक्षे विधीयते दृशेर्बुध्यर्थत्वान्नित्यप्राप्ता पक्षे निवर्त्यते॥ ॥स्वतंत्रः कर्त्ता॥ ॥किं यस्येति। तंतुवायस्य स्वतंत्र[शब्द]वाच्यत्वाद्विशेषानुपादानाच्च प्रश्नः। तंतुवाय इति। यद्यपि तंतुवायो वयति भुंक्ते इत्यादौ तंतुवायस्य कर्त्तृसंज्ञेष्यते तथापि विशेषविहितत्वात्सर्वत्वाच्चापादानादिसंज्ञाविषयेपि सा प्राप्नोति ब्राह्मणोऽधीत इत्यादौ ब्राह्मणादेर्न प्राप्नोतीति दोषः। वितान इति। वितन्यत इति वितानं॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥

भा॰कै॰प्र॰
३२२
३२२

स्वातंत्र्याभावा॰

स्वतंत्रो ब्राह्मण इति। स्वशब्द आत्मवाची। स्व आत्मा तंत्रं प्रधानं यस्य स स्वतंत्र उच्यते। तत्र कारकाधिकारात् क्रियासिद्धौ प्राधान्यस्योपयोगात् तंतुवायस्यापि तंतुवायरूपतया तत्रानुप
योगात् प्रधानवाचिनः तंत्रशब्दस्येह ग्रहणं। अनेककारकसाध्यायामपि क्रियायां यथा कस्यचित् स्वातंत्र्यं तथा कारकसूत्रे प्रतिपादितं। यस्य धातुना व्यापारोऽगुणभा
वेनोच्यते स सर्वोऽसौ स्वतंत्र इत्येतदपि तत्रैवाभ्युपगतं प्रतिपादितं। हेतुमतीति। प्रयोज्य इत्यर्थः। यथा कर्तृसन्निधौ करणादीनां नास्ति स्वातंत्र्यं तथा प्रयोजकस
न्निधौ प्रयोज्यस्यापारतंत्र्यात् कर्तृसंज्ञायामप्रसंगः स्याच्च यस्योदनं देवदत्तेनेति कर्तरि तृतीयानस्यामोति। तत्प्रयोजक इत्यत्र च तच्छब्देन परामृष्टो नोपप

अस्ति प्राधान्येव वर्त्तते। तद्यथा। स्वतंत्रो ब्राह्मण एव सुच्यते स्वप्रधान इति गम्यते। तद्यः प्राधान्येव वर्त्तते तंत्रशब्दस्तस्येदं ग्रहणं। स्वतंत्रस्य कर्तृ
संज्ञायां हेतुमत्युपसंख्यानमस्वतंत्रत्वात्। स्वतंत्रस्य कर्तृसंज्ञायां हेतुमत्युपसंख्यानं कर्तव्यं। पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति। किं पुनः कार
णं न सिध्यति। अस्वतंत्रत्वात्। न वास्वातंत्र्यात्। इतरथा ह्यकुर्वन्तमपि कारयतीति स्यात्। न वा कर्तव्यं। किं कारणं। स्वातंत्र्यात् स्वतंत्रोऽसौ भवति
। इतरथा ह्यकुर्वन्तमपि कारयतीति स्यात्। यो हि मन्यते नासौ स्वतंत्र इति अकुर्वन्तमपि तस्य कारयतीत्येतत् स्यात्। नाकुर्वतीति चेत् स्वतंत्रः। न चेद
कुर्वति तस्मिन् कारयतीत्येतद्भवति स्वतंत्रोऽसौ भवति। शक्यं तावदनेनोपसंख्यानं कुर्वता वक्तुं कुर्वन् स्वतंत्रः अकुर्वन्नेति। साधीयो ज्ञापकं॥ ॥

द्यते। न वेति। प्रयोजकसन्निधानेपि प्रयोज्यस्य करणादिसाधनविनियोगादिना स्वातंत्र्यस्य क्रियासिद्धौ सद्भावादित्यर्थः। अकुर्वत्यपीति। यदि प्रयोज्यस्य स्वातंत्र्यं न
सान्निध्ये वाऽसौ साधनांतरविनियोगादिना क्रियां कुर्यात् तथा चाकुर्वत्यपि प्रयोज्ये प्रयोजकः कारयतीति व्यपदिश्येत। शक्यं तावदिति। उपसंख्यानवाद्यपि प्रयोज्यस्य स्वा
तंत्र्यमस्तीत्यभ्युपगच्छतीति प्रतिपाद्यते। प्रयोज्यस्य स्वातंत्र्येण स्वव्यापारं प्रत्यप्रवर्त्तनात् किलोपसंख्यानमारभ्यते। तेन चेदमवश्यमभ्युपगंतव्यं यः करोति स स्वतंत्रः न
त्वकुर्वन्निति। एवं च प्रयोजकसन्निधानेपि स्वार्थदर्शनात् प्रयोज्यः करोतीति नान्यथेति तस्य स्वातंत्र्यमस्त्येव। तथा चोक्तं भाष्यकृता। नहि कश्चित् परानुग्रहीतव्य इति प्रवर्त्तते स
र्व इमे स्वभूत्यर्थं यतंते इति॥ ०॥

राम॰
३२२

प्रेषिते चेति।। कर्तुरधिकरणत्वेन विवक्षितत्वात्सप्तमी। क्रियामिति। स्वार्थे दर्शनादिक्रियायां संस्थां क्रियां न दर्शनात्त्वक्रियां। यदि चेति। स्वार्थे दर्शनादिक्रियायामसमासिस्थेः।। ।।
तत्प्रयोजकः।। ।। प्रैष इति। ननु प्रैषे सत्येव प्रयोज्यस्य स्वातंत्र्यमुपपादितं तत्किमर्थं चोद्यते। एवं मन्यते। प्रैषाद् ऊर्ध्वं प्रयोज्यस्य स्वव्यापारे प्रवर्तनात्स्वातंत्र्यं प्रैषकाले तु
स्वव्यापाराप्रवर्तनात् प्रवृत्तौ प्रैषवैयर्थ्यात् स्वातंत्र्यं नास्ति तस्य च प्रयोजको न हेतुः स्यात् ततश्चात्र न णिज् भवेत्। प्रैषग्रहणमध्येषणानिवृत्त्यर्थमिति केचित्। अध्ये
षणे किल व्यापार्यमाणस्य गुर्वादेः स्वव्यापारे स्वातंत्र्यमस्तीति। तत्त्वयुक्तं। न्यायस्य तुल्यत्वात्। तस्मादत्र प्रैषग्रहणेन नियोगमात्रमुच्यते न तु निकृष्टविषय एव नि

प्रेषिते च किलायं क्रियां चाक्रियां च द्रष्टुं ध्यवस्यति। कुर्वन्स्वतंत्रो ऽकुर्वन्नेति। यदि च प्रेषितोसौ न करोति स्वतंत्रोसौ भवतीति।। तत्प्रयोजको हेतु
श्च।। ।। प्रैषे स्वतंत्रप्रयोजकत्वाद्धेतुसंज्ञाप्रसिद्धिः। प्रैषे स्वतंत्रप्रयोजकत्वाद्धेतुसंज्ञाया अप्रसिद्धिः प्राप्नोति। स्वतंत्रप्रयोजको हेतुसंज्ञो भव
तीत्युच्यते न चासौ स्वतंत्रं प्रयोजयति। स्वतंत्रत्वात्सिद्धं। स्वतंत्रत्वात्सिद्धमेतत्। स्वतंत्रमसौ प्रयोजयति। स्वतंत्रं (स्वतंत्रत्वात्सिद्धमिति) चेत्स्वतंत्रपरतंत्रत्वं विप्रतिषिद्धं। यदि च स्वतंत्रो न
प्रयोज्यः। अथ प्रयोज्यो न स्वतंत्रः प्रयोज्यः स्वतंत्रश्चेति विप्रतिषिद्धं। उक्तं वा। किमुक्तं। एकं तावदुक्तं। न वा स्वातंत्र्यादितरथा ह्यकुर्वत्य
पि कारयतीत्येतत्स्यादिति। अपरमुक्तं। न वा सामान्यकृतत्वाद्धेतुतो ह्यविशिष्टं स्वतंत्रप्रयोजकत्वात् अप्रयोजक इति चेन्मुक्तसंशयेन तु
ल्यमिति।। ।। इति श्रीमद्भगवत्पतंजलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे तृतीयमाह्निकं।। ।। ।।

योगः। स्वतंत्रत्वादिति। दृष्टसामर्थ्यो वा संभावितसामर्थ्यो वा क्रियायां स्वातंत्र्येण समाश्रित एव नियुज्यत इत्यर्थः। स्वतंत्रपरतंत्रत्वमिति। प्रयोजकसन्निधौ पा
रतंत्र्येण स्वातंत्र्यमस्तीत्युक्तत्वाद्यौगपद्यानुपपत्तिरिति भावः। उक्तं वेति। वक्ष्यमाणस्यापि बुध्या विषयीकृतत्वाद्भूतत्वारोप उक्तं वक्ष्यमाणं चाभेदेनोक्तं वेति नि
र्दिष्टं। न वा सामान्यकृतत्वादिति। हेतुमति चेत्यत्र वार्त्तिककारेणोक्तं। मुक्तसंशयेनेति। अप्रयुक्तोयः स्वयं करोतीति तेन तुल्यः प्रयोज्योपीत्यर्थः।। ।। इत्यु
पाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थपादे तृतीयमाह्निकं।। ।।७।। ।। ।।

भा॰कै॰प्र॰
३२३
323

प्राग्रीश्वरात्॥ ॥ किमर्थमिति। प्राग्रीश्वरादित्येव क्रियतां समासस्याधिरीश्वरशब्दोऽयं हीष्यत इति भावः। वीश्वरादिति। व्याप्तिन्याय्या यादृशीश्वरान्तात्कस्मात्। यदा संहितया सूत्रपाठस्त
दा वकारसहित ईश्वरशब्दो स्त्री लेन दर्शिते सेवमुक्तं। यदयमिति। सेकसेन्द्रमतीनां एणमुल्कमुल्लो स्व निपातत्वादेवाव्ययसंज्ञायां सिद्धायां तन्मेजंतश्च अव्ययसंज्ञाविधानात् ज्ञापका
द्या प्रिबोध्यत इत्यर्थः। परोपीति। कृत्वार्थेन वैकेनित्यादिरेजंतः स्वमुत्वादिर्मेतो। स्तितदर्थमेतस्मादिस ज्ञापकव्याप्रबोधस्य। यत्नहीति। व्याप्ताव्रीयमाणयां निपात
त्वादव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञाभिधैव किं तद्विधानेनेति ज्ञापकं संपद्यते। समासेष्विति। तुल्यजातीयव्याहृतये नियमार्थमेतत्स्यात् न तु व्याप्त्यग्रहणज्ञापनार्थमेतदित्यर्थः।

=नियमार्थेत्वाजापकत्वमस्य ... तुल्यमिति ... ज्ञापकं ...

प्राग्रीश्वरान्निपाताः॥ ॥किमर्थं रेफः अधिक ईश्वरशब्दो गृह्यते। रीश्वराद्वीश्वरान्मा भूत्। रीश्वरादित्युच्यमाने वीश्वरान्मा भूदिति। यथा किंग्रामुल्कमुल्लावी
श्वरे तोसुन्कसुनाविति। नैतदस्ति प्रयोजनं। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति अनंतरो य ईश्वरशब्दस्तस्य ग्रहणमिति। यदयं कृन्मेजंत इति कृतो मां
तस्यैजंतस्याव्ययसंज्ञां शास्ति। कृन्मेजंतः परोऽपि सः। परोऽप्येतस्मात् कृन्मेजंतश्चास्तितदर्थमेतत्स्यात्। यत्तर्ह्यव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञां शास्ति त
ज्ज्ञापयत्याचार्यः अनंतरो य ईश्वरशब्दस्तस्य ग्रहणमिति। समासेष्वव्ययीभावः। समासस्यैतज्ज्ञापकं स्यादव्ययीभाव एव समासोऽव्ययसंज्ञो
भवति नान्य इति। एवं तर्हि लोकत एतत्सिद्धं। तद्यथा लोके आवनांतादोदकांतात् प्रियं पांथमनुव्रजेदिति। य एव प्रथमो वनांत उदकां
तश्च तावदनुव्रजति। लौकिके चाभिवर्तते। द्वितीयं तृतीयं वनांतमुदकांतं चानुव्रजति तस्माद्रेफः अधिक ईश्वरशब्दो गृहीतव्यः॥ ॥

एवं तर्हीति लोके प्रत्यासत्तिराश्रीयते यथा कपिंजलानालभेतेति त्रय एवालभ्यंते न चतुरादयः। शास्त्रे च लोकव्यवहारोंगीक्रियत इति भावः। लौकिकमिति। लौकि
कं प्रत्यासत्तिलक्षणं न्यायं लोक एव परित्यजति। स्नेहादिवशात् द्वितीयमप्युदकांतं माप्य निवर्तते। कपिंजला निसत्रस्तु प्रथमातिक्रमे कारणाभावान्न हिंसात्सर्वो भू
तानीति चतुर्थ्यादिषु निषेधाबतारात्त्रय एवालभ्यंते। इह तु विरोधकाभावाद्व्याप्तिन्याय्याश्रयः स्यात्। न लोकाव्यये सत्वपत्वात् लोकादीनां सिद्धे षष्ठीनिषेधेपुनस्तेषा
मुपादानमव्ययसंज्ञाया एवाभावं ज्ञापयेत्। निपातसंज्ञा तु स्यादेव तन्तस्थिकीर्षार्थमित्यादौ निपातस्याजिति प्रगृह्यसंज्ञा स्यात्॥ ॥श्री॥ ॥

एम॰
३२३

=भाकिनि एवंचात्रेरेफोच्चारणमेवज्ञापकमत्र शास्त्रे ... अत एव ... ८

ध्रुमादिषु

अथेति। प्राग्ग्रहणाद्धारेण अवधिनिर्देशः [redacted] द्यते। निपाता इत्येतावत्तु यथा प्रसज्यते इत्यादिरधिकारो विनाप्यवधिनिर्देशेनाभिमतविषये प्रवर्तते तथायमपि प्रवर्त्ति ष्यते इति भावः।
निपातसंज्ञाविति। चादिषु पक्रियायोगे विकल्पेन गतिसंज्ञाविषये पुरसाक्षात्प्रभृतिषु च गतिसंज्ञाभावपक्षे सावकाशा निपातसंज्ञा गत्यादिसंज्ञाभिर्बाध्येतेत्यर्थः। क्रियमाण इति। ई
श्वरादिति पंचम्या प्राक्शब्दाध्याहारेण लब्धे पुनः प्राग्ग्रहणं संपद्यते। परशब्दाध्याहारेण तु पंचमी न भविष्यति। चादयोऽसत्त्वे इत्यादीनाम् संबद्धत्वप्रसंगात्। तेन
रीश्वराद्वै प्राक् शब्दानुच्चार्यते। तेनायमर्थः। प्राग्रीश्वराद्येऽवस्थितास्तेषामाद्रि·पा न संज्ञा भवंतीति निपाताः संज्ञोगत्यादिसंज्ञा इति मा वेशांति दुः। केवले तु निपा
ताद्यधिकारे क्रियमाणे सत्यामपि प्रतियोगमनुवृत्तावेकसंज्ञाधिकारात्पर्यायः स्यान्न तु समावेशः। अव्ययसंज्ञा इति। विशिष्टावधिपरिच्छिन्नस्य समुदायस्यांतराललक्षिता

अथ प्राग्वचनं किमर्थं। प्राग्वचनं संज्ञाऽनिरसार्थं। प्राग्वचनं क्रियते निपातसंज्ञाया अनिवृत्तिर्यथा स्यात्। अक्रियमाणे हि प्राग्वचनेऽनवकाशाः गत्यु
पसर्गकर्मप्रवचनीयसंज्ञाः निपातसंज्ञां बाधेरन्। ताः माबाधिषतेति प्राग्वचनं क्रियते। अथ क्रियमाणेऽपि प्राग्वचने यावता अनवकाशा एताः सं
ज्ञाः कस्मादेव न बाधंत इति। क्रियमाणे हि प्राग्वचने सत्यां निपातसंज्ञायामेताः अव्ययसंज्ञा आरभ्यंते तत्र वचनात्समावेशो भविष्यति॥ ॥ चाद
योऽसत्त्वे॥ ॥ अयं सत्त्वशब्दः अस्त्येव द्रव्यपदार्थकः। तद्यथा। सत्त्वमयं ब्राह्मणः सत्त्वमियं ब्राह्मणीति। अस्ति क्रियापदार्थकः। सद्भावः सत्त्व
=सदेवौताद्विकोवच्छ· २= लक्षणंतस्य·मेघतेनेति· ५= मिति। कस्येदं ग्रहणं। द्रव्यपदार्थकस्येत्युक्तं तत्। एवं कृत्वा विधिश्च सिद्धो भवति प्रतिषेधश्च॥ ॥ ॥

गत्यादिसंज्ञाभावात्तोऽव्ययवाभवंतीत्येषां संज्ञा इत्यर्थः॥ ॥ चादयोऽसत्त्वे॥ ॥ अयमिति। अर्थद्वयेऽपि सत्त्वशब्दस्य प्रयोगदर्शनाद्विशेषावगतौ प्रमाणानुपलंभात्प्र
श्नः। तत्र हीदं स्थिरं जातिगुणक्रिया इति सत्त्वं द्रव्यमुच्यते। यदानुगतो भावः सत्त्वमिति तदा साध्यमानतया क्रियारूपापन्ना सत्ता सत्त्वशब्देनोच्यते। एवं च कृत्वेति। यदि सत्त्व
शब्देन सत्तोच्यते तदा प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्। न हि चादिषु सत्तावाची कश्चिच्छब्दोऽस्ति यदर्थो निषेधः स्यात्। प्रभृतिषु इत्यत्र च निपातसंज्ञा स्यात्। चाद्यनुकरणा
नां च पठितो हि यस्मादर्थे इत्यादावपि विधिनिषेधौ यथाभिमतविषयौ न व्यवतिष्ठेयातां। द्रव्यग्रहणे तु भवति चैते। द्रव्यशब्देन चात्र सिद्धावस्थारूपं वस्त्वभिधीय
ते। तदुक्तं। वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते। द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेद्यत्वेन विवक्षित इति॥ ॥श्री॥ ॥ ॥

किंपुनरिति॥ उभयथाप्यासत्त्वदशेनात्स्मृतः। विप्र इति। विप्रातीति विप्रः। आतश्चोपसर्गे इति कप्रत्ययांतः। क्रियोपसर्जनद्रव्यवाचित्वात्केवलाद्द्रव्यात् क्रियाद्रव्यसमु
दायस्याप्यसत्त्वाद्द्रव्यादन्यस्मिन्नर्थे वर्तते। प्रादिभिरिति निपातत्वेनाभिमतैः। सामान्यमिति। सारूप्यं। तदंतविधिनेति। ननु विशेष्यासन्निधानात्कथं तदंतविधिः। ए
वं तर्ह्ययमर्थः। निपातस्य संज्ञा निपातसंज्ञा। सा चाव्ययसंज्ञा। तत्संज्ञा चास्ति तदंतविधिः। अयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति। तत्र विप्रशब्दे प्रशब्दस्य निपात
संज्ञायां यथा परमोच्चैरिति स्वराद्यंतस्याव्ययसंज्ञा भवत्येवं निपातांतस्यापि स्यात्। ततो लुक्प्रसज्येत। विप्र केवलत्व इत्यत्र च निपातांतस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरः

किंपुनरयं पर्युदासः यदन्यत्सत्त्ववचनादिति आहोस्वित्प्रसज्यायं प्रतिषेधः सत्त्ववचने नेति। किं चातः। यदि पर्युदासः विप्र इत्यत्रापि प्रा
प्नोति। क्रियाद्रव्यवचनो ह्ययं संघातः। द्रव्यादन्यश्च विधिना श्रीयते। अस्ति च प्रादिभिः सामान्यमिति कृत्वा तदंतविधिना निपातसंज्ञा प्राप्नोति
। अथ प्रसज्य प्रतिषेधः न दोषो भवति। यथा न दोषस्तथास्तु॥ ॥ प्रादयः॥ प्रादय इति योगविभागः। प्रादय इति योगविभागः। निपात
संज्ञार्थः। निपातसंज्ञा यथा स्यात्। एकयोगे हि निपातसंज्ञाभावः एकयोगे हि निपातसंज्ञाया अभावः स्याद्यस्मिन्नेव विशेषे गत्युपसर्गकर्म
× योगविभागः कर्तव्यः। प्रादयोऽसत्त्ववचना निपातसंज्ञा भवंति × १ प्रवचनीयसंज्ञास्तस्मिन्नेव विशेषे निपातसंज्ञा स्यात्॥ ॥ ॥
× तत उपसर्गाः क्रियायोग इति। किमर्थो × २

स्यात्॥ ॥ प्रादयः॥ ॥ यदा प्रागेव प्रादय इति योगो विभज्यते तदा प्रयोजनकथनाय वार्त्तिकं। यदा तु प्रादय उपसर्गाः क्रियायोग इत्येको योगः पश्चात्तदा योगवि
भागः कर्तव्यत्वेन चोद्यते। एकयोगे हीति। अक्रियायोगे निपातसंज्ञा न स्यात् क्रियायोग एव तु गत्युपसर्गसंज्ञावत्स्यात्। ततश्च प्रगत आचार्यः प्राचार्य इत्यत्र पूर्वपद रामः
प्रकृतिस्वरो न स्यात्। यस्मिन्नेवेति। कर्मप्रवचनीयसंज्ञासु पूजायामित्यादिभिर्योगैः प्रादीनां विहिता॥ ॥ ॥ ॥ ३२४

= स्वादीति। तत्राभिपूर्वपदं नियोगमर्ति। १ =

=अलौकिकमिदमिति । अलौकिकत्वं चाप्रयुज्यमानत्वं ... मरुद्दत्त इति ...

मरुद्दत्त इति ॥ प्रक्रियायां रूप[...]मलौकिकमिदमुपात्तं । तत्वेन हि निःसमासं । उपसर्गसंज्ञैव चास्येष्यते [...] न निपातसंज्ञा । तस्यां हि सत्यां निपातत्वात् आद्युदात्तत्वं स्यात् । आद्युदात्तत्वं तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण स्यात् । अंतोदात्तश्च मरुच्छब्द इष्यते । उपसर्गसंज्ञा च स्यात् । तत्र एवोपसर्गसंज्ञेष्यते । अनभिधानाद्धि किंरं न भवति । संज्ञावचनसामर्थ्याच्चानर्थकत्वेऽपि तत्वं प्रवर्त्तते । अनेन तत्सुन्यायेन मरुन्नयतीति तद्वर्गव्यवायेऽपि णत्वं माभूदिति । तस्मात्तत्र एवोपसर्गसंज्ञा वक्तव्या । प्रकारान्तरेणापि मरुत्शब्दो ऽनुसादयिष्यते तथ्यर्वं मरुद्धामिति । अच्छशब्दस्येति । तेन मिदादिषु अच्छशब्देन पठितव्यो भवति ॥ ॥ गतिश्च ॥ ॥ कारिकाशब्दस्येति । कारिका क्रिया मर्यादा स्थितिरित्यर्थः । यत्न इत्यपरे । यस्तु श्लोकरूपा चीकारिकाशब्द

मरुच्छब्दस्योपसंख्यानं । मरुच्छब्दस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यं । मरुद्दत्तो मरुत्तः । उपसर्गादिति तत्वं यथा स्यात् । अच्छशब्दस्योपसंख्यानं । अच्छशब्दस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यं । अच्छोद्य ॥ ॥ गतिश्च ॥ ॥ कारिकाशब्दस्य । कारिकाशब्दस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यं । पुनश्चनसौ छंदसि । पुनश्चनसौ छंदसि गतिसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यं । पुनरुत्स्यूतं वासो देयं । पुनर्निष्कृतो रथः । उशिग्दूतश्चनोहित इति । गत्युपसर्गसंज्ञाः क्रियायोगे यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रतीति वचनं । गत्युपसर्गसंज्ञाः क्रियायोगे यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यं । किं प्रयोजनं । प्रयोजनं षत्वणत्वे । षत्वं । विगताः सेचका अस्माद्ग्रामाद्विसेचको ग्रामः । उपसर्गादिति षत्वं माभूत् । णत्वं । प्रगता नायका अस्माद्ग्रामात्प्रनायको ग्रामः । उपसर्गादिति णत्वं माभूत् ॥ ×कारिकाहस× ४ ॥ ॥

स्तस्य ग्रहणं न भवति । क्रियायोगग्रहणेन कारिकाशब्दस्य विशेषणं क्रियावृत्तेर्ग्रहणात् । पुनश्चनसाविति । ततश्च पुनराधेयमिति सत्यकृदन्तोत्तरपदप्रकृतिस्वरेण यतोऽनाव इति धेयशब्द आद्युदात्तः । पुनरुत्स्यूतमिति । गतित्वात्समासः । स्वरः कृत्प्रकृत्यादेराकृतिगणत्वादन्तोदात्तत्वं । चनोहित इति । निपातत्वादाद्युदात्तस्य चनःशब्दस्य गतिरनन्तर इति प्रकृतिस्वरः । गत्युपसर्गसंज्ञे इति । क्रियायोग इति सामान्येनोपादानाद्विशेषावधारणार्थं वचनं । अप्रयाप्रत्यासन्नैव क्रियाऽऽगृह्यत इति न्यायप्रसादनार्थं ॥ ॥ ॥

=पुनः शब्दस्य गतिसंज्ञायां फलं ... पुनः शब्दस्य गतिसंज्ञा ... अन्तोदात्ते ...

वृद्धिविधौ चेति। उपसर्गो ऽत्रैव धातोः प्रक्षेपात्। प्रच्छेक इति। प्रगता ऋच्छका यस्मादिति बहुव्रीहिः। तत्र धातुग्रहणस्य शाकल्य निवृत्तिः प्रयोजनं वक्ष्यते। उद्धृत इति। क्रियाग्रहणस्या
प्रयोगा उपसर्गत्वाभावः। अनवकाशा इति। येषां हि क्रियाशब्दप्रयोगे तेष्व सुपसर्गसंज्ञा तेषु प्रसत्नुपसर्गो ऽपि गम्यत इत्यर्थः। क्रियत इति। केवलाभ्यामिति विशेषणाभिधा

वृद्धिविधौ च धातुग्रहणमनर्थकं। वृद्धिविधौ च धातुग्रहणमनर्थकं। उपसर्गादृति धाताविति। तत्र धातुग्रहणस्यैतत्प्रयोजनमिह मा भूत्। प्रर्षभं व
नमिति। क्रियमाणे चापि धातुग्रहणे प्रच्छक इत्यत्र प्राप्नोति। यत्क्रियायुक्तास्तं प्रतीति वचनान्न भवति। वृद्धिविधिनस्सभावाबीलस्वांगादिस्वरणत्वेषुदो
षो भवति। वृद्धिविधि। यउद्धृतो निवृत्तोया सिबपसन्त्। वृद्धिविधि। नस्सभाव। प्रणासमुखं। उन्नसमुखं। नस्भाव। अबील। प्रपं परेपं। अबील। स्वांगादि
स्वर। प्रस्फिक्। प्रोदरः। स्वांगादिस्वरं णत्व। प्रणः। प्रद्रः। प्रणम्याचार्यः प्रणो राजा प्रणोऽत्रहा। उपसर्गादिषेते विषयो न प्राप्नुवंति। वृद्धिविधिनस्
भावाबीलस्वांगादिस्वरणत्वेषु वचनप्रामाण्यात्सिद्धं। अनवकाशा एते विषयस्तेव च न प्रामाण्याद्भविष्यंति। सुदुरोः प्रतिषेधो नुम्विधि
धितत्वषत्वणत्वेषु। सुदुरोः प्रतिषेधो नुम्विधितत्वषत्वणत्वेषु वक्तव्यः। नुम्विधि। सुलभं दुर्लभं। उपसर्गादिति नुम्मा भूदिति। नसु
दुर्भ्यां केवलाभ्यामित्येतन्नवक्तव्यं भवति। नैतदस्ति प्रयोजनं क्रियत एतन्न्यास एव। तत्व। सुदत्तं। अच उपसर्गादिति तत्वं मा भूदिति। षत्व। सु
सिक्तं घटश्तेन। सुस्तुतेश्लोकशतेन। उपसर्गादिति षत्वं मा भूदिति। सुःप्रजायामित्येतन्न वक्तव्यं भवति। नैतदस्ति प्रयोजनं। क्रियतेन्यास एव। णत्व। दुर्नयं
दुर्नीतम् इति। उपसर्गादिति णत्वं मा भूदिति॥ ॥ ॥

नार्थमवश्यं कर्तव्या। तेनाति सुलंभमित्यत्र तेरुपसर्गत्वे नुम्भवत्येव। क्रियत इति॥ प्रजायामिति विशेषणोपादानार्थ। तेन सुपिक्तं किं तवाचेसादौ षत्वं भवत्येव॥ पश्री॥०॥

उर्यादि॥ ॥उरीपक्लेतिमयोगापयोलोचनेनसंभवमात्राश्रयेणैतउदाहृतं। नचान्यये ति। च्विडाचौतावत् कृभ्वस्तियोगएवविहितौउर्यादयोपिकृभ्वस्तिविषयाएवमयुज्यंतेनान्यत्रे
ति॥ ॥अनुकृ॥ ॥कथमिति। द्वयोरपिसमासयोःसंभवाद्दोषदर्शनाच्चप्रश्नः। खाद्विति कृत्वेति। गतिसंज्ञायांसमासःस्यात्। धातोश्चानंतरंप्रयोगइति रूपमेतन्नसिध्येत्। इति खाट्कृ
त्वेत्यत्रचनिषेधप्रसंगः। श्रौषडिति। श्रौषट्शब्दइतिपरोनभवतिवौषडाद्यवधानादितिगतिसंज्ञाप्रसंगः। ननुव्यवहितेपिपरशब्दस्यदर्शनाद्वखेदेतिपरत्वं। नैषदोषः। अव्यव

उर्यादिच्विडाचश्च॥ ॥कृभ्वस्तियोगइतिवक्तव्यं। इहैवयथास्यात्। उरीकृत्यउरीभूयाइहमाभूत्। उरीपक्त्वा। तर्हिवक्तव्यं। नवक्तव्यं। क्रियायोगइ
त्यनुवर्त्तते। नचान्ययाक्रिययोर्यादिच्विडाचांयोगोस्ति॥ ॥अनुकरणंचानितिपरं॥ ॥कथमिदंविज्ञायतेइतेःपरमितिपरंनइतिपरमनितिपर
मिति। आहोस्विदितिःपरोयस्मात्तदिदमितिपरंनइतिपरमनितिपरमिति। किंचातः। यदिविज्ञायतेइतेःपरमितिपरंनइतिपरमनितिपरमि
ति खाडितिकृत्वानिरष्ठीवदित्यत्रप्राप्नोति। अथविज्ञायतेइतिःपरोयस्मात्तदितिपरंनइतिपरमनितिपरमिति। श्रौषड्वौषडितिकृत्वा
निरष्ठीवदित्यत्रमाप्नोति। अस्तुतावदितिःपरोयस्मात्तदितिपरंनइति [redacted] परमनितिपरमिति। ननुचोक्तं श्रौषड्वौषडितिकृत्वा
निरष्ठीवदित्यत्रप्राप्नोतीति। नैषदोषः। इदंतावदयंप्रष्टव्यः। अथेहतेप्राग्धातोरिति। कथंतिमात्रस्यपूर्वप्रयोगोभवतिउपोद्धरतीति॥ग
१९ साकृतिःप्रतिनिर्दिश्यते। इहापितर्ह्यनुकरणकृतिःप्रतिनिर्दिश्यते। किमर्थमिदमुच्यते॥ ॥
अन्यत्रेति। प्रयोगकाले इत्यर्थः। अंतरालस्थं नामनघादिः उच्चारणं दिति। एवंचोच्चारणंयद्समभावनिश्चायकमनपेक्षणबुद्धिनिरूपणमितिभावः। ननुप्रयोगकाले पूर्वोक्तप्रयोगादिनाक्षुद्रादिनानन्तभावनिश्चयादंतरालस्थानपेक्षणयुक्तंतत्
धानएवास्यमुख्यवृत्तिः। अन्यत्रलंतरेणत्वस्यप्रसमीक्ष्यासव्यवधानमेवाश्रित्यप्रयुज्यते। इहतुवौषडोव्यवधायकस्योच्चारणाद्युक्तमनपेक्षणं। खाट्कृत्वेतिनिर
ष्ठीवदित्यत्रैव धातुव्यवधानेपिप्रतिषेधप्रसंगात्। इदंतावदिति। योयन्नपाश्रयेणव्यवधानंमन्यतेग साकृतिरिति। तस्याश्चभिन्नास्वपिव्यक्तिषु अभिन्नायानात्रव्यवधा
नं। किमर्थमिति। अनितिपरमेतदित्यर्थः। संज्ञानियमपक्षेसिद्धिंमत्वा प्रश्नः॥ ॥ ॥ ॥

=इति पाठ्कसेति पदस्यैवेति यद्रस्यानुकरणत्वोत्कत्वद्धर्मात्मि संज्ञायां तु शास्त्रविरोधादिति खाट्कसेति भावम निति पदमिवस्याभावश्च निर्वाऽ इति कृसेसत्स्य चाविलोप एव भाष्य इति भावः १८

प्रकृतिः

भा०कै०प्र० ३२६ ३२६ अनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थ इति। खाडितिकृत्वेति प्रयोक्तव्ये इति खाट्कृत्येति प्रयोगः स्यात्। प्रयोगनियमे चायं दोषः। तत्र ह्ययमर्थः। गत्युपसर्गसंज्ञा धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्या
इति तेनाव्यवहितस्य प्रयोगप्रसंगः। संज्ञानियमे तु न दोषः। तेनैव नियमेन खाडितिकृत्वेत्यत्र व्यवहितस्य संज्ञानिवारणादस्य प्रयोगस्य सिद्धत्वात्॥ ॥आदर॥ ॥ कथम
सत्कृत्येति। यदि नेसत्कृत्वा सत्कृत्येति नञ्समासः क्रियते तदा सति शिष्टत्वात् उत्तरपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेण आद्युदात्तत्वं स्यात्। अपनसदसदिति समासः क्रि
यते तदा सच्छब्दस्यापि धीयमाना गतिसंज्ञा सच्छब्दस्य नस्यादिति भावः। तदंतविधिनेति। यद्यपि ग्रहणकं तं विशेष्यं नास्ति तथापि कार्यार्थत्वात् संज्ञायाः कार्यप्रदेशेषु प्रकृतस्य गतिना

अनुकरणस्येति करणपरत्वप्रतिषेधोऽनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः। अनुकरणस्येति करणपरत्वप्रतिषेध उच्यते। किंप्रयोजनं। अनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः।
अनिष्टशब्दता माभूदिति। इदं विचारयिष्यते। प्राग्धातुवचनं प्रयोगनियमार्थं वा स्यात् संज्ञानियमार्थं वेति। तद्यदा प्रयोगनियमार्थं तदा निष्टशब्दनिवृत्त
र्थमिदं वक्तव्यं। यदा हि संज्ञानियमार्थं तदा न दोषो भवति॥ आदरानादरयोः सदसती॥ ॥ इदमतिबहु क्रियते आदरे अनादरे सदसदिति। आ
दरे सदिति एव सिद्धं। कथमसत्कृत्येति। तदंतविधिना भविष्यति। केनेदानीमनादरे भविष्यति। नञा आदरप्रतिषेधं विज्ञास्यामः। न आदरे अनादर
इति। नैवं शक्यं। आदरप्रसंगे एव स्यात् अनादरप्रसंगे न स्यात्। अनादरग्रहणे पुनः क्रियमाणे बहुव्रीहिरयं विज्ञायते। अविद्यमानो दरे इति। तस्मा
दनादरग्रहणं कर्तव्यं। असमस्त तदंतविधिनासिद्धं॥ ॥ ॥

विशेषण तदंतविधिर्भवति। तत्र समासविधौ सुब्बितिमत्कं तेन गतिरनंतरस्य च पूर्वपदं गतिर्गेता विसत्रपदस्येति। अव्ययसंज्ञायाम स्येव तदंतविधिः। नञादर इति। अ
नेनासच्छब्दस्यानादरार्थत्वं निर्दिशति। ततश्चानादरस्य ग्रहणेन यत्ता व्यंतरन्यथापि सिध्यतीत्येवं परमेतत्। आदरप्रसंग इति। गुरूनसत्कृत्येत्यादौ स्यात् पाक्षिकेनमसत्कृ
त्यादौ तु न स्यात्। तथाहि। अब्राह्मण इति क्षत्रियादिरेवोच्यते न तु गोत्वादिः। बहुव्रीहिरिति। सचासत्ताभावे विमसक्तभावे भवतीति सचेत्रसंत्तासिध्यति। असतस्त्वि
ति। आदरानादरयोः सदिति एव वक्तव्यं। तत्रानादरे सच्छब्दस्य वृत्तभावात्तदंतविधिना असच्छब्दस्य गतिसंज्ञा भविष्यति। यथा गोष्पदं सेविते सुषासेविते गोष्पदं शब्दस्य सम्भवादग्रे एम० ३२६
ष्पदार्थमसेवितग्रहणं॥ ॥१०॥

अंतरपि॥ ॥अंतःशब्दस्येति। अङ्किविधिणत्वानि उपसर्गसंज्ञाश्रयाणि। समासस्तु गतिसंज्ञाश्रयः तस्य पूर्ववचनं स्त्र्योपादानं च सामान्येनोपसंख्या नमुच्यते। गतिसंज्ञा
याऽनेनैव सिद्धत्वादपूर्ववचनाभावात्। अंतर्हत्यादिति। हंतेरत्पूर्वस्येति णत्वसिद्धत्वात्। अंतरदेश इति नवक्तव्यं भवति। देशे तु अन्त्यादित्वस्य त्वाभावः। नत्वेवायनं
चेति न वक्तव्यं। क्षसत्त्वे इति सिद्धत्वात्। अंतर्णयतीत्यत्राप्युपसर्गादिति णत्वं सिध्यति॥ ॥साक्षात्॥ ॥साक्षात्प्रभृतिष्विति। अभूततद्भावविषयाणामे
=नतु समासस्य कृत्योर्णैव सिद्धेर्निर्दिष्टे समासस्य ग्रहणं व्यर्थमत आह। सामान्येनेति। गतिसंज्ञायाबाधि। अनेनास्य नेतोरर्थः। तत्रेति विकल्पविधेर्बाधनेनापि नेष्यत इति भावः। २ = नवार्दभेष्यस्य बाधकतो दर्शनमिति। अन्तर्णयतीति। २
अंतरपरिग्रहे॥ ॥अंतरशब्दस्याङ्किविधिसमासणत्वेषूपसंख्यानं। अंतःशब्दस्याङ्किविधिसमासणत्वेषूपसंख्यानं कर्तव्यं। अङ्।
अंतर्द्धा। किविधिः। अंतर्द्धिः। समासः। अंतर्हत्य। णत्वं। अंतर्हण्यात् गोभ्यो गाः॥ ॥साक्षात्प्रभृतीनि च॥ साक्षात्प्रभृतिषु च्व्यर्थवचनं। साक्षा
त्प्रभृतिषु च्व्यर्थवचनं कर्तव्यं। असाक्षात्साक्षात्कृत्वा साक्षात्कृत्य। यदा हि साक्षाद्वसन्तं किंचित्क्रियते तदा माभूदिति। मकारांतत्वं च गति
संज्ञासन्नियुक्तं। मकारांतत्वं च गतिसंज्ञासन्नियोगेन वक्तव्यं। लवणंकृत्य। तत्र च च्विप्रतिषेधः। तत्र च च्व्यन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। लवणीकृ
त्य। न वा पूर्वेण कृतत्वात्। न वा वक्तव्यं। किं कारणं। पूर्वेण कृतत्वात्। अस्त्वनेन विभाषा पूर्वेण नित्या भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनं।
मकारांतत्वं च गतिसंज्ञासन्नियुक्तं इत्युक्ते न च्व्यंतस्य माभूदिति। एतदपि नास्ति प्रयोजनं। लवणशब्दस्यायं विभाषा लवणं शब्दस्त्वा
देशः क्रियते। यदि च लवणीशब्दस्यापि विभाषा लवणं शब्दस्त्वादेशो भवति न किंचिद्दुष्यति। इष्टेश ब्द्यैवेह साध्यं तच्चैवं सति सिद्धं भवतीति॥
वयथा सात् यदा तु साक्षाद्भूतं रूपांतरेण क्रियते तदा माभूदित्यर्थः। लवणीकृत्येति। अत्र हि परत्वादनेन विभाषा प्राप्नोति। नित्या च गतिसंज्ञेष्यते। पूर्वेणेति। पु
नः प्रसंगविज्ञानादिति भावः। च्व्यंतस्य माभूदिति। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् प्राप्नोति। इष्टेशब्द्यमिति। त्रय एव शब्दास्त्रे शब्द्यं। लवणंकृत्वा लवणंकृत्य लवणीकृत्येति॥ ॥

भा०कै०प्र०
३२७
327

ते प्राग्धातोः॥ ॥ किमिदमिति। नियमद्वयसंभवात्प्रश्नः। तत्र यदा प्रयोगनियमस्तदा ते इत्यनेन लब्धगत्युपसर्गसंज्ञाः परामृश्यन्ते। यदा तु संज्ञानियमस्तदा प्रादय उपनिब
सर्यन्ते। स्वरूपेणैव प्रसवपरामृश्यन्ते संज्ञाया अनिष्पादितात्। अनेनैकवाक्यतामापन्नैः पूर्वसूत्रैस्तस्या विधानात्। अनुकरणस्येति। अनुकरणं चानितिपरमिति सूत्रेण व्याख्या
तं। संज्ञानियमे सिद्धमिति। अनितिपरमिति न वक्तव्यं। अनेनैव नियमेन ख्यातिकृते सत्र संज्ञानिरासस्य सिद्धत्वात्। उत्तरं तु सूत्रद्वयं न कर्तव्यं भवति। पर
व्यवहितानां गत्युपसर्गसंज्ञयोर्निवारणान्न तु प्रयोगस्येत्यर्थः। अस्त्विति। लाघवादस्यैव पक्षस्य युक्तत्वात्। उभयोरिति। भाषायां परव्यवहितप्रयोगेन दृश्य

ते प्राग्धातोः॥ ॥ किमिदं प्राग्धातुवचनं प्रयोगनियमार्थं ए ते प्रागेव धातोः प्रयोक्तव्या आहोस्वित्संज्ञानियमार्थमेतत्। प्राक् चा प्राक् च प्रयो
क्तव्याः प्राक्प्रयुज्यमानानां गतिसंज्ञा भवतीति। कश्चात्र विशेषः। प्राग्धातुवचनं प्रयोगनियमार्थमिति चेदनुकरणस्येतिपरप्रतिषेधो ऽनिष्टश
ब्दनिवृत्त्यर्थः। प्राग्धातुवचनं प्रयोगनियमार्थमिति चेदनुकरणस्येतिकरणपरप्रतिषेधो वक्तव्यः। किं प्रयोजनं। अनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः। अ
निष्टशब्दता मा भूदिति। छन्दसि परव्यवहितवचनं च। छन्दसि परे ऽपि व्यवहिताश्चेति वक्तव्यं। संज्ञानियमे सिद्धं। संज्ञानियमे सति सिद्धमेतद्
भवति। अस्तु तर्हि संज्ञानियमः। उभयोरनर्थकं वचनमनिष्टादर्शनात्। उभयोरपि पक्षयोर्वचनमनर्थकं। किं कारणं। अनिष्टादर्शनात्।
न हि कश्चित्खचतीति प्रयोक्तव्ये पचंतिमेतिं प्रयुंक्ते यदि चानिष्टं दृश्येत ततो यत्नार्हं स्यात्। उपसर्जनसन्निपाते तु पूर्वपरव्यवस्थार्थं। उपसर्ज
नसन्निपाते तु पूर्वपरव्यवस्थार्थमेतद्वक्तव्यं। ऋषभं कूलमुदुजं ऋषभं कूलमुद्वहं। अत्र गतेः प्राग्धातोः प्रयोगो यथा स्यात्॥ ॥

ते तत्र किं प्रयोगनियमेन वा संज्ञानियमेन वा। यत्र हि लोके संकीर्णः प्रयोगः यथा गौर्गौर्वीति तत्रासाधुपरिहाराय साध्वनुज्ञानं क्रियते। न त्वसंकीर्ण एव प्रयोगे स्थिते शास्त्र
स्य किंचिदपि प्रयोजनं। छन्दसि तु परव्यवहितप्रयोगो दृश्यत एव। उपसर्जनसन्निपान इति। यद्यपि लोके विपरीतः प्रयोगो न दृश्यते तथापि कूलमुदुज इत्यादौ द्वयोर राम०
प्युपपदत्वात्समासे कृते उपसर्जनं पूर्वमिति शास्त्रदर्शनात्पर्यायेणापूर्वनिपातेन मा भूत् कूलमुदुज उत्कूलरुज इत्येवं यो भ्राम्येत्तं प्रतीदं सत्त्रे कर्तव्यमित्यर्थः॥ ॥ ३२७

=निर्विघ्नस्य प्रसक्तत्वादिति। साध्यादिधानादिति भावः। प्रयोगनियमस्येति। व्यवहितप्रयोगस्याप्यर्थप्रतिपत्तिफलकस्य धातोर्व्यवहिताः प्रागेव प्रयोक्तव्या इति प्रयोगविधेरित्यर्थः। अन्यत्रावकाशत्वादिति। सुमविषये उपसर्गसारोऽनावकाशत्वादिति भावः। बाधेऽपीति। नियमफली

सुकरं करणीति। सुखेन क्रियत इति कर्मणि खल्। मूलकृतोऽप्रतिरक्ल्।। तत्रास्मान्नियमात्कटं सुकरणीति प्राप्नोति। उपसृष्टेति। पाणाच्चे प्राप्नोतु प्रतिषेधात् नेव मायुज्यत इत्यर्थः। खित्करणादव्ययस्यापि भवतीति चेत्। नैतदस्ति। अनव्ययस्येति निषेधस्य प्रसक्तत्वाद्बाधितुमशक्यत्वात्। प्रयोगनियमस्यान्यत्रावकाशत्वाद्बाधेऽपि न कश्चित्क्षतिः। स्यादेवेति। कटं सुकरणीत्येवमपि प्रयोगे स्यादेवमुमित्यर्थः।। ।।कर्मप्रवचनीयाः।। ।।किमर्थमिति। लाघवार्थत्वात्संज्ञाकरणस्य लाघवप्रकर्षाय एका

यद्युपसर्जनेन सन्निपातेपूर्वे परं यथावस्थार्थमिदमुच्यते सुकरं करणीति। वीरणानी सत्र गतेः प्राग्धातोः प्रयोगः प्राप्नोति। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नात्र गतेः प्राक्प्रयोगो भवतीति। यदयमीषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खलिति खकारमनुबंधं करोति। कथं कृत्वा ज्ञापकं। खित्करणे एतत्प्रयोजनं खितीति मुमर्थ यथा स्यात्। यदि चात्र गतेः प्राक्प्रयोगः स्यात् खित्करणमनर्थकं स्यात्। अस्त्वत्र मुम्। अनव्ययस्येति प्रतिषेधो भविष्यति। पश्यति त्वाचार्यः नात्र गतेः प्राक्प्रयोगो भवतीति ततः खकारमनुबंधं करोति। नैतदस्ति ज्ञापकं। यद्यत्र गतेः प्राक्प्रयोगः स्यात्स्यादेवात्र मुमागमः। कूपं। कूद्रुह इति गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीति। तस्मान्नार्थ एवमर्थेन प्राग्धातुवचनेन। कथं कूपकूलमुद्रुजं कूलमुद्वहं। नैष दोषः। नैष उदिरूपपदं किं तर्हि विशेषणं। उदि कूले रुजिवहोः। उत्पूर्वाभ्यां रुजिवहिभ्यां कूले उपपदे इति।। ।।कर्मप्रवचनीयाः।। ।।किमर्थं महती संज्ञा क्रियते। अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत कर्म प्रोक्तवंतः कर्मप्रवचनीया इति। के पुनः कर्म प्रोक्तवंतः। ये संप्रति क्रियां नाहुः। के च संप्रति क्रियां नाहुः।। ।।श्री।। ।।५।। =निपातानां द्योतकत्वात्प्रोक्तवंतः स संगतमन्यत्राप्रयुज्येति:१= ।।

स्याद्यक्षराणां संज्ञा कार्येति भावः। अन्वर्थसंज्ञेति। अर्थमनुगता अर्थेन वा अनुगता योगीकृतप्रवृत्तिनिमित्ता या संज्ञा सा अन्वर्थसंज्ञा। कर्म प्रोक्तवंत इति। प्रयुज्यमाने क्रियापदे क्रियाविशेषं द्योतितवंत इत्यर्थः। क्रियां नाहुरिति। क्रियाविशेषं न द्योतयंतीत्यर्थः।। ।।श्री।। ।।५।। ।।

येऽप्रयुज्यमानस्य क्रियामाहुरिति। शाकल्यस्य संहितामनुप्रावर्षदितिवाक्ये ऽप्रयुज्यमानस्य निशमनक्रियात्मको वर्षसंहितयोर्हेतुहेतुमद्भावलक्षणः संबंध इत्ययमर्थो ऽनुशब्दसन्निधौ प्रतीयते। तदयमनुः संहितामिति द्वितीययाभिहितं संबंधमवच्छिनत्ति। विशिष्टक्रियाभिजनितत्वेन हेतुहेतुमद्भावलक्षणविशेषरूपतया वा तत्सन्निधौ संबंधस्य संप्रत्ययात्। तथाहि। क्रियायास्तावदयं न वाचकः। कारकविभक्तिप्रसंगात्। शेष विभक्तिसंबंधस्याप्रतीतिप्रसंगाच्च। अत एव न क्रियापदाक्षेपकः। यथा प्रादेशं विपरिलिखतीति विशब्दो विमानक्रियाया आक्षेपक इति प्रादेशमिति कर्मणि द्वितीया। क्रियाविशेषद्योतकत्वमपि क्रियापदसन्निधाने दृष्टमिति अत्र न संभवतीति पारिशेष्यात् संबंधावच्छेदहेतुरनुः संपद्यते। तथा चोक्तं हरिणा। क्रियाया द्योतको नायं संबंधस्य न वाचकः। नापि

येऽप्रयुज्यमानस्य क्रियामाहुः ते कर्मप्रवचनीयाः॥ ॥अनुर्लक्षणे॥ ॥ किमर्थमिदमुच्यते। कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्यात्। गतिउपसर्गसंज्ञे मा भूतामिति। किं च स्यात्। शाकल्यस्य संहितामनुप्रावर्षत्। गतिर्गतौ इति निघातः प्रसज्येत। यद्येवं वेरपि कर्मप्रवचनीयसंज्ञा वक्तव्या। वेरपि निघातो नेष्यते। प्रादेशं विपरिलिखतीति। अस्य तत्र विशेषः। नात्र वेर्लिखिं प्रति क्रियायोगः। किं तर्हि अप्रयुज्यमानं। प्रादेशं विमाय परिलिखतीति। यद्येवमनोरपि कर्मप्रवचनीयसंज्ञया नार्थः। अनोरपि न वृषिं प्रति क्रियायोगः। किं तर्ह्यप्रयुज्यमानं। शाकल्येन सुकृतां संहितामनुनिशम्य देवः प्रावर्षत्। इदं तर्हि प्रयोजनं द्वितीया यथा स्यात्। कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति। अत उत्तरं पठति॥ ॥ ॥

क्रियापदाक्षेपी संबंधस्य तु भेदक इति। तत्र क्रियामाहुरिति क्रियाशब्देन तदुपजनितसंबंधविशेष उपचारादुच्यते। आहुरित्यस्यापि द्योतयन्तीत्ययमर्थः। क्वचित्तु प्रवृत्तिनिमित्ताभावेऽपि वचनसामर्थ्यात् स्वसंज्ञा प्रवर्त्तते। यथा सुः पूजायामिति सोः पूजादिविषये ऽयं उपसर्गसंज्ञाबाधनार्थो॥ ॥अनुर्ल॥ ॥किमर्थमिति। लक्षणेत्थंभूताख्याने इत्यनेनैव सिद्धत्वादिति प्रश्नः। इतरः शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थं जानन्नुत्तरं ददाति। कर्मप्रवचनीयसंज्ञेति। निघात इति। निपातत्वादाद्युदात्तत्वानुरिष्यते। नात्र वेरिति। न हि प्रादेशो लिख्यते। किं तर्हीति। धातुं प्रतीति वाक्यशेषः। प्रादेशे च योग्या क्रिया वेराक्षेप्येति सामर्थ्याद्विमानक्रियाया आक्षेपः। शाकल्येन सुकृतामिति। अत्र वाक्ये यानिशमनक्रिया तत्कृतो वर्षसंहितयोः संबंधावच्छेदो ऽनुना प्रतिपाद्यत इति नास्ति वर्षक्रियायोगो नोरित्यर्थः॥ ॥

अनुर्लक्षण इति॥ सूत्रानुकरणमेतत्। सामान्यकृतत्वादिति। सामान्यं साधारणं यत्तत्त्वं अर्थान्तरसंज्ञान्तरनिर्देशात्तेनैव कृतत्वात्सिद्धत्वादित्यर्थः। हेत्वर्थमिति। हेतुरर्थः प्रयोजनं। प्रयोजक एतस्य वचनस्येत्यर्थः। हेतुरिति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वर्षं प्रति संहितायाः कारणत्वावगमादित्यर्थः। किं वक्तव्यमिति। हेतोर्लक्षणत्वं नास्तीति किं परिभाषितव्यमिति मत्वा पृच्छति। येन पुनः पुनरिति। पौनःपुन्येन साहचर्यावगमे लक्ष्यलक्षणभावो भवतीति भावः। अथेदानीमिति। येनोक्तं स तर्हि तथेति स एवमन्दिहानः पृच्छति। वा प्र इति। हेतहेतुविप्रयत्नाल्लक्षण

अनुर्लक्षणे वचनानर्थक्यं सामान्यकृतत्वात्। अनुर्लक्षणे वचनमनर्थकं। किं कारणं। सामान्यकृतत्वात्। सामान्येनैवात्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भविष्यति लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनव इति। हेत्वर्थं तु वचनं। हेत्वर्थमिदं वक्तव्यं। हेतुः शाकल्यस्य संहितावर्षस्य तल्लक्षणं। किं वक्तव्यमेतत्। न हि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। लक्षणं हि नाम स भवति येन पुनः पुनर्लक्ष्यते। न यः सकृदपि निमित्तत्वाय कल्प्यते। सकृच्चासौ शाकल्येन सुकृतां संहितामनुनिशम्य देवः प्रावर्षदिति। स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः अनुर्हेताविति। अथेदानीं लक्षणे न हेतुरपि व्याप्तो भवतीति नार्थोऽनेन। लक्षणेन हेतुरपि व्याप्तो न ह्यवश्यं तदेव लक्षणं भवति येन पुनः पुनर्लक्ष्यते किं तर्हि यत्सकृदपि निमित्तत्वाय कल्प्यते तदपि लक्षणं भवति। तद्यथा। अपि भवान्कमण्डलुपाणिं छात्रमद्राक्षीदिति। सकृदप्यसौ कमण्डलुपाणिश्छात्रो दृष्टस्तस्य तदेव लक्षणं। एतदेव तर्हि प्रयोजनं द्वितीया यथा स्यात्। कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति। एतदपि नास्ति प्रयोजनं। सिद्धात्र द्वितीया कर्मप्रवचनीययुक्त इत्येव। न सिध्यति। परत्वाद्धेत्वाश्रया तृतीया प्राप्नोति॥ मव४

स्वेनेन हेतुर्व्याप्तो भवति। लक्षणेनेति। सिद्धान्तवादी। तदपि लक्षणमिति। कार्योत्पत्तिनिमित्तमपि तद्विशेषावगमहेतुत्वाल्लक्षणं भवतीत्यर्थः। परत्वादिति। येन नाप्राप्तिन्यायेन कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया षष्ठ्या एव बाधिका तां तु परत्वात्तृतीया बाधेत पुनः संज्ञाविधाने तु स्यान्नान्तरङ्गत्वाद्द्वितीया हेतुतृतीयां बाधते॥

=तद्विशेषस्य कार्यविशेषस्य शाकल्यसंहितानुनिशमनजन्यवृष्टिविशेषस्यावगमहेतुत्वाज्ज्ञानकारणत्वाज्ज्ञापकत्वादित्यर्थः।२=

आङ्‌ मर्यादायाम्॥ ॥ अन्यत्र मर्यादाभिविध्योर्भेदेन निर्देश दर्शनात् विनाऽतेनेति मर्यादा। सहतेने समभिविधिरिति मेदं मत्वा वार्त्तिकं पठति। आकुमारमिति। कुमारान् अपि यशः प्राप्तमि
त्यर्थः। मर्यादावचन इत्येवेति। वचनग्रहणस्येदं प्रयोजनं अवान्तरभेदपरिहारेण परिच्छेदहेतुमात्रं मर्यादाशब्देन गृह्येत॥ ॥ लक्षणेत्थं॥ ॥ कस्येति। किं यथाविभक्ति स
मीपादयोः अयमर्थः लक्षणादयः प्रसादीनां अथ परंतरवाच्याः सन्तो विषयभावेन संज्ञायाः प्रसादीनां वा निर्दिष्टा इति प्रश्नः। वृक्षादीनामिति। वृक्षं प्रति वि
द्योतते विद्युदिति वृक्षो विद्योतनस्य लक्षणं। प्रसादयस्तु प्राप्तिक्रियाजनितसंबंधविशेषावच्छेदहेतवः। किमर्थमिति। वृक्षं वृक्षं प्रति कर्मत्वाद् द्वितीयासिद्धेरिति द्वि
सिंचतीत्यत्र॰
आङ्मर्यादावचने॥ ॥ आङ्मर्यादाभिविध्योरिति वक्तव्यं। इहापि यथा स्यात्। आकुमारं यशः पाणिनेरिति। तर्हि वक्तव्यं। न वक्तव्यं। मर्यादावचन इत्ये
व सिद्धं। एषा ह्यस्य यशसो मर्यादा॥ ॥ लक्षणेत्थंभू॥ ॥ कस्य लक्षणादयोऽर्था निर्दिश्यन्ते। वृक्षादीनां। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। कर्मप्रवचनीयसंज्ञा
यथा स्यात् गत्युपसर्गसंज्ञे मा भूतामिति। नैतदस्ति प्रयोजनं। यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः। न च वृक्षादीन् प्रति क्रियायोगः। इदं
तर्हि प्रयोजनं द्वितीया यथा स्यात्। कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति। वृक्षं प्रति विद्योतते वृक्षमनु विद्योतते इति॥ ॥ अधिपरी अनर्थकौ॥ ॥
किमर्थमधिपर्योरनर्थकयोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञोच्यते। कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्यात् गत्युपसर्गसंज्ञे मा भूतामिति। नैतदस्ति प्रयोजनं। य
त्क्रियायुक्तौ तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञौ भवतः। अनर्थकौ चेमौ॥ ॥ ॥
धानार्थेतावदिदं न भवति। प्रसादीनां च क्रियाविशेषानवद्योतनात् क्रियायोगाभावात् गत्युपसर्गसंज्ञाबाधनार्थमपि नोपयुज्यत इति प्रश्नः। वृक्षं प्रतीति। अ
कर्मकत्वात् द्युतेः कर्मणि द्वितीया नास्ति॥ ॥ अधिपरी॥ ॥ किमर्थमिति। अनर्थकयोः क्रियायोगाभावात् संज्ञान्तरबाधनार्थं संज्ञाविधानं नोपयुज्यते। ना
पि परियोगे पञ्चमीविधानार्थं। अपेन साहचर्यात् वर्जने विषयपरियोगेन तस्या विधानात्। अपादानसञ्ज्ञा वेत्याधिशब्दस्य प्रयोगे त्वपरियोगे तन्निमित्ताया पञ्च
म्याः सिद्धत्वादिति प्रश्नः॥ ॥

अथवेति॥ पूर्वोपरितोषेणो दमुच्यते। यस्य शब्दस्य वाच्यं द्योत्यं वा वस्तु न संभवति तस्य वाक्यार्थेऽनुपयोगात् प्रयोगानुपपत्तिः। तस्मादर्थे शब्द इह प्रयोजनवाची। तेन योऽर्थो न योद्योत्यः तस्य प्रकरणवशान्निः प्रयोजनाद्वेनावुच्यते धातुनोक्तामिति। प्रकरणादिसामर्थ्यावगतविशेषां धातुनोक्तां क्रियामित्यर्थः। आहतुरिति। द्योतयत इत्यर्थः। तद्विशिष्टमिति। तत् क्रियालक्षणं वस्तु विशिष्टं। अधिपरिसन्निधाने पनाद्वितविशेषमित्यर्थः। यथेति। शंखेन्यस्तं क्षीरं शौल्पेनाभिन्नं शंखादित्यर्थः। यद्येवमिति। धातोर्वाचकत्वात्तस्य प्रयोगं नास्ति पति। तेन विना तैर्योगासंभवादुपसर्गग्रहणं चाधिपर्योरुपलक्षणार्थं। उक्तार्थानामपीति। प्रकरणादिवशादवगता

इदं तर्हि प्रयोजनं पंचमी यथा स्यात्। पंचम्यपाङ्परिभिः [redacted] कुतः पर्यागम्यत इति। सिद्धं तु पंचम्यपादाने इत्येव। आगतश्चापादानं पंचम्येव। पत्राधिशब्देन योगे पंचमी न विधीयते तत्रापि च श्रूयते कुतोऽध्यागम्यत इति। एवं तर्हि सिद्धे सति यदनर्थकयोरुपसर्गसंज्ञाबाधिकां कर्मप्रवचनीयसंज्ञां शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽनर्थकानामप्येषां भवत्यर्थवत्कृतमिति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं। निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वं चोदितं तन्न वक्तव्यं भवति। अथवा नेमावनर्थकौ। किं तर्ह्यनर्थकाविरुच्यते। अनर्थान्तरवाचिनावनर्थकौ धातुनोक्तां क्रियामाहतुः। तद्विशिष्टं भवति यथा शंखे पयः। यद्येवं धातुनोक्तत्वात्तस्यार्थस्योपसर्गप्रयोगो न प्राप्नोति उक्तार्थानामप्रयोग इति। उक्तार्थानामपिप्र
"योगो दृश्यते तद्यथा। अपूपौ द्वावानय ब्राह्मणौ द्वावानयेति॥ ॥

र्थानामपि स्फुटतरावगत्यर्थः प्रयोगो लोके भवति। न चानियमप्रसंगः। येषामेवाहितगतार्थानां प्रयोगो दृश्यते त एव प्रयुज्यं तेन वृक्षस्तरुः पादप इति तथा प्रयोगादर्शनात्। अपूपौ द्वाविति। अपूपाविस्तत एवावगते द्वित्वे द्विशब्दस्यापि प्रयोगो लोके दृश्यते। एतदुक्तं भवति। यथायाव शब्दो वाक्यान्तरविषयोऽस्य एव। अन्यश्च यावकशब्दः। यथा चर्षभ शब्दो वृषभशब्द इति। तथैवागच्छत्यध्यागच्छति पर्यागच्छतीति च। तदत्र विषये धातोरधिपर्योश्च सहाभिधा[redacted]यिलमंगीकर्तव्यं॥ ॥ ॥

भा०कै०प्र०
३३०
330

अपिः पदार्थ॥ ॥इहेति। यथाऽपिशब्दस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां सत्यां स्यादि सत्रोपसर्गत्वं प्रयं पत्वं न भवत्येवं सर्पिषः स्यादित्यादि द्वितीया कस्मान्न भवतीति प्रश्नः। इतरो भवत्येवा अपेः संज्ञे साहा। किं च स्यादिति। नेमे इति। यद्यपि शब्दाद्यर्थो इमे निर्दिश्येरन् पदार्थग्रहणमनर्थकं स्यात्। स्व पदार्थाव्यभिचारात्। संभावनादीनां चोपादानमनर्थकं स्यात्। तेषामपि पदार्थत्वात्। परपदार्थो इति। स्यादिसादेः परस्य पदस्यामी अर्थो इत्यर्थः। तदयमर्थः। स्यादिसादि पदं कर्तृ सामान्यवाच्यपि यदा सामर्थ्यात् कर्तृविशेषे बिंदौ वर्तते तदा तत्र सर्पिषः कर्मप्रवचनीयः। सर्पिषः शब्दस्तु समुदाय एव वर्तते नेनावयवमात्रे। अतएवावयवोपजनितव्यतिरेके षष्ठी भवति। अथ वेति। बिंदुः कर्तृकर्तृक्रियायाः द्योतयितुं प्रयुज्यते इति बिंदुप्रति कर्मप्रवचनीयोऽपिः। ननु सर्पिःप्रतीतिभावः। बिंदोस्तर्हीति। ननु यदा बिंदुशब्दो न प्रयुज्यते तदापिः कर्मप्रवचनीयः। न दुच्यते इति कारैः। पदान्तरस्याप्रयुज्य

अपिः पदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु॥ ॥इह कस्मान्न भवति। सर्पिषोपि स्यात्। गोमूत्रस्यापि स्यात्। किं च स्यात्। द्वितीया प्रसज्येत कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति। नैष दोषः। नेमे अप्यर्थो निर्दिश्यन्ते। किं तर्हि परपदार्थो इमे निर्दिश्यन्ते। एतेष्वर्थेषु यत्पदं वर्तते तत्र सर्पिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवतीति। अथ वा यदत्र कर्मप्रवचनीयेन द्योत्यं प्रयुज्यते किं पुनस्तत्। बिंदुः। बिंदोस्तर्हि कस्मान्न भवति। उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति प्रथमा भविष्यति॥ ॥अधिरीश्वरे॥ ॥अधिरीश्वरवचने उक्तः। किमुक्तं। यस्य चेश्वरवचनमिति कर्तृनिर्देशश्चेद्वचनादिति। प्रथमानस्यापेः पदार्थे इति। न चाप्रयुक्ते द्वितीयाविधातुं शक्या। अत्राहुः पदार्थग्रहणमिहोपलक्षणार्थमुपात्तं तेन यस्मिन् अर्थे पदान्तरस्याभिधानशक्तिर्नास्ति तत्रापिः कर्मप्रवचनीयः। तत्र गतार्थो बिंदुशब्दो यदापि सर्पिः प्रतिपन्नयेऽप्रयुज्यते तदाप्यपिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति। उपपदविभक्तेरिति। कारकविभक्तिरत्र प्रथमा। सर्वत्रैव वाक्येऽवश्यं भाव्यं क्रियया। ततः सत्तया। तत्र बिंदोः प्रथमं स्यादिसनेन संबध्यंत रंगः। पश्चात्तु तद्वारको ऽपिशब्देन ॥ ॥अधि॥ ॥उक्तमिति। वक्ष्यमाणमपि बुध्यानिरूपितत्वादुक्तमित्युक्तं। कर्तृनिर्देशश्चेदिति। यदीश्वरवचनमिति नेनपदेनेश्वरः स्वामी भवस्य नियोगाद्यो यः कर्त्तासनिर्दिश्यते तदानेन स्वामिनः सप्तमी विधीयते। अधिब्रह्मदत्ते पंचाला इति तत्राधिकरणत्वादेव सप्तमी सिद्धा। ब्रह्मदत्ते स्थिताः पंचाला इत्यर्थावगमात्॥ प्रथमा तु पपत्तिस्तु॥ ० ॥

पंचाला इति च प्रथमा न प्राप्नोति। कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति द्वितीयया बाधितत्वात्॥ ॥

एम०
३३०

स्ववचनादिति॥ अधिरीश्वरे॥ अस्याः अन्यथासिद्धत्वादधिंसे इत्येव वक्तव्यं। अधिपंचालेषु ब्रह्मदत्त इत्यर्थः। ईश्वरवचनमिति च कर्तव्ये षष्ठीसमासः। ईश्वरेणायदुच्यते स्वं तत्कर्मप्रव
चनीययुक्ते सप्तमीति। यदि वा यस्य संबंधिन ईश्वरस्य वचनं सप्तमी तत्र। पंचालेष्वासनादिक्रियोपजनिते संबंधे षष्ठीसप्तम्यां सप्तमी विधीयते। स्वं च प्रसिद्धेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा न स्वा
मिनमिति स्वामिनः प्रथमैव भवति॥ ॥लः परस्मैपदं॥ ॥लस्यादेशापेक्षा षष्ठी। लादेशाः परस्मैपदसंज्ञा इत्यर्थः। लादेश इति। लस्य स्थाने तत्र परस्मैपदमिति वक्तव्यं। इह तु वचने
एकसंज्ञाधिकारात्परस्मैपदसंज्ञा शानच्क्वसोः सावकाशा पुरुषसंज्ञा तिङ्क्षु बाधेरन्नित्यर्थः। सिचि वृद्धौ लिति। अस्मादेव लिंगादेकसंज्ञाधिकारो न बाध्यत इति भावः। आत्मनेप

स्ववचनानुसिद्धमिति। अधिः स्वप्रतिकर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवतीति वक्तव्यं॥ ॥लः परस्मैपदं॥ ॥लादेशे परस्मैपदग्रहणं पुरुषबाधितत्वात्। लादेशे परस्मैपद
ग्रहणं कर्तव्यं। किं कारणं। पुरुषबाधितत्वात्। इह वचने हि संज्ञाबाधनं। इह हि वचने [redacted] क्रियमाणे अनवकाशा पुरुषसंज्ञा परस्मैपदसंज्ञां बाधेत। पर
स्मैपदसंज्ञाप्यनवकाशा सा वचनाद्भविष्यति। सावकाशा परस्मैपदसंज्ञा। कोऽवकाशः। शानच्क्वसू अवकाशः। सिचि वृद्धौ तु परस्मैपदग्रहणं ज्ञापकं पुरुषाबाधकत्वस्य।
यदयं सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्विति परस्मैपदग्रहणं करोति। तज्ज्ञापयत्याचार्यः न पुरुषसंज्ञा परस्मैपदसंज्ञां बाधत इति॥ ॥तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमो
त्तमाः॥ ॥प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञायामात्मनेपदग्रहणं। प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञायामात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यं। आत्मनेपदानां च प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञा
भवतीति वक्तव्यं। किं प्रयोजनं। समसंख्यार्थं। संख्यातानुदेशो यथा स्यात्॥ ॥ ॥

दसंज्ञया परस्मैपदसंज्ञायुगबाधनं यथा स्यादित्येवमर्थं लिट्प्रकरणे। नयोः संज्ञयोर्विधानं। सामान्यापेक्षं च ज्ञापकमिति स्यात्। आत्मनेपदसंज्ञयापि पुरुषसंज्ञानां समावेशो भवति। अन्यथा
पुरुषसंज्ञाः सावकाशास्तिङ्क्षु अनवकाशया आत्मनेपदसंज्ञया बाध्येरन्॥ ॥तिङस्त्रीणि॥ ॥तिङां षट्त्रिकाः संज्ञास्तिस्र इति वैषम्याद्यथासंख्यं न प्राप्नोतीति मत्वाह। प्रथमेति। आ
त्मनेपदग्रहणं च षष्ठ्या क्रियमाणे सूत्रं परस्मैपदविषयमेव भवतीति वाक्यभेदादेकेन वाक्येन परस्मैपदानां त्रयाणां तिस्रः संज्ञा द्वितीयेनात्मनेपदानामिति सिद्धमिष्टं॥ ॥

वैषम्यादिति॥ यद्येकैकस्य त्रिकस्यानेकसंज्ञाकरणप्रयोजनाभावः। न चापि कस्यचित्त्रिकस्य काचित्संज्ञेसेत्तावद्वक्तव्येत। ननु यथासिमन विषयविभागलाभः। आनु-
पूर्व्येण वचनं चेति। अत्र सूत्रे त्रिकाणामुच्चारणं नास्ति। केवलं त्रीणि त्रीणि तिवीप्सया प्रतिपत्तिस्तेषां। तत्रानियमप्रसङ्गे नियमार्थमानुपूर्व्येण हरणं च कर्त्तव्यमिति सर्वे॥
एकशेषनिर्देशादिति। आकृत्याभिधानाश्रयेण प्रत्याख्यातं सूत्रं शास्त्रप्रक्रियासंपत्सर्थमेव संपद्यते। अथैतस्मिन्निति। उभयथा संभवाच्छ्रमः। प्रथममध्यमयो-

अक्रियमाणे ह्यात्मनेपदग्रहणे तिङः संज्ञाः षट् संज्ञिनः। वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न स्यात्। क्रियमाणेऽपि चात्मनेपदग्रहणे आनुपूर्व्येण वचनं च। आनुपूर्व्येण वचनं च
कर्त्तव्यं। अक्रियमाणे हि कस्यचिदेव त्रिकस्य प्रथमसंज्ञा स्यात् कस्यचिदेव मध्यमसंज्ञा कस्यचिदेवोत्तमसंज्ञा स्यात्। न चैकशेषनिर्देशात्। यत्तावदुच्यते आत्मनेपदग्रहणं
कर्त्तव्यं समसंख्यार्थमिति तन्न कर्त्तव्यं। संज्ञा अपि षडेव निर्दिश्यन्ते। कथं। [redacted] एकशेषनिर्देशात्। एकशेषनिर्देशोऽयं। अथैतस्मिन्नेकशेषनिर्देशे
सति किं प्रयुक्तं कृते एकशेषाणां द्वन्द्वं प्रथमश्च प्रथमश्च प्रथमौ। मध्यमश्च मध्यमश्च मध्यमौ। उत्तमश्चोत्तमश्चोत्तमौ। प्रथमौ च मध्यमौ च उत्तमौ च प्रथममध्यमोत्तमा
इति। आहोस्वित्कृतद्वन्द्वानामेकशेषः। प्रथमश्च मध्यमश्चोत्तमश्च प्रथममध्यमोत्तमाः। प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमा इति।
किं चातः। यदि कृते एकशेषाणां द्वन्द्वः प्रथममध्यमयोः प्रथमसंज्ञा प्राप्नोति। उत्तमप्रथमयोः मध्यमसंज्ञा प्राप्नोति। मध्यमोत्तमयोरुत्तमसंज्ञा प्राप्नोति। अ-
थ [redacted] कृतद्वन्द्वानामेकशेषः नदोषो भवति। यथा न दोषस्तथाऽस्तु। किं पुनरत्र न्याय्यं। उभयमित्याह। उभयं हि दृश्यते।
तद्यथा। बहुशाकिकिटकं बहूनि शाकिकिटकानि। बहुस्थालीपिठरं बहूनि स्थालीपिठराणि॥ ॥ ॥ ॥

रिति प्रसिद्धिमाश्रित्यैतदुच्यते। भाष्याख्यानान्निर्णय इति मत्वाह। कृतद्वन्द्वानामिति। बहुशाकिकिटकमिति। एकशेषे कृते द्वन्द्वः। जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः। बहुशब्दश्चात्र वैपुल्यवच-
नः इसेकवचनं। समुदायस्यैव पुत्त्वमवयवानां प्रचयाद्भवति। यदा तु समाहारद्वन्द्वे कृते एकशेषः क्रियते तदा बहूनि शाकिकिटकानीति भवति॥ ॥ ॥

लोकत इति॥ यथा पंक्तिस्थेषु ब्राह्मणेषु द्वौ द्वौ ब्राह्मणावानयेत्युक्ते आनुपूर्व्येणानयनं भवति न तु व्युत्क्रमेण तथेहापि भवतीति भावः। विहव्यस्येति। विहव्यास्यस्वनस्य द्वाभ्यां द्वा
भ्यामग्निरुपस्थेय इत्युक्ते आनुपूर्व्येण ऋग्द्वयं गृह्यते न तु व्युत्क्रमेण॥ ॥विभक्तिश्च॥ ॥ सुप्तिङ्प्रयोजने स्वरितत्वप्रतिबुद्धे शब्दानामनुदात्तस्य नानुवर्तनीं भवतः। लिंगदर्शनं च प
क्षद्वये प्यस्तीति सिद्धे हान्यत्र अत्रः। त्रीणीति। आत्वं न प्राप्नोतीति। नन्वष्टन्शब्दस्य युगपत्त्रिक्रमस्ति। प्रथमयोरिति। प्रत्येकं संज्ञित्वे विभक्तिसमुदायस्य विभक्तिग्रहणेनाग्रह
णात्प्रथमयोरिति समुदायद्वयापेक्षानुपपत्तेः प्रत्ययोरेव द्वयोर्ग्रहणं प्राप्नोतीत्यर्थः। वचनादिति। त्रिकस्य युगपत्प्रयोगाभावात्सामर्थ्यात्समुदाये वृत्तिर्विभक्तिशब्दोऽवये

लिङ्गी२

यद्युच्यते क्रियमाणेऽप्यात्मनेपदग्रहणे आनुपूर्व्ये वचनं कर्तव्यमिति। न कर्तव्यं। लोकत एतत्सिद्धं। तद्यथा लोके विहव्यस्य द्वाभ्यां द्वाभ्यामग्निरु
पस्थेय इति न चोच्यते आनुपूर्व्येणेति आनुपूर्व्येण चोपस्थीयत इति॥ ॥विभक्तिश्च॥ ॥त्रीणित्रीणीत्यनुवर्तते उताहो न। किं चातः। यद्यनु
वर्तते। अष्टन आ विभक्तावित्यात्वं न प्राप्नोति। अथ निवृत्तं। प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्यत्र प्रथमयोरेव ग्रहणं प्राप्नोति। यथेच्छसि तथास्तु। अस्तु तावद
नुवर्तत इति। ननु चोक्तमष्टन आ विभक्तावित्यात्वं न प्राप्नोतीति। वचनाद्भविष्यति। अथवा पुनरस्तु निवृत्तं। ननु चोक्तं प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति प्र
थमयोरेव ग्रहणं प्राप्नोतीति। नैष दोषः। अचीत्यनुवर्तते। न चाजादी प्रथमौ प्रत्ययौ स्तः। ननु चैवं विज्ञायते अजादी यौ प्रथमौ अजादीनां वा यौ प्रथमावि
ति॥ ०॥

वृत्तिर्यत इति भावः। न चाजादीति। सुशब्दौ शब्दौ प्रथमौ स्तः अजादिर्न भवतीति प्रत्ययोरजादित्वासंभवादवयवशब्दस्त्रिके समुदाये उपचाराद्वर्तत इति भावः। अजादीयाविति।
अजादीविशेषणौ प्रथमयोरिति विशेषणं। तेनौजसोरेव ग्रहणमस्त्वित्यर्थः। अजादीनां वेति। अचीत्यनुवर्तते। तत्र व्याख्यानान्नदादिविधिर्निर्द्धारणं चाश्रयिष्यते अजादिषु
यौ प्रथमाविति। एवमप्यौजसोरेव ग्रहणं स्यादिति चोद्यं॥ ॥श्री॥ ॥७॥ ॥श्री॥ ॥

भा०कै०प्र० ३३२ 332

यत्नर्हीति। एतावता पक्षे सत्वं नत्वं निहृत्यर्थं तस्मादित्युच्यते। ङसोजसोरेवग्रहणे नतरां पूर्वसवर्णदीर्घो ऽजन्तरः शसः सकारो न भवतीति किं तस्मादित्यनेनानन्तक्रियमाणं त्रिकद्वय
ग्रहणस्य ज्ञापकं संपद्यते॥ ॥युष्म॥ ॥किमर्थमिति। किं त्वादेशविधानवाक्येनैकवाक्यत्वाद्विध्यर्थमिदं। अथ विहिते युत्वादेशे षु नियमार्थमिदमिति प्रश्नः। तत्रैकवा
क्यतापक्षे इतरेतराश्रयपरिहाराय भाविनी संज्ञाश्रयितव्येति प्रतिपत्तिलाघवार्थं वाक्यभेदेन नियमपक्षं दर्शयितुमाह। युष्मदस्मदिति। किमयमिति। ननु प्रत्यय

यत्तर्हि तस्माच्छसो नः पुंसीत्यनुक्त्वा तत्पूर्वसवर्णप्रतिनिर्दिशति। तज्ज्ञापयत्याचार्यः विभक्त्योर्ग्रहणमिति। अथवा वचनग्रहणमेव कुर्यात् ङसोजसोः
पूर्वसवर्ण इति॥ ॥युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः॥ ॥अस्मद्युत्तमः॥ ॥शेषे प्रथमः॥ ॥किमर्थमिदमुच्यते। युष्म
दस्मच्छेषवचनं नियमार्थं। नियमार्थो ऽयमारंभः। अथैतस्मिन्नियमार्थे विज्ञायमाने किमयमुपपदनियमः युष्मदि मध्यम एव अस्मद्युत्तम एव।
आहोस्वित्पुरुषनियमः युष्मद्येव मध्यमः अस्मद्येवोत्तम इति। किं चातः। यदि पुरुषनियमः शेषग्रहणं कर्तव्यं शेषे प्रथम इति। किं कारणं। मध्य
मोत्तमौ युष्मदस्मदी अनियते। तत्र प्रथमोऽपि प्राप्नोति। तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यं। प्रथमनियमार्थं। शेष एव प्रथमो भवति नान्यत्रेति। अथोपप
दनियमः एवमपि शेषग्रहणं कर्तव्यं। शेषे प्रथम इति। युष्मदस्मदी नियते मध्यमोत्तमौ अनियतौ तौ शेषेऽपि प्राप्नुतः। तत्र शेषग्रहणं। शेषनियमा
र्थं। शेषे प्रथम एव भवति नान्यत्र इति। उपपदनियमे शेषग्रहणं शक्यमकर्तुं। कथं। युष्मदस्मदी नियते मध्यमोत्तमौ त्वनियतौ तौ शेषेऽपि प्राप्नुतः। ततो व
=नियतौ
((स्यामिप्रथमो भवतीति तन्नियमार्थं भविष्यति॥ ॥ ॥

समाधानमात्रं नियम एव युक्तः। नैष दोषः। समुदायस्यासंनिधिकृतो ऽपि कथं चिद्वृत्तिकृता तत्राधानं। तदंगत्वात् प्रसक्तयोरुपपदयोर्द्वयोरप्यसाधारण्यमित्युभयोरपि नियम आश्रीयते। यु राम० ३३२
ष्मदि मध्यम एवेति। तुल्यजातीयव्यावृत्तेर्नियमफलत्वादुत्तमप्रथमौ निवार्येते न तत्र जादयः। तजादिविधिसामर्थ्याद्दानादिनेति तेषां निवारणं॥ ॥ ॥

[illegible]

यत्र प्रथम मध्यमेति। युष्मदि मध्यम एवास्मदि उत्तम एवेति युष्मदस्मदोर्नियतत्वान्नयोः पुरुषांतरं न भवति मध्यमोत्तमयोस्तु नियतत्वात् शेषेपि तत्प्रसंगे प्रथम इति सूत्रं आरभ्यमाणं मध्यमोत्तमयोर्निवारणार्थं संपद्यते। प्रथम एव भवति न मध्यमोत्तमाविति। यथा समेदे शेषे यजेतेति पाक्षिको प्राप्तो नियमः। तत्रेति। उभयथा नियमे इत्यर्थः। शेषत्वादिति। यत्र केवले युष्मदस्मदी उपपदे स एवाशेषस्तत्र माभूत्प्रथमः। यत्र त्वन्यसहिते तेनेस्तः तत्र समुदायस्य युष्म[redacted]दस्मद्भ्रहणेनाग्रहणाच्छेषत्वमेवेति प्रथमप्रतिषेधो वक्तव्यः। स एवाह।

यत्र प्रथमस्यान्यस्य प्राप्नोति तत्र प्रथम एव भवतीति। तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रतिषेधः शेषत्वात्। तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रथमस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। त्वं च देवदत्तश्च पचथः। अहं च देवदत्तश्च पचावः। किं कारणं। शेषत्वात्। शेषे प्रथम इति प्रथमः प्राप्नोति। सिद्धं तु युष्मदस्मदोः प्रतिषेधात्। सिद्धमेतत्। कथं। युष्मदस्मदोः प्रतिषेधात्। शेषे प्रथमः युष्मदोर्नेति वक्तव्यं। युष्मदि मध्यमादस्मद्युत्तमो विप्रतिषेधेन। युष्मदि मध्यमादस्म[redacted]द्युत्तमो भवति विप्रतिषेधेन। युष्मदि मध्यम इत्यस्यावकाशः। त्वं पचसि। अस्मद्युत्तम इत्यस्यावकाशः। अहं पचामि। इहोभयं प्राप्नोति। त्वं चाहं च पचावः। अस्मद्युत्तम इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। स तर्हि विप्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। त्यदादीनां यद्यत्परं तच्छिष्यत इत्येवमस्मदः शेषो भविष्यति। तत्रास्मद्युत्तम इत्येव सिद्धं। अनेकशेषभावार्थं तु। अनेकशेषभावार्थस्तु विप्रतिषेधो वक्तव्यः। यदा चैकशेषो न। कदा चैकशेषो न। सहविवक्षायामेकशेषः। यदा न सहविवक्षा तदैकशेषो न॥ ॥

सिद्धं त्विति। यत्र शेषे युष्मदस्मदी स्तस्तत्र शेषे प्रथमो नेति वक्तव्यमित्यर्थः। चोदक आह। स तर्हीति। आचार्यदेशी आह। न वक्तव्य इति। अस्मदः शेष इति। आवां पचाव इति। न चास्मद्युत्तम इति। ननु शिष्यमाणस्यास्मदो द्व्यर्थत्वादप्रयुज्यमानेपि युष्मदि तदर्थगतो मध्यमविधानात्तस्याप्यत्र प्रसंग इति विप्रतिषेध एवाश्रयितव्यः। अत्राह। युष्मदर्थे सहवर्यादस्मद्रूपत्वमारोप्यते तदाभेदमाश्रित्य युष्मदुपपदनिमित्तः सिद्ध उत्तम एवेत्यदोषः। चोदकस्त्वाह। अनेकशेषभावार्थमिति। त्वं चाहं च पचाव इत्यत्र प्रयोगे॥ ॥

[illegible]

भा०कै०प्र० ३३३

आचार्यदेशीय आह। न वेति। सहविवक्षाया अभावे यथा युष्मदस्मदोरेकशेषाभावः एवं तदधिकरणयोरपि क्रिययोर्भेदस्य विवक्षितत्वाद् द्वारत्वात् तयोः पृथक्ऽऽशेषाभावे पचसि पचामि चेति पृथगेव प्रयोगान्नार्थो विप्रतिषेधेनेत्यर्थः। एतदेव समर्थयितुमाह। क्रियापृथक्त्व इति। यथा क्रियापृथक्त्वे सति द्रव्यपृथक्त्वं नन्तु सहविवक्षा एवं द्रव्यपृथक्त्वेऽपि क्रियापृथक्त्वेन भाव्यं। परस्परसाहचर्योऽव्यभिचारात्। एवं च कृत्वेति। पृथक्त्वे सति क्रियापृथक्त्वादित्यर्थः। इदानीमाचार्य आह। यत्तावदिति। एकशेष इति। एकशेषफलत्वादेकशेष इत्यु

इ्यं

न वा युष्मदस्मदोरनेकशेषभावात्तदधिकरणानामप्यनेकशेषभावाद्विप्रतिषेधः। न वार्थो विप्रतिषेधेन। किं कारणं। युष्मदस्मदोरनेकशेषभावात्तदधिकरणानामपि युष्मदस्मदधिकरणानामपि एकशेषेण न भवितव्यं। त्वं चाहं च पचसि पचामि चेति। क्रियापृथक्त्वे च द्रव्यपृथक्त्वदर्शनमनुमानमुत्तरत्रानेकशेषभावस्य। क्रियापृथक्त्वे च द्रव्यपृथक्त्वं दृश्यते। तद्यथा। पचसि पचामि च त्वं चाहं चेति। तदनुमानमुत्तरयोरपि क्रिययोरेकशेषो न भवतीति। एवं च कृत्वा सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तं तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रतिषेधः शेषत्वादिति। तत्राप्येवं भवितव्यं। त्वं च देवदत्तश्च पचथ पचति चेति। अहं च देवदत्तश्च पचामि पचति चेति। यत्तावदुच्यते न वा युष्मदस्मदोरनेकशेषभावात्तदधिकरणानामप्यनेकशेषभावाद्विप्रतिषेध इति। दृश्यते हि युष्मदस्मदोश्चानेकशेषस्तदधिकरणानां चैकशेषः। तद्यथा। त्वं चाहं च वृत्रहन्नुभौ सं प्रयुज्यावहै इति। यदप्युच्यते क्रियापृथक्त्वे च द्रव्यपृथक्त्वदर्शनमनुमानमुत्तरत्रानेकशेषभावस्येति। क्रियापृथक्त्वे खल्वपि द्रव्यैकशेषो भवतीति दृश्यते। तद्यथा॥ ॥

च्यते। न तु प्रथममध्यमोत्तमानामेकशेषोऽसरूपत्वादिति वाचनिक एकशेषः। एवं ह्येकशेषे आश्रीयमाणे नार्थो विप्रतिषेधेन। तस्माल्लकारकर्मभेदेऽपि क्रियाया अभेदादेकत्वखधातुः प्रयुज्यते तस्माच्च परो लकारः एवानेकार्थाभिधायी विरोधाभावात्। तत्र पुरुषद्वयप्रसंगे युक्तो विप्रतिषेधः॥ ॥ ॥ ॥ एम० ३३३

त्र क्षा इति। शाकटाक्ष विभीतकाक्ष देवनाक्षाणां सह विवक्षायामेकशेषः। तेन्नावयवक्रियायाः समुदाये ऽऽरोपाज्जुप्तं तामित्यादि बहुवचनं सामानाधिकरण्यं चोपपद्यते। यथा द्रव्यैकशेषेपि क्रिया पृथक्त्व

मेवं द्रव्य पृथक्त्वेपि क्रियैकशेष इत्यर्थः। नहि शेष स्थान्यर्थे ति। उपयुक्तादन्यः शेषः। युष्मदस्मदोस्त्वोपयुक्तयोः सञ्ज्ञावान्नास्ति शेषत्वं। इतर एतत्सामर्थ्यं विदित्वाह। भवेदिति। इतरस्त्वाह। यदत्रे

सर्वविवक्षायामिति। भंजनभक्षणादेवनरूपक्रियात्रय समुदायस्यैकत्वेन विवक्षायामस्ति सत्वविवक्षेति भावः। नन्वेवं प्रत्येकक्रियाकर्मत्वस्याक्ष समुदाये ऽभावाज्जुप्तं तामिति बहुवचन सामानाधिकरण्यमनुपपन्नमित्यत आह। नत्रेति। अवयवक्रियायाः भंजनादिरूपायाः समुदाये

ऽऽक्षाः भज्यंतां भक्ष्यंतां दीव्यंतामिति। एवं चकृत्वा सोपि दोषो भवति। यदुक्तं तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रतिषेधः शेषत्वादिति। नैष दोषः। परिहृतमेतत्। सिद्धं तु युष्मदस्म

दोः प्रतिषेधादिति। सतर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। शेषे प्रथमो विधीयते। नहि शेषग्रहणे ऽन्यत्र शेषग्रहणं गृह्यते। भवेत्प्रथमो न स्यात्। मध्यमोत्तमावपि न प्राप्नुतः। किंका

रणं। युष्मदस्मदोरुपपदयोर्मध्यमोत्तमावुच्येते। न च युष्मदस्मदी श्रूयेते। अन्यस्त्वु युष्मदस्मद्ग्रहणेन गृह्यते। यदत्र युष्म[redacted]स्मच्च तदाश्रयौ मध्यमोत्तमौ भविष्य

तः। यथैव तर्हि यदत्र युष्मच्चास्मच्च तदाश्रयौ मध्यमोत्तमौ भवतः एवं यो ऽत्र शेषस्तदाश्रयः प्रथमो भविष्यति। एवं तर्हि शेष उपपदे प्रथमो विधीयते। उपोच्चारि

पदमुपपदं। यच्चात्रोपोच्चारि न स शेषः। यश्च शेषः न तदुपोच्चारि। भवेत्प्रथमो न स्यात्। मध्यमोत्तमावपि न प्राप्नुतः। किंकारणं। युष्मदस्मदोरुपपदयोर्म

ध्यमोत्तमावुच्येते उपोच्चारि पदमुपपदं यच्चात्रोपोच्चारि न ते युष्मदस्मदी। ये च युष्मदस्मदी न तदुपोच्चारि। एवं तर्हि शेषेण सामानाधिकरण्ये प्रथमो वि

धीयते न चात्र शेषेणैव सामानाधिकरण्यं। भवेत्प्रथमो न स्यात् मध्यमोत्तमावपि न प्राप्नुतः। किंकारणं। युष्मदस्मद्भ्यां सामानाधिकरण्ये मध्यमोत्तमा

॥ वुच्येते। न चात्र युष्मदस्मद्भ्यामेव सामानाधिकरण्यं ॥ ॥ ॥

ति। तत्सन्निधौ शेषत्वाभावात्तन्निबंधनमेव कार्यं भवतीत्यर्थः। इतरः शेषपदार्थमविद्वानाह। यथैवेति। एतद्विचारणीयमप्युपेक्ष्योपपदार्थं वर्णयितुमाह। एवं तर्हीति

। यच्चात्रेति। युष्मदोः श्रवणात्तदन्यो ऽयं च शेषः सं[illegible]ज्ञावात्। यश्च शेष इति। देवदत्तश्चेति। न तदिति। नहि तस्यैव साधनत्वं। किं तर्हि युष्मदस्मदर्थयोरपि। न चात्र शेषेणैवेति। किं तर्हि

दस्म॥

॥ युष्मदर्थे नापि तज्ज्ञावाच्छेषत्वाभाव इत्यर्थः ॥ ॥ ॥

दस्म॥

एवं तर्हीति। यद्यप्यनेकशेषे शेषेषूपक्रान्तस्तथाप्येकशेषे दूषणाधीनोयमुपक्रमः। स्थानिन्यपीति। अप्रयुज्यमाने प्रयुज्यमाने च शेषे प्रथमविधानात् दोषांतरमप्याह। सदादी
नामिति। एतदपरिहार्यमस्यमानोऽलब्धोद्देशोऽस्य दप्याह। युष्मदीति। परमत्वमिति। युष्मदस्मदिति विशिष्टरूपपरिग्रहादस्य च शब्दांतरत्वात्। आचार्यदेशीय आह। तद
न्तविधिनेति। युष्मदस्मदो रूपपदस्य विशेषणत्वात् तदंतविधिः। चोदको दोषमाह। इहापीति। अतित्वमिति। त्वामतिक्रान्त इति समासः। एवं तदंतविधावतिव्याप्तिमुक्त्वाऽ
व्याप्तिमाह। ये चाप्येते इति। त्वत्कल्प इति। ईषदसमाप्तस्त्वं कल्प इति कालान्तरप्रसिद्धगुणरहितो युष्मदर्थ एव त्वत्कल्पशब्देनोच्यते न तु तत्सदृशं पदार्थान्तरं। तदभिधाने

एवं तर्हि सदादीनि सर्वैर्नित्यमिति सेवमत्र युष्मदस्मदोः शेषो भविष्यति। तत्र युष्मदि मध्यमः अस्मद्युत्तम इत्येव सिद्धं न सिध्यति। स्थानिन्यपीति प्रथमः प्राप्नोति।
सदादीनां खल्वपि यद्यत्परं तच्छिष्यत इति यदा भवतः शेषस्तदाश्रयः प्रथमः प्राप्नोति। युष्मदि मध्यम अस्मद्युत्तम इत्येवोच्येते ताविह न प्राप्नुतः। परमत्वं
पचसि परमाहं पचामीति। तदंतविधिना भविष्यति। इहापि तर्हि तदंतविधिना प्राप्नुतः। अतित्वं पचति अत्यहं पचतीति। ये चाप्येते समानाधिकरणवृत्तयस्त
द्धितास्तत्र मध्यमोत्तमौ न प्राप्नुतः। त्वत्तरः पचसि मत्तरः पचामीति। त्वद्रूपः पचसि मद्रूपः पचामि त्वत्कल्पः पचसि मत्कल्पः पचामीति। एवं तर्हि युष्मदस्म त्व
दोरिति सेवं भविष्यति। इहापि तर्हि प्राप्नुतः अतित्वं पचति अत्यहं पचतीति। एवं तर्हि युष्मदि साधने अस्मदि साधन इत्येवं भविष्यति। एवं च कृत्वा सोप्यदोषो भ
वति यदुक्तं तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रतिषेधः शेषत्वादिति। अथवा प्रथम उत्सर्गः करिष्यते तस्य युष्मदस्मदोरुपपदयोर्मध्यमोत्तमावपवादौ भविष्यतः।
तत्र युष्मदुपपदस्यास्मदुपपदस्यासति शिक्तत्वा मध्यमोत्तमौ भविष्यतः॥ ॥ ॥ ॥

युष्मदर्थस्यासाधनत्वात् मध्यमाभावात्। एवं मत्कल्प इति बोद्धव्यं। आचार्यदेशीय आह। एवं तर्हीति। सौत्रत्वान्निर्देशस्य मतुब्लोपोऽभिधास्यत इति भावः। चोदक आह। इहापी
ति। आचार्य आह। एवं तर्हीति। समानाधिकरणे इति वचनाद्युष्मदर्थे न यत्रत्वात् तस्य सामानाधिकरण्यं तत्र मध्यमोत्तमाभ्यां भवितव्यमिति नास्ति कश्चिद्दोषः। एवं च कृत्वेति। युष्मदस्म एम०
दर्थस्यासाधनत्वाच्छेषत्वाभावः। अथवेति। प्रथम इत्येतावत्सूत्रं क्रियते अनाश्रितविशेषविषयः प्रथमो विधीयमान उत्सर्गो भवति। तस्य विषयविशेषे विधीयमानौ मध्यमो ३३४
॥त्तमावपवादौ भवतः। तत्रापवादनिमित्तसद्भावाद्यामिश्रेऽपि विषये मध्यमोत्तमावेव भविष्यतः न तु प्रथम इत्यर्थः॥

=अप्रयुक्तासमभिव्याहृतेन उपयुक्तान्यः शेषपदेनोच्यत इति भावः।१९=

अपत्वमिति॥ प्रकृतिविकृत्योरभेदविवक्षायां द्विमस्वयः। ननु किं प्रकृत्याश्रयेणापप्रथमेनभाव्यं अथ विकृत्याश्रयेणाम मध्यमेनेति प्रश्नः। अत्रोत्तरं। तद्वद्वतीति। प्रकृतेरेव विकाररूपेणसंपन्नो कृ
नेत्वमिति भावः। मध्यमोत्तमौ कृत्स्नादिति। यथा प्रकृतिस्तद्धर्मसमाचाराद्युष्मदस्मद्युपदेशं लभते तथा मध्यमोत्तमावपि प्राप्नुतः। गौणमुख्ययोरिति। तद्धर्मसमाचारादारोपितम त्र युष्मद[illegible]प
त्वमिति भावः। शिष्टं भाष्यमोदित त्र व्याख्यातं तत एवावधार्यतां। यदुक्तं भवतः शेष इति तत्रोत्तरमाह। युष्मदस्मद्वत्तु तूत्तेवं नसंनिवेशनाश्रयणीयः। किं तु भवतु युष्मदस्मदिति। तत स्त्वास्म
दएव शेषो न तु भवतः। पूर्वशेषदर्शनाच्चेति वचनाद्वा॥ ॥परः सं॥ ॥पूर्ववर्णोच्चारणानंतरमेवयद्वर्णांतरमुच्चार्यते न तु तच्छून्यांतरालसद्भावः स परउत्कृष्टः सन्निकर्षः प्रसासन्निलक्षणः
संहिता संज्ञ इति सूत्रार्थः। एवं स्थिते चोद्यते। पर इति। द्रुतायामेव ह्यत्रावनंतरोत्कृष्टः परः सन्निकर्षः संभवति। न तु मध्यमायां विलंबितायां वेत्यर्थः। असंहितमिति। संहितासंज्ञाया अभावइत्यर्थो भा

अप्येह कथंभवितव्यं अपत्वं संपद्यते इति त्वद्वद्वतिमद्वतीति। आहोस्वित्त्वद्वसिमद्वामीति। त्वद्वतिमद्वतीत्येव भवितव्यं। मध्यमोत्तमौ कृत्स्नान्नभवतः। गौणमुख्येसंप्रत्य
यो भवति। तद्यथा। गोरनुबंध्योऽजोऽग्नीषोमीय इति। न बाहीको नूबध्यते। कथं तर्हि बाहीके रथ्यालेभ वतः। गौस्तिष्ठति गामानयेति। अर्थाश्रय एतदेवं भवति। यद्धि शब्दा
श्रयं शब्दमात्रे तद्भवति। शब्दाश्रये च रथ्याले॥ ॥परः सन्निकर्षः संहिता॥ ॥परः सन्निकर्षः संहिता चेद्द्रुतायां। तुल्यः सन्निकर्षः। तुल्यः सन्निकर्षो वर्णानां द्रुतमध्य
मविलंबितासु वृत्तिषु। किं कृतस्तर्हि विशेषः। वर्णैकालभूयस्त्वं नु। वर्णानां तु कालभूयस्त्वं। तद्यथा। हस्तिमशकयोस्तुल्यः सन्निकर्षः प्राणिभूयस्त्वं तु ॥×तायामसंहितं। परः सन्नि
×कर्षः संहिता चेद्द्रुतायां तत्रोसंहितासंज्ञा न प्राप्नोति। द्रुतायामेव हि परत्वः स
वेऽव्ययीभावः। अविद्यमाना वा संहिता अस्मिन्निति बहुव्रीहिः। द्रुतमध्यमविलंबितास्विति। द्रुता च मध्यमा च विलंबिता चेति द्वंद्वे कृते भाष्यकारवचनप्रामाण्यात्पाठ्वस्व। सर्वासु वृत्तिषु तुल्यः सन्नि
कर्षः नैरंतर्योच्चारणात्। विशेष इति। वृत्तीनामिति शेषः। क्वचिद्वृत्तिविशेष इत्येव पाठः। वर्णानां त्विति। वर्णोपलब्धिकालभेदाद्वर्णकालभूयस्त्वमुच्यते। द्रुतायां स्वल्प उपलब्धिकालः म
ध्यमायामधिकः विलंबितायामधिकतरः। प्राकृतवैकृतभेदाद्भिन्नाध्वनयः। तत्र वैकृतध्वनिवृशात्तस्यैव वर्णस्य पुनः पुनरुपलब्धिर्भवतीति ध्वनिभेदाद्वृत्तिभेदः। किं कृत इतिका
णोपष्टे वर्णकालभूयस्त्वं त्विति सामर्थ्यात्कारणमेवोक्तं भवतीति। हस्तिमशकयोरिति। हस्तिनोहस्तिनायः सन्निकर्षः मशकस्य च मशकेन तुल्यः परस्परापेक्षयेत्यर्थः। प्राणिभूयस्त्वमि
ति। हस्तिनो महांतं देशंव्याप्नुतो मशको न तु स्वल्पं। नैरंतर्येन्त्वविशिष्टमित्यर्थः॥ ॥श्री॥ ॥ ॥

ध्वयोर्मु

-ननु सर्वास्वपि वृत्तिषु वर्णानामेकरूपत्वात्कथं वर्णकालभूयस्त्वमत आह· वर्णेभ्यो इति· ४-बैकृत आलस्यादिजन्योध्वनिः। ३- ननु किं समानसनेनकेनचितः तदर्थकैः नकारणप्रभेदतीयां तेनैवोक्तम्मुचितं ननुकालभूयस्त्वं त्विति प्रथमं तेनैव सत आह सामर्थ्यादिति· तथा चाकि

एकैकस्येति॰ एकवर्णोच्चारणानंतरं तन्नाशकाले द्वितीयवर्णोच्चारणफलकद्वितीयपतोलमधिकरणकाले च वर्णाभावान्न विरामोऽस्त्येवेति भावः।

वर्णानां व्यंजकध्वनिकृतयथोक्तभेदमप्रतिपद्यमानः स्वगतमेव भेदं मत्वा चोदयति। यद्येवमिति। शिष्टं भाष्यंत परस्तकालस्य सत्त्वं व्याख्यातं ततत एवाव धार्यतां। शब्दाविरामइति। यदा प्रयोक्ता शब्दोच्चारणान्न विरमतीति तदा शब्दाविरामः। सच मध्यमविलंबितयोरपि परसन्निकर्षाभावेऽप्यस्तीति सिद्धा संहिता संज्ञा शब्दाविरामे प्रति वर्णमिति। भिन्नप्रयत्नजनितध्वनिव्यंग्यत्वा द्वर्णानां प्रतिवर्णं प्रयत्नभेदादेकप्रयत्नाविच्छेदाभावात् प्रथमप्रयत्नोच्चारितवर्णानंतरं प्रयत्नांतरेण वर्णांतरोच्चारणादेकैकस्य वर्णस्य विरामसद्भावादवसानसंज्ञा माप्नोति। अव सानसंज्ञामिति। वर्णांतरानुच्चारणे वृक्षइत्यादौ साव काशामिति भावः। तेन सर्वथा वर्णानां यो विरामः सोऽवसानसंज्ञोन तु नांतरीकइत्यर्थः। अथवेति। सर्वत्र विरामसद्भावात्पुनः श्रुत्याविशेषश्चाश्रीयते। शब्दार्थयोरिति। अन्यत्रतुसत्यपि शब्दविरामे पदार्थस्य वाक्यार्थस्य वाऽविरामान्नभवत्यवसानसंज्ञा। शब्दाविरामइति। प्रयत्नविशेषजनितो वर्णविरामः

यद्येवं द्रुतायां तपरकरणेम ध्यमविलंबितयोरुपसंख्यानं कालभेदात्। द्रुतायां तपरकरणेम ध्यमविलंबितयोरुपसंख्यानं कर्तव्यं। किं कारणं। कालभेदात्। ये द्रुतायां वृत्तौ वर्णास्त्रिभागाधिकास्ते मध्यमायां। ये मध्यमायां वृत्तौ वर्णास्त्रिभागाधिकास्ते विलंबितायां। उक्तं वा। किमुक्तं। सिद्धं त्ववस्थिता वर्णा वक्तुश्चिराचिरवचनाद्वृत्तयो विशिष्यन्त इति। अथवा शब्दाविरामः संहितेत्येतल्लक्षणं करिष्यते। शब्दाविरामे प्रतिवर्णमवसानं। शब्दाविरामे प्रतिवर्णमवसानसंज्ञा माप्नोति। किमिदं प्रतिवर्णमिति। वर्णे वर्णे प्रति प्रति वर्णं। येनैव प्रयत्नेनैको वर्ण उच्चार्यते विच्छिन्ने वर्णे उपसंहृत्य तमन्यमुपादाय द्वितीयः प्रयुज्यते तथा तृतीयस्तथा चतुर्थः। एवं तर्ह्यनेकाशा संहि ता संज्ञाऽवसानसंज्ञां बाधिष्यते। अथवाऽवसानसंज्ञायां प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते साधीयो यो विराम इति। कश्चात्र साधीयः। यः शब्दार्थयोर्विरामः। अथवा शब्दाविरामः संहितेत्येतल्लक्षणं करिष्यते। शब्दाविरामे स्पर्शघोषसंयोगेऽसन्निधानादसंहितं। शब्दाविरामे स्पर्शानाम घोषाणां च संयोगेऽसन्निधानात्संहितासंज्ञा न प्राप्नोति। कु
॥ कुटः पिप्पकः पित्तमिति॥ ॥ ॥

प्यनुरणनरूपो वर्णांतरोच्चारणे प्यनुवर्तमानो घोषोऽक्षराद्दूरउच्यते। स्पर्शघोषसंयोगइति। वर्ग्याणां प्रथमद्वितीयानां शषसानां च संयोगे घोषविच्छेदादसन्निधानात्संहितासंज्ञायाऽप्रा प्तिरित्यर्थः। अघोषसंयोगइत्येव सिद्धत्वात्स्पर्शग्रहणमनर्थकं। अस्पर्शानाम घोषाणां शषसानां संयोगे तुल्यन्यायत्वात्संज्ञायाअप्रसंगात्तान्न च स्पर्शानाम घोषाणां चेति समुच्चयः।

घोषवतां स्पर्शानां संयोगे दोषाप्रसंगात्। कुक्कुटइति। कुक्कुटइवाचमितिक नोऽनुष्यमनुष्य इति लुपिकृते संज्ञायामुपमानमिसाद्युदात्तत्वं शिष्टमनुदात्तं। ततः संहितायां विधीयमानमुदा

॥ दात्तादनुदात्तस्य स्वरितत्वं न स्यात्॥ ॥श्री॥ ॥०॥ ॥

पचतीति। अत्रापि चकारस्याघोषत्वादकारोच्चारणे घोषविच्छेदात्स्वरितत्वाप्रसंगः। ह्रादेनेति। द्वयोरकारयोर्घोषवतोर्मध्ये चकारो घोषवानिव लक्ष्यत इत्यर्थः। आश्रयांतरगतोपि गुण आश्र
यांतर उपलभ्यत इति दृष्टांतेन दर्शयति। द्वयोरिति। एकेनेति। अनेकस्याप्ययः सन्निकर्षः स एकेन तुल्यः। यथैको न द्रुतोपि न द्रुणवत्त्वं तरसन्निधौ न द्रुण उपलभ्यते तथा। नैकोपि स्पर्शि
कादिरर्थ इत्यर्थः। अथ वेति। वर्णान्तरोच्चारणकालादन्येन वर्णान्तरेणान्येन कालेनाव्यवहितत्वे पौर्वापर्यसंहितेति लक्षणं क्रियते। तेन मध्यमविलंबितयोः परमसन्निकर्षाभावेपि संहि
तासंज्ञा सिध्यति। पूर्वापराभावादिति। युगपत्स्थितानां हि शब्दानां पौर्वापर्यं दृष्टं। वर्णास्त्वेकैकश उपलभ्यमाना यौगपद्येनासन्निधानात्कथं पौर्वापर्यमश्नुवीरन्। एकवर्णवर्तिना वा

किमुच्यते संयोग इति। अथ यत्रैकः पचतीति पूर्वपरयोर्ह्रादेन प्रच्छाद्यते न द्वयोः। द्वयोर्वैतयोर्मध्ये मुक्तं वस्त्रं तद्गुणमुपलभ्यते। बदरपिटके रिक्तको लोहकंसस्तद्गुण उपल
भ्यते। एकेन तुल्यः सन्निधिः। यथैको वर्णो ह्रादेन प्रच्छाद्यते एवमनेकोपि। अथ वा पौर्वापर्यमकालव्यवेतं संहितेत्येतल्लक्षणं क्रियते। पौर्वापर्यमकालव्यवेतं संहिता चेत्पू
र्वापराभावादसंहितं। पौर्वापर्यमकालव्यवेतं संहिता चेत्पूर्वापराभावात्संहितासंज्ञा न प्राप्नोति। न हि वर्णानां पौर्वापर्यमस्ति। किं कारणं। एकवर्णवर्तित्वाद्वाचः। उच्चरितप्र
ध्वंसित्वाच्च वर्णानां। एकैकवर्णवर्तिनी वाक्। न द्वौ युगपदुच्चारयति। गौरिति गकारे यावद्वाग्वर्तते। नौकारे न विसर्जनीये। यावदौकारे न गकारे न विसर्जनीये। या
वद्विसर्जनीये न गकारे नौकारे। उच्चरितप्रध्वंसित्वात्। उच्चरितप्रध्वंसिनः खल्वपि वर्णाः। उच्चरितः प्रध्वस्तः। अथापरः प्रयुज्यते न वर्णो वर्णस्य सहायः। एवं तर्हि बुद्धौ कृ
त्वा सर्वाश्चेष्टाः कर्त्ता धीरस्तन्वन्नीतिः। शब्देनार्थान्वाच्यान्दृष्ट्वा बुद्धौ कुर्यात्पौर्वापर्यं। इह य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यति अस्मिन्नर्थे अयं शब्दः प्रयोक्तव्यः

उच्चरितप्रध्वंसित्वं चोच्चारणाधिकरणकालोत्तरकालवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वरूपं ... ॥१॥ अस्मिंस्तावच्छब्दे अयं तावद्वर्णः। ततोयं ततोयमिति॥ ॥ ॥

रिति। सामान्येनोपक्रमात्स्त्रीप्रत्ययाभावः। उच्चरितेति। क्रमो सन्नपि वर्णो यद्यवतिष्ठेरंस्तस्मात्सर्वोपरमपदेशोऽस्य व्यपदेशवत्। अनवस्थानात्तु नास्तीत्यभिप्रायः। पूर्वापराभाव इ
त्यर्थः। अंजकध्वन्यपेक्षया चैतदुक्तं। ध्वनिस्फोटभेदस्त्वन्यत्र निर्णीत इत्याचार्येणेहोपन्यस्यते। न द्वौ युगपदिति। युगपद्द्वयोरुच्चारणे सादेशाव्यवधानं। कालेन पौर्वापर्यं तु मा भूदित्यर्थः। वागिति। वागिंद्रि
यमित्यर्थः। एतेन युगपदनवस्थानात्सन्निकर्षोप्याक्षिप्त इति विज्ञेयः। एवं तर्हीति। बुद्धिप्रकल्पितः सर्वैः पौर्वापर्यसन्निकर्षादिव्यवहार इत्यर्थः। धीरः पंडितः। तन्वन्नीतिरिति। तनन्तनतः सामासान्ती
ति तन्वतीः सकलविषयव्यापिनीर्नीतिर्यस्य स तन्वन्नीतिरिति। अन्ये तु तन्वन्नीतिरिति पठंति। तन्वती विषयान्व्याप्नुवती बुद्धिरस्येति स एवार्थः॥ ×मध्यमकनिष×४ ॥ ॥

वर्णानां स्फोटरूपाणां नित्यत्वात् ... ध्वनीति ... [illegible] ... निभावः॥२॥

विरामः ॥ इदं विचार्यत इति। विचरति नानागच्छति यद्वस्तु तद्विचार्यते परीक्ष्यत इत्यर्थः। अभावो वेति। केचिदभावोऽवसानमिति पठन्ति। अन्ये तु विरामोऽवसानमिति। तत्र युक्तायुक्त
विचारः क्रियते। उपरीति। वर्णोच्चारणादूर्ध्वं योऽभावः तदुपलक्षितो वर्णोऽवसानमिति वक्तव्यं प्रागभावस्योपलक्षणत्वनिरासार्थं। रस इति। परवस्तु पूर्वस्यापि रेफस्याभावविषय
त्वाद्विसर्जनीयप्रसंगः। विरामे विरामवचनमिति। अधिकं कर्तव्यमित्यर्थः। ततोऽवसानं चेति। अदर्शनमभाव इत्येक एवार्थः। तेन पुनरभावग्रहणं न कर्तव्यमित्यर्थः। तत्र लो
पसंज्ञाया अभावः संज्ञित्वेनाश्रीयते अवसानसंज्ञायां तूपलक्षणत्वेन तेन वर्णान्तराभावोपलक्षितोऽवसानसंज्ञ इत्यर्थः। उत्तरत्रत्वभावस्यैव लोपावसानसंज्ञे व्याख्यास्येते। अ

विरामोऽवसानं ॥ ॥ इदं विचार्यते अभावो वावसानलक्षणं स्याद्विरामो वेति। कश्चात्र विशेषः। अभावेऽवसानलक्षणे उपर्यभाववचनं। अभावेऽवसानलक्षणे उप
र्यभावग्रहणं कर्तव्यं। उपरि यः अभाव इति वक्तव्यं। पुरस्तादपि हि शब्दस्याभावस्तत्र माभूदिति। किंच स्यात्। रथः रसः स्वरवसानयोर्विसर्जनीय इति विसर्जनीयः
प्रसज्येत। अस्तु तर्हि विरामः। विरामे विरामवचनं। यस्य विरामः विरामग्रहणं तेन कर्तव्यं। ननु च यस्याप्यभावस्तस्याप्यभावग्रहणं कर्तव्यं। परार्थं मम भविष्यति।
अभावो लोपस्ततोऽवसानं चेति। ममापि तर्हि विरामग्रहणं परार्थं भविष्यति। विरामो लोपोऽवसानं चेति। उपरि यो विराम इति वक्तव्यं। पुरस्तादपि हि शब्दस्य विरामः त
त्र माभूदिति। किंच स्यात्। रथः रसः स्वरवसानयोर्विसर्जनीय इति विसर्जनीयः प्रसज्येत। नैष दोषः। आरंभसामर्थ्यात् को मम विरामः। अथवानेदमवसानलक्षणं विचार्य
ते किं तर्हि संज्ञी। अभावोऽवसानसंज्ञी स्याद्विरामो वेति। कश्चात्र विशेषः। अभावेऽवसानसंज्ञिन्युपर्यभाववचनं। अभावेऽवसानसंज्ञिन्युपर्यभावग्रहणं कर्तव्यं। उपरि योऽभाव इ
ति वक्तव्यं। पुरस्तादपि हि शब्दस्याभावस्तत्र माभूदिति। किंच स्यात्। रथः रसः स्वरवसानयोर्विसर्जनीय इति विसर्जनीयः प्रसज्येत। अस्तु तर्हि विरामोऽवसानं। विरामे विरामवचनं। य
स्य विरामस्तेन विरामग्रहणं कर्तव्यं। ननु च यस्याप्यभावस्तेनाप्यभावग्रहणं कर्तव्यं। परार्थं मम भविष्यत्यभावो लोपोऽवसानं चेति। ममापि तर्ह्यवसानग्रहणं परार्थं भविष्यति विरामो लोपो

स्मिन्पक्षे स्वरवसानयोरिति षष्ठी। स्वरः समीपस्य रेफस्यावसानस्य चरेफस्येत्यर्थः। अथ वैकापि सप्तमी विषयभेदाद्विद्यते। स्वरे परतो रेफस्य विसर्जनीयः अवसाने चरेफस्यानिमित्तं विस
र्जनीय इत्यादेशस्य विषयत्वेनस्थानी विवक्ष्यते। ममापीति। अभावो विराम इति पर्यायत्वं मन्यते। आरंभसामर्थ्यादिति। निवृत्तिर्विरामः स च प्रवृत्तस्य भवतीति भावः। अवसानलक्षणमिति। अभा
वोपलक्षितो वर्णोऽवसानं विरामोपलक्षितो वेति पूर्वं विचारितं। इदानीं तु तावेव संज्ञित्वेन विचार्येते। अभावो लोप इत्येकस्य संज्ञाद्वयविधानसामर्थ्याद्विषयविभाग आश्रीयते। प्रसक्ताभावो लो ॥
१ पसंज्ञः अभावमात्रमवसानसंज्ञमिति॥ ॥ ॥

=अभावोऽवसानमित्यस्मिन्पक्षे दोषोऽयं उपाधिरहितस्येति · अभावो माधिर्हि योग्यानुपलब्धिः।४=

नरं१ मुपरत१

भा०कै०पृ० नावद्रूपमिति। प्रवृत्तौ सत्यां या निवृत्तिस्तस्यामित्यर्थः॥ उपरतान्यस्मिन्निति। न प्रवृत्तौ निवृत्तानि किं तर्हि पूर्वमेवाप्रवृत्तानीत्यर्थः॥ नियतविषयत्वाच्च शब्दप्रयोगस्य शब्दविषयाणामिति प्रयोगाभावः॥ क्व
३३७ चिद्गतानीति पाठः। भावाविरामभावित्वादिति। इह शब्दस्य स्वसंबंधी यो भावोऽवसानलक्षणं स्यात्तथा शब्दांतरस्य संबंधी वा। न तावत्स्वसंबंधी विरोधात्। न ह्यस्य सत्तातस्तदानीमेवासत्ता युज्यते। नापि
337 शब्दांतरसंबंधी। न हि घटाभावः पटस्याभावो भवति। भावस्य सत्ताया अविच्छेदेन भवतस्तद्रूपमिति भावाविरामभावी शब्दः। न हि शब्दस्य भवनकाले सत्ता विच्छिद्यत इत्यर्थः॥ अपर आहेति।
भावाविरामशब्दयोर्द्वंद्व इत्यर्थः। इदानीं लक्षणद्वयस्याप्यनुपपत्तिः प्रतिपाद्यते। भावेन सत्तायाः विरामेणाविच्छेदेन भवतीत्यर्थः॥ उपाधिरहितस्याभावस्य प्रतीतिर्नोक्ति। तस्य र इति

नावद्रूपमयं रश्मिः प्रवृत्तो वेवर्त्तते किं तर्हि अप्रवृत्तावपि। तद्यथा। उपरतान्यस्मिन्कुले व्रतानि। उपरतः स्वाध्याय इति। न च तत्र स्वाध्यायो भूतपूर्वो भवति नापि व्रतानि। भा
वाविरामभावित्वाच्छब्दस्यावसानलक्षणं भावाविरामभावित्वाच्छब्दस्यावसानलक्षणं नोपपद्यते। किमिदं भावाविरामभावित्वादिति। भावस्याविरामः भावाविरामः। भावा
विरामेण भवतीति भावाविरामभावी भावाविरामभाविनो भावो भावाविरामभावित्वं। अपर आह। भावभावित्वाद्विरामभावित्वाच्च शब्दस्यावसानलक्षणं नोपपद्य
त इति। तस्य र इति वा वर्णस्यावसानं। विरामपरो वर्णोऽवसानसंज्ञो भवतीति वक्तव्यं। वर्णोऽन्त्योऽवसानं। अथ वा यथान्यासमेव पठितव्यं। अन्त्यो वर्णोऽवसानसंज्ञो भवतीति। तत्र
हि वक्तव्यं। न वक्तव्यं। संहितावसानयोर्लोकविदितत्वात्सिद्धं। संहितावसानमिति लोकविदितावेतावर्थौ। एवं हि कश्चित्कंचिदधीयानमाह शन्नोदेवीयं संहितया
धीष्वेति स तत्र परमसन्निकर्षमधीते। अपर आह। केनावस्यसीति। स आह। अकारेणेकारेणोकारेण वेति। एवमेतौ लोकविदितावर्थौ तयोर्लोकविदितत्वात्सिद्धं॥ ॥
इति श्रीमद्भगवत्पतंजलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य चतुर्थे पादे चतुर्थमाह्निकं पादोऽध्यायश्च समाप्तः॥ ॥ वर्ण२ ॥ ॥

वेति। इदानीं शब्दांतराभावपरो वर्णोऽवसानसंज्ञो भवतीति प्रतिपाद्यते। अभावेनापि बुद्धिपरिकल्पितं पौर्वापर्यमाश्रीयते। अथ वेति। यद्यपि विरामशब्दे करणसाधनेऽभ्याश्रीयमाणेऽयम
र्थोऽलभ्यते तथापि भावसाधनस्यापि संभवात्करणसाधनत्वं संदिग्धमिति व्यक्तमेव पठितव्यमित्युक्तं। संहितयाधीष्वेति। यथा पदनैरंतर्ये संहिताव्यवहारस्तथैकपद्येऽपि नैरंतर्ये। अवसानश
ब्दोऽपि विधिप्रदेशेषु भावसाधनः करणसाधनो वाऽऽश्रयिष्यत इति नार्थः संज्ञाद्वयविधानेन। तेन विनापीष्टस्य सिद्धत्वात्॥ ॥ इत्युपाध्यायभाष्यप्रदीपे प्रथमचतुर्थमाह्निकं॥ अध्यायः स एम०
माप्तः॥ संवत्१८२९ लीखानी हाल्ल चंदकोऐयनै॥० ॥ ३३७

337

नं. २

३३७